

Bene Sándor

THEATRUM POLITICUM

CSOKONAI KÖNYVTÁR
(Bibliotheca Studiorum Litterarium)

19.

SZERKESZTI

Bitskey István és Görömbei András

Bene Sándor

Theatrum politicum

Nyilvánosság, közvélemény és irodalom
a kora újkorban

Debrecen, 1999

A kötet az Oktatási Minisztérium
Felsőoktatási tankönyv- és szakkönyvtámogatási pályázatának
anyagi segítségével jelent meg.

© Bene Sándor, 1999

LEKTORÁLTA:

Péter Katalin

A névmutatót

Oláh Szabolcs

készítette

ISSN 1217-0380
ISBN 963 472 406 x

Kiadta: a Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen
Felelős kiadó: Cs. Nagy Ibolya főszerkesztő
Műszaki szerkesztő: Takács László
A szedés Juhászné Marosi Edit munkája
A nyomdai műveleteket a Tiff Bt. végezte
Terjedelem: 25,50 A/5 ív
Készült Debrecenben, 1999-ben

TARTALOM

Bevezetés	7
Definíciók és metaforák	27
Az erény múzeuma	44
1. Respublica eruditorum	44
2. Reprerentáció, kultusz – „propaganda”?	67
A dicsőség színháza	93
1. Égi és földi dicsőség	93
2. Az udvar színháza	105
3. Theatrum mundi	126
A politika színháza	161
1. A hatalom új arca	168
2. A dicsőségtől a sikerig	199
3. A Hírnév ítélőszéke	235
4. A szűz História	279
Epilógus	
<i>(Vázlat a magyarországi politikai nyilvánosság modell- jeiről a 16. század végén és a 17. század első felében).....</i>	326

BEVEZETÉS

A közvélemény olyan, mint a Loch Ness-i tó szörnye: sokan látják, de még senki sem beszélt vele. A szemtanúk vallomásai pedig szintén megbízhatatlanok. Ki rokonszenvesnek, ki félelmetesnek látta, vannak, akik kedves, de buta, bumfordi állatra emlékeznek, vannak, akik ijesztő külsejű, de korrekt, értelmes lényrel találkoztak, s akadnak olyanok is, akik keverik a fenti ismertetőjegyeket. Összegezve a tapasztalatokat, könnyen elképzelhető, hogy nem létezik. Egy azonban biztos: mindenki hivatkozik rá. E mű ennek a rejtélyes lénynek az ifjúkorát tárgyalja. A láthatatlan szörnyeteg ugyanis egy látható „szörnyeteggel” történt találkozása nyomán hívta fel magára a figyelmet. Az illetőt Niccolò Machiavellinek hívták, Firenzében született, ott is halt meg (közben többen látták) s van egy közös vonása az ördög másik kreatúrájával: rá is mindenki hivatkozik.

Miért olyan döntő jelentőségű ez a találkozás? Elsősorban azért, mert az újkori politikai gondolkodás történetében Machiavelli mondja ki először nyíltan: minden hatalom alapja – a nyílt erőszak mellett – a hatalom birtokosának reputációja, az alattvalók róla alkotott véleménye (némi anakronizmussal: a közvéleménye), amely formálható, a megfelelő eljárásokkal tetszés szerint alakítható. Ettől kezdve jó másfél századon át a kérdés szakértői legfőljebb annyit vitatnak: valóban ilyen nyíltan ki kellett-e ezt mondani? Nem lett volna célszerűbb a titkot megőrizni a hatalom szűkebb körében? Egyáltalán: milyen szűk az a kör, amely a közvéleményének jelentőségéről tudomással kell hogy bírjon, s milyen tág az a „köz”, amely a „véleményt” alkotja?

A kérdés megválaszolása nyilvánvalóan a politikai közösségek természetéről, működéséről szőtt elméletek függvényében

lehetséges. Egy monarchiában más a közvélemény státusa, formálódásának mechanizmusa, mint egy arisztokratikus köztársaságban vagy egy demokratikus államban. Eltérő ugyanis a kommunikációs tér szerkezete, amelyben a közvélemény létrejön, a különböző államformákban más és más a nyilvános és a privát szféra kiterjedése, s bizony sokszor az őket elválasztó határ sem húzható meg egyértelműen. Nem kevésbé súlyos probléma, hogy mire vonatkozik a közvélemény, mi a tartalma? Köznapi szóhasználatunk szerint (s mi másból is indulhatnánk ki?) a közösség nagy részét érdeklő, a közösség sorsát befolyásoló kérdésekről megfogalmazódó vélemények együttese, illetve ezeknek valamilyen közös minimuma, egyfajta konszenzus, a nyilvános eszmecsere folyamatában ütköző magánvélemények publikus térbe került összegződése. Könnyű azonban belátni, hogy ez a meghatározás fogyatékos és kiegészítésre szorul. Az aktuális kérdések kapcsán több kisebb közösség többféle, egyidejű „köz”-véleményt alkot, amelyek nem mindig jutnak konszenzusra – s az is kérdés, melyik az érvényesebb, melyik kerekedik felül, s minek köszönhetően. Továbbá a definíció maga is annak a politikai formációnak a terméke, amelyben megfogalmazódott. Hiszen adottnak vettük, hogy létezik nyilvános szféra, illetve hogy ott racionális eszmecsere folyik vagy legalább folytatható, holott ez mindig és mindenütt így – de a másutt és máskor létrejövő véleményt szintén hajlamosak vagyunk közvéleménynek tekinteni, akkor is, ha nem lehetünk meggyőződve róla, hogy nem irracionális magánvéleménnyel találkoztunk.

A térben, kultúrában s még inkább az időben távoli közvélemény(ek) vizsgálata még a szinkron elemzésnél is kényesebb kérdés és nehezebben kivitelezhető feladat. Egy érzékeny, a különböző kihívások függvényében változó kommunikációs forma és e kommunikáció eredménye (hiszen – hogy ismét köznapi nyelvhasználatunknál maradjunk – mindkettőt a „közvélemény” névvel illetjük) könnyen kisiklik a kutató kezéből. E veszély elkerülésére olyan fogalmi „hálót”, kutatási hipotézist kell készítenünk, amely reményeink szerint segít megragadni a múltbeli közvélemény-jelenségeket. Mindenekelőtt azt kell tisztáznunk, mit nem vizsgálunk.

A jelen könyv nem a kora újkori politikai eszmék történetéről szól, nem tekinti tárgyának a jogi és államelméleti gondolkodásban a 15. századtól a 17. század végéig bekövetkezett változások elemzését vagy ismertetését. Ha érinti e kérdéseket, annak az oka, hogy a különböző politikai teóriák – mint az államrezonra épülő abszolutizmus ideológiája vagy a jó kormányzat és az igazságosság jegyében megfogalmazódó „köztársasági” koncepciók – gyakran tartalmazznak a vélemények szerepével, politikai jelentőségével kapcsolatos implicit állításokat vagy utalásokat, illetve sok esetben explicit módon is formuláznak különböző közvélemény-teóriákat, ezért a közvélemény-jelenségek csak a politikai elméletek kontextusában tárgyalhatók érvényesen.

Másodszor: könyvünk nem a közvéleményről szól. Ez elég furcsa állítás egy közvéleményről szóló könyv esetében, de az elentmondás csak látszólagos. Az imént utaltunk rá, hogy a „közvélemény” kifejezéssel nyelvünk egyszerre jelöli a közös és nyilvános okoskodásban létrejövő konszenzus tartalmi elemeit, valamint – eléggé el nem ítéltető pongyolással – magát a közös és nyilvános okoskodás folyamatát. Az alábbi eszme-futtatások tárgya csakis ez az utóbbi értelemben vett közvélemény, amelyet így helyesebb is lenne a közvéleményről szóló kora újkori közvéleménynek nevezni. Tehát semmiképpen sem célunk a német birodalmi közvélemény elemzése a münster-osnabrücker békéről az 1640-es évek második felében, vagy a velencei közvélemény vizsgálata az 1663–64-i magyarországi török háborúval kapcsolatban. Ez egy történelmi célkitűzéssel fellépő történelmi mű feladata lenne. (Pontosabban több műé, hiszen annyit lehetne belőle írni, ahány „közvéleményt” fontosnak tart a kutató.) A miénk viszont hangsúlyozottan irodalomtörténelmi megközelítéssel dolgozik, eszme- és fogalomtörténelmi vizsgálódásait az értelmiségi és politikai elit diskurzusának korjellemző formációira összpontosítja. Meggyőződésünk szerint ugyanis ezen diskurzustípusok mentén vázolható az az időről időre változó kommunikációs tér, amelyben a közvélemény státusára és működési mechanizmusaira vonatkozó vélemények elnyerik az adott korban adekvát jelentésüket. Ezért kitüntetett figyelemmel kezeljük a klasszikus humanizmus korától a 17. század közepéig, a

harmincéves háború lezárultáig megfogalmazódó vagy hallgatólagos konszenzus alapján elfogadott nyilvánosságmodelleket, az irodalmi nyilvánosság és a politikai nyilvánosságtípusok analógiás érintkezéseit, kapcsolódási pontjait.

Harmadszor: lehetőség szerint igyekszünk kerülni a „közvélemény” szó gyakori használatát. A közvélemény formál(ód)ásának, a nyilvánosság szerkezetének és működésének vizsgálatára világszerte egész intézményhálózat épül, az üzleti és politikai érdekek kölcsönhatásának eredményeként hatalmas költségvetéssel dolgozó közvélemény- és médiakutató intézetek, kutatócsoportok, a kérdésre specializálódott szakfolyóiratok, nemzetközi konferenciák évről évre növekvő számú, szinte áttekinthetetlen tömegű publikációt produkálnak. Ezek a felmérések és következtetések azonban – még ha el is jutnak bizonyos elméleti általánosítások megfogalmazásáig – főként a marketingstratégiák kialakításához és (az elektorátus viselkedésének meghatározásával) a politikai kampányok tökéletesítéséhez igyekeznek hozzájárulni, tehát céljukat tekintve pragmatikusak, természetükből következően pedig szinkron elemzések. (Nem beszélve arról, hogy egyes elvetemült nézetek szerint maguk kreálják azt a nyilvánosságot és azokat a „köz”-véleményeket, amelyek elemzéséért busás finanszírozásban részesülnek.)¹ A kommunikációkutatás utóbbi évtizedekben hatalmasra duzzadt irodalma elméleti szinten is hozott olyan eredményeket, amelyek megkerülhetetlenek minden, a témát érintő írás számára,² de az itt kidolgozott modellek nem alkalmazhatók automatikusan a 18.

¹ Nem véletlen, hogy a legmarkánsabb felforgató nézeteket hirdető kritikusok éppenséggel a kommunikáció, a retorika, nyelvi rendszerek működésének kutatói közül kerülnek ki. A szkeptikus oldalról megfogalmazódó vélemények többnyire megmaradnak a tudomány keretein belül, az idealisták azonban megpróbálják „leleplezni” a „csalást”, a szűk elit alkotta valóban érvényes nyilvánosság és a virtuális, az elit által csak hivatkozott társadalmi nyilvánosság egybemosás. L. erről Noam CHOMSKY tanulmány- (vagy inkább pamflet-) gyűjteményét: *Il potere dei media*, Firenze, 1994.

² Elsősorban a Jürgen Habermas újabb írásai nyomán kibontakozott vitákra, valamint Niklas Luhmann iskolájának eredményeire gondolok. Alapvető áttekintés a hazai szakirodalomban: ANGELUSZ Róbert, *Kommunikáló társadalom*, Bp., 1983, különösképp: 21–85.

századot megelőző korok vizsgálatára, sőt olykor félrevezetőnek bizonyulnak. Az, amit mi a 20. század végén közvéleménynek, nyilvánosságnak hívunk, mint már utaltunk rá, tipikus fejleménye a polgári társadalom ideájának: ez a „közvélemény a polgári társadalom elvárásait volt hivatott közvetíteni a polgári állam, a hatalom felé, amely legitimációját éppen a népszuverenitás elvéből merítette”.³ Századokkal korábban a közvéleménynek nyilván nem ez volt a szerepe, s nem is így működött (következésképpen a róla szóló elméleti spekulációk is más „valamivel” számoltak). Hogyan véljük elháríthatónak az anakronizmus veszélyét?

Kiindulópontunk az, hogy ha saját, mai közvéleményfogalmunk meghatározására elfogadtuk a standard nyelvhasználatban adott, hétköznapi metaforákra épülő értelmezést, így kell eljárunk a korábbi korszakok vizsgálata esetén is. Ha tárgyunk a kora újkor fogalomkészlete, elképzelése arról a jelenséghalmazról, amelyet ma nyilvánosságnak, közvéleménynek, propagandának nevezünk, akkor megkerülhetetlen annak a nyelvi hagyományrétegnek az érintése, amely a kérdéses korban a közvéleménnyel kapcsolatos jelenségek leírására szolgált. *Fama, gloria, honor, reputatio; opinio, iudicium, consensus, invidia, amicitia; populus, multitudo, virtus, viri illustres*: a humanista fogalomkészlet antik eredetű darabjai hosszú távon változatlanok maradnak a klasszikus humanizmus 15. századi fénykorától a 17. század közepéig. Azok a „hétköznapi metaforák” viszont, a *Múzeum* és a *Színház* metaforái, amelyek a 16. század közepéig, illetve azután rendezik és jelentéssel ruházzák fel őket, minden szempontból különböznek egymástól. Főként abban, hogy míg az egyik egy statikus, a másik egy dinamikus nyilvánosságmodell körvonalait rajzolja ki. Az alább következő fejezetek ennek az átmenetnek fontosabb pontjait szeretnék megragadni.

Módszerünk a felsorolt fogalmak jelentésváltozásának követése lesz, amelynek során a dicsőség sikerré, a hírnév információvá, a tisztesség tisztséggé alakul a köznyelvi értelmezésben.

³ LUKÁCS Zs. Tibor, *Propaganda és közvélemény kutathatósága a történetudományban*, in: „Aetas”, 1995, 171.

Azt a folyamatot elemezzük tehát, amelynek „elején” a politikus magasrendű morális elvárásokhoz igazodva, a közjó érdekében végzi munkáját, hogy bekerülhessen a humanista életrajzgyűjtemények lapjaira, a folyamatosan épülő, s ideális formáját Paolo Giovio Hírnév-Múzeumával elérő virtuális galériába – a „végén” pedig az Állam (és lehetőleg saját maga) érdekeinek érvényesítéséért küzdő manipulátor, csaló, a politika színházának jól fizetett színésze válik belőle. Végül, könyvünk zárófejezetében, kísérletet teszünk a 16. század utolsó harmada és a 17. század első fele között „érvényes” magyar politikai nyilvánosság vázlatos ismertetésére, felhasználva a nemzetközi anyag alapján kínálkozó analógiákat. A források feldolgozásában többféle megközelítési mód váltakozik majd, az irodalomtörténet, az irodalomszociológia, a historiográfia, a sajtótörténet, a retorika, a toposzkutatás, a „politikai metaforológia” szempontjai változó súllyal érvényesülnek az egyes jelenségek boncolása során⁴ – nem az

⁴ A politikai „metaforológia” új eredményeit összefoglalja, és a tudománytörténeti előzményeket ismerteti Francesca RIGOTTI két monográfiája: *Metafore della politica*, Bologna, 1989; *Il potere e le sue metafore*, Milano, 1992. A kérdésről megjelent tanulmánygyűjtemény: *Il potere delle immagini. La metafora politica in prospettiva storica. Die Macht der Verstellungen. Die politische Metapher in historischen Perspektive*, a cura di Walter Euchner–Francesca Rigotti–Pierangelo Schiera, Bologna–Berlin, 1993. A kérdés historiográfiai vonatkozásához alapvetőek: Alexander DEMANDT, *Metaphern für Geschichte. Sprachbilder und Gleichnisse in historischpolitischen Denken*, München, 1978; és Luciano CANFORA, *Analogia e storia. L'uso politico dei paradigmi storici*, Milano, 1982. A história-retorika problémakört, tágabb értelemben a történelelfilozófia általánosabb ismeretelméleti kérdéseit illető munkák közül, külön hivatkozás nélkül, a következőkből merítettünk: Hayden WHITE, *The Content of the Form. Narrative Discourse and Historical Representation*, Baltimore, 1987; Louis MLNK, „Narrative Form as a Cognitive Instrument”, in: *The Writing of History: Literary Form and Historical Understanding*, ed. Robert H. Canary and Henry Kozicki, Wisconsin, 1978, 132–161.; David CARR, *Time, Narrative and History*, Bloomington, 1986; Lionel GOSSMAN, „The Rationality of History”, in: L. G., *Between History and Literature*, Cambridge Mass. – London, 1990, 285–324.; Carlo GINZBURG, „Checking the Evidence”, in: „Critical Inquiry”, XVIII [1991], 79–92.; valamint a *Philosophy of History and Contemporary Historiography*, ed. David CARR, Ottawa, 1982. c. konferenciakötet tanulmányai. A hazai toposzkutatás programadó írása: TARNAI

„interdiszciplinaritás” igényének hivatkozható hangsúlyozása, hanem a szükség diktálta így, lévén hogy a vizsgálandó anyag maga igen heterogén. A propaganda mozgatóinak, a politikai nyilvánosság szereplőinek önkép-formáló törekvéseire, illetve az ezekben mutatkozó változásokra is megpróbálunk figyelmet fordítani. Köztudott ugyanis, hogy a kiemelkedő történelmi személyiségek kultuszának egyik – ha nem a legfontosabb – összetevője a propagandisztikus, tehát manipulatív célzatú dicsőítés, sőt az esetek többségében maga a dicsőített is ezt a célt tartja elsődlegesnek, tehát a kultusz elemzésének – a tartalmi analízis⁵ mellett – legkézenfekvőbb eljárása a dicsőítés retorikai technikáinak vizsgálata.⁶

Andor, *A toposzkutatás kérdéseiről*, in: „Literatura”, 1975, 1., 66–73.; a historiográfia kutatásában alkalmazható toposzelemzéshez nemzetközi szinten komoly lendületet adott a Cini Alapítvány velencei konferenciája („Fama e lodi”, 1991), nálunk pedig az MTA Irodalomtudományi Intézetének 1993-i debreceni konferenciája: „Toposzok és exemplumok régi irodalmunkban” (Az előadások megjelentek: „Studia Litteraria”, XXXII [1994]; különösen értékes, témámat érintő tanulmány: KECSKEMÉTI Gábor, *Toposzok és exemplumok a história hasznáról a 17. században*, id. kiad., 73–89.). A nemzetközi szakirodalomból idevágó két jelentős tanulmány: Nancy S. STRUEVER, *Topics in History*, in: „History and Theory”, Beiheft XIX [1980], 66–79.; Allan MEGILL, *Jörn Rüsen’s Theory of Historiography between Modernism and Rhetoric of Inquiry*, in: „History and Theory” 33. [1994], 39–60.

⁵ Az általunk követett módszer részint a Bernard BERELSON alapművében (*Content Analysis in Communication Research*, New York, 1952) kifejtettek-re épül, részint – ha némi kritikával is – ahol lehetett, igyekeztünk alkalmazni a Lee BENSON javasolta eljárást (*An Approach to the Scientific Study of Past Public Opinion*, in: „Public Opinion Quarterly”, XXXI [1967–1968], 522–567.), különösen ami a „best indicator”-elemek kiválasztását illeti (i. m., 559., skk.). Az irodalomtudomány oldaláról vizsgálta a szociológiai tartalomelemzés hozadékát VERES András, „Szociológia és irodalomtudomány”, in: V. A., *Mű, érték, műérték*, Bp., 1979, 323–378.

⁶ Általános vonatkozásban: KLANICZAY Tibor, „A nagy személyiségek humanista kultusza a XVI. században”, in: K. T., *Pallas magyar ivadékai*, Bp., 1985, 41–58. A számtalan, hasonló megfontolásból kiinduló esettanulmány közül módszertani bevezetőjének igényességével kiemelkedik Melissa M. BULLARD, „Lorenzo de’ Medici: Anxiety, Image Making, and Political Reality in the Renaissance”, in: *Lorenzo de’ Medici. Studi*, a cura di Gian Carlo Garfagnini, Firenze, 1992, 3–40. A szerző saját szemléletét elhatárolja mind Peter Burke történelmi antropológiai, mind Stephen J. Greenblatt „újhistorikus” megköze-

Könyvünk hiányosságai közül kettőt tudatosan vállalunk: a német és angolszász terület bizonyos fokú mellőzését, valamint a vallási problematika háttérbe szorítását. Úgy is megfogalmazhatnánk ezeket, mint kutatásunk Itália-centrikusságát és az autonóm politika-definíciókra orientáltságát – de nem szándékunk szépiteni a dolgot. Kompetenciahiányunk vétkét mindössze néhány módszertani megfontolás enyhítheti. Ami a konfesszionális kérdések kapcsán formálódó (gerjedő) közvéleményt, a hitviták teremtette új nyilvánosságtípust illeti, csak annyit szeretnénk megjegyezni: a diskurzusok érdemi része nem tárgya kutatásunknak. Kommunikációs technikáik alapfeltevése azonban (az ellenfél kezében a vallás csupán *instrumentum regni*, politikai hatalma gyarapítására szolgáló eszköz, a konfesszionális argumentáció nem más, mint politikai propaganda), kikerülve az eruditus körből, mindkét (három) nagy tábor exponenseire visszaháramlik. Egyszerűbben fogalmazva: az a közös, nyilvánossá vált tudás, hogy a vallási argumentáció mögött politikai érdekek húzódnak meg, s a politikai vitákban használatos retorikai technikák, irodalmi műfajok szolgálnak számára kifejezőeszközzül, nem áll messze attól a belátástól, hogy maga a konfesszionális kérdések körül forgó egész diskurzus is csak része egy tágabb körű, hatalmi diskurzusnak. Ettől kezdve a nyilvánosságtörténeti nézőpontú kutatás számára közömbös, hány rendje van az angyaloknak, milyen színű volt Mária haja, mi az igazság Kálvin, Luther, avagy a római Antikrisztus családtörténetének részletkérdéseiben, igazuk volt-e a filippistáknak, armeniánusoknak, sociniánusoknak vagy a morva testvéreknek – az viszont nem közömbös, hogy a különböző álláspontokat védelmező retorikai eljárások, ha az igazságok tartalmán nem is módosítanak, helyiértékükön annál inkább változást eszközölnek. Márpedig ha ezek a kérdések a politikai diskurzus elemei-

lítésétől, kiténtetett szerepet juttatva az *image*-formálás pragmatikus politikai szempontjainak. Elemzésünkben magunk is ezt az utat járjuk. (Felhasználva természetesen Greenblatt rendszerét is – már amennyire lehetséges; az ezzel kapcsolatos problémákról l. Jan R. VEENSTRA, *The New Historicism of Stephen Greenblatt: on Poetics of Culture and Interpretation of Shakespeare*, in: „History and Theory”, 34. [1995], 174–198.)

ként jelennek meg, ott az általunk vizsgált elit regiszterben bizonyára nem számítanak majd a leglényegesebb kérdéseknek. A populáris vagy ún. „plebejus” regiszterben igen,⁷ de ott egyrészt kérdésessé válik dogmatikai érvényességük, másrészt kívül esnek a jelen kutatás keretein.

A német és angolszász terület háttérbe szorulása mélységesen összefügg a fenti szemponttal, hiszen a tágabban értelmezett protestáns világról van szó. Egyrészt a kérdéssel kapcsolatos szakirodalom anomáliái indokolták választásunkat. A politikai nyilvánosságot vizsgáló modern kutatások megindulásához az első világháború tapasztalatainak sokkhatása adott lendületet; Walter Lippmann úttörő művének megjelenése után⁸ igazi virágkorukat a szociológiai kutatások negyvenes-ötvenes évekre tehető kiteljesedése hozta el, Paul Lazarsfeld és köre munkássága nyomán,⁹ a történelmi kontextus érvényesítésében döntő for-

⁷ Nagyon tanulságos gondolatot fogalmazott meg erről az utóbbi évek egyik leginspiratívabb tanulmánygyűjteményének szerkesztője: „A figyelem mind határozottabb átterelődése az »üzenetek« kidolgozóiól a »címezettek« névtelen tömegére a propagandát a szélesebb értelemben vett fenomenológia és a kommunikációs stratégia tanulmányozásának egyik fő témájává tette. Ennek egyik leglátványosabb következményeként megállapítást nyert, hogy még a legkiszámítottabban irányzott »üzenetek« befogadási folyamata és eredményei is szinte teljesen előreláthatatlanok: ezért a meggyőzés technikáinak tanulmányozása együtt halad az ugyanezen technikák által indukált lehetséges ellenállás kutatásával; az üzenetek által megcélzott csoportok társadalmi összetétele éppoly érdekessé vált, mint az, ahogyan a »címezettek« átformálják az »üzeneteket«, és így tovább. Egyszóval, a propaganda összefüggéseket mutat mindazon eljárások széles körével, amelyek által végbemegy az, amelyet oly találóan neveznek a »valóság társadalmi megalkotásának.«” Antonio ROTONDO, „Premessa”, in: *Forme e destinazione del messaggio religioso. Aspetti della propaganda religiosa nel Cinquecento*, a cura di Antonio Rotondo, Firenze, 1991, IX–X.

⁸ Walter LIPPMANN, *L'opinione pubblica*, Milano, 1963. (Első kiad: *Public Opinion*, New York, 1919.)

⁹ Harold D. LASWELL, „The Theory of Political Propaganda”, in: *Reader in Public Opinion and Communication*, ed. Bernard Berelson and Morris Janowitz, Glencoe, 1953, 176–180.; Hans SPIELER, *Historical Development of Public Opinion*, in: „The American Journal of Sociology”, LV (1950), 376–388.; Alfred McLUNG LEE, *Public Opinion and Propaganda*, New York, 1954; Paul LAZARFELD, *Public Opinion and the Classical Tradition*, in: „Public Opinion Quarterly”, XXI (1957), 39–53.; Karin DOVRING, *Road of Propa-*

dulatot jelentett a frankfurti iskola legfiatalabb tagjának, Jürgen Habermasnak az ötvenes évek végén íródott, klasszikussá vált feldolgozása *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozásáról*.¹⁰ Az ebben felvázolt elméleti keret „üres helyeit” az eltelt évtizedekben konkrét történeti-szociológiai kutatások hosszú sora töltötte ki, nagyrészt visszaigazolvva a szerző sejtéseit és megállapításait; s jóllehet azóta a politikatudomány oldaláról érkező kritikák,¹¹ a kérdést érintő újabb szociológiai elméletek hatására és saját elképzeléseinek változása nyomán az elméleti alapozást maga Habermas jelentősen módosította,¹² a kommunikáció nyilvános formáinak fejlődéséről adott történeti leírása ma is helytálló, az általa bevezetett fogalmak (reprezentatív nyilvánosság, irodalmi és politikai nyilvánosság, polgári nyilvánosság, média-nyilvánosság stb.), némi módosítással, továbbra is alkalmasnak

ganda: the Semantics of Biased Communication, New York, 1959; Paul A. PALMER, „The Concept of Public Opinion in Political Theory”, in: *Essays in History and Political Theory in Honour of Charles Howard McIlwain*, Cambridge Mass., 1963, 230–257. Módszertani megfontolásaik okán haszonnal forgathatók még: Serghej CIACOTIN, *Tecnica della propaganda politica*, Milano, 1964, különösen az „Il simbolismo e la propaganda politica” c. fejezet, i. m., 267–313.; Lorenzo MANCONI, *Opinione pubblica, informazione, propaganda*, Milano, 1967; Joseph KLAITS, *Printed Propaganda Under Louis XIV: Absolute Monarchy and Public Opinion*, Princeton, 1976; Keith Michael BAKER, „Politics and Public Opinion under the Old regime”, in: *Press and Politics in Pre-Revolutionary France*, eds. Jack R. Censer and Jeremy D. Popkin, Los Angeles–London, 1987, 204–246.; Hubert CARRIER, *Les Mazarinades. La Presse de la Fronde (1648–1653)*, I, *La Conquete de l'opinion*, II, *Les hommes du livre*, Gêneve, 1989–1991; uő, *Les muses guerrieres*, Paris, 1996; Eduardo TORTAROLO, „Opinion publique” *Ira antico regime e rivoluzione francese. Contributo a un vocabolario storico della politica settecentesca*, in: „Rivista storica italiana”, 1990, 5–23.; John MILLER, *Public Opinion in Charles II's England*, in: „History. The Journal of the Historical Association”, 80. (1995), 359–381.; Adam FOX, *Rumour, News, and Popular Political Opinion in Elizabethan and Early Stuart England*, in: „The Historical Journal” 40. (1997), 597–620.

¹⁰ Jürgen HABERMAS, *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*, Bp., 1993.

¹¹ Ismerteti és kiegészíti őket Michael Th. GREVEN, *Hatalom és politika Jürgen Habermas „Theorie des kommunikativen Handelns” című művében*, „Magyar Filozófiai Szemle”, 1992, 1019–1045.

¹² A legtöbörében: „Előszó az új kiadáshoz (1990)”, in: HABERMAS, 1993, 7–45.

tűnnek egyes jelenségcsoportok belső összefüggéseinek megvilágítására.

Mindezek a kutatások azonban nagyrészt német és angolszász területen zajlottak, a kora újkori politikai nyelvhasználat, a politika 16–17. századi „beszédmódjaira” összpontosító újabb vizsgálódások pedig szintén angol kontextusba illeszkednek,¹³ s az általuk feldolgozott forrásanyag túlnyomó hányada is angol vagy holland provenienciájú. Holott a habermasi kategóriák hitelességpróbájának egyik legizgalmasabb terepe éppen az általa elhanyagolt 17. századi Itália lenne. Közismert, hogy a társadalmi érintkezés, a hatalomgyakorlás itt rögzült formái és azok normatív elméleti megalapozásai milyen döntő hatást gyakoroltak a következő század nagy abszolutista udvaraira.¹⁴ A kérdéssel foglalkozó itáliai szakirodalom ugyancsak érdemes a habermasi teóriával való szembesítésre. A barokk irodalom és képzőművészet meggyőzőselelméleteit, a korabeli (és későbbi) ideológiák retorikai meghatározottságát,¹⁵ kereszténység és *ragion di stato* konfliktusának kérdéseit,¹⁶ a kulturális ellenállás kifinomult formáit (szellemi nikodémizmus, libertinizmus stb.), a történetírás

¹³ Példa erre – s egyúttal kitűnő kalauz a jelen feldolgozásból hiányzó angol kora újkori anyagra – KONTLER László monográfiája: *Az állam rejtelmei. Brit konzervativizmus és a politika kora újkori nyelvei*, Bp., 1997. A vonatkozó szakirodalomról ui., 20.

¹⁴ Carlo OSSOLA, *Dal „Cortegiano” all’ „Uomo di mondo”. Storia di un libro e di un modello sociale*, Torino, 1987, 136–137. A kérdést érinti, de sokkal tágabb kultúrtörténeti összefüggésben helyezi el a dolgozatunk egyik alapötletét is adó tanulmány: KLANICZAY Gábor, „Udvari kultúra és a civilizáció folyamata”, in: *Magyar reneszánsz udvari kultúra*, szerk. R. Várkonyi Ágnes, Bp., 1987, 17–51. (új kiadása: K. G., *A civilizáció peremén*, Bp., 1990, 58–87.). Az államelméleti vonatkozásokról l. Alberto TENENTI, *Stato: un’ idea, una logica. Dal comune italiano all’ assolutismo francese*, Bologna, 1987.

¹⁵ L. a *Retorica e barocco. Atti del III Congresso Internazionale di Studi Umanistici*, a cura di Enrico Castelli, Roma, 1955. kötet tanulmányait; a retorika vonatkozásában különösen Guido MORPURGO TAGLIABUE, „Aristotelismo e barocco”, id. kiad., 119–195.

¹⁶ L. a *Cristianesimo e ragion di stato. L’ umanesimo e il demoniaco nell’ arte. Atti del II Congresso Internazionale di Studi Umanistici*, a cura di Enrico Castelli, Roma–Milano, 1953. kötet tanulmányait. Újabb nagy seregszemle: *Botero e la „Ragion di Stato”. Atti del convegno in memoria di Luigi Firpo*, a cura di Enzo Baldini, Firenze, 1992.

propagandisztikus technikáit,¹⁷ a barokk udvar nyilvános reprezentációs formáit és disszimulációra épülő belső kapcsolatrendszerét, a politikus mint színész és a politika mint színház metaforáit boncoló újabb olasz kutatások¹⁸ természetes módon tendáltak egyfelől az értelmiség legitimációs válságának *szociológiai* vizsgálatához, az irodalmi nyilvánosság és a politikai propaganda összefüggéseinek, a hatalmi diskurzus sajátos politikai metaforahasználatának elemzéséhez,¹⁹ másfelől az elit és tömegkultúra kölcsönhatását, az információáramlás és -áramoltatás hajszáleireinek működését „alulnézetből”, társadalmi „mikrotörténetek” soraként bemutató *történetírói* irányzat megerősödéséhez.²⁰ Ezeknek a kutatásoknak fényében pontosabban meghatározható és árnyaltabban írható le az a szellemi közeg, amelyet a 16–17. századi magyar politikai elit számára a korabeli mértékadó politikai nyilvánosságot jelentette.

Módszertani megfontolások okán szintén gyümölcsözőbbnek tartjuk a speciális témánkban nagyobb fokú elméleti tudatosságot mutató itáliai anyag vattalóra fogását. Annak ellenére, hogy a propagandaanyag tekintetében német vonatkozású források mennyiségileg messze felülmúlják az olasz érdekességű anyagot,²¹

¹⁷ Sergio BERTELLI, *Ribelli, libertini e ortodossi nella storiografia barocca*, Firenze, 1973, 193–218.; William S. BOUWSMA, *Three Types of Historiography in Post-Renaissance Italy*, in: „History and Theory”, IV |1965|, 303–314. Kárhóztatja a történetírói irányzatok vagy az egyes történetírók munkájának területi vagy politikai-ideológiai kontextusban való elemzését, és a speciális historiográfiatörténeti megközelítést kéri számon Eric COIRANE, *The Transition from Renaissance to Baroque: the Case of Italian Historiography*, in: „History and Theory”, XIX |1980|, 21–38.; tanulmánya azonban maga bizonyítja, hogy a túlzott módszertani rigorozitás ilyen heterogén anyagon nehezen érvényesíthető eljárás.

¹⁸ Többek között (a teljesség igénye nélkül) Delio Cantimori, Bruno Nardi, Rosario Villari, Giorgio Spini, Tullio Gregory, Maurizio Costanzo, Rodolfo De Mattei, Cesare Vasoli, Giovanni Macchia, Sergio Bertelli és Ezio Raimondi későbbiekben hivatkozott munkáira gondolunk.

¹⁹ Gino BENZONI, *Gli affanni della cultura*, Milano, 1987; Maurizio VIROLI, *Dalla politica alla ragion di stato*, Roma, 1994.

²⁰ L. Ottavia Niccoli és Carlo Ginzburg alább hivatkozott monográfiáit.

²¹ Pontosabb számítások nélkül is elég egy pillantást vetni APPONYI Sándor (*Ungarica*, I–II, Bp., 1900–1902; III–IV, München, 1925–1927) és IIUBAY

mégis inkább itt bontakozik ki a periodikus sajtóban is teoretikus érdekességű vita a propaganda szerepéről, státusáról, mint a fejlettebb sajtóval büszkélkedő,²² de éppen ezért főként üzleti érdekek motiválta német tájékoztatásban.²³ A propagandisztikus publicisztika és kortörténetírás (a *storia contemporanea*) elméleti kérdéseivel kapcsolatos eszmecserek legfontosabb színhelye a század közepén ugyancsak Itália (főként Róma és Velence) volt. Remélhetőleg az itt bemutatott kutatás eredményei közelebb visznek bennünket e kulturális kontextus alaposabb megismeréséhez s hozzásegítenek a korabeli politikai nyilvánosság szerkezetének és működésének alaposabb megismeréséhez.

Végül rendkívül fontosnak tartjuk a politikaelmélet szempontjának hangsúlyozását. Közismert, hogy a korabeli itáliai teoretikus irodalomban (nem beszélve a spanyol vagy francia provenienciájú irodalomról) teret veszít a republikánus gondolat az abszolutista államelmélettel, a *ragion di stato* ideológiáival szemben. Tény, hogy az északi területeken – módosult formában – tovább élnek a klasszikus humanista politika eszméi, az is tény, hogy ezek közép-európai kisugárzásával is számolnia kell a kutatásnak (elég ha a szinte felmérhetetlenül nagy Erasmus-hatásra vagy a politikai elit képzésére vállalkozó Sturm-iskola befolyására gondolunk). Látnunk kell azonban, hogy itt a fáziskésés tipikus jelenségével állunk szemben. A kezdetek után (Arnold Clapmar,²⁴

Ilona (*Magyar vonatkozású röplapok, újságlapok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban 1480–1718*, Bp., 1948) bibliográfiáira, hogy az arányokat értékeljük. A korabeli olasz hírszolgáltatásról és sajtóról: Valerio CASTRONOVO–Giuseppe RICUPERATI–Carlo CAPRA, *La stampa italiana dal Cinquecento all' Ottocento*, I, Bari, 1976, 37–43.

²² Ugo BELLOCCHI, *Storia del giornalismo italiano*, III, Bologna, 1975, 66.; az itáliai dekonjunktúra okairól az 1660-as években: Tiziana PESENTI, „Stampatori e letterati nell' industria editoriale a Venezia e in terraferma”, in: *Storia della cultura veneta*, dir. da Girolamo Arnaldi e Manlio Pastore Stocchi, IV, *Il Seicento*, I, Vicenza, 1983, 93–129.

²³ L. Hubay Ilona bevezetőjét: HUBAY, 1948, III–IV.; az újabb irodalom hasonló eredményre jutott: Peter UKENA, „Tagesschriftum und Öffentlichkeit im 16. und 17. Jahrhundert in Deutschland”, in: *Presse und Geschichte. Beiträge zur historischen Kommunikationsforschung*, München, 1977, 35–53.

²⁴ Arnoldus CLAPMARIUS, *De arcanis rerum publicarum libri sex*, Breaeae, 1605.

Christoph Besold²⁵ és Kasper Schoppe²⁶ úttörő munkái nyomán a 17. század második harmadában az államreazon beszédmódja ezeken a területeken is felülkerekedik a cicerói-arisztotelészi értelemben vett politika nyelvezetén;²⁷ a század legjelesebb tudósai, Chemnitz,²⁸ Boeckler²⁹ s főként Hermann Conring³⁰ nem csupán saját invenciójú művekkel gyarapítják a német politikai irodalmat, hanem az itáliai *ragion di stato* klasszikusainak kommentált kiadásait is megjelentetik. Ezért, első közelítésben, hasznosabbnak ítéltük az államreazon-irodalom elsődleges forrásainak közvélemény- és nyilvánosságfogalmát ismertetni, mint egy olyan területen kísérletezni modellalkotással, ahol már új, polgáriasabb értelmezésben találkozunk a gondolatkörrel, ahol

²⁵ Christophorus BESOLDUS, *Politicorum libri duo*, Francofurti, 1620; uő, *Discursus de arcanis rerum publicarum*, Amstelodamii, 1644.

²⁶ Gasparus SCIOPIUS, *Paedia politicae*, cura Hermanni Conringii, Helmestadii, 1663 (első kiad. 1622).

²⁷ Az államreazon elméleteinek terjedéséről német területen I. Meinecke klasszikus monográfiájának 1/5. fejezetét (a következő olasz kiadást használtam: Federico MEINECKE, *L'idea della ragio di stato nella storia moderna*, Firenze, 1942, I, 178–204.). A fejezet tézise: „A harmincéves háború utolsó időszakában a *Ratio Status* – akárcsak néhány évtizeddel előbb Itáliában – beszédmódjává vált a piacokon és a köztereken; a század rejtélye (az *aenigma saeculi*), amely ellen dühvel és rettegéssel léptek fel, mintha csak egy új járványról lett volna szó, egyszersmind titkos csodálatot váltott ki a lelkekben. Rist 1646-ban sebészorvos képében vitte színpadra a *Ratio Status*-t, és Christoph von Grimmelshausen írásaiban érződik az általa keltett mozgalom visszhangja. 1650-ben a róla szóló irodalom még inkább elterjedt, s ez így volt egészen a század végéig. A német értelmiség közvéleményét testesítette meg, amely ezzel kísérte a fejedelmi abszolútizmus győzelmét (...) A forrongás akkor enyhült, mikor az abszolútizmus elérte kiteljesedését, körülbelül a 18. század elején; a század közepén azután kiment a divatból. Ám ez nem annak köszönhető, hogy az államreazon eltűnt volna a valóságból, hanem annak, hogy természetessé vált, s a politika iránt érdeklődő művelt közönség már újabb, a felvilágosodás világa felől érkező ideák felé fordult.” (Uo., 184–185.)

²⁸ Bogislav CHEMNITZ (Hippolitus a Lapide), *Dissertatio de ratione status in imperio nostro Romano-Germanico*, Freistadii, 1647.

²⁹ Johan Heinrich BOECLERUS, *Dissertationes academicae*, Argentorati, 1658; uő, *De eloquentia politici libellus*, Argentorati, 1654.

³⁰ Hermannus CONRINGIUS, *Animadversiones politicae in Nicolai Machiavelli librum de Principe*, Helmestadii, 1661. Ehhez csatlakozott a szövegkiadás: Nicolai MACHIAVELLI, *Princeps, aliaque nonnulla ex Italico Latine versa*, Helmestadii, 1660; valamint a Botero-publikáció: Johannes BOTTERUS, *De ratione status, cum praefatione Hermanni Conringii*, Helmestadii, 1666.

annak képviselői számot vetnek a kálvinista teokratikus államelmélet s főként a puritánus politikai gondolkodás kihívásával, részben pedig szisztematikus tudományos megközelítésmódjukkal már a következő kor államtudományát készítik elő.³¹

A kérdést érintő hazai szakirodalomból részint módszertani, részint konkrétan a szűkebb témánkat érintő eredményeik okán, Benda Kálmán példaadó értekezése után,³² ki kell emelni Kurcz Ágnes,³³ Péter Katalin,³⁴ Ritoók Zsigmondné,³⁵ R. Várkonyi Ágnes,³⁶ Vigh Éva,³⁷ Balázs Mihály, Dávidházi Péter,³⁸ Galavics

³¹ L. erről Raffaella GHERARDI, *Potere e costituzione a Vienna fra Sei e Settecento. Il „buon ordine” di Luigi Ferdinando Marsili*, Bologna, 1980.

³² BENDA Kálmán, *A törökör német újságirodalma*, Bp., 1942. L. még DEZSÉNYI Béla, *A magyar hírlapirodalom első százada*, Bp., 1941.

³³ KURCZ Ágnes, *Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században*, Bp., 1989.

³⁴ PÉTER Katalin, *A magyar nyelvű politikai publicisztika kezdetei*, Bp., 1973 (Irodalomtörténeti füzetek 83.); uő., „Zrínyi Miklós angol rajongói”, in: *Angol életrajz Zrínyi Miklósról, London, 1664*, szerk. Kovács Sándor Iván, Bp., 1987 (ZrKt, II), 27–63.

³⁵ RITÓÓK Zsigmondné, *Politikai satíra Magyarországon a XVI. században*, in: „Irodalomtörténeti Közlemények” (a továbbiakban: ItK), 1971, 265–277.

³⁶ Ebben a vonatkozásban a „hírlevél” műfajáról írott tanulmánya említendő: *Búcsú és emlékezet (A visszaszoruló török képe a magyar közvéleményben*, in: „Kelet-kutatás”, 1988, 3–24. Zrínyi Miklós korabeli ismertségéről írva szintén megfogalmaz a 17. századi közvéleménnyel, nyilvánossággal kapcsolatos általánosabb, elméleti igényű nézeteket; uő., *Európa Zrínyije*, in: „ItK”, 1996, 1–39. Figyelemre méltó a szegedi „Aetas” című folyóirat nagyobb hányadában tematikus száma, amelyben először mutatkozik meg R. Várkonyi Ágnes említett szemináriumának megtermékenyítő hatása. Az egykori hallgatók ott készült vagy fogant dolgozataikat bocsátották szakmai vitára, újragondolva a 16–17. századi „közvélemény-jelenség” lehetséges definícióit, és kitűnő esettanulmányokkal kamatoztatva a közös gondolkodás eredményeit. B. Szabó János, Erdősi Péter, Lukács Zs. Tibor, Etényi Nóra és Csapodi Zoltán munkáival (in: „Aetas”, 1995, 5–170.) úgy tűnik, nálunk is „áttört” az az angol, német és részint olasz nyelvterületen több mint egy évtizede tapasztalható történeti és irodalomtörténeti törekvés, amely a kora újkori nyilvánosság, közgondolkodás, információáramlás kérdéseinek kitüntetett figyelmet szentel, s teszi mindezt adekvát fogalmi keretben és kérdésfeltevésekkel.

³⁷ VIGH Éva, *Éthos és kratos között. Udvar és udvari ember a 16–17. századi Itáliában*, Bp., 1999. Az olasz udvari irodalom hazai szakirodalmi recepciójával rendkívül komoly hiátust pótló könyv eredményeit (nem sokkal kéziratom lezárása után jelent meg) sajnos már nem tudtam beépíteni saját gondolatmenetembe.

³⁸ DÁVIDHÁZI Péter, *„Isten másodszülöttje”. A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*, Bp., 1989.

Géza,³⁹ Hargittay Emil,⁴⁰ Heltai János,⁴¹ Hopp Lajos,⁴² Horkay Hörcher Ferenc,⁴³ Jankovics József,⁴⁴ Klaniczay Gábor,⁴⁵ Klaniczay Tibor,⁴⁶ Kőszeghy Péter,⁴⁷ Kontler László,⁴⁸ Köpeczi Béla,⁴⁹ Kulcsár Péter,⁵⁰ Petneki Áron,⁵¹ Szörényi László,⁵² Takáts Jó-

³⁹ GALAVICS Géza, *Kössünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet*, Bp., 1986.

⁴⁰ HARGITTAY Emil, *A fejedelmi tükör műfaja a 17. századi Magyarországon és Erdélyben*, in: „ItK”, 1995, 441–484.

⁴¹ HELTAI János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Bp., 1994 (Humanizmus és reformáció, XXI), különösen az Alvinczi és a Bethlen Gábor körül csoportosuló értelmiségiek publicisztikai tevékenységéről szóló fejezetek, i. m., 100–161.

⁴² Lajos HOPP, *Die ungarische Publizistik in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, in: *Laurus Austriaco-Hungarica. Literarische Gattungen und Politik in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, hrsg. Béla Köpeczi und Andor Tarnai, Bp.–Wien, 1988, 47–68; uő, *Az „antemurale” és „conformitas” humanista eszméje a magyar–lengyel hagyományban*, Bp., 1992 (Humanizmus és reformáció, XIX).

⁴³ L. elsősorban az ő szerkesztésében megjelent, a hazai eszmetörténeti kutatásokban hiánypótló, rendkívül jelentős szakirodalmi antológiát: *A hora modern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe. John Dunn, John G. A. Pocock, Quentin Skinner és Richard Tuck tanulmányai*, szerk. Horkay Hörcher Ferenc, Pécs, 1997; valamint a kötet utószavaként megjelent (a kötettel azonos címet viselő) tanulmányát (i. m., 287–305.).

⁴⁴ JANKOVICS József, „Udvarellenes tendenciák a 17. század eleji magyar költészetben”, in: *Magyar reneszánsz udvari kultúra*, id. kiad., 86–103.

⁴⁵ KLANICZAY G., 1987.

⁴⁶ KLANICZAY Tibor, „Nacionalizmus a barokk korban”, in: K. T., *Pallas magyar ivadékai*, id. kiad. 138–150.

⁴⁷ KŐSZEGHY Péter, „A magyar Góbián”, in: CSÁKTORNYAI Máttyás, *Gróbián*, kiad. Kőszeghy Péter, Bp., 1999, 83–113.

⁴⁸ KONTLER, 1997.

⁴⁹ KÖPECZI Béla, *A Rákóczi-szabadságharc és Európa*, Bp., 1970; uő, „Magyarország a kereszténység ellensége”. *A Thököly-felkelés az európai közvéleményben*, Bp., 1976.

⁵⁰ L. elsősorban a „Magyar Remekírók” sorozat *Humanista történetírók*, Bp., 1977. c. kötetéhez készült utószavának (i. m., 1158–1195.) a történetírás publicisztikai funkciójáról szóló utalásait, valamint: KULCSÁR Péter, „Ars historica”, in: *Klaniczay-émlékkönyv. Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, szerk. Jankovics József, Bp., 1994, 119–127.

⁵¹ PETNEKI Áron, „Intrada. Az ünnepélyes bevonulás formája és szerepe a közép-kelet-európai udvarokban”, in: *Magyar reneszánsz udvari kultúra*, szerk. R. Várkonyi Ágnes, Bp., 1987, 281–290.

⁵² SZÖRÉNYI László, „Szöveg gondozás – magyar módra. Delfinológiai vázlat”, in: Sz. L., „Múltaddal valamit kezdeni”. *Tanulmányok*, Bp., 1989 (JAK-füzet-

zsef⁵³ és Zemplényi Ferenc⁵⁴ kutatásait; az így is hiányos felsorolást kiegészíthetnénk még az ELTE-n az utóbbi években R. Várkonyi Ágnes vezetésével működött közvéleménykutató szeminárium, a nagy publicisztikai anyagot feltáró és publikáló (szintén az ELTE-n szerveződött) „Zrínyi-szeminárium” említésével vagy a hazai toposzkutatás örvendetes fellendülésével. Mindez természetesen nem pótolja a szövegek és segédeszközök, bibliográfiák, könyvtárjegyzékek stb. kiadásának fehér foltjait. A korabeli familiárislevelezések és naplók, a családi levelezési anyag ismerete híján vagy hiányos ismeretében nem végezhető el kielégítően nemhogy a politizáló közvélemény formálódásának, változásainak bemutatása, de még egy-egy meghatározott „kampány” hatásvizsgálata sem. E hiátusokat további kutatásoknak kell kitölteniük.

Végül – engedjék meg ennyi személyesség – néhány szó a könyv születéséről. A nyolcvanas évek második felében magam is részt vettem Kovács Sándor Iván professzor Zrínyi-szemináriumának munkájában. Az itt kapott indítást egy hosszabb dolgozattal szándékoztam meghálálni, amely terveim szerint Zrínyi Miklós (illetve a Zrínyi testvérek) európai ismertségének dokumentumait ismertette volna, különös tekintettel a főszereplők propaganda-törekvéseire. A bevezető fejezetben néhány lapon gondoltam összefoglalni a propaganda hátteréül szolgáló korabeli nyilvánosság összetevőit, a közvéleménnyel kapcsolatos nézeteket, áttekinteni a kérdéssel foglalkozó hazai és nemzetközi irodalmat. Ekkor találkoztam azzal a meglepő bizonytalansággal, amely a 17. század politikai „közvéleménye”, illetve ennek meghatározása körül jelentkezik. Egyszerűen hiányzott az a fogalmi keret, kutatási paradigma, amelyben elhelyezhet-

tek, 45.), 250–277. Stílus és szemlélet (valamint a cenzúragyakorlat ismertetése) tekintetében, tehát módszertani vonatkozásban rendkívül tanulságos írás.

⁵³ TAKÁTS József, *Antropológia és irodalomtörténet-írás*, in: „Budapesti Könyvszemle”, 1999, 1., 38–47.; uő, *Politikai beszédmodok a magyar 19. század elején (A keret)*, in: „ItK”, 1998, 668–686.

⁵⁴ ZEMPLÉNYI Ferenc, *Az európai udvari kultúra és a magyar irodalom*, Bp., 1998.

tem volna a feltárt forrásokat. Úgy gondoltam, helytelen lett volna azzal a „megoldással” élni, amely tájékozódásom során nekem is a legtöbb bosszúságot okozta: 19–20. századi fogalmak (propaganda, közvélemény, manipuláció stb.) anakronisztikus, kifejtetlen használatával kerülni meg a problémát. Megkíséreltem tehát egy modell felállítását, amely az adott korban is használható, a kérdéskörrel kapcsolatos toposzok jelentésváltozásait vizsgálva megfelelő keretet adhat a további kutatások számára. Ebből a módszertani bevezető fejezetből nőtt ki a jelen könyv, először (1994–95-ben) kandidátusi disszertáció formájában, amelyhez – második részként – csatolni szerettem volna a Zrínyi-propagandát műfaji regiszterekben vizsgáló terjedelmes forrástanulmányt. A „Csokonai Könyvtár” szerkesztőjéé, Bitskey Istváné az érdem, hogy erről lebeszél, s meggyőzött róla, hogy egy könyv az egy könyv és nem kettő.⁵⁵ A Zrínyi-propagandáról szóló írás részletei különböző folyóiratokban és forráskiadványokban nagyrészt már megjelentek,⁵⁶ reményeim szerint hamarosan egybeszerkesztve is napvilágot látnak. A jelenlegi kö-

⁵⁵ Itt szeretnék köszönetet mondani a Kossuth Egyetemi Kiadó főszerkesztőjének, Cs. Nagy Ibolyának is: az ő végtelen türelme nélkül ez az egy könyv sem készülhetett volna el.

⁵⁶ „Lacrymae Hungaricae – a Zrínyi Miklós halálára Londonban kiadott gyászversek”, in: *Angol életrajz Zrínyi Miklósról*, szerk. Kovács Sándor Iván, Zrínyi, Bp., 1987 (Zrínyi-könyvtár II), 355–368.; A „Forstall-kódex”, in: Zrínyidolgozatok, V (1988), 1–16.; „Zrínyi mint »Magyar Mars«”, in: ESTERIIÁZY Pál, *Mars Hungaricus*, s. a. r. Iványi Emma, szerk. Hausner Gábor, Bp., 1989, 387–407. (Zrínyi-könyvtár III); *Zrínyi és Priorato – elogium és eposz*, in: „Somogy”, 1991, 6., 48–53.; *Zrínyi-levelek 1664-ből*, in: „ItK”, 1992, 225–242.; „Ő Császári Felségének kedve telik benne...” (Egy birodalmi história és társz szerzői), in: „Filológiai Közöny”, XXXIX (1993), 49–56.; *A Zrínyi lestvérek az Ismeretlen Akadémiáján (Velencei karnevál)*, in: „ItK”, 1993, 650–668.; *Adalékok Zrínyi Miklós téli hadjáratainak történetéhez*, in: „Hadtörténelmi Közlemények”, 1993, 3., 69–73.; „Jöttem, láttam s elmenekültem” – *Franz Friedrich Andtler gúnyirata Montecuccoliról*, in: „Irodalomismeret”, IV/1–2 (1993), 36–39.; *Politika és genealógia (A Zrínyiek eredetéről)*, in: „Café Babel”, 1996, 1., 27–38.; *A hír és a közvélemény koncepciójának formálódása Zrínyi Miklós műveiben (A világszínházról a politika színházáig)*, in: „ItK”, 1996, 369–394.; *Lipót császár mécsese*, in: „Mint sok fát gyümölcsel...” *Tanulmányok Kovács Sándor Iván tiszteletére*, Bp., 1997, 43–53.; *Bán a ravatalon, avagy: még egyszer Zrínyi Miklós haláláról*, in: „Beszélő”, 1997, 2., 100–114.

telbe onnan egy fejezetet emeltem át, a magyar politikai nyilvánosság szerkezetét, modelljeit és toposzait vázlatosan, kutatási hipotézisként tárgyalót. Bízom benne, hogy az ott megfogalmazott módszertani alapelvek, a várható szakmai viták eredményeivel kiegészülve, kiindulópontként szolgálhatnak majd egy átfogóbb, a 16–17. századi magyarországi politikai nyilvánosság kommunikációs regisztereiről és elméleti modelljeiről szóló átfogó feldolgozás számára.

Munkám során közvetett vagy közvetlen formában sokan segítettek tanácsaikkal, észrevételeikkel; köszönetemet szeretném kifejezni Ács Pál, Balázs Mihály, Bartók István, Borián Elred, G. Etényi Nóra, Hargittay Emil, Hausner Gábor, Heltai János, Horváth Iván, Imre Mihály, Kecskeméti Gábor, Monok István, Németh S. Katalin, Pajorin Klára, Perjés Géza, Péter Katalin, Ritoókné Szalay Ágnes, Szabó András, Szabó Géza segítségével. Kettőn már nincsenek közöttünk: Klaniczay Tibor, az MTA Irodalomtudományi Intézetében újtára indult reneszánsz és barokk kutatócsoport vezetője, az intézet igazgatója, akinek öszlönzése, kutatóútjaimhoz nyújtott segítsége nélkül hozzá sem foghattam volna munkámhoz, és Tarnai Andor, az ELTE Régi Magyar Irodalmi Tanszékének egykori vezetője, aki 1994-ben lehetőséget adott arra, hogy két féléves kurzus keretében egyetemi hallgatók társaságában próbáljam ki először „téziseim” érvényességét. A „Közvélemény és manipuláció a 17. század irodalmában” szakszeminárium tagjai Cseh Gábor, Kiss Farkas Gábor, Miklósi Zoltán, Pálfy Norbert, Peer Krisztián, Rados Richárd, Szentpéteri Márton voltak – azóta többen már kollégáim a régi magyar irodalom kutatásában, mások más tudományterületeken (vagy éppen költőként) indultak saját útjukra. Köszönet nekik lelkes munkájukért – a vitákon elhangzott ötleteikből, kritikájukból tanáruk tanulta a legtöbbet. Ugyancsak hálával gondolok Keserű Bálint és Balázs Mihály professzorokra, akik jóvoltából a szege-di JATE I. sz. Magyar Irodalmi Tanszékén taníthattam 1995-ben, s akik baráti nagyvonalúsággal hunytak szemet afölött, hogy „Zrínyi Miklós prózája” címen az itt olvasható „Theatrum Mundi” fejezetet adtam elő a hallgatóknak.

Külön köszönet illeti meg R. Várkonyi Ágneszt és Köpeczi Bélát, akik kandidátusi értekezésem opponenseiként lényegrelátó

kritikával mutattak rá a továbbgondolást érdemlő pontokra; Mirko Valentíćet, a zágrábi Horvát Történelmi Intézet igazgatóját, Gianni Venturit, a ferrarai Istituto di Studi Rinascimentali igazgatóját és Giampaolo Zucchinit, a Bolognai Egyetem professzorát, akik horvátországi és olaszországi kutatásaimat támogatták; s végül, de talán elsősorban Szörényi Lászlót és Jankovics Józsefet, akik munkahelyi vezetőként, tudományos témavezetőként és barátként támogatták (s *hosszan* túrték) munkámat.

DEFINÍCIÓK ÉS METAFORÁK

Mit értettek a kora újkorban propagandán? Milyen nyilvánosság- és közvélemény-fogalmak működtek, s működtek-e valójában a köztudatban a polgári nyilvánosság 18. századi eszmélése és önmeghatározása előtt? Lehet-e manipulálni „valamit”, ami talán létezik, de nem biztos, hogy tud magáról? S ha volt is tendenciózus hírterjesztés, milyen fogalmi keretben írták le saját tevékenységüket a hivatásos propagátorok? Tettek-e különbséget a befogadók rétegei és a különböző befogadási módok között? Milyen eltéréseket mutat a tudatosság foka a geopolitikai különbségek, illetve az időbeli fejlődés függvényében? Mit tekintünk „elsődleges” és „másodlagos” propagandának? Milyen kritérium alapján határozhatjuk el a politikai propagandát a hatalmi reprezentáció (önreprezentáció) jelenségeitől? (Például: mennyiben értelmezhető propagandaaktusként és mennyiben a főrendi-nemesi reprezentáció elemeként egy főrangú halott temetési szertartása?)¹

¹ Általában reprezentatív megnyilvánulás (KECSKEMÉTI Gábor–NOVÁKY Hajnalka, „Bevezetés”, in: *Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból*, szerk. Kecskeméti Gábor, Bp., 1988, 31. skk.; SZABÓ Péter, *A végtiszlesség. A főúri gyászszertartás mint látvány*, Bp., 1989, 48. skk.), amelyhez azonban a pillanatnyi politikai helyzet kontextusa propagandisztikus többletjelentést adhatott. (Érdeemes volna ebből a szempontból megvizsgálni a gyanús körülmények között bekövetkezett halálesetekkel kapcsolatos források utalásait. Hogy csak két lehetséges példát idézzünk: Báthory Gábor 1628-i temetése, Alvinczi Péter ott elhangzott gyászbeszéde, Bethlen Gábor uralkodói propagandájának integráns részét képezte, amint korábban Magyar István is vallási propagandára, a Pázmánnyal folytatott hitvilára használta fel a Nádasdy Ferenc temetése kínálatát: HELTAL János, *Bethlen Gábor és Báthory Gábor viszonya a kortársak szemében*, „Irodalomtörténet”, 1983, 705–707; KECSKEMÉTI–NOVÁKY, 1988, 33. és i. m., 373–374).

Látható, hogy rendkívül összetett kérdéskörrel van szó, amelyet mai fogalomkészletünkkel nehéz megragadni az anakronizmus veszélye nélkül, s lévén szó a társadalmi kommunikáció egy sajátos területéről, a történeti szempontú elemzés is ingoványos talajon mozog: minél régebbi korhoz nyúlunk vissza, annál inkább csak a közvéleményformálók tanúságtételére vagyunk utalva, s a források szűkössége kevéssé teszi lehetővé a hatásvizsgálatot.

Lássunk egy egyszerű példát a definiálás buktatóira:

„A propaganda szimbólumokkal (szavakkal, gesztusokkal, képekkel, szobrokkal, zenével stb.) történő, viszonylag szándékos manipulálása mások gondolatainak vagy tetteinek, tekintettel azokra a meggyőződésekre és viselkedésmódokra, amelyeket ezek a személyek (reakcióalanyok) a propagandával szemben felmutatnak.”

Így határozta meg három évtizeddel ezelőtt a propaganda fogalmát egy alapvető kézikönyv szócikke, Bruce L. Smith tollából.² Hozzá is teszi rögtön, hogy a propagandát szándékossága, célorientált volta különbözteti meg a neveléstől, amely „irányított, de szabad ideacsere” – ám éppen ezzel fedí fel gyenge pontját, hiszen a két tevékenységet szinte lehetetlen elhatárolni. A nevelői-oktatói reláció végső soron hatalmi helyzetre épül, s célja elsősorban a befogadó gondolatainak, viselkedésének befolyásolása, rövid és hosszú távon egyaránt,³ nem véletlenül tekintette minden autoritárius hatalom a politikai propaganda fontos terepének az iskolát,⁴ visszanyúlva a francia felvilágosodás egyik meghatározó ideológiai áramlatához, amely a közvéleményformálást a művelt elit népnevelő erőfeszítéseivel azonosította.⁵ Másrészt viszont a *per definitionem* politikai propaganda közhelyszámába menő alapttechnikája, hogy önmagát szabad ideaára-

² „Propaganda is a relatively deliberate manipulation, by means of symbols, (words, gestures, images, monuments, music, etc.), of other people's thoughts or actions with respect to beliefs, and behaviours which these people (reactors) regard as controversial.” In: *International Encyclopedia of the Social Sciences*, XII, ed. David L. Sills, h. n., 1968, 579.

³ Michel FOUCAULT, *Felügyelet és büntetés*, Bp., 1990, 233–266.

⁴ Michał SZULCZEWSKI, *A politikai propaganda*, Bp., 1972, 249.

⁵ Elsősorban Condorcet munkásságára gondolunk, l. TORTAROLO, 1990, 12–13.

moltatásnak, racionális érvelések ütköztetésének tüntesse fel, lévén ez a módszer sokkal eredményesebb a „direkt” manipulációnál. Gyakorlati tapasztalatai alapján maga Lenin is a képzett emberek értelmes érvekkel, vitában való meggyőzését minősítette propagandának, míg a műveletlen tömegek befolyásolására használatos eljárások számára (szlogenek, parabolák, féligazságok csoportosítása) az „agitáció” megnevezést tartotta fenn.⁶

Nem tartható az a tétel sem, amely szerint a nevelés esetében a célzott „közönség” még nem rendelkezik a gondolkodását alap-tendenciáiban meghatározó „normatív struktúrákkal”, így ezeket előítélet nélkül, információként fogadja be, míg a propaganda a már kialakult meggyőződések átformálására törekszik.⁷ E negatív meghatározásnak ellentmondanak a tények. A propaganda, különösen ha úgynevezett állapotideológiát⁸ közvetít, éppen a már kialakult sztereotípiákat igyekszik sulykolni, gazdagítani (ellenség- és szövetségesképekkel, a fennálló hatalom erkölcsi jogosságának bizonyítékaival stb.),⁹ és csak rendkívüli körülmények közepette próbálkozik az adott politikai formációra rögzült metaforakészlet megváltoztatásával¹⁰ (például egy szerző-

⁶ LENIN, *Mi a teendő?*, in: LENIN, *Összes művei*, VI, Bp., 1964, 61.

⁷ Leonard DOOB, *Public Opinion and Propaganda*, London, 1949, 232–245.

⁸ A terminusra: SCILLETT István, *A politikai ideológia természetéről*, in: „Társadalmi Szemle”, 1982, 95–107.

⁹ Már a kora újkori propagandának egyik legfőbb sajátosságaként regisztrálta ezt Karl VOCELKA, *Die politische Propaganda Kaiser Rudolfs II (1576–1612)*, Wien, 1981, 15–16.

¹⁰ Ilyen rendkívüli helyzet volt, mikor Rooseveltt az összetartást, önfeláldozást (és a vezetőbe vetett feltétlen bizalmat) implikáló hadsereg-metáforával vezette fel a New Deal kampányát (L. RIGOTTI, 1992, 39); vagy – hogy a nemzetközi kapcsolatok területéről vegyünk példát – mikor Churchill, félretéve az erőegyensúly mechanikus metáforáit, egy 1928-as beszédében az orvos-beteg párhuzammal illusztrálta Anglia feladatait a kommunizmus rákfenéjével szemben: „A kommunizmus a rák egy formája. Politikai rák – egyetlen sejt lázadása, amely eltorzította és megfertőzte a közvetlenül körülötte elhelyezkedő többi. (...) Végtelen nyomorúságot hozott magával, a lehető legsúlyosabb tüneteket mutatja, miközben az általa megkövetelt gyógymódról megszlanak a vélemények. Van, aki a késsre szavaz – de abban mindenki meggyezik, hogy a gyógymódnak azonnalinak és drasztikusnak kell lennie.” Winston S. CHURCHILL, „Comunism and Cancer”, in: *His Complete Speeches 1897–1963*, V, ed. Robert Rhodes James, New York–London, é. n., 4538.

désmetaforára épülő hatalmi diskurzus felcserélésével az államhajó vagy az államorganizmus metaforáira).¹¹ Az iskolai vagy iskolán kívüli nevelés terepe pedig csak addig tűnik tiszta lappnak vagy szűz területnek, ameddig közelebbről szemügyre nem vesszük egy-egy célcsoport szociális összetételét és résztvevőinek eltérő kulturális mintáit és orientációit.

A szakirodalomban gyakran felbukkan a publicisztika és a propaganda fogalmainak rigorózus elválasztása is.¹² A lépés jogosnak tűnhet, hiszen az érdek nélküli hírtovábbítást akarja elhatárolni a tendenciózus információközvetítéstől. Egyrészt azonban a *sine ira et studio* követelményének kivitelezhetősége elméletileg problematikus (az információ lehet objektív, de szelektálása – mit tekintek hírnek és mit nem – mindig bizonyos érdekek mentén történik, önmagában is állásfoglalást hordoz), másrészt, még ha el is fogadjuk, hogy megvalósítható, azt nehéz volna másképp értelmezni, mint a „megvalósító” média önmagát önállósítani akaró, tehát végső soron hatalmi szempontú ön-reprezentációjának. Publicisztika és propaganda közelítése,¹³ összemosása pedig még nagyobb hibalehetőséget rejt a kutató számára, hiszen kihullajtja a rostán a tendenciózus véleményformálás közvetett vagy rejtett formáit (nem minden propaganda publikus: elég, ha a nyílt kampányoknál sok esetben hatékonyabb „suttogó propagandára” utalunk).

Még sokatmondóbb a zűrzavar, ha a *közvélemény* meghatározását keressük a szakirodalomban. Hans Speier a kérdésben alapvető tanulmányának kiindulópontja a következő:

„Közvélemény alatt, e történelmi visszatekintés keretében, a nemzetre vonatkozó véleményeket értjük, amelyeket szabadon fejeznek ki olyan kormányon kívüli személyek, akik jogot formálnak rá, hogy véleményeikkel befolyásolják vagy meghatározzák kormányuk cselekvését, személyi összetételét és felépítését. (...) Az ilyenformán meghatározott közvélemény elsősorban a

¹¹ Mint elnökválasztási kampányok idején; George Bush például az 1988-as kampányban előszeretettel használta a „nagy kormányos” metaforáját, L. RIGOT-TI, 1989, 60.

¹² Wilhelm BAUER, *Die öffentliche Meinung in der Weltgeschichte*, Potsdam, 1930, 17–19.

¹³ Wilmont HAAECKE, *Publizistik Elemente und Probleme*, Essen, 1962.

polgárok részéről a kormány felé irányuló kommunikációt jelenti, és csak másodsorban a polgárok közötti kommunikációt.”¹⁴

Ez a megközelítés hasznos distinkciókat tartalmaz: leválasztja a közvélemény-fogalomról a döntéshozatal diskurzusai során formálódó különböző nézeteket (kormányon belüli kommunikáció), a diplomáciát (kormányok közötti kommunikáció) és a propagandát (a kormánytól a polgárok felé irányuló kommunikáció). Ugyanakkor feltételezi a kormány döntéseinek nyilvánosságra hozatalát, a hatalmi szférán kívüli vitára bocsátását, majd a kialakult vélemények figyelembe vételét a döntéshozatal folyamatában – végső soron tehát egy demokratikus intézményrendszer létét és működését. A definíció több vonatkozásban is problematikus. Mivel a közvéleményt a polgároktól a hatalom felé irányuló, politikai döntéseket befolyásoló üzenetnek értelmezi, csupán másodlagos szerepet szán a polgárok közötti eszmecsere vizsgálatának; továbbá eleve kizárja a vizsgálatból az autokratikus rezsimek árnyékában megfogalmazódó „illegális közvéleményt” (*clandestine opinion*), mint olyat, amelyet a hatalom tilt vagy nem vesz figyelembe. Holott közismert tény: nem csak a 20. századi „Fehér Házak” illetékesei szenteltek kitüntetett figyelmet az ún. második nyilvánosságban megfogalmazódó állásfoglalásoknak; már XIV. Lajos udvarában is mohó érdeklődéssel olvasták az emigráns hollandiai francia sajtó termékeit,¹⁵ s a példák még bőven szaporíthatók volnának.

A szociológikus szemléletből következik továbbá a toposztörténeti megközelítés, a közvélemény jelölésére alkalmazott metaforák elemzésének háttérbe szorulása. Ez pedig nem csak azért baj, mert nem látjuk a folytonosságot Shakespeare vagy Pascal *opiniót* illető szkepszise (*sovereign mistress of effects, regina del*

¹⁴ „Let us understand by public opinion, for the purposes of this historical review, opinions on matters of concern to the nation freely expressed by men outside the government who claim the right that their opinions should influence or determine the action, personnel, or structure of their government. (...) Public opinion, so understood, is primarily a communication from citizens to their government and only secondarily a communication among the citizens.” SPEIER, 1950, 376.

¹⁵ KŐPECZI, 1976, 33.

mondo),¹⁶ Locke törvény-konceptiója (*Law of Opinion*)¹⁷ és például a közvéleményben a Ráció letéteményesét ünneplő Sieyès himnikus szárnyalása között, hanem elsősorban azért, mert fehér folt marad az e szempontból talán legizgalmasabb korszak, a 16. század utolsó és a 17. első harmada. Az itáliai reneszánsz udvarok *civil conversazione*jára és a reformációnak az olvasóréteget szélesítő hatására tett hivatkozás után nyomban a 17. század végi londoni kávéházak és a 18. századi francia szalonok világában találjuk magunkat. Speier szerint a közvélemény tipikusan középosztályi jelenség, s ennek szellemében „felbukkanását” az államháztartás pénzügyei fölötti ellenőrzésért folytatott harchoz kapcsolja, megjegyezve, hogy a „köz” érdeklődésének homlokterében eleinte a polgárok életét közvetlenül érintő belöldi kérdések álltak;¹⁸ ezzel szemben a sajtótörténeti kutatásokból jól ismert tény, hogy a korai közvéleményt hangsúlyosan foglalkoztatták a külpolitikai hírek, az első 17. századi periodikus újságokban is ezek szerepelnek kiemelt terjedelemmel.¹⁹ A probléma éppen az: miért éppen olyan témákról folytatott viták generálnak „közvéleményt” a velencei vagy frankfurti piactereken, amelyek nem érintik közvetlenül a vitatkozók gazdasági vagy egzisztenciális érdekeit? Mi szükség a nemzetközi nagypolitika történéseiről pontatlanul és eleinte nagy késéssel beszámoló nyomtatott újságokra, illusztrált újságlapokra, mikor a gazdasági érdekek motiválta információszükségletet gyorsan és pontosan kielégítette a kéziratoss hírlevelezés, az *avvisi manoscritti* évszázada jól bevált gyakorlata? (Figyelemre méltó, hogy ezt a kérdést lényegében nyitva hagyja az egyébként szorosan Speier nyomdokán járó Habermas monográfiája is.)²⁰

Speier gondolatmenetének van még egy veszélye: igaz, hogy az imént idézett sorai ellenpontként, pontosabban ideáltipikus végpontként szolgálnak a jelenség fejlődéstörténeti bemutatásához, szoros fogalmi keretet adó *public opinion* – meghatározása

¹⁶ SPEIER, 1950, 377.

¹⁷ HABERMAS, 1993, 157–158.

¹⁸ SPEIER, 1950, 379–380.

¹⁹ KŐPECZI, 1976, 34, skk.

²⁰ HABERMAS, 1993, 66–80.

azonban annyira tetszetős, hogy könnyen félreértésre csábíthat vagy legalábbis kísértésbe ejtethet: megfelelő korrekcióval-bővítéssel mégiscsak alkalmassá tehető a közvélemény történeti szempontú vizsgálatára.

Az ugyancsak a Lazarsfeld-iskolához tartozó Lee Benson parafrázisa például így hangzik:

„A »ki« kérdésre válaszolva, a »közönséget« egy meghatározott politikai egység lakosaira vonatkoztatjuk, akik rendelkeznek a joggal vagy jogot formálnak arra, hogy nyílt vagy implicit módon, közvetlenül vagy közvetve befolyásolják a kormány cselekedeteit. (...) A »mi« kérdését illetően a »köz« a kormánynak azokra az akcióira vonatkozik, amelyek érintik a politikai egység tagjait, és amelyekről e tagok véleményt formálnak, beleértve azt is, ha nincs véleményük. Az »akciók« magukban foglalják a törvényekre, a döntés-előkészítésre, a hatalmi jogkörre, a kormány személyi összetételére és felépítésére irányuló lépéseket. A »véleményt« pozíciónak vagy álláspontnak tekintjük (támogató, ellenző, határozatlan vagy ezek variációja), amellyel az egyének (vagy csoportok) a kormány szóban forgó jövőbeli, múltbeli vagy aktuális lépéséről rendelkeznek.”²¹

Figyelemre méltó új elem a véleményük érvényesítésére igényt tartó csoportok egyértelmű beemelése a közvélemény-fogalom érvényességi körébe: Benson ezzel oldja valamelyest Speier koncepciójának ellentmondásosságát, hiszen Speier is a „jogot formálók” köréről beszélt, utána azonban mégis kizárta a vizsgálatból az illegális véleményeket (*clandestine opinions*); holott politikai változások során a tegnapi illegális nézetek mára könnyen válnak uralkodó véleménnyé. Amellett azonban, hogy

²¹ „In the sense of »who«, the »public« is defined as referring to all inhabitants of a specified political entity having the right, or *claiming the right* | kiemelés a szerzőtől – B. S.], explicitly or implicitly, to influence government actions, directly or indirectly (...) In the sense of »what«, »public« refers to government »actions« of concern to members of the political entity and about which they hold opinions – including no opinions. »Actions« are broadly defined to encompass the laws, policies, rulings, personnel, and structure of government. »Opinion« is taken to mean the position or stand – favorable, unfavorable, undecided, and variations thereof – held by individuals (or groups) on proposed, future, present, or past government actions.” BENSON, 1967–1968, 524.

a közvéleményt nem relációként, kommunikációs aktusok sorozataként határozza meg, hanem önálló létet tulajdonít neki („position or stand” – már a szóhasználat is árulkodó!), be kell látnunk, hogy az elméleti keret kiterjesztése a kelletténél is jobban sikerült. A kimerítő definícióra koherens, zárt rendszer építhető (meg is teszi a szerző a továbbiakban), de konkrét esetek tanulmányozására – éppen túlzottan tág volta miatt – teljességgel alkalmatlan. (Hová tennénk példának okáért ebben a rendszerben Zrínyi Péter „kormánydöntések befolyásolására” enyhén szólva is hajlamos *feleségét*, Frangepán Katalint?)

Visszább lépve az időben, idézhetjük az angol liberalizmus klasszikussá vált közvélemény-meghatározását, William A. MacKinnon tollából:

„A közvéleményt úgy tekinthetjük, mint azt a hangulatot, amely valamely adott tárgy kapcsán a társadalom legjobban informált, legműveltebb és legerkölcösebb tagjai körében jön létre, és terjed fokozatosan tovább, míg egy civilizált állam csaknem valamennyi, némi neveléssel és öntudattal rendelkező tagja magáévá teszi. Úgy is mondhatjuk, hogy ez az érzület olyan mértékben létezik és erősödik meg egy társadalomban, amilyen mértékben jellemzi az adott társadalmat az informáltság, az erkölcsi tartás, az intelligencia és az érintkezés fejlettsége. Lévéen hogy e követelmények többsége a társadalom középosztályának és vezető rétegének sajátja, a közvélemény ereje nagy mértékben attól függ, milyen arányt képviselnek ezek a rétegek az alsó néposztályal szemben.”²²

²² „Public opinion may be said to be, that sentiment on any given subject which is entertained by best informed, most intelligent, and most moral persons in the community, which is gradually spread and adopted by nearly all persons of any education or proper feeling in a civilized state. It may be also said, that this feeling exists in a community, and becomes powerfull in proportion as information, moral principle, intelligence, and facility of communication are to be found. As most of these requisites are to be found in the middle class of society as well as in the upper, it follows that the power of public opinion depends in a great measure on the proportion that the upper and middle class of society bears to the lower.” William A. MacKINNON, *On the Rise, Progress and Present State of Public Opinion in Great Britain and Other Parts of the World* (1828), idézi: TORTAROLO, 1990, 5.

Ez a koncepció – jöllehet nem ez a célja – jelentős támpontokat ad a közvélemény történeti kutatásához is: a *public opinion* mozgásban jelenik meg; nem eleve adott, hanem alakul, formálódik, és terjed; genezisében szerepet kap az érzelmi és a morális elem; érvényessége a társadalmi hierarchia függvényében jelentkezik: végső soron tehát hatalmi kérdés, mely csoportok, érdekközösségek képviselik a „hitelesebb” közvéleményt (hatalom alatt itt az erkölcsi tudatosságban, műveltségben és mindenekelőtt a rendelkezésre álló információmennyiségben mutatkozó többletet érve). Azonban nem véletlenül szorul horizontja peremére a manipuláció, a propaganda kérdése; látnivaló, hogy tendenciáját egy morális válaszlás, bizonyos erkölcsi alapértékekbe vetett bizalom motiválja. Gondoljunk csak Tocqueville vagy Mill szkepszisére, akik lényegében hasonló – a középosztályhoz kötött – közvéleménykép tételezéséből gyökeresen ellentétes következtetésre jutottak, s a közvélemény hatalmának kiterjesztésében a többség diktatúrájának veszélyeire figyelmeztettek,²³ visszautalva ezzel Hobbes, Locke vagy William Temple álláspontjára, akik a „véleménynek” csak egyfajta morális hatalomkorlátozó vagy -kiegyensúlyozó szerepet juttattak, s publikus teret sem szántak neki: inkább a hangsúlyozottan privát lelkiismereti szabadsággal hozták összefüggésbe (ti. saját „köz”-érületét ki-ki szabadon megtarthatja magának).²⁴

MacKinnon definíciója tehát maga is a tradíció bizonyos elemeit integráló, másokat elvető konstrukció. Fejlődéshitében az angol polgári demokrácia tapasztalata és a francia felvilágosodás pedagógiai optimizmusa összegződik. Ez utóbbi következtéseit érvényesítve dolgozta ki az előző században az önmaga erejére ébredő polgári nyilvánosság ideológiáját Immanuel Kant. Az általa adott elméleti keret – a publicitás politikát és morált összebékítő racionális kritikája az államhatalom felé, illetve nevelő-felvilágosító funkciója a „segítségre szoruló embertársak”, azaz a nem tulajdonos, így nyilvános okoskodásra még nem jogosult alsóbb osztályok irányába – rendkívül teherbírónak bizo-

²³ HABERMAS, 1993, 202–216.

²⁴ SPIELER, 1950, 377–379.

nyult;²⁵ mindazonáltal bármennyire paradigmaticus érvényű, mégis csupán az egyik a közvélemény szerepéről, feladatáról valott korabeli nézetek közül. Sieyès abbé például a forradalom előestéjén még problémátlanul azonosította a közvéleményt a „harmadik rend” véleményével,²⁶ s széles körben használták Mercier metaforáját az *opinion publique* kormányt ellenőrző „bíróságáról” s annak felkent ügyvédjeiről, az „írókról”;²⁷ ám az alkotmányozó nemzetgyűlés összehívása és a sajtószabadság deklarálása után egymástól már némileg eltérő álláspontokat találunk. A közvélemény a *petit peuple* morálisan tiszta hatalomkritikája (Marat); az ütköző politikai vélemények kristályosodási pontja (girondisták); a közakarát érvényesülését akadályozó despotikus maradványok tárháza (Robespierre); az ellenforradalmi sajtó manipulációjának célpontja és lehetséges áldozata (Saint Just)²⁸ – hogy Rousseau korábról datált, de jövőbe látó jóslatát (a közvélemény egységének garanciája nem a szabad sajtó, hanem a cenzúrabírótság) már ne is említsük.²⁹

A káoszban csak az egyes megnyilatkozások szélesebb történeti és politikai kontextusának vizsgálata, illetve a „közvéleményre” hivatkozó szöveg argumentációjának elemzése teremthet némi rendet. Így sem derül ki, mi a közvélemény, és létezik-e egyáltalán, de annyi legalább igen, hogy mire használható, és mit gondoltak róla a különböző korok közvéleményformálói.

Lényeges szempont például, amelyet Floyd D. Allport már a harmincas évek elején felvetett, a „közvélemény” és az „uralkodó vélemény” megkülönböztetésének szükségességéről.³⁰ A konkrét politikai kérdések kapcsán megfogalmazódó ítélet, azonnali vagy későbbi cselekvést (például: választások alkalmával) feltételező álláspont, amelyet a „közvélemény” fogalma alatt ért a szerző, véleménye szerint nem azonos a szociálpszichológiából

²⁵ Részletes elemzése: HABERMAS, 1993, 173–189.

²⁶ HABERMAS, 1993, 167; TORTAROLO, 1990, 15.

²⁷ TORTAROLO, 1990, 14.

²⁸ TORTAROLO, 1990, 18–23; BAKER, 1987.

²⁹ Jean-Jacques ROUSSEAU, „A társadalmi szerződésről”, IV, 7, in: J.-J. R., *Értekezések és filozófiai levelek*, kiad. Ludassy Mária, Bp., 1978, 593–595.

³⁰ Floyd D. ALLPORT, *Egy közvélemény-tudomány felé*, in: „Jel-Kép”, 1994, 1, 71–83.

ismert „attitűd” vagy uralkodó vélemény fogalmával. Ez utóbbi egy – neveltetésből, kulturális tradíciókból táplálkozó – tartós és általános orientációt jelöl bizonyos intézmények, személyek, csoportok vagy célok és folyamatok tekintetében – de nem határozza meg szükségszerűen a konkrét kérdésekben elfoglalandó álláspontot. Például – hogy magyar témánál maradjunk – a török elleni keresztény szolidaritás általános követelményének elfogadása még nem tette kívánatossá Bécs számára, hogy 1664-ben francia csapatok állomásozzanak a birodalom területén, s Apafi Mihálynak sem adott támpontot a politikai kérdés eldöntésére: felvonuljon-e Köprülü Ahmed nagyvezír támogatására a magyarországi háborúban.

A kutatás történetében mérföldkövet jelentett Jürgen Habermas hivatkozott műve, amely monografikus igényvel mutatta be a modern közvélemény-koncepció kialakulásának folyamatát, annak egyes állomásait. Kutatása két szálon haladt: részint az *opinio*-toposz fejlődését követte nyomon, részint a nyilvánosság, a publikus „tér” társadalomtörténetét vizsgálta. A modern értelemben vett, az államigazgatás és a magánszféra között megteremtődő sajátos terület létrejöttét a 17. századi Anglia „kávéházi nyilvánosságához” és a francia 18. század „Udvar-Város” ellentétéhez kapcsolta, rámutatva Versailles „reprezentatív nyilvánosságának” és a szalonok „irodalmi nyilvánosságának” szembenállására, valamint ez utóbbiak szerepére az immár politikai kérdéseket is megvitató, nyilvános okoskodása számára a megfelelő intézményrendszert – főként a sajtót – kezébe vevő polgári publikum színrelépésében.

A közvélemény fogalmának történeti vetületű meghatározása során azonban problémaként jelentkezik – és nehézkessé is teszi a kutatást – az a követelmény, hogy minden korábbi kort a klasszikus polgári nyilvánossághoz viszonyítva értékeljünk. A rendszeralkotás kényszere hozza magával például a kibontakozását az abszolutizmussal elért „reprezentatív nyilvánosság” segédfogalmának bevezetését, amely a társadalmi státus képviselését, a viselkedéskódex normarendszerének közvetítését jelentette, de semmiképpen sem volt értelmezhető politikai propagandának. „... az udvari-lovagi reprezentáció nyilvánossága (...) nem

a politikai kommunikáció világa” – írja Habermas.²¹ Holott már az antikvitásnak is megvolt a maga közvélemény- és propagandakoncepciója;²² de hogy túl messzire ne menjünk: nyilvánvaló, hogy a 17. századi magyar országgyűlések működésének leírása, az alkalmazott változatos propagandatechnikák elemzése (paszkvillusok és röpiratok terjesztése, suttogó propaganda, gravaminális iratok, diétai folyamodványok kinyomtatása, *querelaként* való terjesztése, eljuttatása külföldi hatalmak köveleihez stb.), az országgyűlési „közvélemény” (hordozói között ott a képviselői joggal nem minden elemében rendelkező széles familiárisréteg is!) ingadozásának, döntésekre gyakorolt befolyásának bemutatása nem szorítható a habermasi „reprezentatív nyilvánosság” fogalmi keretei közé. Így tehát inkább arról beszélhetünk, hogy a hatalom által meghatározott *statikus* értékrend reprezentálása az imént definiált mindenkori „uralkodó véleményt” igyekszik egyre homogénabbá formálni; míg a politikai propaganda az egyes konkrét kérdésekről *dinamikusan* alakuló – ugyancsak mindenkori – közvéleményt kívánja befolyásolni.³³ (Természetesen nem zárható ki a lehetőség, hogy kiélezett politikai helyzetekben az általános értékrendre hivatkozó reprezentatív megnyilvánulás konkrét propagandaüzenet hordozójává váljék: gondoljunk csak börtönben, száműzetésben vagy emigrációban meghalt, esetleg kivégzett politikusok koronként ismétlődő újratemetéseire. Zrínyi Péter és Frangepán Ferenc 1919. április 30-i zágrábi temetése például puszta kegyeleti aktus voltán túl a fiatal jugoszláv állam melletti célirányos propaganda kifejtését is jelentette.)³⁴

²¹ HABERMAS, 1993, 59.

²² L. pl. a következő kötet tanulmányait: *Propaganda e persuasione occulta nell' antichità. Contributi dell' Istituto di storia antica*, II, a cura di Marta Sordi, Milano, 1974.

³³ Ebbe az irányba mutat Harold D. Laswell klasszikus (és talán mind közül a leglömörebb) propagandameghatározása is: „A propaganda, a szó legtágabb értelmében, az emberi viselkedést a reprezentáció manipulálásával befolyásoló technikát jelenti.” (A többértelmű „reprezentáció” kifejezést szándékosan hagytuk meg eredeti formájában.) In: *The Encyclopedia of the Social Sciences*, XII, ed. E. A. R. Seligman, New York, 1933, 521.

³⁴ Anatelko MIJATOVIĆ, *Zrinsko-Fankepanska urota*, Zagreb, 1992, 136–145.

A reprezentáció és a propaganda fogalmainak ilyenforma elhatárolása és párhuzamba állításuk az uralkodó véleménnyel és a közvéleménnyel már csak azért is fontos, mert a kérdéssel foglalkozó szakirodalomban éppen ezen a ponton mutatkozik a legnagyobb bizonytalanság. Illusztrálására engedtessek meg egy rövid kitérőt. Karl Vocelka, a II. Rudolf propagandájáról írott monográfiájában (amely módszertani és szemléleti igényességével messze kiemelkedik a történeti propagandaelemzések közül) a hatalmi reprezentációt a politikai propaganda *részfunkciójaként* tárgyalja. Véleménye szerint a propaganda az uralom támogatásának elnyerésére irányul, befolyásolni akar, és elsősorban az intellektusra hat, míg a reprezentáció egyfajta véleményigazolás, megerősítés, az uralomtámogató csoportok képletes bevonását jelenti a hatalom „területére”: meggyőződésük helyességét azzal igazolja, hogy részesévé avatja őket a támogatásuk révén fennálló hatalom demonstratív ünnepi megnyilvánulásainak – érthető módon tehát főként érzelmi alapon fejt ki hatását.³⁵ Ám a következtetés nyilvánvalóan nem áll meg: számtalan példa idézhető az irracionális érzelmeket meglovagoló politikai agitációra éppúgy, mint a nagyon is racionális „hiedelmekkel” és sztereotípiákkal (például az európai államok erőegyensúlyával) operáló uralmi demonstrációra. A reprezentáció tehát semmiképpen sem rendelhető alá a propaganda fogalmának; legfeljebb azzal kölcsönhatásban álló, párhuzamos vagy ellentétes mechanizmusként tárgyalható.

A módszertani nehézségek kiküszöbölésére maga Habermas is javaslatot tesz újabb írásában:

„A kommunikatív cselekvés elmélete (...) egyengeti az utat egy rekonstruktíve működő társadalomtudomány számára, mely teljes szélességükben azonosítja a kulturális és társadalmi racionalizálás folyamatait, s ezeket visszamenőleg követi a modern társadalmak küszöbén túl is; így nem kell többé a nyilvánosság egyetlen korszecifikusan fellépő formációjában nyomozni normatív lehetőségek után. Az a kényszerűség, hogy stilizáljuk egy intézményesen megtestesült kommunikatív racionalitás egyes prototipikus kifejeződéseit, átadja helyét az empirikus megköze-

³⁵ VOCELKA, 1981, 16–18.

lítésnek, amely feloldja a norma és valóság közti elvont feszültséget. Ráadásul eltérően a történelmi materializmus klasszikus feltevéseitől, itt kitűnik a kulturális értelmezési rendszerek és hagyományok szerkezeti öntörvényűsége és belső története.”³⁶

Egyszerűbben fogalmazva: minden kor csak a maga fogalomrendszerével írható le kielégítően.

Annál is inkább így van ez, mivel ellenkező esetben minden kutató hajlik arra, hogy bizonyos vitatott jelenségek eredetét a saját maga által preferált korszakban vélje felfedezni. Keith M. Baker például, Habermas korábbi álláspontjával vitába szállva, meg is jegyzi: a társadalmi nyilvánosság kategóriája nem a 18. század közepéről származik, és nem is az államhatalom és a civil társadalom közötti mediátorszerep a fő attribútuma; megjelenése inkább az abszolútizmus válságával függ össze, midőn az ellenzéki szereplők (akárcsak az *establishment* tagjai) kettős legitimitásra törekedtek, lévén hogy az abszolutista politikai szisztéma intézményei önmagukban már nem biztosíthattak véleményük számára kielégítő hitelességet.³⁷

Baker problémafelvetése azonban sokkal fontosabb egy másik aspektusból. Megvizsgálva, mi is az a publikum, amelyhez mind a monarchikus kormányzat, mind bírálói fellebbeztek, arra a meggyőződésre jut: inkább politikai-ideológiai konstrukcióról beszélhetünk, mint szociológiailag körülhatárolható csoportról, azaz a közvélemény mindössze absztrakt „fórum”.

Végső soron arról az alapkérdésről van szó, amellyel a téma minden kutatója előbb-utóbb szembe kerül: volt-e (s általában véve: van-e) a közvéleménynek önmozgása, önálló léte, vagy mindössze a nyilvános térben mozgó „manipulátorok” hivatkozásainak és agitációjának eredője tehető – ha tehető – tudományos vizsgálat tárgyává?

³⁶ HABERMAS, 1993, 29–30.

³⁷ BAKER, 1987, 212, skk. Az abszolútizmus fogalmát illető újabb vitákról: Nicholas HENSALL, „Early modern absolutism 1550–1700: political reality or propaganda”, in: *Der Absolutismus – ein Mythos? Strukturwandel monarchischer Herrschaft in West- und Mitteleuropa (1500–1700)*, hrsg. Ronald G. Asch, Köln, 1996, 25–53.

A magunk részéről megpróbálkozunk az ítélet felfüggesztésével, jóllehet a tisztesség megkívánja, hogy bevalljuk: inkább a második eshetőségre hajlunk. (Amint ez történetünk szereplőiről is nagyrészt kiderül majd. A definícióalkotás kényszere alól persze nem bújhatunk ki, ám ezen a ponton egyelőre érzük be egy laza meghatározással. Eszerint a *nyilvánosság*: a társadalmi kommunikáció tere; a *közvélemény*: az e térben zajló diskurzusok összessége; a *propaganda*: a diskurzusokban megfogalmazódó vélemények egy adott irányba terelése.

A *nyilvános tér* különböző korokban más és más kiterjedésű, illetve más és más a „belépésre” jogosultak köre. A területsértést hol szigorúan szankcionálják, hol finomabb szelekció működik az illetéktelen behatolók kiszűrésére. (A cenzor, hogy habermasi kategóriával éljünk: „korspecifikusan fellépő formáció”.) A nyilvános tér persze pusztán absztrakció. Nem létezik, amíg nem használják; továbbá (absztrakció mivoltában is) csak egyéb nyilvános „terekhez”, illetve a *nem nyilvános* „térhez” képest létezik.

A *közvélemény* nem az említett diskurzusok eredője vagy kiszámolható közös nevezője; nem is egyéni vélemények matematizálható eredménye. Nem álláspont, hanem folyamat. Párhuzamosan futó diskurzusok összessége, amelyeknek belső strukturáltsága racionális, morális vagy érzelmi-életérzésbeli kritériumokhoz igazodik.³⁸ Egy-egy „szólamra” jellemző lehet, hogy melyik elem jut benne időlegesen túlsúlyra a többihez képest, de szilárd határvonal nem húzható: az értelmesen vitatkozó „közösség” egyik pillanatról a másikra átalakulhat – átalakítható – erkölcsi fejtegetésekre bólogató „közönséggé” vagy érzelmi impulzusoknak engedelmessé „tömeggé” és viszont. A határ nem a „köz” és a „tömeg”, hanem a kommunikáció és a nem kommu-

³⁸ E koncepció alapjait vetette meg – korát messze megelőzve és a modern kommunikációelméleti kutatások eredményeit megelőlegezve – KARÁCSONY Sándor, „Közvélemény és nevelés”, in: K. S., *Pedagógiai írásaiból. 9 tanulmány, 1922–1946*, szerk. Hatvany László, Bp., 1994, 187–197; szerinte a közvélemény *társaspszichológiai* jelenség, s működésének leírására elégtelen mind az egyéni, mind a tömeglélektan eszköztára.

nikálás között húzódik. (A médianyilvánosság atomizált, arctalan tömege nem kommunikál sem egymással, sem a médiával: fogyaszt. Hírt, ideológiát és cipőpasztát. Nem véletlen, hogy a közvélemény-kutatások ebben a közegben produkálják a legmegbízhatóbb eredményeket.) A társadalmi kommunikáció nyilvános terében párhuzamosan élhet több, különböző súlyú, érvényességű „közvélemény” is egy-egy kérdésről. Hogy mikor melyik diskurzus melyik szólama válik dominánssá, azt a diskurzust folytató csoportok hatalmi hierarchiája, illetve hatalmi aspirációs határozzák meg.

A *propaganda* egy adott diskurzust folytató csoport kísérlete a többi háttérbe szorítására, hasonítására vagy integrálására, értelmi, érzelmi vagy erkölcsi ráhatással. A sikeres manipuláció esélyei nem csupán a gazdasági vagy politikai hierarchiában elfoglalt pozíció szerint oszlanak meg; legalább ilyen fontos a műveltség foka és a rendelkezésre álló információ mennyisége – s köztudottan adódnak helyzetek, amikor a két pólus igen távol áll egymástól. A propaganda *elemzése* során tisztázandó kérdések tekintetében már régóta konszenzus uralkodik a szakirodalomban. A tisztázandó szempontok: *ki/k*, mely formális vagy informális intézményhez köthető csoport/ok folytatják; milyen természetű a *célja* és irányultsága (rövid vagy hosszabb távú, pozitív vagy negatív); kik az *ágensei* (mindig hatásosabb, ha a hírverés nem közvetlenül, hanem elfogulatlannak tűnő közvetítők bevonásával történik); milyen *szimbólumokkal* él (differenciálja-e őket a feltételezett befogadói csoporthoz alkalmazkodva); mely *kommunikációs csatornákat* vesz igénybe (szóbeliség – „suttagó propaganda” –, sajtó, irodalmi művek, képzőművészeti alkotások stb.); melyek a *célzott rétegek*, befogadói csoportok (nemzetközi propaganda esetén mi a célterület);³⁹ milyen eszközökkel igyekszik semlegesíteni vagy ellenőrzés alatt tartani az *ellenpropagandát* (például: cenzúra); mennyire *hatásos* (képes-e cselekvésre

³⁹ Az elméletről: DOVRING, 1959, 124–133; valamint a „The Annals of the American Academy of Political and Social Science” 1971. novemberi tematikus számának tanulmányai: *Propaganda in International Affairs*, ed. I. John Martin, i. h., 1–139.

mozgósítani, illetve közös pontokat, átfedéseket kínálni más hatalmi érdekek mentén szerveződő propagandaakcióknak, majd azok termékeit – „másodlagos propaganda” – visszacsatolni saját „elsődleges” érdekeihez, beépíteni saját működésébe).

Természetesen ez a definíció sem mentes a metaforáktól (lásd például: „kommunikációs tér” – ami akkor is metafora, ha imaginárius térre, közegre vonatkozik, mint például egy közérdeklődésre számot tartó humanista levelezés esetében); történeti vizsgálatra pedig önmagában végképp használhatatlan, hiszen nagyon is „szinkron” tapasztalatokat próbál meg általános érvényre emelni. Azonban elég rugalmasnak tűnik ahhoz, hogy alkalmas legyen a *korábbi metaforákkal való dialógusra*, azok belső dinamikájának felderítésére.

A következőkben a tárgyunkhoz tartozó fogalom- és metaforakészletet tesszük vizsgálat tárgyává: *fama, gloria, reputatio, opinio, invidia, amicitia, musaeum, theatrum*. Mikor és milyen jelentésváltozások mutatkoznak bennük a klasszikus humanizmustól a 17. század közepéig?

AZ ERÉNY MÚZEUMA

1. Respublica eruditorum

Homérosz *osszáját*, a „kósza beszédel”, amely „végigjárt ürge követként városukon hirül adva a kérők csúnya halálát”¹ félelmetes istenséggé növelte a latin költői képzelet. A szelíd *Phémé*, a szophoklészi „Remény leánya”,² Vergilius víziójában már retentő Titanisz:

Őt bosszúból, hírlík, szülte a Földanya egykor
Coeus s Enceladus hugaként konok istenek ellen.
Gyors lábú, ha fut, és ha repül fönn,
rettenetes nagy szörny, épp annyi a tolla a testén,
mennyi a szem, mi alóla kinéz (elmondani szörnyű),
oly sok a nyelve, amennyi a szája, kétugyanannyi
fül figyelőn hegyeződik amíg repül égen, a földön.
Nappal is őrként ül fel minden oromra, tetőre,
vagy magas és nagy tornyaiból rémíti a várost,
és mi hamis volt és mi igaz, mind hírnöke ő lesz.³

Ovidius látomásában „bongó hangzatú ércfalak”-ból épült csarnoka a „világ közepén”, „föld, tengeri tajték s égbeli tájak közt” áll:

Ott a Hiszékenység, a hamarszívű Rászedetéssel,
ott van a Káröröm is, Félszek riadott sokasága,
rögtöni Lázadozás, kétes-forrasú Susorgás.

¹ *Odüsszeia*, XXIV, 413–414, Devecseri Gábor fordítása; vö. még *Íliász*, II, 94.

² *Oedipus király*, 158. (Babits Mihály fordításában ebből lett „aranyragyogású Remény fia, isteni Szentszó”, *Szophoklész drámái*, Bp., 1983, 171.)

³ *Aeneis*, IV, 178–188; Kartal Zsuzsa fordítása.

Ő maga meg, mi egen s vizeken, s mi megeshet a földön,
mindent lát, s a világ kerekét kémlelve kutatja.⁴

A művelt köztudatban ugyanakkor a legfőbb értékek egyikeként szerepelt a nem hervadó hír (*kleosz aphthiton, fama perennis, aeterna, immortalis, imperitura* stb.), a hősi erény (*aréthé, heroica virtus*) jutalma, amely mintegy magában hordozta a *glóriát*, a romolhatatlan dicsőséget.⁵ A kapcsolat oly szoros volt a két fogalom között, hogy az esetek többségében szinonimaként használták őket egymás helyett. Mindazonáltal zavaró tényezőként jelentkezett, hogy ez utóbbi *fama*, a jó hírnév, szintén csak az *opinió*ban, az emberek véleményének tükrében mutatkozhatott meg, ott található igazolásra – abban az *opinió*-ban, amely természete szerint változékony, hiszen a sokaság (*hoi polloi, multitudo*) ritkán jut egyetértésre (*eunoia, consensus*);⁶ „Ó hírnév, hírnév! Hány ezer kis senkinek, porembernek fújtad te nagygyá életét!” – panaszolja már Euripidész.⁷ A dicsőség féltékenységű szül, s az irigység (*phthonosz, invidia*) mindig megtalálja a módot kikezdésére. „A szónoklatok sajátos természete abban áll, hogy ugyanazon tárgyról sokféle módon lehet beszélni: értéktelenné tehetjük a nagy dolgokat és a jelentéktelenekeket nagygyá” – írja a szofista retorika mestere, Iszokratész.⁸ Görög és latin követői tökélyre fejlesztették a jó vagy rossz hírnevet közvetítő műfajok, a *laus*, illetve a *vituperatio* technikáit – nem vé-

⁴ *Metamorphoses*, XII, 59–63; Devecseri Gábor fordítása. Vö. még uo., IX, 138–139 („bószájú Hír, mely a valóhoz kedvvel tesz hamisat, s a hazugság nagyra növeszti”); XV, 853 („a Hír szabad, mely nem függ semmi parancstól”).

⁵ Francesco BERTOLINI, „Il palazzo: l’ epica”, in: *Lo spazio letterario della Grecia antica*, dir. Giuseppe Cambiano, Luciano Canfora, I, *La produzione e la circolazione del testo*, 1, *La ‘Polis’*, Torino, 1992, 132–136.

⁶ Platón ideális államában éppen azért kell a filozófusnak kormányoznia, mert a közember a Vélemény birodalmában, a „sem nem tudás, sem nem nemtudás” közbülső szférájában él; a jelenségek világában pedig természetesen a valódi dicsőségről sem lehet tiszta képe. Vö. *Állam*, 476 c – 480 a.

⁷ *Andromakhé*, 318–319, Kerényi Grácia fordítása, in: EURIPIDÉSZ, *Összes drámái*, kiad. Ritoók Zsigmond, Bp., 1984, 265 (A világirodalom klasszikusai).

⁸ *Paneg.*, 8, idézve: *Propaganda e persuasione occulta*, id. kiad., 6.

letlen, hogy az egész ókor folyamán visszatérő gondolat száműzetésük az Államból.

A kétféle hír – az információ és a jó hírnév – tehát legföljebb erkölcsi alapon választható el egymástól, illetve hierarchizálható; ezt a szempontot érvényesítette a *fama* természetének – és *Fama* szeszélyeinek – talán legavatottabb ismerője, Cicero is. Terminológiájában világos határt vont a *fama bona* és a *fama popularis* között. Az előbbi szüli a valódi dicsőséget („a jó emberek jó hírét, mert csakis ezt nevezhetjük igazi dicsőségnek”),⁹ amelynek értékét a *virtus*ről elfogulatlan ítéletet alkotók egyetértése szabja meg („a dicsőség a kiemelkedő erényről helyesen ítélők tisztességes véleménye”);¹⁰ a makulátlan dicsőség végső soron tehát nem más, mint az érdemszerző tettekről elterjedt hír („a család, a haza vagy az egész emberiség javát szolgáló számos és nagy érdemről elterjedt fényes hír”).¹¹ Ezzel szemben az olcsó népszerűség, a *fama popularis*, a rosszra hajló és oktalán aljanép „konszenzusára” épül, amely a csócselék hibáinak és bűneinek dicsérete útján szerezhető meg („Nem beszélek a buta és elvetemült emberek egyetértése által gerjesztett kiválóságról és népszerűségről; itt a népszerűség jelenti a dicsőséget és megbecsülést, melyet kiki ravasz mesterkedéssel, a nép hibáinak dicséretével keresett magának”).¹² Az effajta népszerűség a legveszélyesebb ellensége az igazi hírnévnek, hiszen „a becsület színlelésével beszennyezi a hírnév szépségét”.¹³

Am ezen a ponton fölvetődik egy újabb probléma is: a közvetítése. A gloria „referenciacsoportja” (*boni, bene iudicantes*) nem szűkíthető a nagy tettek közvetlen szemtanúira. A hírnevet tér-

⁹ „...bonam famam bonorum quae sola vere gloria nominari potest”. (*Pro Sestio*, 139.)

¹⁰ „Gloria est (...) incorrupta vox bene iudicantium de eccellente virtute. (*Tusculanae disputationes*, III, 2.)

¹¹ „Gloria est illustris ac pervulgata multorum et magnorum vel in suos, vel in patriam, vel in omne genus hominum fama meritorum.” (*Pro Marcio*, 8.)

¹² „Omitto nobilitatem famamque popularem stultorum improborumque consensu excitatam: ubi fama popularis est gloria, existimatio, quam quis malis artibus, laudando populi vitia, sibi comparavit.” (*Tusculanae disputationes*, V, 16.)

¹³ „...simulatione honestatis famam eius pulchritudinemque corrumpit.” (*Tusculanae disputationes*, III, 4.)

ben továbbítani, időben hagyományozni kell, máskülönben áldozatul esik a falánk idő pusztításának vagy a tudatlanság (olykor rosszindulat) keltette torzításoknak. A hős és dalnok „naiv” együttműködésében megnyilvánuló homéroszi harmónia¹⁴ pedig abban a pillanatban a múlté, amikor a „dalnok” szükségesnek érzi megjegyezni:

Volt sok vitéz tett rég, Agamemnoné előtt,
de hosszú éj fedí hőseit,
megkönnyezetlen, elfeledve,
mert sose zengte meg égi dalnok.¹⁵

Innét, egyrészt, már csak egy lépés, amikor a költők, ráébredve, hogy a halhatatlanság varázsszerét egyedül ők birtokolják, azt önreprezentációs törekvéseik szolgálatába állítják, s nem átallják szellemi tevékenységük termékeivel egyenértékűként kezelni a hősi erény megnyilvánulásait¹⁶ – másrészt a legfőbb hírnévközvetítő műfaj, a történetírás objektivitásával szemben is súlyos kételyek támadnak. Mikor Lukianosz, az első historiográfia-módszertani értekezés szerzője, a 2. században követendő, de utolérhetetlen ideálként ábrázolja „a” történetírót, már csupán egy, a gyakorlatban évszázadok óta élő paradoxont vet fel elméleti szinten: az érdekek diktálta tendenciózus beállítás, a *hízelgés* normatív érvényű elutasítása mellett rávilágít annak gyakorlati elkerülhetetlenségére.¹⁷

¹⁴ BERTOLINI, 1992, 133.

¹⁵ HORATIUS, *Carmina*, IV, 9, 25–28; Horváth István Károly fordítása.

¹⁶ A klasszikus helyek: HORATIUS, *Carmina*, III, 30, 6–9; OVIDIUS, *Metamorphoses*, XV, 878–879; uő, *Ars amatoria*, II, 74; *Tristia*, III, 7, 50 stb. A költői hírnév toposzának (*sphragis*) „copyright”-szerepéről az antikvitásban és a humanista irodalmi gyakorlatban, a vonatkozó szakirodalommal: PAJORIN Klára, *Janus Pannonius. Nomen atque omen*, kandidátusi disszertáció 1994. (A kéziratot a szerző szívességéből használhattam, amit ezúton is köszönök.)

¹⁷ Az igazi történetíró legyen „bátor, megvesztegethetetlen, független, a szólás-szabadság és az igazság barátja (...) mint hazátlan idegennek kell írnia könyvét, aki nincsen alávetve sem a törvényeknek, sem az uralkodónak”, Kapitányfy István fordítása; LUKIANOSZ, „Hogyan kell történelmet írni?”, in: L., *Összes művei*, I, Bp., 1974. 610. A kérdéstről l. Luciano CANFORA, *Teorie e tecnica della storiografia classica*, Roma-Bari, 1974.

A probléma nem újkeletű, s válságperiódusokban különös súllyal jelenik meg; az első triumvirátus megalakultával a közéletből visszavonuló, a köztársaság értékrendjének krízisére reflektáló Cicero a maga részéről morálfilozófiai szinten próbálta kiküszöbölni az ellentmondást. Scipio álombeli látomásában a valódi dicsőség elbírálásának fóruma az égi szférába emelkedik: az égi jutalomra vágyó halandó nem törekszik az emberek elismerésére.

„...még ha nem remélnéd is, hogy visszatérhetsz erre az égi mezőre, ahol minden jó várja a nagy és híres férfiakat, akkor is mit ér az a dicsőség, amely alig terjed egy világév tört részéig? Ha tehát fel akarod emelni szemed, s ezt az égi szállást és örök otthont kívánod látni, ne törekedj arra, hogy rólad beszéljen a tömeg, tetteid célja ne emberi jutalom legyen: maga az erény varázsa vonzzon az igazi dicsőség felé. Hogy mások mit mondanak rólad, reájuk tartozik, de mégis emlegetni fognak. A szó, mint látod, területileg szűk határok közé van zárva, és senkinek a híre nem tart örökké, az emberek halálával széthull, kioltja az utókor feledése.”¹⁸

A legmagasabbrendű *virtus* pedig, amellyel az isteni kiválasztottak körébe léphetünk, *politikai természetű*:

„...mindazok számára, akik megmentették, megsegítették a hazát és növelték határait, külön hely van kijelölve az égben, ahol boldogan élvezhetik az örökkévalóságot. Mert a legfőbb istennek, aki a világmindenséget kormányozza, semmi sem kedvesebb a földi dolgok közül, mint az embereknek a jogrenden alapuló társulásai és egyesülései, amelyeket államoknak nevez-

¹⁸ „Quocirca si reditum in hunc locum desperaveris, in quo omnia sunt magnis et praestantibus viris, quanti tendem est ista hominum gloria, quae pertinere vix ad unius anni partem exiguum potest? Igitur alte spectare si voles atque hanc sedem et aeternam domum contueri, neque te sermonibus vulgus dedideris, nec in praemiis humanis spem posueris rerum tuarum; suis te oportet inlecebris ipsa virtus trahat ad verum decus; quid de te alii loquantur, ipsi videant, sed loquentur tamen. Sermo autem omnis ille et angustiis cingitur his regionum, quas vides, nec umquam de ullo perennis fuit, et obruitur hominum interitu et oblivione posteritatis extinguitur.” (*Somnium Scipionis*, 23; Havas László fordítása in: CICERO, *Válogatott művei*, Bp., 1987, 424.)

nek. Ezek irányítói és fenntartói az égből szállnak alá, s oda térnek vissza”.¹⁹

A konstrukció egyik fő erénye, hogy kizárja a közvetítés, a *virtus gloriára* váltásának problémáját: „maga az erény varázsa vonzzon az igazi dicsőség felé”, vagy ahogyan a *Tusculanae disputationes* klasszikus tanítása szól: „A dicsőség (...) mintegy árnyékként követi az erényt”.²⁰

A későbbi korok toposzhasználata sokáig nem tért le a Cicero kijelölte ösvényről.²¹ A *Somnium Scipionis* koncepciója könnyen

¹⁹ „...omnibus qui patriam conservaverint, adiuverint, auxerint, certum esse in coelo definitum locum, ubi beati aevo sempiterno fruuntur; nihil est enim illi principi deo, qui omnem mundum regit, quod quidem in terris fiat, acceptus; quam concilia coetusque hominum iure sociati, quae civitates appellantur; harum rectores et conservatores hinc profecti huc revertuntur”. (*Somnium Scipionis*, 13; id. kiad., 420.)

²⁰ „Gloria (...) virtutem tanquam umbra sequitur.” (*Tusculanae disputationes*, I, 45.) Megjegyzendő persze, a gyakorlatban maga Cicero sem követte saját emelkedett elméletét. Quintus Filiusnak írott levelében (*Ad familiares*, V, 12) például ekképp kéri tetteinek megörökítését (a szöveg 17. századi fordítását idézzük): „Kivánnám, hogy mentül hamarabb a’ mi jeles cselekedeteink a’ te írásid által hirdetetnének és dicsértetnének. Mert engemet nem annyira a mi maradékinknak felőlünk való emlékezete halhatatlanságomnak néminemő reménségére kényszerít, hanem még az-is, hogy életemben ... bizonságodnak méltóságával élhetnék ... el ne felejténéd, hogy-ha inkább akarnádé az én dolgaimat a’ többi dolgok közibe írni |ti. félretéve másokat – B. S. | ... És noha eszemben veszem, mely szemtelenül cselekedgyem elsőben-is, hogy tenéked oly nagy terhet szerezzek ... másodsor pedig ebbül kitetszik szemtelenségem, hogy dicséretemet kívánom, mert talán az én cselekedetemet dicséretre méltónak nem étéled lenni? de mindazonáltal a’ ki a’ szemérmetségét egyszer elveszti és azon egyszer által hág, az után semmit sem szégyenel. Annak okáért fölötte igen kérlek, hogy jobban a’ mint gondold, diczérjed és föll magasztallyad cselekedetimet, és az én diczéretemnek ki terjesztésében ne gondolly azokkal, a’ mellyek a’ historiák leírásában kívánatnak ... kérlek annak okáért, ha az én kirisemnek helet adcz ... a’ mi barátságunkért, az igazságon kívül is ennékem kedveznyi fogsz.” In: *Római szerzők 17. századi magyar fordításai*, szerk. Kecskeméti Gábor, Bp., 1993, 261–262 [Régi Magyar Próza Emlékek, 10]. A rendkívül fontos szöveghelyre Kecskeméti Gábor hívta fel a figyelmemet, amit itt köszönök meg.

²¹ Az egyik legfontosabb közvetítő Macrobius (*Commentariorum in Somnium Scipionis libri duo*; vö. VIROLI, 1994, 5, skk.), a másik Boethius (*Philosophiae consolatio*, III, 6); magyarul: Anicius Manlius Severinus BOETHIUS, *A filozófia vigasztalása*, ford. Hegyi György, Bp., 1970, 63–64.

krisztianizálható volt: az aktív élet, a keresztény hősi ideál követése a középkorban ugyancsak közvetítés nélkül, a szentség szférájához kapcsolódva válhatott valódi dicsőséggé;²² az uralkodók és hadvezérek „szent királyként”, „athleta Christi”-ként, a Szent Sír védelmezőiként, ereklyetulajdonosként nyerhették el hiteles *gloriájukat*;²³ a földi hírnév elutasításának oka és hatása pedig (lásd például Tacitus fanyar megjegyzését az erényes Agricoláról, aki „éppen hírének eltitkolásával gyarapította hírét”)²⁴ még évszázadokra elegendő matériát adott a *contemptus mundi* tökéletesítésén fáradozó elmék önemésztő tépelődésének.²⁵ Ágoston például így ír a *Vallomásokban*:

„A szájunkról elröppent beszéd és az embereknek immár ismerős cselekedetünk a dicsőség szerelmének nagyon veszedelmes kísértését rejti. Koldult elismerést gyűjt ez a szerelem, hogy valamiképpen mi magunk ragyogjunk. Kísért akkor is, ha mindjárt szívem mélyén elítélem, sőt az elutasítás már maga kísértés: az ember gyakran a hiú dicsőség megvetésében még tetemesebb

²² Természetesen *társadalmi* mediációra, az *opiniones* legitimáló szerepére gondolunk, nem az egyház spirituális közvetítő vagy kultuszépítő funkciójára. Az előbbi e korban csak másodlagos jelenség, az uralkodó Isten előtt kivívott dicsőségének derivátuma lehet. Kései, de jellemző példa: „...a dicsőségesen országoló és győzedelmesen diadalmaskodó uralkodót az Isten magasztalta fel a legfőbb hatalommal, díszítette a jó hír illatával, hogy magasztos nevének híre (...) az Isten előtt kiérdemelje a dicséretet, a különböző népek részéről pedig a dicséretes magasztalást”. KÜKÜLLEI János, „Lajos király viselt dolgai”, Bollók János fordítása, in: *A magyar középkor irodalma*, kiad. V. Kovács Sándor, Bp., 1984, 332. (Magyar Remekírók).

²³ A vonatkozó toposzokról KURCZ, 1989; l. még KLANICZAY T., „A nagy személyiségek...”, id. kiad., 41. A szent királyokról KLANICZAY Gábor, „Az 1083. évi szentté avatások. Modellek, minták, párhuzamok”, in: *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*, szerk. Fügedi Erik, Bp., 1986, 15–32; valamint KLANICZAY G., 1990, 211–229 („Szentkultusz a középkori Magyarországon”).

²⁴ „...ipsa dissimulatione famae famam auxit”. (*De vita et moribus Iulii Agricolae*, 18; Borzsák István fordítása, in: TACITUS, *Iulius Agricola életrajza*, Bp., 1979, 39.)

²⁵ Az antik fama- és gloria-fogalom középkori hagyományozódásának monografikus feldolgozása: Achatz Freiherr von MÜLLER, *Gloria bona bonorum. Studien zur sittlichen Bedeutung des Ruhmes in der frühchristlichen und mittelalterlichen Welt*, h. n., 1977.

hiúsággal dicsekszik. Ilyenkor már nem is a dicsőség megvetésével dicsekszik, hiszen nem veti meg, ha dicsekszik szívében.²⁶

A korai humanizmus látszólag csupán lényegtelen módosításokat végez az antik modellen; az apró hangsúlyeltolódások azonban döntő változást érlelnek. Dante becsvágyó művészei a purgatóriumban bánják vétkeiket:

Ó embergögek hiúsága! véges
hír mely mindjárt meghal, ha elhanyaglott
barbár kor nem tér vissza kútfejéhez! (...)
Szélre hasonlít, lenge fuvalomra
e földi hírnév – mely nevét cseréli
a tájjal, amint erre fúj vagy arra.²⁷

Petrarca a *De remediis*ben²⁸ engedelmesen felmondja a cicerói leckét: a Föld szűkös hely, az Idő elemészti a hírt és emlékezetet, a halandók között élvezhető dicsőség („*terrenae gloriae magnitudo*”) csekély és csak relatív értékkel bír. *Gaudium* és *Ratio* dialógusában a *fama bona / fama popularis* ellentét a *gloria vera* és az *imago falsa gloriae* szembeállításával bomlik ki: előbbi a *virtus* gyermeke, szerényen kell élni vele („*modeste utere*”), megőrzése komoly erőfeszítéssel („*cum labore*”), gyarapítása további virtuos cselekedetekkel lehetséges; utóbbi a véletlen („*casus*”) szülötte, a valódi erénynek csak a tévelygő közítélet véli („*magnae virtutis opinio*”), megőrizni a látszat fenntartásával („*cum fictione*”) lehet, ami pedig veszélyes törekvés, hiszen ha fény derül a csalásra, „annyival nagyobb a valódi szégyened, minél hamisabb volt a dicsőséged”. Ezért aztán „jobb dicsőség

²⁶ Aurelius AUGUSTINUS, *Vallomások*, ford. Városi István, Bp., 1982, 336. (*Conf.*, X, 38.) A dicsőség megvetésének nagy ágostoni jelképe a boldogság kikötője előtt tornyosuló hatalmas hegy, amely „az értelem számára csak a hiú dicsőségre való gögös törekvést jelentheti”: *A boldog életről és a szabad akaratról*, ford. Tar Ibolya, Bp., 1989, 12. (*De vita beata*, I, 3.)

²⁷ *Purgatorio*, XI, 91–102; Babits Mihály fordítása.

²⁸ Franciscus PETRARCA, „*De remediis utriusque fortunae*”, in: F. P., *Prose*, a cura di Guido Martellotti, Milano–Napoli, 1955, 632–636 (La letteratura italiana. Storia e testi, 7).

nélkül élni, mint érdemtelen dicsőségben”.²⁹ A *Trionfi* allegorikus költeménysorozatában (*Cupido – Pudicitia – Mors – Fama – Tempus – Aeternitas*) a halálon diadalmas Hírnév³⁰ az őt megillető „rendszerleti helyre” kerül: áldozatul esik az Időnek.³¹ Ugyanakkor a nagy személyiség ismertetőjegyei közé belép a Múzsák tisztelete, így a kései Cícero platonizáló koncepciója átalakul: a *gloria* – jóllehet itt még a neki kijelölt körön belül – ismét közelebb kerül a földhöz. Nem lehet véletlen, hogy az *Africa* Enniusának alakjában Petrarca éppen a *Somnium Scipionis* hőstét figyelmezteti: „...[a Természet] rosszul tenné, ha kinek hírnévre törekvő lelket adott, ne szeretletné meg a verseket azzal, mert aki tudja magáról, hogy nagy tetteket érlel, kell hogy örök költőinket kedvelje s a szent dalt”.³²

A hírnév keletkezésének tehát továbbra is előfeltétele a *virtus*, ám ennek *tartalma* módosul: a „szentség” attribútuma fokozatosan háttérbe szorul, s a katonai és politikai téren nyújtott kiváló teljesítmény csak a műveltség erényével kiegészülve tarthat számot a valódi dicsőségre. A 14–15. század folyamán ugyancsak petrarcai kezdeményezésre kibontakozó életrajz-irodalomban folyamatosan erősödik a tendencia, míg a műfaj betetőzőjének számító Vespasiano Bisticci gyűjteményében (1490) immár „végérvényesen a »vir illustris« státusának egyik alapvető, ha nem éppen legfőbb kritériumává”³³ válik a *studia humanitatis*-hoz való viszony: a híres férfiak (*virii illustres*) panteonjában egyenrangú félként foglalnak helyet a mecénatúrát irányító, iro-

²⁹ Kardos Tiborné fordítása; Francesco PETRARCA, „Orvosságok jó és balsors idejére”, in: *Reneszánsz etikai antológia*, szerk. Vajda Mihály, Bp., 1984, 42–43.

³⁰ Francesco PETRARCA, „Trionfi”, in: F. P., *Rime e Trionfi*, a cura di Ferdinando Neri, Torino, 1960, 570–589.

³¹ Alessandro Vellutello (korabeli „koinét” tükröző) 16. századi magyarázatát Király Erzsébet fordításában közli KOVÁCS Sándor Iván, „A Zrínyi-könyvtár Petrarca-kötetei és az »Adriai tengernek Syrenaia« kompozíciója”, in: KL-RÁLY Erzsébet–KOVÁCS Sándor Iván, „Adriai tengernek főnnforgó hajjai”. *Tanulmányok Zrínyi és Itália kapcsolatáról*, Bp., 1983, 41–42.

³² *Africa*, IX, 85–88, Bede Anna fordítása; in: *Az olasz reneszánsz irodalomelmélete*, kiad. Koltay-Kastner Jenő, Bp., 1970, 55.

³³ KLANICZAY T., „A nagy személyiségek...”, id. kiad., 43.

dalomkedvelő egyházi és világi előkelők és maguk a humanisták. A kultúra pártolása és művelése így kiegészítő elemből normatív követelménnyé lép elő, s olykor maga mögé is utasítja a többi erényt. Boccaccio az előző század közepén még a görögökkel példálózik, akik „azon a nézetten voltak, hogy ugyanaz a dicsőség illeti meg azt, akinek kiválósága és ereje által a földi dolgok megőriztetnek és megnövekednek, mint azt, aki az isteni dolgokkal foglalatoskodik”, ezért koronázták meg babérral mind a költőket, mind a királyokat – kár hogy e szokás kiveszőben van, mert a „keresztény fejedelmek (...) manapság tudatlanok”.³⁴ Poggio Bracciolini viszont 1448-ban már így buzdítja a hírek szerint az ő műveivel ismerkedő Hunyadi Jánost: „...minthogy megkezdted, folytasd is az irodalmi stúdiumokat, melyek neked nagyobb dicséretre és dicsőségre szolgálnak majd, mint bármely birodalom”.³⁵ Janus Pannonius pedig nemsokára már magát nevezi hazája legfőbb dicsőségének („Ille ego Pannoniae, gloria prima, meae”)³⁶. Nem véletlen, hogy maguk a *lettere* művelői legalábbis egy szintre helyezik saját dicsőségüket a fejedelmekével és hadvezérekével: a normatívvá emelkedett neoplatonikus etikai rendszer pedáns felosztásában mindkét hivatás csak a legmagasabb rendű, az intellektusban adott „spekulatív erények”, a bölcsesség, tudomány, okosság és művészet (*sapientia, scientia, prudentia, ars*) birtokában űzhető sikerrel.³⁷ A korabeli közvélemény is visszaigazolta a művészi preszliázst: a költők szülőházai,

³⁴ *Vita di Dante*, 23, Füsi József fordítása; in: BOCCACCIO, *Művei*, II, szerk. Kardos Tibor–Rózsa Zoltán, Bp., 1975, 668

³⁵ Idézi: KLANICZAY T., „A nagy személyiségek...”, id. kiad., 53.

³⁶ *De eodem Paulo aliter* (33. ep.), in: JANUS PANNONIUS *Munkái magyarul és latinul*, szerk. V. Kovács Sándor, Bp., 1972. (A továbbiakban e kiadás epigrammaszámozására – magyar fordítás esetében lapszámozására – hivatkozom.) Janus saját hírnevét ugyanazzal a terminológiával örökíti meg, mint Hunyady János politikai dicsőségét („Ille gubernatae gloria Pannoniae”, *Epitaphium Ioannis Hunniadis*, 276. ep.); erről és egyéb párhuzamokról L. PÁJORIN, *Nomen atque omen*, id. kézirat.

³⁷ Tömör kifejtésük Marsilio Ficino Antonio Calderinihez írott levelében, in: Marsilio FICINO, *Lettere*, I, *Epistolarum familiarum liber I*, a cura di Sebastiano Gentile, Firenze, 1990, 184–185 (106. sz.).

sírfai, szobrai hamarosan különösen nagy becsben tartott kultuszhelyekké, zárandoklatok célpontjaivá váltak.³⁸

A humanista szempontrendszerben a hírnév időbeli *irányultsága*, hatósugara is változik. Az „uomini illustri” bűvkörében élő írók hajlamosak megfeledezni Cicero és Petrarca figyelmeztetéséről, s galériaépítő buzgalmukban az utókort (*posteritas*) gyakran azonosítják az örökkévalósággal (*perennitas*). A *fama* belépőjegy lesz a *divinitas* tartományába,³⁹ ez pedig a középkori modell jelentős módosulását eredményezi. Többé nem a keresztény hit védelmével-terjesztésével, a *civitas Dei* értékeinek anticipálásával elért „megszentelődés” az absztrakt dicsőség záloga; ellenkezőleg: immár a földön – és ott is elsősorban a humanista kultúra művelésében –, a kortárs *virtuosikkal* folytatott nemes versengés (*aemulatio*), illetőleg az elhunyt *virii illustres* példájának követése (*imitatio*) során végrehajtott jeles tettek (*attioni nobili*) biztosítanak bebocsáttatást az égi szférába, azaz az örökkévalóságba. Azok cselekedtek igazán helyesen – írja a korszak végén az „Erény Templomának” főpapja, Paolo Giovio –, akik „a nevüknek örök dicséretet biztosító jeles és dicső tettekkel együtt a boldog életet is a nemes cselekedetekkel való versengéssre és nem a száraz és üres erényre alapozták”.⁴⁰

Ezzel összefüggésben ismét megkülönböztetett figyelem tárgyává válik a hírnév *közvetítése*. Coluccio Salutati a tudósokat figyelmezteli:

„A hírnevet nem a híres ember maga, hanem a fáma továbbadójának tanúságtétele ragyogtatja fel, a mint a Hold sem magá-

³⁸ Jacopo BURCKHARDT, *La civiltà del Rinascimento in Italia* (II/3), I, a cura di Giuseppe Zippel, Firenze, 1921, 170–171. (A továbbiakban erre a bővített jegyzetanyagú olasz verzióra hivatkozom.)

³⁹ BURCKHARDT, I, 1921, 172; KLANICZAY T., „A nagy személyiségek...”, id. kiad., 45.

⁴⁰ „...posero la vita beata con fatti gloriosi et illustri a perpetua lode del nome, non nell’ arida et sterile sembianza della virtù, ma nell’ emulazione delle nobili attioni”. Giovio művének korabeli olasz fordítását használtam: Paolo GIOVIO, *Gli elogi di vite brevemente scritte d’ huomini illustri di guerra, antichi et moderni*, tradotte per Lodovico Domenichi, Fiorenza, 1554, 1–2. Az „erény temploma” („Museo (...) santissimo tempio dell’ immortal virtù”) kifejezés ui., 5–6.

tól fénylik, hanem máshonnan kölcsönzi világát. Így bármekkora tudással is ékeskedjék valaki, nem válhat híressé, míg nem magasztalják.”⁴¹

Vespasiano Bisticci a művészekről szól:

„Rátérve a festészetre, szobrászatra és építészetre, mindezek a művészetek a legmagasabb fokon álltak, mint az kitetszik művelőik alkotásaiból, melyek közül végtelenül sokat felsorolhatnánk. Csupán azért nélkülözik az őket megillető hírnevet, mert nem akadt senki, aki írt volna róluk...”⁴²

Poggio pedig az uralkodókhöz fordul: hírnevük csak az irodalom fényével ragyogva válik halhatatlanná:

„...a nagy fejedelmek minden tette és erénye a feledésben és a sötétségben lelne ismeretlen jövőjére, hacsak az irodalom fénye az emberek emlékezetébe és a világosságra nem vezérelné. Ugyanis minden alkotás a saját végzetét hordozza, és a fortuna önkényének van alávetve; csupán azok [amelyeket az irodalom megörökít – B. S.] állnak a szerencse felett, és biztosítanak a kiváló fejedelmeknek halhatatlan hírnevet”.⁴³

Figyelemre méltó ugyanakkor a furcsa szemérmesség: mint ha a *virtust* a földön automatikusan kísérné a tisztelet és megbecsülés (*honore, riputazione*), s csupán a jövő szorulna a *fama* segítségére; mint Leone Ebreo messzeható érvénnyel megfogalmazta:

⁴¹ „Fama namque non famosi sed famam exhibentium attestatione relucet; et ipsa luna non suo sed alieno splendet a lumine. Nullus enim, quantacunque scientia eluceat, famosus est, nisi quatenus celebratur.” In: *De laboribus Herculis*, I, 8, 10; idézi Nancy S. STRUEVER, *The Language of History in the Renaissance. Rhetoric and Historical Consciousness in Florentine Humanism*, Princeton, 1970, 84.

⁴² „Venendo poi a la pitura, scoltura, architettura, tutte queste arte sono istate in sommo grado come si vede per l' opere loro hanno fatte, et di queste se ne potrebe nominare infiniti. De quali é mancata la fama loro solo per none avere chi abbia iscritto di loro...” In: Vespasiano BISTICCI, *Le vite*, I, ed. Aulo Greco, Firenze, 1970, 32.

⁴³ „...omnia superiorum principum gesta ac virtutes in oblivione ac tenebris obscuras fuisse futuras, nisi litterarum lumine in memoriam hominum atque in lucem educerentur. Singula enim opera manu facta suum fatum sortiuntur, et fortunae arbitrio sunt subiecta, solae hae supra fortunam sunt, et praestant famam egregiorum principum immortalem”. Klaniczay Tibor fordítása; Poggio leveléből idézi KLANICZAY T., „A nagy személyiségek...” , id. kiad., 56.

„...az emberi képzelet nem is éri be azzal, hogy a tisztelet és dicsőség csak az emberélet tartamára legyen az övé, hanem azt kívánja, és minden erejével arra törekszik, hogy halála után is fennmaradjon. Tulajdonképpen ez az, amit hírnévnek mondanak.”⁴⁴

A finom megkülönböztetést (a *fama* a halál utáni *gloriával* azonos) nem mindenki tartja tiszteletben, vannak, akik következellenebbül használják a terminológiát, mégis, általában véve jellemző a kor mentalitására: a humanisták minden erőfeszítése arra irányul, hogy mint valami szégyellnivaló atyafiságot, elfedjék a dicsőséggel azonosított *Fama* szoros leszármazási kapcsolatát az ’információ, hír’ jelentésű *famával*.

A Hírnév Temploma ugyan ismét itt a földön épül (sokatmondó jelenség, hogy az életrajzgyűjtemények szereplői is egyre nagyobb számban a kortársak közül kerülnek ki),⁴⁵ de szakrális tér, profánok nem közelíthetik meg; a kultusz őrei pedig az értelmiségiek, maguk a humanisták. Nem mint a társadalmi hierarchia különböző funkcióit betöltő szakemberek (titkárok, orvosok, egyetemi professzorok, egyházi személyiségek), hanem a hierarchián kívül vagy afölött,⁴⁶ *mint* humanisták, az örökkévalóság előretolt élcsapata, testületileg veszik át a dicsőség igazolóinak, a cicerói „bene iudicantes”-nek, a *gloria* referenciacsoportjának a feladatkörét. Amikor Angelo Poliziano a Lorenzo de’ Medici tevékenységét kísérő „honore et gratia universalé”-ről beszél,⁴⁷ a Világ alatt az *eruditi*, a műveltek univerzumát érti. Az ugyancsak Lorenzo-hoz forduló Marsilio Ficino ennél sokkal szókimondóbb: „habár szinte senki sem hazudik, aki Lorenzót dicséri, még sincs senki a platonistákon kívül, aki jogosan dicsérné”.⁴⁸ Csakis az értelmiségi elit tagjai képviselik a hiteles, az

⁴⁴ *Dialoghi d’ amore*, Király Erzsébet fordítása; idézi KIRÁLY Erzsébet, *Tasso és Zrínyi. A „Szigeti veszedelem” olasz epikai modelljei*, Bp., 1989, 90 (Illuminismus és reformáció, XVII).

⁴⁵ KLANICZAY T., „A nagy személyiségek...”, id. kiad., 43–44.

⁴⁶ Leonyid BATKIN, *Az itáliai reneszánsz*, Bp., 1986, 117, skk.

⁴⁷ Idézi BULLARD, 1992, 13.

⁴⁸ „...quamvis laudator pene nullus de Laurentio mentiatur, nulli tamen hunc exceptis Platonicis legitime laudant”, in: FICINO, 1990, 60 (28. sz.). A polemikus megfogalmazás hátterében a többi – ugyancsak a Magnifico pártfogá-

érvényes *közvéleményt*, ők gyakorolják a „*publica censura*”-t. Konszenzusuk, a *comunis opinio bonorum*, szemben áll a köznéppel (*vulgus, gente*) üres és hamis ítéleteivel. Ez utóbbi illusztrálására legyen szabad két példát idézni, a humanista nyilvánosságmodell kialakulásának, illetve válságának történelmi pillanataiból: Dante és Guicciardini véleménye két évszázad távolából is azonos terminológiában fogalmazódik meg:

„Nyilvánvaló, hogy az emberek emlegetett véleménye üres és értéktelen.”⁴⁹

„Aki azt mondta »egy a nép«, valóban bolondot beszélt; mert a nép zavaros fejű és tévedést tévedésre halmozó szőrnyeteg; üres véleményei oly messze járnak az igazságtól, mint amilyen messze esik Ptolemaiosz szerint Ibéria Indiától.”⁵⁰

Hangsúlyozni kell azonban, hogy a két határpont között, a *Quattrocento* idején a distinkció alapja nem a társadalmi, hanem a műveltségbeli különbség. A humanista emberszemlélet kiterjeszthesetőségére épülő világkép mögött, az univerzalisztikus pedagógiai elvek mélyén optimista idea munkál, amely szerint az erkölcsi értékek az általános meggyőződésben adóttak és abból igazolhatók. Az általános véleményt persze egy meghatározott csoport képviseli: az, amelyik képes e véleményigazságokat tiszta formájukra hozni a *somma ars*, a retorika eljárásaival. A humanizmus fénykorát jellemző retorikakultusz kiemelkedő alak-

sát kereső – irányzattal folytatott hadakozás húzódnak meg. Gondoljunk csak a *De doctrina promiscua*-t Lorenzónak ajánló Galeotto Marzio maró gúnyára, amint cáfolhatatlan szillogisztikával „bizonyítja”, hogy az ideák szemlélésébe került platonista filozófusok valójában nem is élnek (20. cap.: „*De philosophis qui viventes sunt morti*”). A vitáról I. a sajtó alá rendező bevezető tanulmányát: Galeotto MARZIO da Narni, *Varia doctrina (De doctrina promiscua)*, a cura di Mario Frezza, Napoli, 1949, XXV, skk. I. még KLANICZAY Tibor, „Galeotto Marzio és Mátyás király”, in: K. T., *Pallas magyar ivadéka* id. kiad., 59–66.

⁴⁹ „Dico essere manifesto l’ opinione della gente, che detto è, essere vana, cioè senza valore.” *Convivio*, IV, 15, Szabó Mihály fordítása; DANTE ALIGHIERI, „Vendégség”, in: D., *Összes művei*, kiad. Kardos Tibor, Bp., 1962, 308.

⁵⁰ „Chi disse uno popolo disse veramente uno pazzo; perché è uno monstro pieno di confusione e di errori, e le sue vane opinione sono tanto lontane dalla verità, quanto è, secondo Ptolomeo, la Spagna dalla India.” *Ricordi*, I, 123, in: Francesco GUICCIARDINI, *Scritti politici e Ricordi*, a cura di Roberto Palmarocchi, Bari, 1933, 265 (Scrittori d’Italia. Francesco Guicciardini, *Opere*, VIII).

jai, Angelo Poliziano és Lorenzo Valla abból a meggyőződésből táplálták lelkesedésüket, amely szerint a retorika sajátos eljárásai, a szillogizmus, az enthüméma, az induktív módszer nem pusztán egyenértékűek a dialektika bizonyításaival, hanem még fölül is múlják azokat, amennyiben a meztelen és rideg tudományos diskurzussal felékesített, megindító és gyönyörködtető, azaz tanításra alkalmas diskurzust állítanak szembe, megteremtve ezzel az átjárás elvi lehetőségét a bölcsek és a sokaság között. A közvetlen forrás ezúttal is az *Orator* és a *Brutus* Cicerója, aki- nek filozófus-rétora és rétor-filozófusa az erkölcsi és politikai nevelésre szenteli tehetségét; a gondolat atyja azonban az etikát és politikát a valószínűre, a véleményben adott igazságokra (*endoxa*) alapozó Arisztotelész.⁵¹

A *virtus* ebben a kontextusban valós, önálló léttel rendelkezik; Leone Ebreo megfogalmazása szerint: „...bár a tisztelet az erény jutalma, mégsem köteles velejárója a jó és erényes tetteknek (...) a dicsőség és hírnév a *virtus* megérdemelt jutalma, de nem szabad kimagasló tetteink végcéljának tekinteni”;⁵² imént idézett szerzőink, Salutati és Poggio sem a *virtus* létezését tagadták, mindössze közvetítésének, *gloriá*vá alakításának fontosságára hívták fel a figyelmet: a homályban maradó erény nem imitálható, elveszti nevelő hatását.

A *humanista nyilvánosságmodell* tehát elvileg nyitott modell: mindkét irányból be lehet kerülni a körbe, s a bekerülés folyamata végső soron nevelődési folyamat. Az „érvényes” közvélemény a művelt humanista diskurzusban, az életformaként és irodalmi műfajként is meghatározó jelentőségű dialógusban⁵³ jut kifejeződésre – ebbe az imaginárius térbe pedig a *vulgusból* szakadatlan önképzése révén kiemelkedő tudós éppúgy beléphet mint a politika szereplője, ha aláveti magát a *studia humanitatis* nem kis kitartást és önfegyelmet követelő gyakorlatának. Utóbbi számára persze – a mecenatúra kötelező volta mellett (*liberalitas*, *magnanimitas*, *magnificenza*: mind elmaradhatatlan kellékei a

⁵¹ Vö. MORPURGO-TAGLIABUE, 1955, 119–136.

⁵² KIRÁLY, 1989, 90.

⁵³ L. erről BATKIN, 1986, 262–316.

művelt uralkodó humanista eszményképének!)⁵⁴ – nyitva marad a lehetőség: pusztán az antikvitás hőseinek imitációjával is tárgyává válhat a diskurzusnak. Ám hathatós értelmiségi közreműködés híján (például Flavio Biondo ókori gloria-definíciókat csokorba gyűjtő *Roma triumphans*a nélkül),⁵⁵ azt sem tudná, kit, mit és mi célból kell utánoznia; a mintakövetés kulcsát, a klasszikus auktorok munkáit ismét csak a humanisták adhatják a kezébe, s a hiteles interpretációnak szintén elengedhetetlen feltétele a humanista közreműködés – a kör tehát bezárul. Aki a hatalom birtokosai közül igazán ismeri ennek az irodalmi vagy irodalmi meghatározottságú nyilvánosságnak a természetét, jobban is teszi, ha nem Herkulest, Nagy Sándort, Scipiót, Caesart vagy Catót utánozza, hanem irodalmi példát választ imitációja tárgyául. A humanista szerepkövetés emblematikus figurája Lorenzo Medici: halálos ágyánál Seneca mintájára hívta össze tudós beszélgetőpartnereit, s félretolva az *ars bene moriendū* intéseit, fájdalmai ellenére az utolsó pillanatig irodalmi és erkölcsi kérdésekről tartotta szót a könnyeikkel küszködő humanistákat.⁵⁶

⁵⁴ Igen bonyolult kérdéskörrel van szó, amelyet itt csak utalás formájában érinthetünk. Az uralkodói bőkezűség mint *virtus regalis* koncepciója kettős gyökerű: részint az arisztotelészi *Poētika* (1453 b; ARISZTOTELÉSZ, *Poētika*, ford. Sarkady János, Bp., 1992, 25) esztétikai kategóriáinak politikai hasznosításából, részint a *Nikomakhoszi etika* (l. 1122 a – 1123 a; ARISZTOTELÉSZ, *Nikomakhoszi etika*, kiad. Simon Endre, Bp., 1987, 96–101) morális útmutatásából ered. (A ‘csodálatkeltés’ manipulatív, *instrumentum regni*-ként való felhasználásáról: Roy STRONG, *Arte e potere. Le feste del Rinascimento 1450–1650*, Milano, 1987, 68–70; és a KIRÁLY, 1989, 69, 50. j.-ben idézett irodalom; az arisztotelészi etika szerepéről a bőkezűség erényének rehabilitálásában STRONG, 1987, 34–36.) A gondolat a klasszikus firenzei humanizmus környezetében lel táptalajra, l. Paul Oskar KRISTELLER, *Szellemi áramlatok a reneszánszban*, Bp., 1979, 61–63. (Távoli és némileg távolságtartó visszhangját felfedezhetjük még Andreas Pannoniuss Mátyásnak ajánlott 1467-i királytűkrében is, l. „Könyvecske az erényről”, in: *A magyar középkor irodalma*, id. kiad., 423–425.) A reneszánsz és barokk udvarok dinasztikus hatalmi legitimációjában döntő szerepet játszik; visszaszorulása a 17. század közepétől figyelhető meg: Mario ROSA, „La Chiesa e gli stati regionali nell’età dell’assolutismo”, in: *Letteratura italiana*, I, *Il letterato e le istituzioni*, dir. Alberto Asor-Rosa, Torino, 1982, 304–305, és STRONG, 1987, 69.

⁵⁵ BURCKHARDT, I, 1921, 166.

⁵⁶ Az eseményről Angelo Poliziano számol be egyik levelében; id. BATKIN, 1986, 203–204.

Annak érzékeltetésére, hogy milyen erős vonzáskörrel bírt az új típusú nyilvánosságmodell, talán elég, ha egy furcsa anomáliára utalunk. Intézményi-szociológiai alapon egészen a polgári társadalomberendezkedés megjelenéséig bajos volna definiálni a magánélettől elválasztott nyilvánosságot – stilizált irodalmi formában azonban az antikvitástól hagyományozódott egyfajta normatív érvényű „köztársasági” nyilvánosságmodell, a *res publica* politikai nyilvánossága, s az itáliai városköztársaságok igazgatási gyakorlata ennek analógiás alapon adott némi tapasztalati alapot is.⁵⁷ Ugyanakkor szembeötlő, hogy a politika aktorai ebben a politikai nyilvánosságban való szereplésük nyomán csak akkor jogosultak az érvényes, humanista nyilvánosságba lépni, ha „alakításuk” megfelel a humanista elvárásoknak is. Giannozzo Manetti válaszbeszéde Enea Silvio Piccolomininek Firenzében a császári kíséret fogadásakor,⁵⁸ vagy Mátyás király válasza a lengyel követeknek nem diplomáciai sikerük okán került be jeles cselekedeteik sorába, hanem azért, mert kiváló nyelvismeretüket és retorikai képzettségüket rögtönzött szónoklatban csillogtatták meg. (Igaz, hogy Galeotto, ez utóbbi eset feljegyzője, már csak a rend kedvéért is megemlékezik róla: a király azért egy latin vonatkozó névmás egyeztetését mégis elhibázta...)⁵⁹

A humanista nyilvánosság *tere* szimbolikus tér. Bárhol létrejöhet, ahol két *uomo di lettere* dialógusba kezd, szóban vagy írásban. Nem véletlen, hogy a tudós összejövetelek kezdetben alkalmi helyszínen jönnek létre, s az *academia* megnevezés helyett is szívesebben használják eleinte a *sodalitast* vagy a *contuberniumot*. Az akadémiává szerveződő tudóskörök a 16. századra azután kialakítják a maguk miniállamait, alkotmánnyal, státutumokkal, álnevekkel, jelvényekkel és jelmondatokkal; az első francia akadémia szabályzata megkülönbözteti a hallgató és az alkotó

⁵⁷ HABERMAS, 1993, 54. egyenesen „szellemtörténeti kontinuitásról” beszél. Példák a gyakorlatra: Parry ANDERSON, *Az abszolutista állam*, Bp., 1989, 185–224.

⁵⁸ Beszámol róla Manetti-életrajzában BISTICCI, I, 1970, 519–520; vö. BATKIN, 1986, 135–136.

⁵⁹ Galeotto MARZIO, *Mátyás királynak kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről szóló könyv*, ford. Kardos Tibor, Bp., 1977, 18.

tagokat: előadni csak az utóbbiaknak van joguk; előbbieknél fizetniük kell a részvételért – élükön maga a király áll...⁶⁰ Az akadémiai zajló diskurzus alaptónusa a szüntelen egymásdicséret, amely már csak azért sem válhat *adulatio*vá, hízelgéssé, mert a méltatlanok eleve ki vannak rekesztve belőle, s csak hosszas felkészülés, beavatási szertartássorozat után válhat valaki résztvevővé. A tudományos vita a tudóslársadalom „politikai” élete; a retorikus *laudatio* a képviselő, az ünnepélyes reprezentáció mozzanata, a *res publica litteraria*⁶¹ egységét hivatott demonstrálni a külvilág és a tagok számára. Az emelkedett irodalmi dicséret alapja Cicero *Laelius*a nyomán az egyik legmagasabb rendű értéként felfogott barátság, az *amicitia*.⁶² Ideális működéséről a következő modellt alkotja a Naldo Naldi költő dicséretét zengő Ficino:

„A hála indít a szeretetre, a szeretet bizalmat szül, a bizalom pedig saját atyjaként tiszteli a szeretetet, s ezzel a gyengédséggel alkot barátságot a szeretetből; míg végül a már megszületett barátságot ugyanez a bizalom táplálja, növeli és őrzi meg romol-

⁶⁰ KLANICZAY Tibor, *A magyar akadémiai mozgalom előtörténete*, Bp., 1993, 15 (Humanizmus és reformáció, XX).

⁶¹ A *res publica litteraria* kifejezés a kutatás eddigi állása szerint a 15. században jelenik meg először: Francesco Barbaro használja egy Poggio Bracciolinihez írott levelében, 1417-ben: Joseph M. LEVINE, „Strife in the republic of letters”, in: *Commercium litterarium. La communication dans le république des lettres 1600–1750*, publié par Hans Bots et François Waquet, Amsterdam–Maarsen, 1994, 305.

⁶² „Az erény (...) az, ami létrehozza és fenntartja a barátságokat. Mert az erényben van meg a teljes összhang, a szilárdság és az állhatatosság. Amikor megjelenik, s megmutatja a maga fényét, ugyanazt megpillantja s felismeri egy másik emberben, akkor közel jut hozzá, és ő is magába fogadja azt, ami a másikban van. S ennek hatására fellángol vagy a szeretet (*amor*), vagy a barátság (*amicitia*) – mert mindkét szó a »szeretek« (*amo*) igéből származik. Szeretni ugyanis nem más, mint vonzódni ahhoz, akit szeretünk, anélkül hogy rá lennénk utalva, vagy hasznot várnánk tőle.” *Laelius sive de amicitia*, 27, Maróti Egon fordítása; CICERO, 1987, 416. Cicero sztoikus alapvetésű, platonizáló koncepcióját elhelyezi a barátság-elméletek antik fejlődéstörténetében Luigi PIZZOLATO, *L'idea di amicizia nel mondo classico e cristiano*, Torino, 1993 monográfiája. A toposz humanista használatáról: Ginetta AUZZAS, „*Quid amicitia dulcius?*”, in: *Miscellanea di studi in onore di Vittore Branca*, II, *Boccaccio e dintorni*, a cura di Armando Balduino et al., Firenze, 1983, 181–205.

hatatlanul. Ugyan honnan vesszük, hogy (...) a barátság maga mennél régibb keletű, annál erősebb? Vajon a kölcsönösen elfogadott szívességek teszik ezt? Aligha: az akarat, mivel szabad, csak szabad akaratért vásárolható, nem pénzért.”⁶³

A humanista nyilvánosság paradigmaticus érvényű jelképe a Giovio-féle hírnév-múzeum. Annak ellenére tekinthető paradigmaticus metaforának, hogy a korban nem használták (hiszen éppen a comói gyűjtemény elhíresültével terjedt el a kifejezés Európa-szerte),⁶⁴ sőt születése pillanatában már némiképp idejét is múlta: a reformáció kibontakozásának és a tridenti zsinat összeülésének pillanatában a reneszánsz humanizmus fénykorának tapasztalatait, értékeit összegzi egy korszak alkonyán. Mozdulatlan pantheonja már inkább panoptikum – egy lezárult kor vágyait, reményeit és erőfeszítéseit mutatja fel időn kívüli, megkövült formájával.

A Múzeum szent hely (az „Erény temploma”), s ilyen minőségében a már jelzett „csúsztatást”, idő és örökkévalóság, emberi és isteni, földi és égi szféra harmóniáját, quasi-azonosságát, egymásbajátsztatását legitimálja; a Múzsák oltalma alatt egymásra találó, képekkel és alájuk függesztett elógiumokkal bemutatott *virii illustres*, írók, művészek, politikusok kultusza az örök értékek megtestesítőinek, az imitációra alkalmas példaképeknek szól – miközben jótékony homály fedi mind e kultusz közvetlen, politikai hasznosságát, mind azt az árat, amelyet a kortárs szereplők megfizetnek, hogy részesüljenek belőle. A múzeum gazdája egy személyben főpap (a sors iróniája – vagy éppen igazságtétele – hogy Giovio valóban, társadalmi státusát tekintve is az volt), a kultusz őre és kufár, aki a templom előterében hosszas alkudozás után, s akkor is szűken mérve adja el legértékesebb portéká-

⁶³ „Gratia movet amorem, amor fidem procreat, fides amorem patrem suum fovet atque hoc fomento ex amore generat amicitiam; denique amicitiam iam natam alit fides eadem et auget quotidie servatque penitus indelebilem. Undenam fieri hoc arbitramus, quod (...) amicitia lamem ipsa quanto vetustior est tanto robustior? Nunquid beneficia multa ultro citroque accepta id agunt? Nequaquam: voluntas enim, cum libera sit, libera emitur voluntate, non pretio.” FICINO, 1990, 108 (56. sz.)

⁶⁴ Lanfranco BINNI–Giovanni PINNA, *A múzeum. Egy kulturális gépezet története és működése a XVI. századtól napjainkig*, Bp., 1986, 23, skk.

ját, a jó hírnevet. Panaszkodik is eleget, mennyi jajt-bajt, veszedelmet hoz rá törékeny áruja:

„...igen nehéz és hálátlan vállalkozás az élő személyek dolgait a köztételek elé bocsátani, amelytől inkább bizonyos rosszindulatot, mint jutalmat vagy dicséretet várhatunk, lévén hogy manapság a mértéktartó dicséret sokak szemében egyenlő a szemrehányással.”⁶⁵

De nem engedhet a magas árból, s főleg nem abból a kiváltságából, hogy maga döntse el, kivel hajlandó üzletet kötni. Széltében, s csipetnyi lesajnáló gúnnyal, az önigazolás erkölcsi piedesztáljáról idézett példa, amint V. Károlynak elküldi előcenzúrára *Historiájának* a császár tuniszi győzelméről beszámoló fejezetét („...azért, hogy Felsőged átolvassa és ellenőrizze, mielőtt nyomdába adnám. Mint legalázatosabb szolgálója, kész vagyok változtatni, hozzáadni és törölni annyit, amennyi csak célszerűnek tűnik Felsőged számára, aki olyan gazdag emlékezettel és jó ítélőképességgel rendelkezik.”⁶⁶) – arról azonban többnyire hallgat a fáma, hogy az uralkodó személyi titkárától visszakapott, javításokkal teletűzdelt változatot nagyon is szuverénül kezelte, csak azt építette be művébe, amit alkalmasnak ítélte az „örök emlékezet” gondjára bízni.⁶⁷ A Múzeum anyagának begyűjtése

⁶⁵ „... molto dura et odiosa impresa sottomettere alla pubblica censura i costumi de gli huomini vivi; dalla quale s' aspetta alquanto più certa speranza di malivolenza che di premio o di lode. Percioche a tempi nostri appresso di molti l' haver lodato parcamente et l' haver biasimato è riputato una medesima cosa.” GIOVIO, 1554, 411–412. Giovio kedves szerzője, az ifjabb Plinius aggodalmát visszhangozza: „... a dicséretben fukarnak, a hibáztatásban túlzónak fognak mondani akkor is, ha az előbbiben bőkezűen, az utóbbiban roppant tartózkodóan jártál el”. *Ep.*, V, 8; Maróti Egon fordítása, in: Ifjabb PLINIUS, *Levelek*, kiad. Szepešsy Tibor, Bp., 1966, 228.

⁶⁶ „... accioch' ella sia trascorsa e riveduta prima ch' io la mandi alla stampa; essendo io pronto, come affezionatissimo servitore, a mutare aggiungere e scemare quanto parrá a Vostra Maestà si ricca di memoria e di perfetto giudicio”. *All' invittissimo Imperatore Carlo Quinto* (Como, 1550. aug. 14.); Domenichi korabeli fordításában (*Lettere volgari di Monsignore Paolo Giovio*, Venezia, 1560) idézi a sajtó alá rendező, in: Paolo GIOVIO, *Le vite del Gran Capitano e del marchese di Pescara*, a cura di Costantino Panigada, Bari, 1931, 483.

⁶⁷ Federico CHABOD, „Paolo Giovio”, in: F. Ch., *Scritti sul Rinascimento*, Torino, 1967, 255–256.

folyamán – jöllehet valóban nem volt érzéketlen az anyagiakban kifejeződő hála iránt – végig megőrizte az emelkedett lelkű irodalmár szerepét; komolyan vette a humanista fikciót: az író a kiválasztottaktól kért képet költői portréval viszonzza. A szokásos toposz – ezúttal a Ferrante Gonzagának tett ígéret formájában – a következőképpen hangzik:

„...fogadja ezerszeres köszönetemet [li. a múzeum felkereséséért – B. S.], s egyúttal kérem Excellenciádat, legyen olyan jó és küldje meg nekem olajba festett arcképének egy másolatát. (...) Cserébe egy finom tintával festett kitűnő portréval szolgálok majd, amely az utókor számára is megőrökíti Excellenciád halhatatlan tetteit...”⁶⁸

Giovio kortárs bírálói, akik kapzsiságot és hízélgést, felületességet és részrehajlást vetettek szemére,⁶⁹ nem látták, vagy nem akarták látni az éremnek ezt az oldalát: a dicsőítés során a hangsúly a reprezentált eszményekre, nem pedig a személyekre esik; a képek és szövegek tetszés szerint korrigálhatók, cserélhetőek, variálhatóak, a közvetített ideológia legkisebb sérelme nélkül. Paolo Giovio, a nocerai püspök, a dicsőség szatócsaként árul, perel, alkuszik és méricskél, revolverező újságró módjára zsbivásárt folytat a politika és az irodalom piacán. Paulus Jovius, a Humanista, a hírnév oltárán áldozva emelkedett, magasztos játékot űz: modellezi saját univerzumát.⁷⁰

Az emelkedett irodalmi játék persze csak addig működik, ameddig a dicsőítettek is elfogadják annak szabályait, s úgy fordulnak

⁶⁸ „...per mille volte la ringrazio supplicandola a volermi consolare d’ una copia del suo ritratto in tela. E io renderò in cambio con una brava pittura di finissimo inchiostro, la quale rappresenterà alli posteri l’ immortal facende di V. Ecc.” (Roma, 1547. júl. 22.) Idézi: Carlo CARUSO, *Paolo Giovio e Giovan Battista Marino*, in: „Giornale storico della letteratura italiana”, CLVIII, fasc. 242 (1991, 1), 62–63.

⁶⁹ A kritikákat részletesen ismerteti Costantino Panigada jegyzete (in: GIOVIO, 1931, 477–488). Giovio modern „rehabilitálásának” dokumentumai: Benedetto CROCE, *Poeti e scrittori del pieno e del tardo Rinascimento*, II, Bari, 1945, 27–55; CILABOD, 1967, 243–267; Carlo DIONISOTTI, „Machiavelli e il Giovio”, in: C. D., *Machiavellerie*, Torino, 1980, 411–444.

⁷⁰ Erre a kettősségre hívja fel a figyelmet a fordítás tekintetében (Giovio nem vállalkozott a vulgarizálásra, viszont maga jelölte ki Lodovico Domenichit a feladatára) CARUSO, 1991, 67–68.

az íróhoz, ahogyan azt a halhatatlan antik minta előírja. Mondjuk, mint a már idézett ifjabb Plinius – ez esetben mint közéleti férfi – a történetíró Tacitushoz.

„Kedves Tacitusom! Megjövendölöm, s e jövővélem nem csal, hogy történeti könyveid halhatatlanná válnak. Éppen ezért szeretnék (bevallom őszintén) helyet kapni bennük. Mert ha gondunk van arra, hogy a legjobb művész ábrázolja arcvonásainkat, miért ne kívánhatnók, hogy tetteinket olyan író és szónok örökítse meg, mint te? Így eléd terjesztek egy esetet (...) hogy (...) meggyőztelek, milyen jólesnék nekem, ha cselekedetemnek, amelynek értékét még fokozza a vele járó veszély, a te tanúságod kölcsönözne dicső fényt.”⁷¹

A politikus és a humanista emelkedett beszélgetést folytat az örökkévalóság előcsarnokában. Első pillantásra akár meglepőnek is tűnhet: a hatalom birtokosai messzemenően visszaigazolták a humanista értékrend normatívvá válását. Mindenekelőtt tiszteletben tartották a tudósok függetlenségét: Mátyás király Galeotto tanúsága szerint sosem érvényesítette hatalmát a humanista viták során: az alkalmi szimpozionokon képzettsége és tehetsége jogán vált „princeps”-szé;⁷² Cosimo de’ Medici tapintatosan átengedte careggibeli villáját Ficino neoplatonista köre számára;⁷³ Lorenzo még ennél is inkább ügyelt a látszatra: egyenrangú félként érintkezett humanistáival (legbizalmasabb barátai, Landino és Poliziano a *Studió*ban találtak alkalmazásra, Marsilio Ficinónak szerény életszínvonalat biztosító egyházi jövedelmet járt ki stb.) – a művészekkel szemben pedig a mecénatúra közvetett formáját alkalmazta, amennyiben nem ő adott nekik megrendelést, hanem „kijánlotta” őket, ezzel is gyarapítva saját „szakértői” (*cognosciente*) reputációját.⁷⁴ A 15. század királyai, *princeps*ei, *primus civisei* már nem szent ereklyék, ha-

⁷¹ *Ep.*, VII, 33; Muraközy Gyula fordítása, in: PLINIUS, 1966, 355–356.

⁷² A legújabb összefoglalás: Klára PAJORIN, „La rinascita del simposio antico e la corte di Mattia Corvino”, in: *Italia e Ungheria all’epoca dell’umanesimo Corviniano*, a cura di Sante Graciotti e Cesare Vasoli, Firenze, 1994, 179–216.

⁷³ KLANICZAY T., 1993, 9.

⁷⁴ BULLARD, 1992, 12–13.

nem antik relikviák és görög kéziratok begyűjtésével igyekeztek növelni szimbolikus *gloria*-tartalékukat.⁷⁵ A Seneca leveleit fordító Aragóniai Alfonz azt a királyt, „aki szerint az olvasás felesleges egy uralkodó számára, egyszerűen ökörnek titulálta”; Antonio Beccadelli szerint Alfonz „inkább bölcsessége, mint a fegyverek révén” érdemelt dicséretet, aki ha sorsa nem a trónra szánja, inkább filozófus lett volna, mint uralkodó;⁷⁶ az uralkodók és egyéb jeles férfiak közül pedig valóban sokan elzarándokoltak Paolo Giovio comói múzeumába, ahol a festményekkel és dicsőítő életrajzzal bemutatott „híres férfiak” négy rendje közül az első a régi korok íróié, a második a még élő literátoroké, a harmadik a festőké és szobrászoké, s csupán a negyedik lesz „a Szentatyáké, királyoké és hercegeké, akik békében vagy háborúban halhatatlan dicsőséget szerezvén, utódaikra nevezetes cselekedeteiknek ritka példáit hagyták, követendőket és elkerülendőket egyaránt”.⁷⁷

Vázlatos – és néhány jellemző példára szorítkozó – ismertetésben így festene tehát a humanista típusú nyilvánosság alaprajza. A kérdés mármost éppen az: miért fogadták el érvényesnek a fejedelmek és a *grandi*, a politika „nagyjai”? Miként működött a gyakorlatban? Képes volt-e közvéleményt generálni, volt-e mérhető politikai haszna? Milyen reprezentációs technikákat és propagandamódszereket mozgósított?

⁷⁵ A gyűjtőtevékenység politikai legitimációs funkciójáról Fabio MARTELLI, „Gli antiquari tra politica e storia”, in: F. M., *Percorsi dell' Antico in età moderna tra ideologia e politica culturale*, Bologna, 1988.

⁷⁶ A példákat Antonio BECCADELLI, *De dictis et factis Alphonsi regis* (1455) alapján idézi KLANICZAY T., „A nagy személyiségek...”, id. kiad., 53, 49.

⁷⁷ „Et il quarto ordine sará de i sommi Pontefici, de i Re, et de i Duchi, i quali nella pace et nella guerra havendo conseguita gloria immortale, hanno lasciato a successori essempi rari de' notabili gesto loro, così da imitare, come da fuggire.” GIOVIO, 1554, 5–6. („Descrittione del Museo. Gli ordini delle immagini”). Giovio nem készült el teljesen a gigantikus vállalkozással; az összegyűjtött képekhez tartozó életrajzciklusok közül elmaradt a kortárs irodalmárok és a festők fejezeteinek megírása – utóbbit majd Vasari végzi el, vö. CARUSO, 1991, 71.

2. Reprezentáció, kultusz – „propaganda”?

Az állampolgári erényre nevelés, a *virtus* közvetítésének és közvetíthetőségének humanista víziója elsődlegesen magát az állam első emberét, a Fejedelmet vette célba. Az ősi metafora (az állam az uralkodó szimbolikusan értelmezett „teste”)⁷⁸ itt új értékrendet közvetít: a nagy személyiségben a végzetet és szerencsét tehetsége, *virtusa* dinamikus érvényesítésével akaratahoz hajlító eszményképet kell felmutatni. A feladat két úton megvalósítható. Az első: a Fejedelem valós alakjának idealizálása.

Az imént felsorolt személyiségjegyekhez, a műveltséghez és bőkezű kultúrapártoláshoz, az – organizmus mellett főként az alattvaló *család*-uralkodó *atya* metaforában kifejtett – politikai és katonai erényekhez részint a hagyományos keresztény politikai erénykatalógus elemei (bölcesség, igazságosság, mértékletesség, erő, szelídség, istenfélelem stb.),⁷⁹ részint az antikvitásból eredeztethető attribútumok (előkelő nemzetség, jó külső megjelenés, hazaszeretet, méltóság, jó végzet, apotheózis stb.) járulnak. Az uralkodódicshatás toposztárát és technikáit a retorikák már régen rendszerezték a *genus demonstrativum* „*laudatio*” válfaja alatt, irodalmi mintáit készen kínálták a klasszikus

⁷⁸ L. Ernst KANTOROWICZ klasszikus monográfiáját: *The King's two Bodies. A Study in Medieval Political Theology*, Princeton, 1956; valamint Sergio BERTELLI, *Il corpo del re. Sacralità del potere nell' Europa medievale e moderna*, Firenze, 1990, 55–86. Az Ágostontól átvett organizmus-gondolat klasszikus humanista átértelmezéséről KULCSÁR, 1977, 1162. A metafora továbbéléséről a késő reneszánsz és barokk udvari traktátusirodalomban, kombinálódásáról a következőkben említett családmetaforikával: Albano BIONDI, „Forme di storia e immagini di corte tra umanesimo e barocco”, in: *La corte nella cultura e nella storiografia*, a cura di Cesare Mozzarelli e Giuseppe Olmi, Roma, 1983, 5–32.

⁷⁹ A politikai erények hármasságából (Ciceróból, Arisztotelészből és az újjáéledt római jogból) eredeztethető együttesének középkori és reneszánsz formálódását részletesen elemzi VIROLI, 1994, 3–47 („L' acquisizione del linguaggio della politica” c. fejelet). Természetesen kimutathatók más típusú (bár korántsem ennyire releváns) előzmények is; vö. pl. Vickie SULLIVAN, *The Status of Politics in St. Augustine's 'City of God'*, in: „History of Political Thought”, XIII (1992), 1, 13–29.

biográfagyűjtemények és életrajzok (Cornelius Nepos, Suetonius, Plutarkhosz, Curtius Rufus), az encomiumok, elogiumok, panegyricusok (elsősorban Claudianus művei) és a történetírók munkái.⁸⁰ Lényegében azonban minden műfaj alkalmas volt a dicséret, a *laus* közvetítésére, a *gloria* megörökítésére, a halotti beszéd (*oratio funebris*) éppúgy, mint a nászadal (*epithalamium*), vagy a változatos tematikájú elégia. Még a legobjektívebb (s éppen ezért leghitelesebb *fama*-közvetítő) műfaj, a *historia* sem került el sorsát: a hízelgés (*adulatio*) veszélyeire utaló, visszatérő figyelmeztetések ellenére,⁸¹ a gyakorlatban Giovio szemlélete érvényesült („A história a megtörtént események előadása, amint azok végbementek, dicsérettel vagy gánccsal.”)⁸²

Az irodalmi művek mellett érdemen, jelvényeken, zászlókon, épületeken feltűnő emblémák és *impresák*, a mitológiai analógiák és történelmi párhuzamok allegorikus jelentést hordozó sorozatokká álltak össze: az *epitheton ornans*ok ismétlődő szekvenciái egyszerre tükrözték „tulajdonosaik” valós személyiségjegyeit és szöttek a napi problémáktól, a zavaró realitástól eltávolító, legendás aurát jelképes alakjuk köré. Így lesz Aragó-

⁸⁰ A középkori előzményekről l. Ernst Robert CURTIUS, *Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter*, Bern, 1948, 161–166.

⁸¹ Néhány példa: „Az életrajz pedig és a dicsőítés két, a történetírástól különböző műfaj.” („Vita vero et laudatio duo genera a rerum gestarum scriptioe separata.” Bartholomeus FACIUS, *De viris illustribus liber* [1465], idézi: Marzio GUIGLIELMINETTI, „Biografia ed autobiografia”, in: *Letteratura italiana*, id. kiad., V, *Le questioni*, Torino, 1986, 855). „Más a história és más a laudáció. A történetírás ugyanis az igazságot kell hogy kövesse, míg a dicsőítés sok mindent az igazság fölött is magasztal.” („Aliud est enim historia, aliud laudatio. Historia quidem veritatem sequi debet, laudatio vero multa supra veritatem extollit.” Leonardo BRUNI, *Historiae Florentini populi libri XII*, idézi: Maria Serena SAPEGNO, „Il trattato politico e utopico”, in: *Letteratura italiana*, V, id. kiad., 963.). „...a históriának őszintén kell szólnia (...) míg ezzel szemben a bőkezű vagy éppen szűkmarkú ékesszólás felmagasztalja vagy leszólja az erényeket, súlyuk és érdemeik szerint”. („... l' Istoria dee essere sincera [...] come per lo contrario con florida e digiuna eloquenza alzare e abbassare le virtù secondo i contrapesi e meriti loro”. Girolamo Scannapeco leveléből idézi: CIABOD, 1967, 253.)

⁸² „La istoria é una narratio di cose fatte (...) con laude o con vituperio”. Dionigi ATANAGI, *La seconda parte dell' Istorie del suo tempo di Mons. Paolo Giovio*, Venezia, 1560, 66.

niai Alfonz „Caesar”, Federico Montefeltro „Scipio”, Mátyás pedig „szittya Mars” vagy „Hercules Hungaricus” – s természetesen mindnyájan Mars és Pallas tanítványai.⁸³

A humanistáknak igazán kedves, szívükhöz legközelebb álló uralkodótípust a Múzsák kedvelőjének és Platón filozófus-fejedelmének erényeit egyesítő Lodovico Gonzaga mantuai herceg testesíti meg Janus szemében:

Olvastuk, mit athéni Platón írt egykor, a híres,
hogy csakugyan boldog minden város közül egy lesz:
melynek a könnyü szerencse tudósok közt elidőző,
vagy bölcslelkű tudós fejedelmet adott; a kegyes sors
ritka ajándékával tette ma Mantua várost
boldoggá: virulón ünnepli tudós, s a tudósok
közt elidőző, bölcs fejedelmét; mert gyönyörűség
néked, akárcsak atyádnak, a Múzsákkal mulatozni.⁸⁴

Vespasiano Bisticci Federico Montefeltro urbinói herceg alakjában mutatja fel a klasszikus műveltségét személyes tapasztalatainak segítségével egyetemes, áttekintő ítélőképességgé (*grande giudicio universale*) tökéletesítő, s azt a jó kormányzás

⁸³ A „nagy személyiség” tetteinek és erényeinek bemutatása nemcsak nevelésre, követendő példa felmutatására szolgált (KLANICZAY T., „A nagy személyiségek...”, id. kiad., 51–53; Donald R. KELLEY, „Humanism and History”, in: *Renaissance Humanism. Foundations, Forms and Legacy*, III, *Humanism and the Disciplines*, ed. Albert Rabit, Philadelphia, 1988, 238, skk.), hanem – az intézmények helyett az emberi tényezőre koncentráló retorikus humanista történetírásban – a narrációnak is strukturáló tényezőjévé vált (KULCSÁR, 1977, 1163–1166; BIONDI, 1983). Az egy élettörténeten belül felmutatható ideál összeomlása, a példázatteremtés és a koherens narráció szándékának összeütközése nem csupán a humanista embereszmény és a retorikus történetírás válságát jelzi (Timothy HAMPTON, „Unreadable Signs: Montaigne, Virtue and Interpretation of History”, in: *Humanism in Crisis. The decline of the French Renaissance*, ed. Philippe Desan, Ann Arbor, 1991, 85–90), hanem kiindulópontja a hatalmi reprezentáció „földre szállításának”, az uralkodó köré szőtt toposzszorozatok közvetlen politikai értelmezésének is, vö.: BENE, 1989.

⁸⁴ „Dicsőítő ének Lodovico Gonzagához”, Kerényi Grácia fordítása, in: JANUS, 1972, 68–75.

(*buon governo*) érdekében kamatoztató fejedelmideált.⁸⁵ Hunyadi Mátyás pedig – követe, Vetési László tolmácsolásában – IV. Sixtus pápát is platóni alapon méltatja tiszteletére („...elérkezett a legboldogabb korszak (...) senki sem tagadja ugyanis, Szentséges Atyám, hogy te egyrészt ismert filozófus vagy, másrészt az egész kereszténység méltóságának fejedelme és igazgatója”).⁸⁶ A modellértékű példa természetesen ez esetben is a *Theologia Platonica*t Lorenzo de' Medicinek dedikáló Ficino gesztusa:

„...Plátónk maga is bizonyára elismeréssel adózna munkálkodásodnak, mivel (amint ő valaha a jeles férfiktól megkívánta) magadban egyesíted a bölcsesség szeretetét a közügyekben mutatott legmagasabb tekintéllyel.”⁸⁷

Az enkomiasztikus irodalmi és képzőművészeti termést óvatlanság lenne a kritikátlan tömjénezéssel azonosítani. A korai és érett humanizmus írói és művészei korántsem merő hízeltől idealizálják hőseiket, hanem azért, mert ideáltipikus formájában akarják megragadni a kultúra és a hatalom harmonikus viszonyát. Valóság és eszmény ellentétének természetesen tudatában vannak („akadnak, akiket érdemtelenül koszorúz a hír” – írja Janus),⁸⁸ ám az *adulatiót* a rendszer zavaraként fogják fel, egyes szerzők korrumpálhatóságából eredeztetik. Ezzel szemben a hatalom és a műveltség szférájának egymásrautaltságát kifejező terminusok elméleti szinten, a *virtus regalis* alapkategóriáiként fogalmazódnak meg: a fejedelmeket a *gloriae cupiditas* (dicsőségvágy) sarkallja nagy tettekre, s a *magnificentia* vagy *magnanimitás* (nagylelkűség) erényétől hajtva ösztönzik az írókat dicsőségük megörökítésére. Az „ösztönzés” anyagiakban is meg-

⁸⁵ BISTICCI, I, 1970, 355–416.

⁸⁶ VETÉSI László, „Beszéd a legfelségesebb és legszentebb IV. Sixtus pápához” (1475. február 2.), Németh Béla fordítása, in: *Janus Pannonius. Magyarországi humanisták*, kiad. Klaniczay Tibor, Bp., 1982, 891–892 (Magyar Remekírók).

⁸⁷ „...et Plato noster hoc nostro erga te officium gratulatorum admodum videatur, quoniam quod ille in magnis quondam viris potissimum exoptabat, ipse philosophiam una cum summa in rebus publicis auctoritate coniunxeris”. Idézi a sajtó alá rendező bevezetője, FICINO, 1990, LIX–LX.

⁸⁸ „...sunt quibus immerito fama venire solet”. (28. ep., *De docto simulato*).

nyilvánul,⁸⁹ ám a modell szintjén ez nem jelenhet meg; az érvényes politikai nyilvánosság területén (hasonlóan az irodalmi modellhez) a barátság (*amicitia*) toposza rendezi a földi hatalmasok és az értelmiségiek viszonyát. Az igazi barátság szabad lelkek között születik, a kölcsönös vonzalom és bizalom eredménye. Ha valamelyik fél – mégoly közvetett formában is – megsérti a játékszabályokat, és dicséretet igyekszik kicsikarni, jogos szemrehányásban részesül, mint esetenként maga a nagy Lorenzo, érzékeny lelkű filozófus barátjától:

„Azt írod, hogy dicséretedben ezentúl mértéktartóbbnak kell lennem, ám úgy írod, hogy míg látszólag féken tartasz, valójában erőteljesen sarkallsz a dicséretre. De ezúttal visszafogom magam; nem mondhatok többet.”⁹⁰

A platonizáló elmélet szerint:

„...a lélek kiművelése Isten tiszteletével egyenlő; a barátság tehát, miközben a két fél egyetértésével a lélek erényekkel való kiművelésére törekszik, nem más, mint a két lélek Isten tiszteletében megvalósuló harmóniája”.⁹¹

Ennek értelmében írja Marsilio Ficino a „Magnificó”-nak:

„Én tehát a te személyedet magamban becsülöm, magamat benned szeretem, dicsérem művészetedet, és művészetemet rajtad próbálom, természetemben téged tisztellek, s benned csodálom a természetet, Isten által tisztellek, és általad imádom az Istent, mert egyedül Istené minden dicsőség, s örökkön örökké mindeneknek őt kell dicsérnie.”⁹²

⁸⁹ KLANICZAY T., „A nagy személyiségek...”, id. kiad., 55–57.

⁹⁰ „Scribis ut in te laudando posthac partior esse velim, et ita scribis, ut, dum freno me cohibere videris, calcariibus acerime stimules ad laudandum. Sed me in presentia continebo: non licet ultra.” FICINO, 1990, 180 (103. sz.)

⁹¹ „...cultus itaque animi Dei ipsius est cultus; amicitia igitur, cum duorum consensu ad animum virtute colendum nitatur, nihil utique aliud esse videtur quam duorum animorum summa in Deo colendo concordia”. Giovanni Cavalcantinak, in: FICINO, 1990, 101 (51. sz.).

⁹² „Ego igitur personam tuam in me diligo, meam in te amo, laudo te in arte, artem in te proba, in natura te honoro, naturam in te miror, te per Deum colo, veneror per te Deum: Deo itaque soli gloria omnis omnibus ab evo canatur in evum.” FICINO, 1990, 60 (28. sz.).

A műveltség (*cultura*) és a katonai tapasztalat (*disciplina militare*) birtokában nagy államférfivá (*gran governatori di Stato*) fejlődő politikusok⁹³ ünneplése kettős funkciót tölt be, két különböző „közönségréteghez” fordul: elsősorban az alattvalókat serkenti a minta követésére, másodsorban pedig magukat a hatalom birtokosait buzdítja elődjeik imitációjára, hiszen csak így nyerhetik el jó hírnévvel megalapozott *gloriájukat* az utókor, a *posteritas* ítélőszéke előtt.

Ez utóbbi szempont érvényesült kiemelten a humanista uralkodóideál „közvetítésének” másik útját járó műfajban, a fejedelmi tükörben. A középkori *institutio morum* legnagyobb hatású humanista átformálója, Erasmus,⁹⁴ pedagógusként fordul a leendő V. Károly császárhoz *Institutio principis christiani* (1515) című alapművében.⁹⁵ Gondolatmenetének kiindulópontja: az uralkodó erkölcsé meghatározó az egész *res publicára* nézve, ezért kardinális kérdés, hogy az erény tükrének (*speculum virtutis*) szerepkörét betölteni hivatott személyiség védve legyen a legnagyobb veszéllyel, a haszonleső hízélgéssel szemben. Az uralkodónak mindenki hízeleg, tehát mindenki akadályozza az igaz ismeretek megszerzésében: a dajkák, pajtások, szolgák, tanítók, a főhivatalok viselői, a tanácsosok és udvari emberek, a papok, gyóntatók, orvosok, mágusok és jóvendőmondók, a legbizalmasabb barátokkal bezárólag (akik még „ha netalántán kifogásolnak is valamit, úgy feddenek, hogy az merő hízélgedés”); s a szónál vagy írásnál olykor még veszedelmesebb a „néma hízélgés, amely festményekben, szobrokban és címekben nyilvánul meg”. A legrombolóbb hatású *adulatio* azonban az, „amikor ki-ki önmagának hízelkedik, mert ezzel jóváhagyja mások hízelkedését”.⁹⁶ Ezt a veszélyt csak az „értelmiségi”, a keresztény humanista nevelő távoztat-

⁹³ Bisticci terminológiáját elemzi BIONDI, 1983.

⁹⁴ Rövid rekonstrukciónkban Amedeo QUONDAM nagy tanulmányának gondolatmenetét követjük: „La »forma del vivere«. Schede per l'analisi del discorso cortigiano”, in: *La Corte e il „Cortigiano”*, II, *Un modello europeo*, a cura di Adriano Prosperi, Roma, 1980, 37–41.

⁹⁵ Csonka Ferenc fordításában: Rotterdami ERASMUS, *A keresztény fejedelem neveltetése*, kiad. Barlay Ö. Szabolcs, Bp., 1987.

⁹⁶ ERASMUS, 1987, 75, 77.

hatja el, lévén „szakmája” az önismeret és mások megfigyelése. Az *institutor* az Erényt plántálja el növendéke lelkében: a Bölcsességet, Igazságot, Mérsékletet, Előrelátást, a Közjó szeretetét, s a Becsülettel karöltve járó Nagylelkűséget; bennük adott a legfőbb Nemesség, a legfőbb Bölcsesség, legfőbb Hatalom és Jószág, amellyel a Fejedelem „ideája” végső soron az Istenre vezethető vissza – a Fejedelem „minden erejével a világmindenség urához szeretne hasonlítani”. E szimbolikus erényekből ered az uralkodó szimbolikus dicsősége is („csak az az igazi dicsőség, amely az erényből és a jötletekből származik”).⁹⁷ Ám a közéleti férfinak, s különösen az uralkodónak, a *gloriát* nem elég rejtve birtokolni: reprezentálni kell, a nyilvánosság színpadára vinni,⁹⁸ itt pedig csak a jó véleményben (*opinio bona*) nyerhet megerősítést, hathatja át a való világot. Az *Institutio* nyilvánossága az antik *res publica* elvont nyilvánossága: a *mundus* imaginárius tere; a Fejedelem fellépésének közönsége az absztrakt *populus*, a mindenkori „nép”. Erasmus persze nagyon is gyakorlati tanácsokat ad e publikum irányítására, jóindulatú befolyásolására. A Fejedelem „...tegyen meg néhány dolgot, amelyek révén beférkőzhet a tömegek lelkébe. Mindenekelőtt azt érje el (...), hogy a derék emberek jó véleménnyel legyenek róla. (...) Ilyenek legyenek bizalmas barátai, ezeket vonja be a tanácskozásokba, ezeket jutalmazza meg tisztségekkel. (...) Ha pedig a nép kezelhetlenné válik, és még a saját javát is visszautasítja, akkor egy ideig kedvezni kell neki, és lassanként a te gyeplődhez szoktatni őt”.⁹⁹

Ugyanakkor a „tömeg”, a „nép” és a „derék emberek” összemossa szimptomatikus jelenség: világossá teszi a platonizáló pedagógikus indítást, a nép „jó ítéletre” nevelhetőségének hi-

⁹⁷ ERASMUS, 1987, 72, 79.

⁹⁸ „A fejedelemhez jobban illik a nyilvánosság előtt való szereplés, mint a nyilvánosságtól való visszahúzódás. Amikor azonban a nyilvánosság elé lép, vigyázzon, hogy arca, járása, főleg pedig beszéde nevelő hatású legyen a népre, ne feledje el: bármit tesz vagy mond, azt az emberek figyelik és eltanulják tőle.” ERASMUS, 1987, 128. A fellépés színpadiasságáról, a Machiavelli-féle *simulatio*val tartott tipológiai rokonságáról: QUONDAM, 1980, 39–40.

⁹⁹ ERASMUS, 1987, 88, 96, *passim*.

tét, amely már Valla és a többiek optimista retorikus meggyőződését is átlelkesítette. A követendő út is megegyezik: a nevelőnek „az legyen az első és legfőbb gondja (...), hogy a köznép hamis hiedelmeit (...) gyomlálja ki tanítványa lelkéből” – ebben a filozófia segíti, amely (természetesen a szintén a közvélekedésben adott erkölcsi értékeket tiszta formájukra hozva) „az örök istenség példájára megmutatja a helyes kormányzás elvét”,¹⁰⁰ így szerzett tudását azután az uralkodó (immár maga is platóni filozófus fejedeleme) népe nevelésére fordítja: hiszen „bármit tesz vagy mond, azt az emberek figyelik és eltanulják tőle”.

Az érett humanizmus másik *institutio*-alapszövegének, Baldassar Castiglione *Il Cortegiano*-jának ideologikus szemléletű negyedik könyve ugyancsak az értelmiségi szerepkör fontosságára irányítja a figyelmet a hízelgő dicséretektől és az öntömjenezéstől megtévesztett fejedeleme „gyógyításában”, a nevelő-orvos metaforával világossá is téve platóni eredetét:¹⁰¹

„Azt mondom tehát, hogy a fejedelmek napjainkban annyira megromlottak a rossz életmód folytán, valamint tudatlanságuk és önhiúságuk miatt, mivel annyira nehéz velük az igazságot megismertetni és őket jó erkölcsökre tanítani, és mivel az emberek hazugságok és hízelgések árán igyekeznek kegyeikbe jutni: az Udvari Ember (...) könnyen megnyerheti és kötelessége is megnyernie uralkodója jóindulatát (...), és így mindig ügyesen feltárhathja előtte a valóságot; ezenkívül lépésről lépésre becsepegtetheti lelkébe a jóságot és megtaníthatja őt a mértékletességre, az erélyre, az igazságra, a megtartóztatásra (...) és hol zenével, hol fegyveres és lovasjátékkal, hol versekkel, hol szerelmi beszélgetésekkel (...) foglalja el állandóan az uralkodó lelkét (...) félrevezetve őt hasznára váló fortéllyal, mint azok az előrelátó orvosok, akik gyakran, midőn beteg és vézna gyerekeknek orvosságot adnak be, édes szörppel kenik be a pohár szélét.”¹⁰²

¹⁰⁰ ERASMUS, 1987, 72, 6.

¹⁰¹ A vonatkozó szöveghelyeket összegyűjti, további használatukat elemzi: Rodolfo de MATTEI, *Dal premachiavellismo all' antimachiavellismo*, Firenze, 1969, 15–24.

¹⁰² „Dico adunque che, poi che oggidì i principi son tanto corrotti dalle male consuetudini, e dalla ignoranza e falsa persuasione di se stessi, e che tanto è difficile il dar loro notizia della verità ed indurgli alla virtù, e che gli omini

A jó hírnév ebben a kontextusban szintén az erasmusi követelménnyel nyer *etikai* megalapozást, s válik a legfőbb társadalmi értéké („Hogy jó híred legyen, azt legbiztosabban a következő módon érheted el: légy olyan, amilyennek akarod, hogy mondjanak téged” – írta a rotterdami humanista;¹⁰³ a vétkek „...mindig károsak, kellemetlenek, szégyenletesek és elvetendőek éppoly mértékben, mint amennyire dicséretesek, hasznosak és örvendetesek az erények” – visszhangozza az urbinói udvar ideológusa).¹⁰⁴ Mégis, az a tény, hogy az *institutor*, az abszolút érvényű bölcsesség, erény és viselkedéskódex közvetítőjének nevelői szerepkörét az udvari ember, a *Cortegiano* veszi át,¹⁰⁵ jelzi az „érvényes” nyilvánosság szociológiai terepének elhatárolását, a fejlődési reprezentáció virtuális („nép”) és valós („udvar”) közönységének megkülönböztetését. A distinkció már a humanista nyilvánosságmodell kereteit feszegeti: az örök értékek világában mozgó, jelképesen, magasztos mivoltában az időn kívül élő, az utókort képviselő *sodalitas litteraria* helyébe egy konkrét társa-

con le bugie ed adulazioni e con così viziosi modi cercano d' entrar in loro grazia: il Cortegiano (...) po facilmente e deve procurar d' acquistarsi la benivolenzia (...) e così potrà aprirgli sempre la verità di tutte le cose con destrezza; oltre di questo, a poco a poco infondergli nell' animo la bontà, ed insegnargli la continenzia, la fortezza, la giustizia, la temperanzia (...) ed or con musica, or con arme e cavalli, or con versi, or con ragionamenti d' amore (...) tener continuamente quell' animo occupato in piacere onesto (...) ingannandolo con l' inganno salutifero; come i cauti medici, li quali spesso, volendo dar a' fanciulli infermi e troppo delicati medicina di sapore amaro, circondano l' orificio del vaso di qualche dolce liquore”. A továbbiakban a következő kiadásra hivatkozunk (mellékelve a könyv- és caput-számot, illetve a fordítás lapszámát): Baldesar CASTIGLIONE, *Il Cortegiano*, ed. Vittorio Cian, Firenze, 1929, 417–418 (IV, 9–10); a magyar fordítás: Baldassare CASTIGLIONI (!), *Az udvari ember*, ford. gróf Zichy Rafaelné, Bp., é. n., 307–308.

¹⁰³ ERASMUS, 1987, 70.

¹⁰⁴ „... i vizi (...) sempre sono dannosi, dispiacevoli, ed accompagnati dalla infamia e biasimo così come le virtù sono utili, giocunde e piene di laude”. *Cortegiano*, IV, 9 (ford. 307).

¹⁰⁵ A szerepcseré jelentőségéről: Cesare VASOLI, „Il cortigiano, il diplomatico e il principe. Riflessioni su »Il libro del cortegiano«”, in: C. V., *La cultura delle corti*, Bologna–Firenze, 1980, 82–87; valamint Caludio SCARPATI, „Dire la verità al principe. »Cortegiano« IV, 5”, in: C. S., *Dire la verità al principe. Ricerche sulla letteratura del Rinascimento*, Milano, 1987, 11–44.

dalmi közeg, a *corte* lép, a maga hatalmi hierarchiájával, bonyolult belső struktúrájával; az ellentmondást Castiglione az udvari ember elé állított követelménnyel hidalja át, akinek integrálnia kell magába a humanista ideális alakját is, egy személyben kell megoldania az érdekek diktálta napi (politikai) tevékenysége és ünnepélyes reprezentatív funkciója összehangolását; ám ez a konstrukció már születése pillanatában is inkább a vágyott, mint a való világot tükrözi.¹⁰⁶

Az irodalmi dicsőítés és az uralkodót erkölcsi piedesztálra emelő *institutiók* nyomán a szélesebb közönség előtt is valóságos kultusz bontakozik ki. Sehol sem mutatkozik ez olyan tiszta formában, mint a hatalmi reprezentáció vizuális megjelenítéseiben, amelyre minden jelentősebb társadalmi vagy politikai esemény (születésnap, házasság, követfogadás stb.) alkalmat kínál.

A reprezentáció reneszánsz típusának kialakulása legjobban az ünnepi bevonulások változásain követhető nyomon. Az egyes városokba beiktatásra, törvénykezésre, rendi gyűlés megnyitására, házasságkötésre vagy diplomáciai látogatásra érkező uralkodók fogadásának középkori, allegorikus erényalakokkal ékesített dekorációi eleinte Itáliában, majd később szerte Európában antikizáló *ingressus triumphalis*-diszletekké fejlődnek. A legfontosabb forrást, Livius *triumphus*-leírását Petrarca hasznosítja az *Africa* Scipio diadalmenetének ábrázolásában;¹⁰⁷ a következő században Flavio Biondo már eruditus összefoglaló munkát szentel az antik triumphusok rekonstrukciójának (*Roma triumphans*), majd Petrarca *Trionfijának* illusztrált kiadásai, Francesco Colonna *Hypnerotomachia Polyphilija*, Andrea Mantegna *Trionfi*-ciklusa s a belőle merítő Jacopo da Strassburgo metszetsorozata nyomán összeáll a klasszikus allúzióknak, kép-

¹⁰⁶ A kérdésről alapvető tanulmány: Giulio FERRONI, „»Sprezzatura« e simulazione”, in: *La Corte e il »Cortigiano«*, I, *La scena del testo*, a cura di Carlo Ossola, Roma, 1980, 119–147. Ugyancsak az ideáltípus és a valós szociokulturális háttér összefüggésében tárgyalja a kérdést Peter BURKE, „Il cortigiano”, in: *L' uomo del Rinascimento*, a cura di Eugenio Garin, Roma–Bari, 1988, 133–165.

¹⁰⁷ STRONG, 1987, 73; a másik fontos, klasszikus forrás Plutarkhosz Aemilius Paulus-életrajza (32–34), in: PLUTARKHOSZ, *Párhuzamos életrajzok*, II, kiad. Borzsák István–Máthé Elek, Bp., 1978, 281–284.

zóművészeti toposzoknak és analógiáknak az a tárháza, amely alapul szolgálhat a reneszánsz uralkodókultusznak. Mitológiai és történelmi alakok (Herkules, Mars, Nagy Sándor), antik hírnév- és erényallegóriák kísérik az elefántok vontatta diadalszekereket, végig Aragóniai Alfonz, Borso d' Este, Federico da Montefeltro és a többiek *triumphusain*; 1501-ben Alfonso d' Este és Lucrezia Borgia esküvőjén már Scipio Maior, Aemilius Paulus és Julius Caesar diadalmeneteinek tökéletes mását csodálhatták a római polgárok. Néhány évvel később, XII. Lajos francia király milánói *ingressusának* csúcspontját az Erő, Okosság és Főma által vontatott diadalszékér feltűnése jelentette, rajta az allegorikus Viktóriával.¹⁰⁸

A „magnificenzá”-k (ünnepségek, diadalmenetek, színi előadások) kidolgozói és megvalósítói, írók, művészek, ideátorok az univerzum összhangját akarták az emberben, a mikrokozmoszban tükröztetni; kultikus tevékenységük elsősorban az uralkodóra irányult, hiszen ő fölötté áll az emberi világnak, jelképes, ideáltipikus alakjában az isteni szféra része, funkciója az égi harmónia realizálása a földön, politikai hatalma világrendező erőként jelenik meg. Az ünnepségek, a képzőművészeti reprezentáció termékei a humanista elképzelés szerint – hasonlóan az irodalmi kultusz megnyilvánulásaihoz – nevelő szándékot tükröztek: az antik minták azokat a szereplehetőségeket vonultatták fel az uralkodó és udvara előtt, amelyeket azoknak az életben is kellett tölteniük, hogy elnyerjék az „égi” hírnevet és dicsőséget; nem véletlen, hogy a kultúra és hatalom egymásrautaltságát kifejező utalások és allegóriák különös súllyal szerepeltek a manifesztációk díszleteiben.¹⁰⁹

Ugyanakkor, ha a másik oldalról, a „címzettek” felől vesszük szemügyre a jelenséget, látni való, hogy a mecénás uralkodók mindenki másnál inkább tisztában voltak vele: a fejedelmi tükrök, az életrajzok, a históriák és a dicsőítő irodalom termékeinek közreadása egyúttal mindig saját önreprezentációjukat szolgálta. A reprezentált fejedelmek oldaláról tekintve, az égi hatalmak

¹⁰⁸ Példák, illusztrációk és szakirodalmi összefoglalás: STRONG, 1987, 72–89.

¹⁰⁹ STRONG, 1987, 69–70.

és az asztrális hatások befolyásolását, valamint az *eruditus* közvélemény kedvező ítéletének kivívását célzó törekvések egyszerűsmind mérhető politikai haszonnal is bírtak. A platonizáló ideológia a hatalom birtokosainak kezében *instrumentum regni*vé vált: az égi Rend és Erény megtestesítőivel szemben mindenféle ellenállás vagy kritika elvesztette létjogosultságát.¹¹⁰ Az ünnepi rendezvényekre fordított hatalmas költségek meghatározott politikai célt szolgáltak: a csodálat felkeltését, a *virtus regalis*-ként értelmezett bőkezűség demonstrálását az alattvalók számára. A publikum természetesen csak az eszmények szintjén volt homogén: az allegóriák bonyolultságának fokozatai eleve differenciáltak az alattvalók egyes rétegei között. Az ünnepségek ideátorai a 16. század előrehaladtával egyre nehezebben érthető jelképekkel terhelték meg a spektakulumokat: a Boccaccio-féle *Genealogia Deorum* és a különböző mitológiai kézikönyvek használata mellett mind gyakoribb püthagoreus, hermetikus vagy éppen egyiptomi eredetű jelképek és allegóriák alkalmazása, amelyeket Andrea Alciati (1531), Achille Bocchi (1555) és Zsámboky János (1564) emblémagyűjteményei, Piero Valeriano *Hieroglyphicája* (1556) a szakértők meghatározott, szűk köre számára hozzáférhetővé tettek.¹¹¹ Ben Jonson, mikor egy általa rendezett ünnepély dokumentumait publikálta, így indokolta lépését:

„Ez a legfenségesebb fejedelmeket és a legnagyobb méltóságokat, akik rendszerint részt vesznek az efféle alkalmakon, nem csupán az ünnepség külsőségeinek ragyogására és nagyszerűségére teszi figyelmessé, hanem felkelti érdeklődésüket a tartalommal illető eredeti és igen fennemjáró leleményekre, különösképpen azokra, amelyek antik mintákra épülnek és szilárd elméletre alapozottak. Mert az utóbbiak utalásainak bármennyire is konkrét alkalmak ünneplése a feladatuk, jelentésük mélyebb és

¹¹⁰ A platóni hagyomány ilyen irányú felhasználása a 15. század közepétől figyelhető meg a Mediciek Firenzéjében; a fordulatról és a neoplatonizmus politikai jelentőségéről. Alison BROWN, *Platonism in Fifteenth-Century Florence and Its Contribution to Early Modern Political Thought*, in: „The American Journal of Modern History”, 58 (1986), 383–413.

¹¹¹ A forrásokról összefoglalóan: STRONG, 1987, 36–47.

rejtettebb titkokra vonatkozik, vagy legalábbis mindig azokra kellene vonatkoznia.”¹¹²

A „nép”, amennyiben tanúja a reprezentációnak (hiszen bizonyos típusú rendezvények, mint erre Ben Jonson is utal, a szélesebb nyilvánosság kizárásával, a palotán belül zajlottak), legfeljebb a külső jegyekre, a pompára, a látványos elemekre képes reagálni; az „érvényes nyilvánosság”, az udvar közönsége azonban, műveltségének, beavatottságának megfelelő arányban a távoli és rejtett jelentések egyre mélyebb rétegéig hatolhat el, sőt részt is vesz a reprezentációban, amely így, Habermas megállapításával ellentétben éppen hogy a „politikai kommunikáció” csatornája. Méghozzá két aspektusból is az: egyrészt a Fejedelem és a humanista értelmiség pedagógikus ideáloktól áthatott eszmecseréje, másrészt a Fejedelem és az udvar által képviselt *res publica* nyilvánosságának szimbolikus – és a modell követelményei szerint harmóniába olvadó – dialógusa.

Az uralkodókultusz emblematikus jelképei két irányban fejthetik ki hatásukat. Nagyobb részt a statikus értékek reprezentációját szolgálják, a beavatás (és beavatottság) élményének segítségével az uralom támogatásának megerősítését és megújítását célozzák, tehát állapotideológiát közvetítenek. Ezzel egy időben azonban – asszociációs mezőjünkkel vagy szekvenciájukkal – konkrét, „irányított” jelentést is hordozhatnak, azaz szándékokat, elérendő célokat is kifejezhetnek.¹¹³ Ez a funkció megvalósulhat belpolitikai területen (az ifjú V. Károly 1515-i bruges-i bevonulásának szcenírozása például kézzelfogható ígéretre utal: az uralkodó az egyik tablón segíti a Kereskedelmet a Szerencse kerekének megfordításában, fölülre segítve ezzel Bruges allegorikus képmását a rivális kereskedőváros, Chierté rovására, a másikon Artaxerxész alakját magára öltve tesz esküt Jeruzsálem újjáépítésére).¹¹⁴ Jellemzőbb terep azonban a külpolitika, az államok közötti kapcsolatok szintje.

¹¹² Idézi: STRONG, 1987, 34.

¹¹³ A humanista emblémairódom „enigmatikus propagandájáról” (jóllehet nem az uralkodókultusz, hanem a hitvitában fellelhető nikodémita álláspont illusztrálására) meggyőző példákat hoz Achille Bocchi kapcsán Delio CANTIMORI, „Aspetti della propaganda religiosa nell’ Europa del Cinquecento”, in: D. C., *Umanesimo e religione nel Rinascimento*, Torino, 1975, 175–178.

¹¹⁴ STRONG, 1987, 16–17.

Az itt folytatott politikai reprezentáció a humanista közvéleményben kialakult toposzokra vonatkoztatva bontakozik ki. E toposzok variálható építőkövek, modulok módjára működnek; például olyan állítások, mint hogy a magyarok félelmetes harcosok („bellicosus ungheresi”), hunok, szittyák leszármazottai, bár bár civilizációromboló Isten ostorai vagy éppen Szent László népe, az *Athleta Christi* Hunyadi János¹¹⁵ követői, országuk a kereszténység pajzsa vagy előretolt védőbástyája¹¹⁶ – VIII. Ince pápa szavával élve mind „inveteratae opinioniones”, a közvélekedés szentesítette igazságok.¹¹⁷ A kérdés elrendezésük módja, a hangsúlyok csoportosítása, kombinálásuk egyéb toposzokkal, toposzsorozatokkal. E folyamatban kiemelt fontosságú az uralkodó aurájának megteremtése, hiszen mint már esett szó róla, a nép és fejedelem metaforikus összekapcsolása a korabeli reprezentációs technikák alapmozzanata. Szemléletes példáját nyújtja ennek a Herkules-jelmezt öltő Mátyás: a hérodotoszi hagyomány szerint Herkules a szittyák mitikus őse; nem véletlenül talált hát oly kedvező fogadtatásra Magyarországon az Ercole d’Este ferrarai udvarából érkezett Herkules-kultusz. A visegrádi és budai paloták udvarait Herkules-szobrok díszítették, Bonfini és Janus Pannonius pedig messzehangzóan hirdették a lernai hydrát, Cacust s a többi ősvilági szörnyet legyőző, megistenülő hős és a Frigyes császár (alkalomadtán, más kontextusban: a török) hatalmát megtörő, és a civilizálatlan barbárságon győzelmet vevő humanista nagykirály egylényegűségét. A Hercules Hungaricus-toposz kisugárzása olyan erős lehetett, hogy győzelme után Szolimán sem nyugodott, amíg Konstantinápolyba nem szállíttatta a budai vár három Herkules-szobrát, és leláncolva (!)

¹¹⁵ IOPP, 1992, 29.

¹¹⁶ Az „antemurale” – „propugnaculum” toposz leghatásosabb elterjesztője Enea Silvio Piccolomini volt. l. IOPP, 1992, 30. A későbbi II. Pius pápa szerepéről a magyarokat Isten ostoraként büntető törökdúlás toposzának kidolgozásában is, l. SZÖRÉNYI, „Panegyricus és eposz”, id. kiad., 30–31. Monografikus feldolgozás (összefüggésben a többi idevágó toposszal): IMRE Mihály, „Magyarország panasza”. A *Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, 1995 (különösen a „Propugnaculum Christianitatis” c. fejezet, i. m., 143–173).

¹¹⁷ IOPP, 1992, 41.

fel nem állította őket Theodosius császár sírjánál.¹¹⁸ A Herkules-mítosz hasonló célirányos felhasználása megfigyelhető mást is: hasonlóan tanulságos utat jár be Andrea Alciati „ékes-szóló Herkulese”, míg az „Eloquentia fortitudine praestantior” emblémájának kezdetleges illusztrációjából a II. Henrik 1549-i párizsi *ingressus*-a alkalmából állított diadalkapu tetejére kerül, s a szájából kinyúló (az *eloquentia* erejét szemléltető) aranyláncokkal az ország rendjeit megszemélyesítő négy szoboralakot kapcsolja magához; Hercules Gallicus reprezentációja természetesen külpolitikai üzenetet is rejtett: a diadalmas V. Károly császárnak szándékozott demonstrálni a francia monarchia növekvő erejét és presztízsét.¹¹⁹

Nem feladatunk, hogy nyomon kövessük a nemzetközi manierizmus kibontakozásával egyre összetettebbé, ezoterikusabbá váló jelképhasználat fejlődését. A szakirodalomból közismert tény, hogy az itáliai udvarok és humanista körök reprezentációs eljárásai a 16. század folyamán I. Ferenc és V. Károly hatalmas államaiban „birodalmi” perspektívába helyeződtek,¹²⁰ tematikájukban gazdagodtak, míg végül II. Rudolf prágai udvarában érték el legteljesebb kibontakozásukat – egyben ez a határpont is, ahonnan kezdve a jelképtár fokozatos egyszerűsödése, a beavatottak szűk körénél szélesebb közönség befogadóképességéhez való igazodása is észrevehető.¹²¹

Fontosabb ennél aláhúzni, hogy itt általános elvekhez és értékekhez, vagy valamelyest behatároltabb, de távlati célokhoz kapcsolódó reprezentációról, nem pedig propagandáról van szó. Ebben a modellben, a humanista meghatározottságú nyilvános-

¹¹⁸ TÉGLÁSY Imre, „Hercules Hungaricus”, in: *Prodrómus. Tanulmányok a régi és az újabb magyar irodalomból (Tarnai Andor 60. születésnapjára)*, szerk. Kovács Sándor Iván, Bp., 1985, 12–14; általában l. BITSKEY István, *Tradicció és reprezentáció. (Humanista szerzők Mátyás király udvari ünnepeiről)*, lt., 1995, 326–336.

¹¹⁹ Illusztrációk: STRONG, 1987, 39–40.

¹²⁰ Francis A. YATES, „Charles V and the Idea of the Empire”, in: *Astrea. The Imperial Theme in Sixteenth Century*, London–Boston, 1975, 20–28.

¹²¹ GALAVICS, 1986, 27–28. A 17. századról a legalaposabb összefoglalás, katalógussal: Mario Praz, *Studies in Seventeenth-Century Imagery*, 2. increased ed., Roma, 1964 (Sussidi eruditi, 16).

ság ideális szférájában szűk hely jut a propaganda számára.¹²² Nem mintha a jelenség nem létezne; legsajátabb terepe a különösen Bizánc eleste után megerősödő ún. Turcica-irodalom. Vitéz János frankfurti és bécsújhelyi, keresztény összefogásra buzdító szónoklatai (1454, 1455), Brodarics István orációja VI. Hadrián pápához (1522) vagy Makedóniai Lászlónak (1530) és Frangepán Ferencnek (1541) az augsburgi birodalmi gyűléseken mondott nyilvános beszédei (továbbá e beszédek kinyomtatása vagy kéziratosszerű terjesztésük)¹²³ egy konkrét javaslat helyességéről, a török elleni hadisegély megszavazásáról, a szent háború megindításának szükségességéről kívánta meggyőzni a döntéshozókat, s ehhez igénybe vette a kúria, illetve a birodalmi gyűlés „holdudvarát”, tágabb, bár a döntésre legfőljebb közvetett befolyással bíró nyilvánosságának támogatását, tehát bizonyos értelemben propagandának tekinthető. Ám ez a propaganda csak sajátos kötöttségekkel működhetett.¹²⁴

A *modulok*, amelyeket felhasznált (a pogány török mint ellenségkép, az európai népeket összekötő keresztény szolidaritás) a legszélesebb körben elfogadott erkölcsi, vallási és kulturális értékekhez kapcsolódtak: a hit, a társadalmi együttélés és a műveltség védelmére mozgósítottak. E modulokhoz igazodtak a fentebb elősorolt antik és keresztény képzetkörből merülő toposzok: a hit védelmező pajzsa (*clipeus fidei*), Krisztus katonája (*miles Christi*), a kereszténység védőbástyája (*propugnaculum Christianitatis*), Ucalegon szomszédban égő háza, a Hercules-, Pallas- és Mars-párhuzamok nemzetkarakterológiai jellemzőkként éppúgy hasznosíthatók voltak, mint az országgával azonosított uralgó attribútumai gyanánt.

Műfaj elsősorban az *oratio*, illetőleg az *epistola cohortatoria*, a buzdító levél (mint Marsilio Ficino, Bartholomeus Georgieviae

¹²² Rövid és meglehetősen általános szinten maradó összefoglalás: Peter BURKE, *Az olasz reneszánsz*, Bp., 1994, 140–147.

¹²³ Marianna D. BIRNBAUM, *Croatian and Hungarian Latinity in the Sixteenth Century*, Zagreb–Dubrovnik, 1993, 366. (A műfaj publicitásáról általában sok érdekes adalékkal szolgál a vonatkozó fejezet: „Latinity or Vernacular. Sharing some concerns with the literary west: pamphlets, plays and poems against the Turks”, i. m., 353–371.)

¹²⁴ VOCELKA, 1981, 16.

vagy Damiano Benessa *exhortatiói*),¹²⁵ ritkábban a rövidebb történelmi munka, emlékirat (mint Brodarics leírása a mohácsi ütközetről); retorikai technikái adva voltak a *genus deliberativum* „*adhortatio*”-fajában és a sémáit Petrarca nyomán kidolgozó humanista episztolairadalomban. Nyelve az emelkedett latin, amelynek használatát elkötelezett hívei hangsúlyozottan politikai szempontból ítéltek nélkülözhetetlenek: „Itália, Gallia, Hispania, Pannonia, Dalmácia, Illíria a miénk (...) mert a Római Birodalom ott van, ahol a rómaiak nyelve uralkodik” – írja például Lorenzo Valla.¹²⁶

Terepe a nyilvános diplomácia: szembeszökő az eltérés egy nyilvános pápai audiencián vagy a birodalmi gyűlések publikuma előtt elhangzott ünnepélyes, illő módon felékesített *oratio* és egy magánkihallgatáson, szűk körű tárgyaláson elhangzó követi beszéd között (mint például Janus Pannonius „szövegváltozatai” II. Pál pápa magán- és nyilvános meghallgatásaira).¹²⁷ Ez utóbbi nem is tekinthető propagandának: nyelvezete, fogalomkészlete a hatalmi érdekek diktálta politikai gesztusrendszer sajtója, nyilvános használata egyenesen kerülendő.

A propaganda virtuális *közönsége* a „keresztény világ”, a „Krisztus vérén megváltott nép”; valós *célcsoportja* a döntésho-

¹²⁵ „Exhortatio ad bellum contra barbaros” (az *Epistolae* 3. könyvének proemiuma), in: Marsilius FICINUS, *Opera omnia*, Basel, 1561, 721; Bartholomaeus GEORGIEVITS, *Exhortatio contra Turcas*, Antwerpiae, 1548. A szerzőről I. RITÓÓK Zsigmondné, „Egy 16. századi vándor literátor: Bartholomaeus Georgievits”, in: *Szomszédság és közösség. Délszláv-magyar irodalmi kapcsolatok*, szerk. Vujicsics D. Sztoján, Bp., 1972, 53–70; BIRNBAUM, 1993, 230–269. Damiano Benessa raguzai költő három, a török elleni keresztény összefogásra buzdító levele (1534) nemrég került elő a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv Hungarica-anyagából; a levelek különlegessége a bennük mutatkozó különösen erős humanista öntudat – Benessa olyannyira bízik saját presztízsében, hogy nem is külön-külön küldi episztoláit a címzeteknek, hanem egyszerűen megbízta közülük az elsőt (I. Ferdinándot), hogy juttassa el a variánsokat a másik kettőhöz (V. Károlyhoz és I. Ferenchez). L. erről: Vlado REZAR, *Nepoznata pisma Damjana Beneše Karlu V, Ferdinandu I. i Franji I.*, in: „Vijenac”, VII/133 (1999), 14–15 (a levelek fotójával).

¹²⁶ Az *Elegantiarum latinae linguae libriből* idézi BIRNBAUM, 1993, 354. A latin nyelv ilyen szempontú jelentőségéről legújabbban: Peter BURKIE, „Iheu Domine, Adsunt Turcae»: a Sketch for a Social History of Post-Medieval Latin”, in: P. B., *The Art of Conversation*, New York, 1993, 34–65.

¹²⁷ A beszédek kiadva: JANUS, 1972, 460–465.

zó szféra és annak közvetlen környezete: „főltisztelendő atyák, kiváló fejedelmek, tekintetes követek, *s a többi itt jelenlévő igen kiváló férfiak gyülekezete*”. (Kiemelés: B. S.) E kettősséghez igazodott a keresztlény hadjárat megindulásától várható „hasznok” sugalmazása is.

„Intsen benneteket a dicsőségvágy meg a kitüntetés tisztos ösztöne, hogy a kisebbek előtt jeles fényvel lündököljetek, és bátor tetteitek emlékjeleit nemes hagyatékként s örökségek dicső részeként származtassátok utódaitokra, nevetek halhatatlanságával együtt.”¹²⁵

Igy buzdítja Vitéz János a Frankfurtban összegyűlt fejedelmeket és főpapokat, 1454 októberében. Bécsújhelyi beszédében (1455) ugyanő világosan elhatárolja a dicsőségszerzésre alkalmas érvényes nyilvánosságot a csupán a béke áldásait élvező közönség, a „nép” körétől:

„Mert ha császárotok fősege alatt diadalmaskodtok ezen az ellenségben, dicső fejedelmek, akkor senki idegen nem osztozik a dicsőségben veletek, a béke és boldogság szerzőivel. A megszabadítottak örömmámorban úsznak, dicsőségük a szabadítóknak lesz: amazoknak csupán a békességet hagyják, míg egyedül ők hordozzák a békességgel együtt a dicsőséget, hiszen egyedül ők fognak harcolni és győzni.”¹²⁹

A propaganda *működési modelljének* humanista irodalmi eredetét pedig mindennél jobban elárulja Vetési László IV. Sixtus pápához intézett követi beszédének (1475) zárlata:

„Kérem tehát a halhatatlan Istentől, hogy a török ellen elmondott beszédem gyűjtson oly heves lángra elsősorban téged, boldogságos Atya, aztán a bíbornoki tanácsot és az egész hívő népet, mint ahogy hajdan a zenész Timotheosz költeménye serkentette fegyverre Sándort, a makedónok királyát.”¹³⁰

¹²⁵ „László király követeinek a frankfurti gyűlésen tartott beszéde” (Boronkai Iván fordítása), in: *Janus Pannonius. Magyarországi humanisták*, id. kiad., 866, 869.

¹²⁹ „Beszéd a bécsújhelyi kongresszuson” (Boronkai Iván fordítása), in: *Janus Pannonius. Magyarországi humanisták*, id. kiad., 883.

¹³⁰ „Beszéd a legfelségesebb és legszentebb IV. Sixtus pápához” (Németh Béla fordítása), in: *Janus Pannonius. Magyarországi humanisták*, id. kiad., 901.

A törökellenes propaganda tehát – ezen az eszményi szinten – integráns funkcióját képezi a humanista nyilvánosságmodell működési formáinak, s ilyen módon csak súlyos megszorításokkal nevezhető mai értelemben vett „propagandának”. Nem versengő alternatívák közötti döntésre biztat, hanem a teljes *respublica Christiana* közösségének elvi egyetértésére épül, s eleve kizárja a manipuláció lehetőségét: amennyiben nézeteltérés támad a megvalósítás módját vagy időpontját illetően, az ideális állapot visszaállításának, a széthúzás megszüntetésének követelményét hangoztathatja. S jóllehet, reálpolitikai oka még csak lehet egy uralkodónak, hogy ne lépjen be a török elleni koalícióba, de olyan legitim hivatkozási alapja, amelyet a keresztény szolidaritás moduljával szembeállíthatna, a 17. század közepéig, az államérdek mindenhatóvá válásáig nincs. A propaganda célja nem a tömegek közvetlen befolyásolása, hanem a *gloriae cupido* felébresztése, a nagy személyiség dicsőségszerző akcióra való serkentése – ennek útját (nemes versengés, *aemulatio*, a többi jeles férfiúval, illetve a már megdicsőült elődök példájának követése, *imitatio*) a humanista közvélemény jelöli ki, a megszerzett *gloriát* csak az utókort a jelenben, az örökkévalóságot a földön képviselő humanisták közössége hitelesítheti, mérheti saját értékén. A propaganda, orientációját tekintve, pragmatikus célok érdekében fejti ki hatását, de ezeket, szándéka szerint, statikus, „örök” értékek közvetítésével törekszik elérni. A nyilvánosság, amelynek keretei között érvényesül (és amelyet érvényesnek tekint), kettős; részint korlátozott, a hatalom birtokosaiból, közvetlen környezetükből (udvar) és a hatalmukat legitimáló, így dicsőségből is részesülő értelmiségiekből tevődik össze; másrészt, mint láttuk, a modell szintjén az egész világ, a keresztény közösség alkotja. A két szféra a valóságban éles határvonalakkal különül el. A humanista ideák értelmében azonban átjárható.

Ezt az ideális alapviszonyt teoretizálja, s kiterjesztve hatókörét, emeli a politikai elmélet szintjére a portugál humanizmus kiemelkedő képviselője, Jeronimo Osório, a Giovio halálának évében, 1552-ben Firenzében megjelent alapvető művével, a *De gloriával*.¹³¹ A fiktív beszélgetés formájában írott traktátus el-

¹³¹ Hieronymi OSORII Lusitani, *De gloria libri V*, Florentiae, 1552. A műnek tudomásunk szerint Magyarországon nem található példánya; lapszámhivat-

sődleges célja a korai (Petrarca) és a klasszikus humanizmus (Biondo) által megoldatlanul hagyott vagy csak formálisan megoldott ellentmondás megszüntetése: az antikvitás értékeire épülő s végső soron emberi elismerésre igyekvő dicsőségvágy, a *gloriae cupiditas* beillesztése a keresztény értékrendbe. (A vállalkozás nem könnyű, hiszen olykor még a legelkötelezettebb humanisták is regisztrálják az ellentétet: „Senki sem annyira szent, hogy a dicsőség varázsa ne kerítse hatalmába” – írja például Enea Silvio Piccolomini.)¹³²

Az eszmecsere egyik résztvevőjét, Osório vitapartnerét nem véletlenül hívják Antonio Augustínnak: valós személyről van szó, ugyanakkor a név a *contemptus gloriae mundi* legnagyobb hatású képviselőjére, Szent Ágostonra alludál. Don Augustín az ő gondolatmenetét fejti ki nagy meggyőzőerővel (még a *Vallomásokra* való szövegszerű utalás is felismerhető, mikor azokról beszél, akik „a dicsőség lenézésével keresték dicsőségüket, s ezt nem másért tették, mint hogy a kiválóság megvetése révén a legkiválóbbnak tartsák őket”).¹³³ Eszerint a *gloria terrena* azonos a *famával*; az pedig nem másutt tartja szállását, mint „a nép ítéletében, amely nép a természetében adott butaság és együgyűség miatt nem képes felismerni az igazságot, s nem tudja megkülönböztetni a méltóság hamis külszínét és az igazi méltóság nemes formáját”.¹³⁴ A *populus* ebben a kontextusban nem a *res publica* rendezetlen élő, törvénytisztelő népe, hanem a *multitudo* szélsőségeknek és szenvedélyeknek engedelmessé sokesága; „ítélete” azonos az állhatatlan *opinió*val, amely „az igazságnak valamiféle homályos képmása által meglévesztve az ismeretlen és

kozás nélküli idézeteinket a róla szóló legújabb – és a szöveget bőszégesen citáló – tanulmányból vettük át: Davide BIGALLI, „Isole di dottrina: il dialogo »De gloria« di Jeronimo Osorio”, in: *Il dialogo filosofico nel '500 europeo*, a cura di Davide Bigalli e Guido Canziani, Milano, 1990, 155–184.

¹³² „Nemo est tam sanctus, qui dulcedine gloriae non capiatur.” Aeneas SYLVIUS, *Historia Bohemiae*, ..., 65.

¹³³ „...se gloriam despiciere gloriati sunt; id fecerunt, ut ea nobilitatis contemptione maxime nobiliarentur”.

¹³⁴ „...in iudicio populi, qui propter insitam stultitiam, et temeritatem nequit vera cernere, nec inanem speciem dignitatis ab insigni forma verae dignitatis internoscere”.

hamis dolgokat gyakran valódinak és ismertnek véli”.¹³⁵ Az *opinio* szembenáll a bölcsességgel és igazsággal, a földi hatalmasok erre kacsintanak, ennek elismerését kívánják megszerezni – mérhetetlen dicsvágyuk hódításra, ártatlan népek véres leigázására sarkallja, a Krisztus rendelte béke megbontóivá, zsarnokká változtatja őket. „Ha pedig a dicsőség kívánása rút dolog, annak kell tartanunk magát a dicsőséget is (...) mert elkerülhetetlenül összeütközésbe kerül az emberi együttélés törvényeivel.”¹³⁶ Mivel továbbá az egyetlen igazi dicsőség az Isten előtt szerzett dicsőség lehet, amelyhez a krisztusi alázaton át vezet az út, „lehetetlen, hogy Krisztusnak is engedelmessédjünk, és a dicsőségnek is szolgáljunk”.¹³⁷

Osório ezzel szemben a *gloriae cupiditast* nem az ingatag véleményre alapozza, hanem természettől fogva bennünk lakozónak lételezi fel, s így végső soron isteni eredetet tulajdonít neki. „Hogy a dicsőség, lényege szerint, nem a tévelygő véleményben, hanem az emberi természetben adott, már az is kitűnően mutatja, hogy mindenkivel vele születik annak csodamódon erős óhaj-tása.”¹³⁸ Ebből pedig nemcsak az következik, hogy a közvélemény nyújtotta dicséret változhatatlan természeti törvényként kíséri a tisztas cselekedeteket („azt a bizonyos közítéletet ugyanis nem a szabad akarat oltja a vele egyetértő emberbe, hanem a természet diktálta szükségszerűség”),¹³⁹ hanem az is, hogy a dicsvágy egyúttal társadalomszervező erő, az emberi együttélés és a civilizáció fejlődésének záloga.

„A városi közösségek voltak azok a helyek, ahol az ifjak tehetése ösztönzésre talált, s amelyek lassanként kiművelve az emberi elmét, a becsület fényére vezették azt; itt született a vallás

¹³⁵ „...obscura quadam imagine veritatis excitata, falsa saepe et incognita, pro veri, atque perceptis apprehendens”.

¹³⁶ „Quod si cupiditas gloriae turpis est, et ipsa gloria turpis habentur (...) primum enim necesse est, ut humanae societatis iura violet.”

¹³⁷ „...utrumque fieri non potest, ut et Christo obtemperemus, et gloriae serviamus”.

¹³⁸ „Gloriae igitur rationem non esse in errante opinione, sed in natura sitam id maxime declarat, quod omnibus innatum est mirum illius desiderium.”

¹³⁹ „...illud enim iudicium multitudinis in alicuius hominis consentientis, non est libera voluntate, sed naturae necessitate susceptum”.

és a kötelességtudat; itt ragyogott fel az igazságosság; a lélek nagysága, a szerénység és a többi erények mind itt fogantak meg.”¹⁴⁰

A Hir, az uralkodók erényeinek jó híre szilárdította meg a hatalmi rendet, valójában tehát a *Fama* az emberi társaság fölötti, a *multitudót res publicává* rendező uralom legitimitásának forrása.

„Ugyanis minden hatalom és állam az igazságosság és az egyenlőség véelmére épül. (...) Így a fejedelmek kiemelkedő igazságosságának híréből származott uralkodói méltóságuk (...) amelynek révén végül felfénylett halhatatlan dicsőségük. Mert a népet odáig ragadta az igazságosság szeretete, hogy azon uralkodók emlékét, akik hívó és az egyenlőségre törekvő életet éltek, a legnagyobb áhítattal szentelték meg.”¹⁴¹

A *gloriae cupiditas* erénye pedig, mint minden erény, Istentől származik („egyetlen erény sem létezik, amely ne Istenre, az Erény forrására utalna”),¹⁴² így aki megveti a dicsőséget, egyszerre sérti meg az emberi és isteni törvényt („a dicsőség megvetése nemcsak rűt és alávaló lélekre vall, hanem minden emberi törvény és isteni rendelés bűnös megszegését is jelenti”).¹⁴³

Az égi és földi dicsőség így egybeesik, az emberi lélek ékessége egyszerre mind a *res publica* szervezője és létének célja, az égi dicsőség, a „lélek ékessége” (*decus animi*); a hírnév temploma fölött immár nem csupán a pogány Múzsák őröködnének, hanem a Szentlélek is kiterjeszti rá jótékony befolyását. A két szféra át-

¹⁴⁰ „Civitates igitur indolem adolescentium excitaverunt, atque paulatim hominum ingenia excolentes, ad honestatis splendorem, instruxerunt. In illis religio et officium ortum est; ibi iustitiae lumen eluxit; ibi magnitudo animi, ibi modestia, et reliquiae virtutes extitere.”

¹⁴¹ „Omnia siquidem regna et imperia, singulari iustitiae et aequitatis opinione constituta sunt (...) Ex egregia itaque iustitiae fama regum maiestas orta est (...) unde postremo gloria immortalis illuxit. Nam usque eo provecta fuit amore iustitiae multitudo, ut eorum principum memoriam, qui cum fide et aequitate vixerant, summa religione consecraret.”

¹⁴² „Nulla enim virtus esse potest, nisi ad Deum virtutis ipsius auctorem referatur”.

¹⁴³ „...gloriam negligere, non modo est animi turpis, et abiecti, verum etiam ab omnibus legibus atque divinis institutis nefarie dissidentis”.

járhatóságának garanciája azonban itt sem más, mint a Bölcsesség, amely egyedül képes összhangot teremteni hatalom és nép között; humanista közreműködés nélkül a gazdagságot dicsőségvágyától hajtva a termelő társadalom élete nem kapna racionális kereteket, s a filozófiával meg nem nemesített, kiműveletlen, eredeti „vad” állapotában meghagyott uralkodói *gloriae cupiditas* könnyen zsarnoksággá fajulhatna.

„A lélek kiművelésének két útja van: az egyik a Filozófián át vezet, amelynek segítségével a nagyratörő tehetség a bölcsesség kincseinek is birtokába kerül; a másik a törvényekben és intézményekben adott, amelyek a tökéletlen és közepes képességű embereket munkára szorítják.”¹⁴⁴

A dicsőség tehát, bármilyen formájában, csakis a *Ratio*, a *Sapientia*, azaz végső soron az értelmiségiek ellenőrzése mellett szerezhető meg, a hatalom éppúgy rá van utalva az erény szakértőinek égi dicsőségre vezető útmutatására, mint ahogy a társadalom dicsőségvágytól hajtott versengését is kizárólag az ő törvényalkotó tevékenységük terelheti a civilizáció javára szolgáló keretek közé.

A valóságot természetesen csak részben fedí le a humanista modell. Reménytelen kísérlet is volna megpróbálni beleszorítani az optimista pedagógiai ideáloktól áthatott ünnepélyes nyilvánosságmodellbe a korabeli társadalmi valóság és politikai gyakorlat jelenségeinek és igazgatási technikáinak teljes körét. Közismert tény, hogy a szóban forgó időszakban, a 14. század közepétől a 17. század elejéig lejátszódó civilizációs folyamatok, az intézményrendszer változásai nyomán átalakul az információ- és értékközvetítés teljes feltételrendszere. Az írni-olvasni tudás elterjedésével, a kereskedelmi kapcsolatok bővülésével, a nyomtatás megjelenésével és lömegméretűvé válásával, a postahálózat és a sajtó kifejlődésével a *res publica christiana* absztrakt nyilvánossága, az alattvalók eladdig – legalább a modell szintjén – homogén közege mindinkább differenciálódik; a társadalmi kommunikáció eszközeihez lassanként hozzáférő réte-

¹⁴⁴ „Nam duplex est animorum cultus. Unus positus est in Philosophia, qua splendida ingenia sapientiae opibus excoluntur: alter in legibus et institutis, quibus imperfecti et mediocres homines ad officium erudiuntur.”

gek – a kereskedő és iparos polgárság, a rendi társadalom alsó rétege, a familiárisok, az udvarok igazgatásában nélkülözhetetlen szakapparátus tagjainak, a titkároknak egyik csoportja – leválnak¹⁴⁵ a tradicionális művelődési keretek között megmaradó plebejus nyilvánosságról, s egyre erőteljesebben juttatják kifejezésre igényüket a kommunikációban való részvételre. Míg az orális kultúráját sértetlenül őrző „popolo minuto” a politikai élet történéseit és a távoli vidékekről érkező híreket a saját világképe hagyományos sémáiba integrálja (átdolgozza, folklorizálja, bekapcsolja hiedelemrendszerébe),¹⁴⁶ addig a frissen felszínre lőrt csoportok racionális vita tárgyává teszik az információkat, s konkrét hatalmi befolyás híján, az érvényes nyilvánosság területeiről kizárva vagy annak határmezsgyéjén, egyfajta megtűrt publikumként, mégiscsak nyilvános diskurzust folytatnak az „újdonságokról”. Az előbbi réteg a piactéri felolvasásokon vándorprédikátorok eldekklamálta próféciaik, énekmondók, utcai énekesek által előadott fiktív párbeszéd, strofikus formába öntött krónikák, kéziratban vagy kezdetleges nyomdatechnikával sokszorosított és terjesztett illusztrált röplapok „fogyasztója”; utóbbiak a szépirodalmi és földrajzi munkák, útleírások, a Turcica-irodalom populárisabb műfajai, az olcsóbb jelenkor-történelmi

¹⁴⁵ A jelenséget sokan és sokféle területen regisztrálták. Észak-Itália vonatkozásában pl. Albert ASOR-ROSA, „La narrativa italiana del Seicento”, in: *Letteratura italiana*, III, *Le forme del testo*, 2, *La prosa*, dir. Alberto Asor-Rosa, Torino, 1984, 729. (Az „Un nuovo pubblico?” c. fejezet.)

¹⁴⁶ Általánosságban: HABERMAS, 1993, 69. Angliában a 16., de még a 17. század folyamán is szokásos volt „a hangos felolvasás a sörcsarnokokban és a kávéházakban, ami megnyitotta a nyomtatott sajtó világát az írástudatlanok előtt, és hozzáférhetővé tette a kézírásos másolatban terjesztett híreket azok számára, akik soha nem engedhetnék volna meg maguknak, hogy előfizessenek a hírlevelekre. S valóban, a nyomtatott anyag bizonyos típusai, nevezetesen a népelemek (*ballads*) kifejezetten ezekre a »nyilvános« alkalmakra készültek.” (MILLER, 1995, 362; és az angliai vonatkozásban idézett irodalom.) Német viszonylatban I. R. W. SCRIBNER, *Popular Culture and Popular Movements in Reformation Germany*, 1987, 60, skk.; Franciaországra: KLAITS, 1976, 6–8; Itáliára Ottavia NICCOLI monográfiája: *Profeti e popolo nell' Italia del Rinascimento*, Roma-Bari, 1987. Két rendkívül érdekes esettanulmány: Carlo GINZBURG, *A sajtó és a kukacok*, Bp., 1991 – egy friuli molnár sajátos világképformálásáról; NICCOLI, 89–121 – az agnadellói ütközetet kísérő „látomások” kialakulásáról.

összefoglalások és kivonatok, a röpiratirodalom és a periodikus sajtó olvasói-befogadói. Ezzel a közönséggel, az érvényes nyilvánosság kultikus színtereit – udvart és akadémiát – holdudvarként körülvevő kvázinyilvánosság közegével, számolnia kellett mind az értelmiségi elitnek, mind a politikai hatalom centrumainak. Jellemző kortünet, mikor Tasso így fordul egy 1575-i levelében Scipione Gonzagához:

„Sohasem volt célom a buta aljanépnek tetszeni, de nem is csupán a művészetek tanítómestereinek elégedettségét akarnám kivívni. Sőt, fölöttébb erős becsvágy hajt a középszerűek tapsait kiérdemelni (...) Kérem hát Uraságodat, írja meg mindazt, amit sikerült megtudnia a gáláns udvari emberek és a közepes állásúak [kiemelés – B. S.] tetszéséről.”¹⁴⁷

A hatalom oldaláról tekintve ez a publikum a politikai manipulációnak eleinte virtuális, el nem ismert, de tudomásul vett és figyelemre méltatott szemlélfőjévé, majd hivatkozási alapjává, végül célpontjává válik. Az utolsó fázis mindenütt az immár modern értelemben vett politikai propaganda kialakulásával jár együtt a 17. század első harmadában: Közép-Európában és az északi területeken a harmincéves háború, Angliában 1640-től a polgárháború,¹⁴⁸ az ibériai félszigeten a portugál és a katalán felkelések (1640), Itáliában a szicíliai és nápolyi felkelés (1647), VIII. Orbán háborúi és az azokat kísérő publicisztikai harcok,¹⁴⁹ Franciaországban a Fronde küzdelmei (1648–52) a propaganda termékeinek mennyiségi felduzzadását és a propagandatechnikák minőségi ugrását hozzák magukkal.¹⁵⁰

Mindezek a jelenségek ott feszülnek a reprezentatív, humanista meghatározottságú nyilvánosságmodell alatt – ám még hosszú ideig nem szüntetik meg annak érvényességét. Nem az a

¹⁴⁷ KIRÁLY, 1989, 96.

¹⁴⁸ Claire GHEERAERT–GRAFFEUILLE, *Satire et diffusion des idées dans la littérature pamphlétaire à l'aube de la guerre civile anglaise, 1640–1642*, in: „XVIIe siècle”, 49 (1995), 281–296.

¹⁴⁹ Laurie NUSSDORFER, *Civic Politics in the Rome of Urban VIII*, Princeton, 1992, 205–227.

¹⁵⁰ A Fronde hatásának szerepéről a hagyományos monarchia-elképzelés rombolásában: Philip A. KNACHEL, *England and the Fronde*, Ithaca, 1967; KLAITS, 25.

kérdés ugyanis, hogy létezik-e egy adott társadalom alsóbb rétegei között valamiféle általános vélemény vagy közérület a sorukat érintő politikai döntések és változások kapcsán (mindig létezett), mégcsak az sem, hogy e rétegek vagy bizonyos csoportjaik mikor válnak a hatalom döntéseit racionálisan megvitató és bíráló fórummá, hanem az, hogy mikor vívják ki a döntések legalább közvetett befolyásolásának jogát, illetve hogy a döntéshozók mikor számolnak velük politikai faktorként. Eddigi terminológiánknál maradvá: politikai „közvéleményt” az a „nyilvánosság” produkál, amelyet „érvényesnek” tekintenek, vagy amely elég erős hozzá, hogy annak minősítse magát. A humanista nyilvánosságmodell (pontosabban annak átalakult, a felszínen továbbra is az eredeti értékrend determinálta „udvari” variánsa) tehát addig érvényes, ameddig új nem keletkezik – ez pedig, az eddigi kutatások szerint, a polgári nyilvánosság modelljének az az első, kompromisszumos (a „köz”-érületet a privátszférába utaló) változata lesz, amelyet Hobbes, illetve Locke dolgoznak majd ki a 17. század közepén. Az államok közötti kommunikációban párhuzamos folyamatként regisztrálható, ahogy a keresztény szolidaritás modulját felváltja az államérdek és a hatalmi egyensúly modulja. Nem mintha *gyakorlati* szempontként nem ezek diktáltak volna már a 15. századi nemzetközi nagypolitikában – de *nyilvános* képviselőjük és képviselhetőségük csak a 17. század második harmadában válik lehetővé, s e folyamatnak éppen az 1663–64-i magyarországi török háború, és az azt követő események nyomán kibontakozó publicisztika az egyik legjelentősebb fordulópontja.

Ennek megfelelően további vizsgálódásainkat nem e társadalmi-intézményrendszeri jelenségek fejlődéstörténetére terjesztjük ki (egyébként is lehetetlen vállalkozás volna), hanem a nyilvánosságmodell változásaira, a jellemzőnek vélt toposzok értékhangsúlyainak eltolódásaira, jelentésük kisebb-nagyobb módosulásaira korlátozzuk azokat. A modell összeomlásának okait ugyanis külső körülmények helyett tanulságosabb lesz belső elmentmondásainak kitapintásával érzékeltetni.

A DICSŐSÉG SZÍNHÁZA

1. Égi és földi dicsőség

„...gyakran előfordul az az eset, hogy valamelyik kézműves üres óráit olyan derekasan használja föl a tudományokra, annyira szorgalmasan halad előre, hogy fölmentik mestersége alól, és a tudósok osztályába emelik. A követeket, papokat, tribunorussokat, sőt végtére magát a fejedelmet e tudósi rendből választják ki...”¹

Az „eset” a 16. században már az írók merész fantáziája szerint is csak egyetlen helyen fordulhat elő: Sehol-szigeten, Morus Tamás *Utópiájában*.

Miközben Paolo Giovio, kétes üzelmei mellett, elmélyült figyelemmel rendezgeti múzeuma képeit és feliratait, VI. Hadrián pápa már a Teverébe hajlíttatná a híres római Pasquino-szobrot (vagy legalábbis a *pasquinaták szerzőit*),² Pietro Aretino pedig Velencéből tartja „Itália minden hírességét valóságos ostromállapotban”,³ hatalma a félsziget határain túl is kiterjed: I. Ferenc és V. Károly egyszerre fizetnek neki kegydíjat, csakhogy megmeneküljenek félelmetes tolla gúnyolódásától. Aretino már a modern közvéleményformáló publicista közvetlen előképe: a Hírt hírként, érdekek és pénz motiválta információként kezeli, s nem fordít felesleges energiát arra, hogy a kultusz papjának magasatos szerepében tetszelegjen.⁴

¹ Kardos Tibor fordítása; MORUS Tamás, *Utópia*, kiad. Kardos Tibor, Bp., 1989, 68.

² BURCKHARDT, I, 1921, 191.

³ BURCKHARDT, I, 1921, 193; Aretino velencei szerepléséről l. Christopher CRAINS monográfiáját: *Pietro Aretino and the Republic of Venice. Researches on Aretino and his Circle in Venice 1527–1556*, Firenze, 1985.

⁴ KOLTAY-KASTNER Jenő, *Pietro Aretino*, II, in: „Filológiai Közlöny”, 1957, 7–12; Marga COTTINO JONES, *Introduzione a Pietro Aretino*, Roma–Bari, 1993, 26–49.

De Francesco Guicciardini, Girolamo Muzio, Benedetto Varchi Giovióra szórt vádjai⁵ is (s a sort még folytathatnánk Jean Bodin-en keresztül egészen a mi Szamosközy Istvánunkig⁶ és tovább) éppenséggel abból az illúzióvesztésből fakadnak, amely felismertette velük: a hatalom birtokosai vagy nem fogadják el a felkínált szerepet, vagy ha elfogadják, csak színlelésből teszik, az örök dicsőséget aprópénzre váltva, annak kizárólag propagandisztikus hasznát keresik. Ezzel pedig a magasztos humanista szerepjáték közönséges haszonleső talpnyalássá, az örökkévalóságra áhító múzeumépítés bértollnoksággá, a halhatatlanságot célzó históriaszerezés revolverzező újságírássá alacsonyodik, maga a Humanista pedig, ha ő is színlel, korrupttá, ha nem, úgy időszerrütlenné válik. A humanista nyilvánosságmodell a 16. század közepére összeomlott.

Jacob Burckhard klasszikus összefoglalásától kezdve a legutóbbi időkig számtalan tanulmány regisztrálta a jelenséget, a humanista tudós dicsőségszító szerepének ellehetetlenülését, a nyers erővel föllépő hatalmat kontrolláló kultúra értékének devalválódását, a „politikáról való beszéd” grammatikájának és fogalomkészletének teljes átrendeződését; az okokat hol a humanisták erkölcsi züllésében,⁷ hol a mentalitás változásának civilizációtörténelmi folyamatában,⁸ hol a modellt megalkotó központot, Itáliát ért történelmi megrázkódtatásokban látva.⁹ (Ha szimbolikus korszakhatárokat keresünk, elég Machiavelli halálának és a *sacco di Roma* dátumának sorsszerű egybeesésére utalnunk – a folyamat végpontja pedig, például, nyugodtan köthető 1589-hez: ekkor jelenik meg, egy éven belül, Lipsius *Politica*-ja és Giovanni Botero *Della Ragion di Stato*-ja.) Nem árt azonban felhívni a figyelmet egy – véleményünk szerint – hasonlóan rele-

⁵ L. Costantino Panigada jegyzetét, in: GIOVIO, 1931, 477–488. (Vö. 185. j.)

⁶ BALÁZS Mihály–MONOK István, „Az első magyar ars historica: Szamosközy István Giovanni Michele Bruto történetírói módszeréről (1594–1598)”, in: *Lymbus. Művelődéstörténelmi Társaság Közleményei*, IV (1992), 59.

⁷ BURCKHARDT, I, 1921, 316–325.

⁸ Peter BURKE, *Az olasz reneszánsz*, Bp., 1994, 245–260.

⁹ Többek közt: BERTELLI, 1973, IX–XVII; KELLEY, 1988, 250–253; VIROLI, 1994, 129–154.

váns párhuzamra. Amint a politikai nyilvánosság ünnepélyes, reprezentatív típusa a *studia humanitatis* övező áhítatos tisztelet nyomán, az irodalmi kultusz mintáit követve alakult, formálódott és tökéletesedett, úgy a hatalmi diskurzus új szöveggönye is humanista ihletésnek, egészen pontosan a humanista irodalmi *gyakorlat* technikáinak köszönheti létrejöttét.

A hírnév és dicsőség értékéről és megszerzésének módjáról már a korai humanizmus képviselői is ellentmondásos nézeteket hangoztatnak: nem egymásnak mondanak ellent, hanem maguknak, s a következetlenség feltűnően gyakran, az argumentációnak mindig azonos logikai pontján jelentkezik. Ha a *gloriáról általában* nyilatkoznak, érvelésük, mint láttuk, eleinte alig tér el a hagyományos beállítástól: „...ha dicső dolog a hírnév megvetése minden esetben, legdicsőbb, ha azért vállaljuk, mert az erényre törekszünk (...) aki az erény iránti szerelmében a hírnevet megveti, arról el kell hinni, hogy mindent meg tud vetni. Tudnotok kell: igen jeles és szerfölött ritka dolog ez!” – mondja Petrarca a *De remediis*ben;¹⁰ Dante maga a *Paradicsomban* megrója még azokat is, akik jó cél érdekében törekedtek az elismerésre, hiszen az Isten felé irányuló szeretetet a *gloriae cupiditas* hosszú kerülőútra kényszeríti:

Ez a kis csillag tele bölcs erélyre
született lélekkel, ki küzdve fáradt
otlenn, hogy jóhír s becsület dicsérje:
de ha minden vágy ily irányban árad,
a Szerelem sugára tévelyegve
az igaz égbe csak későn találhat.¹¹

Ám egészen más képet kapunk, ha az irodalmi tevékenység szerezte dicsőséget vesszük szemügyre!

Itt már nyoma sincs az általános vonatkozásban megjegyzett szégyenlős, *Fama* és fáma kapcsolatát leplező, az utókor elismerésére pislogó szeméremnek: az írók, lévén hogy munkájuk leg-

¹⁰ Kardos Tiborné fordítása, in: PETRARCA, 1984, 70.

¹¹ *Paradiso*, VI, 112–117; Babits Mihály fordítása.

főbb célja a hírnév („Írás célja, ha van, nem egyéb: költői dicsőség, / sőt, örökös hírnév” – vallja Janus),¹² nagyon is tudatában vannak, hogy „örök” dicsőségüket csak hathatós hírveréssel, irodalmi reklámmal alapozhatják meg.

Mint szinte minden területen, itt is Dante adja a követendő mintát, aki a kortársak és az utókor egybehangzó véleménye szerint mindenki másnál inkább a dicsvágy bűvöletében élt. Ahogy Boccaccio tudósít róla: „Mégkívánta nagyon a hódolatot és az ünnepeletést, történetesen talán jobban is, mintsem kiváló egyéniségének és erényességének szüksége lett volna erre. De hát mely élet annyira alázatoskodó, hogy a dicsőség édessége meg ne érinten?”¹³ A *gloria* megszerzésének legalkalmasabb terepétül pedig – természetes vonzalma ellenére – nem a politika, a közigazgatás nyilvánossága, hanem éppen az elvonult magányban folytatótt költői munkásság kínálkozott számára.

„Azt hiszem, a dicsőségnek ez az áhítlása szerettette meg velem minden más tanulmányánál jobban a költészetet, látván, hogy bár a bölcselet minden egyéb tudományt túlszárnyal nemességében, amaz mégis annyira kiválik a többiek közül, hogy csak keveseknek a sajátja, és általa az egész világon híres lehet az ember; a költészet mindenkinek érthető és élvezhető művészet, és a költők igen kevesen vannak.”¹⁴

A költői hivatás előnyben részesítése a politikai pályával szemben pontosan tanúsítja Dante érzékenységét és érzékét a nyilvánosság működése iránt: a politika, az igazság és bölcsesség alapján álló igazgatás mestersége (legalábbis Dante mestere, Brunetto Latini nagy hatású tanítása értelmében)¹⁵ folyamatos jelenlétet követel; az állandó közszereplés ismertté, megszokottá teszi az embert, s nyilván kevesebb lehetőséget nyújt arra a játéokra, amelyre az írói létforma módot ad: a magányból megfelelő pillanatban előlépni a publikus térre, majd ismét visszavonulni oda, valós értékünkknél így jóval feljebb srófolva az ideális alakunkat

¹² „Scribendi ratio cum sit, vel sola poetis / Gloria, vel certe maxima...” *Ad Iulium* (37. ep.), Kurcz Ágnes fordítása, in: JANUS, 1972, 39.

¹³ *Vita di Dante*, 20, Füsi József fordítása; in: BOCCACCIO, II, id. kiad., 658.

¹⁴ Uo.

¹⁵ VIROLI, 1994, 14–18.

övező hódolatot és csodálatot. Az a Dante, aki száműzetése idején nem átalotta kövekkel megdobálni a romagnai utcagyerekeket, ha a ghibellin párttal csúfolódtak,¹⁶ az irodalmi nyilvánosság manipulálásában kevésbé indulatosnak és sokkal messzebbre számítonak bizonyult. Figyelemre méltó a boccacciói érvelés másik alapeleme is: igazi becsülete a népek körében annak van, ami ritka és mégis közérthető.

Ezzel a gondolattal indít a kérdést elméleti szinten felvető alapmű, Petrarca *Secretum*ának harmadik könyve:¹⁷ „Mégis, mit gondolsz, mely nagy dolgot fogsz majd létrehozni?” – kérdezi Ágoston a fikatív dialógusban; „Természetesen valami dicső, ritka s egyszersmind kiemelkedő művet” – szól az öntudatos válasz.¹⁸ (Véletlen-e, hogy a nyilvánosság, hírnév és dicsőség kérdését feszegető munka egyfajta szakmai belső használatra készült, s még címében is a „használati utasítást” hordozza: „Titok”?) A gondolatmenet annyira jellegzetes, hogy tanulságos lesz főbb pontjait összefoglalni. Petrarcat az erény útjára vezető Szent Ágoston el akarja távoztatni tanítványa lelkéből a végső rosszat („ultimum malum”): „Az emberi dicsőséget és neved halhatatlanságát a kellőnél inkább óhajtod” – hangzik az intés – s ez elzárja előled „a valódi halhatatlanság útját” (*verae immortalitatis iter*). A *gloriát* Ágoston a cicerói terminológia szerint azonosítja a *famával*, ám a hírnév bírál és terjesztőit már nem a *bonival*, a „jókkal”, hanem egyszerűen a többséggel határozza meg: „A hír (...) közzájon forgó beszéd valakiről a nép között”.¹⁹ A földi dicsőséget visszavezeti az információra, le-

¹⁶ BOCCACCIO, II, id., kiad., 672–673.

¹⁷ Az általunk használt kiadás: „De secreto conflictu curarum mearum”, III, in: Francesco PETRARCA, *Prose*, id. kiad., 130–215. A dialógusról I. Hans BARON monográfiáját: *Petrarch's Secretum. Its Making and its Meaning*, Cambridge Mass., 1985, különösen 123–151. Rövid, de kitűnő elemzés (gondolatmenetének főbb pontjait e fejezetben külön hivatkozás nélkül követjük): Alberto ASOR ROSA, „La fondazione del laico”, in: *Letteratura italiana*, V, *Le questioni*, dir. Alberto ASOR ROSA, Torino, 1986, 66–72.

¹⁸ „Quid tamen tam grande facturum esse te iudicas? (...) Praeclarum nempe rarumque opus et egregium.” „De secreto...”, id. kiad., 194.

¹⁹ „Fama est (...) sermo de aliquo vulgatus ac sparsus per ora multorum” (uo., 188).

leplezve ezzel a kegyes humanista csalást a jó hírnév eredetével kapcsolatban, amely valójában pedig nem más, mint „valamiféle fuvallat vagy tünékeny pára, s amit még nehezebben fogadsz majd el: az emberek többségének sugallata”.²⁰ Petrarca szerint erre vágyik, s nem elégszik meg a munkálkodása biztosította tisztelettel, amely körülveszi, hanem az utókor előtt is meg akarja őrizni hírét.²¹

A költő eléri a *Somnium Scipionis*-ra való célzást, s meglepően élesen reagál:

„Arra a szakállas és a filozófusok között már rég elkoptatott mesére gondolok: hogy az egész föld kiterjedése nem haladja meg egy jelentéktelen pontocskáét, hogy számtalan sok ezer esztendő alkot egy világevet, az emberek híre pedig még ezt a szűk pontot s egyetlen évet sem tölti be, és a többi hasonlóra, amelyekkel a lelkekben lelohasztják a dicsőség iránti vágyat.”²²

Ám az effajta bölcsességek inkább csak jól hangzanak, de kevésbé hatékonyak („relatu magis speciosa quam efficacia”). Ne feledjük: az a Petrarca mondja ezt, aki az *Africában*, mint látuk, éppen a *Somnium Scipionis* koncepcióját fogadta el, hasonlóan ahhoz, ahogy a *De remediis utriusque fortunae*-ben is érvelt. Ágoston hiába olvassa fejére saját műveinek idevágó sorait – a Humanista logikája hajlíthatatlan:

„Mert nem abban töröm a fejem, hogy istenné váljak, aki halhatatlan s az eget és földet egyaránt birtokolja. Megelégszem az emberi dicsőséggel; arra áhítok, s halandóként nem vágyom másra, mint halandó dolgokra (...) az emberi dicsőség után pe-

²⁰ „Est igitur flatus quidam atque aura volubilis et, quod aegrius seras, flatus est hominum plurimorum” (uo.).

²¹ „S végül még a napi fáradozással sem meglegédeve, amely jóllehet nagy idő ráfordítása árán, ha másra nem is, legalább napjainkra hírnevet ígér, gondolatáiddal a távolba kalandozva az eljövendők előtti hírt is megkívántad”. („Et tandem quotidiana occupatione non contentus, quae magna licet temporis impensa non nisi praesentis aevi famam promittebat, cogitationes tuas in longinquam transmittens, famam inter posteros concupisti.” Uo., 192.)

²² „Intelligo istam veterem et tritam iam inter philosophos fabellam: terram omnem punti unius exigui instar esse, annum unum infinitis annorum milibus constare; famam vero hominum nec punctum implere nec annum, caeteraque huius generis, quibus ab amore gloriae animos dehortantur.” (Uo., 194.)

dig úgy törekszem, hogy tudom: mind amaz, mind én magam halandók vagyunk.”²³

A szent ellenvetésére – esztelen dolog, a természetes rend megfordítása, legjobb ifjú éveinket pazarolni az emberek tünekény kegyének elnyerésére s csak időskorunkban térni Istenhez – a válasz pedáns okoskodása néhol már az irónia határát súrolja:

„Van valami ésszerű is abban, amit javaslok. Meggyőződésem ugyanis, hogy míg itt a földön tartózkodunk, azt a dicsőséget kell keresnünk, amelyet itt adatott meg remélnünk; ama másik, nagyobbbat majd az égben élvezzük: ahova ha valaki feljutott, gondolni sem kíván majd erre a földi dicsőségre. Tudniillik az a rend, hogy a halandóknak mindenekelőtt a halandó dolgokra legyen gondjuk; az örök dolgok az elmulandókat kövessék, hogy ezektől amazok felé egyenes út vezessen. Amazok felől azonban ezekhez ne legyen visszatérés.”²⁴

Ágoston figyelmeztet: könnyen a pokolba pottyannak azok, akik egyik lábukat a földön tartják, másikkal már az égbe hágának – majd hosszan részletezi az idézett cicerói helyet, s még ki is egészíti a hírnév enyészését indokló toposzok sorát²⁵ (az irigység, a következő nemzedékek tagjainak jó híre és dicsérete, a *plebs* gyűlölete a *virtus* iránt, az emlékek, sírok és könyvek gyors pusztulása, mind „akadályozzák, hogy a név örökké fennmarad-

²³ „Neque enim deus fieri cogito, qui vel aeternitatem habeam vel caelum terrasque complectar. Humana mihi satis est gloria; ad illum suspiro, et mortalis non nisi mortalia concupisco (...) itaque gloriam humanam expeto, ut sciam et me et illum esse mortales.” (Uo., 194–196.)

²⁴ „Est autem aliqua propositi mei ratio. Eam enim, quam hic sperare licet, gloriam hic quoque manenti quaerendam esse persuadeo ipse mihi; illa maiore in caelo fruendum erit, quo qui pervenerit, hanc terrenam ne cogitare quidem velit. Itaque istum esse ordinem, ut mortalium inter rerum mortales prima sit cura; transitoriiis eterna succedant, quod ex his ad illa sit ordinatissimus progressus. Inde autem regressus ad ista non pateat.” (Uo., 198.) A gondolat végig él és erősödik a klasszikus humanizmus szerzőinél; legszebb kifejtése: Pico della MIRANDOLA, *Oratio de dignitate hominis* (1486), cc. 10–12 (az általunk használt kiadás: „On Dignity of Man”, in: *The Renaissance Philosophy of Man*, ed. Ernst Cassirer–Paul Oskar Kristeller–John Herman Randall, Chicago, 1956, 229–230).

²⁵ Uo., 200–202.

jon”).²⁶ Vitapartnerre a középút iránt érdeklődik, hiszen nem lehet, hogy „azt parancsold: összes tanulmányaimat félretelve dicsőtelenül tengessem életemet”.²⁷ Ágoston azonban az optimista megfontolásból kiindulva („Az erényt tiszteld, s a dicsőséget hagyd hátra; közben, ahogyan Marcus Catórol olvassuk, ez utóbbit is, mennél kevésbé kívánod, annál inkább birtokodba kerítetted”)²⁸ éppen ezt tanácsolja: tedd félre az írásaidat, „s hátrahagyva őket, kezdj tehát magadban a halálról elmélkedni”.²⁹ Petrarca zárszava egyszerre hordoz tragikus és ironikus felhangot: megköszöni Ágostonnak, hogy felnyitotta látását az örök dolgokra, de sajnós mennie kell, mert – mondja – „míg beszélünk, több nagy – jöllehet mulandó – teendő vár rám (...) nem más okból sietek most annyira szorgalmasan a többi dolgom után, mint hogy azokat elvégezve emezekhez [ti. az örökkévalókhöz – B. S.] visszatérhessek”.³⁰ A Humanista tehát öntudatosan ismeri be vereségét: belátja, hogy a szentnek igaza van, de az emberi létállapot nem engedi meg az ágostoni tökéletesség megközelítését; arra ítéltünk, hogy a dicsőség szomjának engedelmeskedve a *studia humanitatis* szorgos művelésével, azaz munkával keressük hírnünket; ha pedig erről van szó: „képtelen vagyok megzabolázni vágyamat” – vallja meg Petrarca.³¹

A hírnév és dicsőség ebben az esetben nem elsősorban mint erkölcsi és intellektuális értékek jutalmi szerepelnek, hanem irányultságát jelölik ki és keretét adják az írók és írók, illetve az írók és környezetük közötti konkrét kapcsolatok rendszerének. Mindkettő a *sikerrel* lesz egyenértékű, indoklásukat tehát önmagukban hordják, nincs mögöttük transzcendens háttér, csak a publikum, az íróársak és az olvasóközönség *véleményében* adotak. Ebből következik, hogy manipulálhatók, sőt manipulálan-

²⁶ „...quae (...) aeternitatem nominis impediunt”. (Uo., 202.)

²⁷ „...iubeas ne ut, amissis studiis mei omnibus, ingloriosus degam”. (Uo., 202.)

²⁸ „Virtutem cole, gloriam negligere; illam tamen interea, quod de M. Catone legitur, quo minus appetes, magis assequeris.” (Uo.)

²⁹ „Illi igitur posthabitis (...) incipe tecum de morte cogitare...” (Uo., 206.)

³⁰ „...nunc, dum loquimur, multa me magnaue, quamvis adhuc mortalis, negotia expectant (...) neque aliam ob causam propero nunc tam studiosus ad reliqua, nisi ut, illi explicitis, ad haec redeam.” (Uo., 214.)

³¹ „...desiderium frenare non valeo”. (Uo.)

dók is. Az *opinio* manipulálásának eszköztárát, technikáit pedig már a nagy triász kidolgozta, részint a barátság-irigység cicerói közvetítéssel ismert antik tradíciójára, részint a Vergilius-féle Fama-toposz gyakorlatias értelmezésére alapozva.

Dante a *Convivio*ban száműzetésének legsúlyosabb következményeként panaszolja fel: „Sokak szemében másként mutatkoztam, mint amilyen alakban hallomás után elképzelték, nemcsak személyem alacsonyodott le előltük, hanem minden már kész, illetve megírásra váró munkám értéke is csökkent”. A jelenség magyarázataként rövid elméleti összefoglalását adja az irodalmi propaganda működési törvényszerűségeinek.

„Az okot, amely miatt ez megesik nemcsak velem, hanem mindenkivel, ezúttal röviden szándékozom érinteni: ez először is az, hogy a tisztelet túlárad az igazság határán, másodszer pedig az, hogy a személyes jelenlét az igazsághoz képest megszűnik. A jó hírt főleg a jótett nemzi a barát lelkében, amely megszüli; az ellenség lelke is befogadja ugyan a magot, de nem fogan meg. Az a lélek, amely először megszüli, részben azért, hogy ajándékát felékesítse, részben a barát iránti szeretetből, aki benne részesül, nem marad meg az igazság keretei között, hanem túlmegy rajtuk. (...) A második lélek, megkapva a hírt, nemcsak hogy nem elégszik meg az első nagyításával, hanem tovább adva, előadását mint saját szülöttjét igyekszik feldíszíteni, s így (...) megnagyobbítja ahhoz képest, ahogyan kapta. (...) Ezt cselekszi a harmadik és a negyedik hírhalló, így azután a végtelenségig kiterjeszkedik. Ugyanígy az ellenkezőre fordítva a fent említett okokat, láthatjuk a rossz hír keletkezését, amely hasonlóképpen növekszik meg. Ezért mondja Vergilius az *Aeneis* negyedik énekében, hogy a hír mozgásból él, és haladása közben növekszik.”³²

A hír tehát csak közvetítés által létezhet, ám a közvetítés óhatatlanul torzítja az igazságot: nem csupán arra érdemes felfigyelnünk itt, hogy a *fama bona* magasztos, az utókornak címzett „jó hírnév”-értelmezése összekapcsolódik a kortársak között folytatott célzatos információterjesztéssel, tendenciózus hírveréssel,

³² *Convivio*, I, 3, Szabó Mihály fordítása, in: DANTE, „Vendégség”, id. kiad., 162–163.

hanem arra is, hogy ugyanez történik a barátság, az *amicitia* magasrendű, a társadalmi együttélést segítő és az erkölcsi világrend szilárdságát szavatoló értékével is: amennyiben a hírnév a változékony *opinió*ban adott, úgy a *szeretet* a továbbiakban nem határozható el egyértelműen az *érdektől*, a dicséret (*laus, lode*) a hízelgéstől (*adulatio, adulazione*); amikor az író minél szélesebb körű elismerésre vágyik, lehetetlen lesz a Cicero-féle distinkció („bölcsek barátsága” / „felületes baráti kapcsolat”) következetes érvényesítése.

Még plasztikusabban mutatkozik az ellentmondás, ha az *amicitia-fama bona* fogalompár ellentettjét, az *invidia-infamia* kategóriapárt vizsgáljuk. A kiemelkedő tehetség és erény ugyanis csak a normatív modell szintjén serkent elismerésre és imitációra: a valóságban féltékenységet szül, amely – a retorikák által rendszerezett eljárások segítségével – rossz hírével keltetheti a dicséretre méltó férfiúnak: a panegyricus és az elogium könnyűszerrel invektívává alakítható. Petrarca a *De sui ipsius et multorum ignorantia*ban írja a szeretetét váratlanul irigységgel viszonzó négy velencei fiatalemberről:

„Szeretnek azok engem és mindenemet, kivéve egyedül a nevetem. (...) Bizalommal és habozás nélkül bízhatnám mindegyikük kezére életemet, testemet és lelkemet, s mindent, amim van, kivéve a híremet, s különösképp az irodalmi hírnevetem.”³³

Az *invidia* tehát mindenekelőtt az irodalmi reputációt veszi célba, s kiváltó okai között előkelő helyen szerepel a tudatlanság (*ignorantia*). Nem véletlen, hogy a Humanista – eltérően másoktól – különleges jogokkal rendelkezik önmaga és híre megvédésére: bizonyos általánosan érvényes erkölcsi szabályok órá *kevésbé* vonatkoznak. A *De remediis*ben a *Fájdalom* panaszkodik a tömeg fecsegése keltette rossz hírére; az *Ész* még tódít is rajta: „hát még ha szónok vagy jeles Poéta pennájába ütköztél volna, ahogyan sokan hajdanában, akiket mint infámis gazembereket állított a jövő nemzedék elé ellenségük ékesszólása!” Az emberek véleményének megvetése, a rossz hír-keltés negligálása, az erény jutalmát önmagában láló magatartás mellett egyedül eb-

³³ Idézi ASOR-ROSA, 1986, 71.

ben az esetben megengedett a visszavágás: „Jóllehet még az író becsmérnök előtt sem kell meghajolnunk, hanem (...) ugyanolyan irállyal megcáfolni a rágalmat...”³⁴ A heves reagálás szükség-szerű. Az irodalom világában ugyanis kizárólag a hírnév biztosíthatja az értékrend szilárdságát, csakis arra lehet hierarchiát alapozni. Az egyenlőségek itt nincs értelme: „Szép dolog az egyenlőség a barátok között. De az egyenlőség csak a szeretetben és a bizalomban érvényesülhet: nem így a sikerben és a dicsőségben” – jegyzi meg szintén Petrarca.³⁵

A törvényszerűség hatálya természetesen kiterjeszthető a *res publica litteraria* határain túl is. A következtetések levonásában a legmesszebbre Boccaccio jut el. Dante-életrajzának huszonegyedik, a költészet eredetéről értekező fejezetében Arisztotelész nyomán haladva fejti ki a vallási kultusz és a sajátos költői nyelvhasználat genetikus összefüggését; a gondolatmenetet azonban továbbvezeti a politikai hatalom megszilárdítására, s a költők ebben játszott szerepére. A nyers erővel hatalomra jutott királyok, „mert nem bíztak önerejükben, egyre szaporították a válásokat, és az ezekben való hit segítségével megfélemlítették alattvalóikat, és szent esküvéssel engedelmességre törték azokat is, akiket egyébként erőnek erejével sem tudtak volna megtörni. Ezenkívül volt gondjuk rá, hogy atyáikat, őseiket és szüleiket istenekké magasztosítsák csak azért, hogy a nép annál nagyobb tiszteletben tartsa és félje őket. Az efféle dolgokat a költők közreműködése nélkül kényelmesen aligha lehetett volna végbevitni, akik akár hogy a hírüket öregbítsék, akár hogy az uralkodók tetszését megnyerjék, másrészt hogy az alattvalókat is szórakoztassák és mindenkit az erényes életre buzdítsanak, különféle mesteri leleményekkel (...) elhitették azt, amit az uralkodók el akartak hitetni, mert hiszen, ha nyíltan szólottak volna, éppen az ellenkezőjét érik el, mint ami eredetileg szándékukban volt; szólván tehát az új istenekről és emberekről, kikről azt a látszatot keltették, mintha az istenek fiai volnának, ugyanazzal a mo-

³⁴ Kardos Tiborné fordítása, in: PETRARCA, 1984, 72.

³⁵ „Est (...) in amicis, paritas pulcerrima. Verum ea paritas amoris ac fidei esse debet; fortunarum et gloriae non ita”. (A *De sui ipsius et multorum ignorantia*-ból idézi ASOR-ROSA, 1986, 72.)

dorral és hanggal éltek, amelyben a hajdanvalók az igaz Istent szólitották és dicsőségét zengték. Ebből következett, hogy az erős emberek cselekedeteit az istenekéivel emelték egy sorba; így született meg az a szokás, hogy az emberek csatáit és nagy tetteit az istenekéivel elkeverten dicsőítő versekben énekelték meg; ez volt és ez ma is, a fent említett dolgokkal egyetemben, minden költő hivatása és gyakorlata”.³⁶

Az irodalmi nyilvánosság és a politikai közvéleményformálás kategóriái és eljárásai (kultikus távolság kialakítása az alattvalókkal/közönséggel szemben, színlelés és a titok megőrzése, az irodalmi dicsőség és a politikai siker közös érdekalapja a plátói „barátsággal” szemben, a vallás *instrumentum regniként* való hasznosítása, az írói és uralkodói hírnév és hatalom kapcsolódása a szentség szférájához stb.) itt a költészet és hatalom közös (bár a valláshoz közvetlenebbül kapcsolódó poézis elsőbbségét hirdető) eredetmondájának formájában jelennek meg. Boccaccio majd három évszázaddal a libertinus gondolkodók és a *ragion di stato* teoretikusainak színrelépése előtt kifejti az ún. „impozitor-tételt”, amely nyilvánosan még hosszú ideig nem képviselhető – ám a hatalom szűkebb szféráján belül, az udvar zárt világában a 16. század közepére egyre inkább elfogadott, s mind nyíltabban hangoztatott érvényesülési és létechnikává emelkedik. A folyamat – nem árt ismételtlen hangsúlyozni – analóg az irodalmi nyilvánosságban megismert mechanizmussal: amint az írók céhen belüli használatra dolgozzák ki, s egyfajta szakmai titokként, „secretum”-ként kezelik az *opinióra* alapozott hírnév-közvetítés eszköztárát, s a beavatatlanok felé még sokáig az erkölcsi kiválóság és klasszikus műveltség biztosította magasztos *fama-* és *gloria*konceptiót képviselik, úgy a politika viszonylatában is először a belső körön, az uralkodó közvetlen környezetében, az udvarban válik a beavatottak közös titkává, *arcana imperiivé* a hatalmat pusztán a hatalommal, a transzcendens igazolás kiiktatásával legitimáló szemlélet, amely majd csak a 17. század első felére váltja fel nyilvánosan a klasszikus mintájú *res publica christiana* ideáját; miközben – s ez tovább árnyalja a

³⁶ *Vita di Dante*, 21, BOCCACCIO, II, id. kiad., 661–662

képet – az alattvalók szélesebb rétegéhez forduló reprezentáció szintjén változatlanul él és hatékonyan működik a humanista dicsőítés teljes toposzkészlete. (Gondoljunk csak a Buda felszabadítása után „Hercules Austriacus”-jelmezben tetszelgő Lipót császárra!)³⁷

Ám ahhoz, hogy az irodalmi nyilvánosság közvélemény-formáló, jó- (és rossz-) hírt keltő technikái ebben a közegben is érvényesülhessenek, hogy a Dante-életrajzból megismert „játék”, a privát és a publikus tér váltogatása, működni kezdjen, hogy a kulisszák mögül a rivaldafénybe előlépő szereplő a leplezés (*dissimulatio*) és színlelés (*simulatio*) segítségével itt is tudatosan irányíthassa a róla kialakuló véleményt, építhesse saját imázsát, ahhoz a politikának is színházzá, a politikusnak színésszé, a politikai diskurzusnak színpadi dialógussá kell válnia, egyszóval az „érvényes nyilvánosságnak” modellt kell váltania. A továbbiakban ezt az átmenetet – a statikus, reprezentatív, a múzeum-, a pantheon- és a galériametaforákkal operáló érték-közvetítés dinamikussá válását, a színházmetafora eluralkodását a politikában – vesszük szemügyre, különös tekintettel az irodalmi és politikai nyilvánosság érintkezési pontjaira s a modern közvélemény-teória kialakulásának folyamatára.

2. Az udvar színháza

Szemléltető példaként induljunk ki két, a dicsőséggel, becsülettel, reputációval szorosan összefüggő toposz, a barátság és a jelenlét értelmezésének módosulásából.

Mint láttuk, az *amicitia* a korábban érvényes, normatív modell szintjén a humanisták egymás közötti, illetve a hatalom birtokosaival fennálló kapcsolatát szabályozta, az érdek nélküli, szabad lelkek közt születő kölcsönös vonzalom jegyében: Scipio és Laelius az isteni, örök értékeket szemlélték és szerették egy-

³⁷ BENE, 1989, 389.

másban. „...akikben ugyanis ugyanazok a törekvések és szándékok, azokkal történik meg, hogy ugyanolyan örömet találnak egymásban, mint saját magukban, és teljesül, amit Pythagoras kíván a barátságtól, hogy a sok eggyé váljék”³⁸ – írja Cicero a *De officiis*-ben. A barátság tehát nem csupán társadalmi szempontból hasznos erkölcsi, hanem egyúttal transzcendens érték is, végső soron az istenismerethez visz közelebb.

A humanista modell válsága és a kultúra támogatását-terjesztését, valamint az igazgatási funkciókat integráló Udvar modelljének uralomra jutása idején világosan érzékelhető a változás. Baldassare Castiglione *Il Cortegiano*-ja az alapmű, amely két évszázadra meghatározta az udvari civilizáció, az érintkezési és viselkedési formák érvényes kódexét, már nem az örök értékek felől közelít a problémához.

„...van még egy körülmény, amely nagyban gyarapíthatja vagy ronthatja valakinek a hírnevét, és pedig az, hogy kikkel barátkozik egészen bizalmasan (...) aki állandóan tudatlanok vagy gonoszok társaságában van, szintén tudatlan vagy gonosz hírébe jön, és ellenkezőleg, aki jókkal, bölcsekkel és tapintatosakkal társalog, ugyanilyen hírnevet szerez, mert a természet törvénye, hogy hasonló legszívesebben a hasonlóhoz vonzódik. Ezért nagyon kell ügyelni az ilyen barátságok megkötésekor, mert két igazi jóbarát közül, aki az egyiket ismeri, azonnal következtést von a másikra.”³⁹

A barátság tehát – jöllehet megőrzi magasztos auráját – első-sorban mégis a köztisztelet megszerzésére és erősítésére irányul,

³⁸ „...in quibus enim eadem studia sunt, eadem voluntates, in iis fit, ut aequè quisque altero delectetur ac se ipso, efficiturque id, quod Pythagoras ultimum is amicitia putavit, ut unus fiat ex pluribus”. *De officiis*, I, 17, IIavas László fordítása, „A kötelelességekről”; in: CICERO, 1987, 308.

³⁹ „...un’ altra cosa parmi che dia e lievi molto la riputazione, e questa è la elezion degli amici coi quali si hi da tenere intrinseca pratica. (...) Così chi conversa con ignoranti o mali, è tenuto per ignorante o malo; e pel contrario chi conversa con boni e savii e discreti, è tenuto per tale; ché da natura par che ogni cosa volentieri si congiunga col suo simile. Però gran riguardo credo che si convenga aver nel cominciar queste amicizie, perchè di dui stretti amici chi conosce l’ uno, subito immagina che l’ altro esser della medesima condizione.” *Cortegiano*, II, 29 (ford. 138–139).

a környezet véleményét igyekeznek formálni; a barát helyes kiválasztása az udvari ember önreprezentációjának fontos része. Mint mindenütt, az ideális udvari embernek ezen a téren is legfőbb aggodalma a hiba, a tévedés elkerülése – márpedig sokan csalódnak barátjukban, s a szakítás után ki-ki a másikat okolja; ezért „...mivel nem egyszer fordult elő életemben, hogy olyan valaki csalt meg, kit legjobban szerettem és akinek szeretetében mindennél jobban bíztam, magamban azt a következtetést vontam le, hogy jobb senkiben sem bízunk és magunkat barátunknak, bármennyire kedves és szeretett legyen is az, például oda nem adunk, neki minden gondolatunkat fenntartás nélkül kiszolgáltatva, akár csak enmagunkkal beszélénk, mert annyi rejtett zuga van az emberi léleknek, hogy lehetetlen az emberi ítéletnek felismernie azokat a tettetések és színlelések, amelyek benne rejlenek.”⁴⁰

Az ideális megoldás – a jók és jórahalók között születő, a szokások, ízlés és a kedvező csillagállás meghatározta tökéletes barátság (*perfetta amicitia*) – mint követendő példa, hasonlóan az *Il Cortegiano* részdiskurzusaihoz, itt is normatív erkölcsi követelményként fogalmazódik meg, de gyakorlati tanácsként megszívlelendőbb az iménti gondolatsor következtetése:

„Azt hiszem tehát, hogy érdeme szerint jobban szerethetjük és szolgálhatjuk az ilyen embert a másikinál, de nem kell magunkat abban a biztonságban ringatnunk, mellyel az édes barátság kecséget, nehogy azt később kénytelenek legyünk megbánni.”⁴¹

Az eredeti – például ficinói – neoplatonista értelmezés láthatóan nem vesztette érvényét, de az értékhangsúlyok eltolódtak:

⁴⁰ „...essendo a me intervenuto più d' una volta l' esser ingannato da chi più amava, e da chi sopra ogni altra persona aveva confidenza d' esser amato, ho pensato talor da me a me, che sia ben non fidarsi mai di persona del mondo, né darsi così in preda ad amico, per caro ed amato che sia, che senza riserva l' omo gli comunicchi tutti i suoi pensieri come farebbe a se stesso; perchè negli animi nostri sono tante latebre e tanti recessi, che impossibil è che prudenzia umana possa conoscer quelle simulazioni, che dentro nascose vi sono”. Uo. (ford. 139).

⁴¹ „Credo adunque che ben sia, amare e servire l' un più che l' altro, secondo i meriti e 'l valore; ma non però assicurarsi tanto con questa dolce esca d' amicitia, che poi tardi se n' abbiamo a pentire”. Uo.

a barátság nem csupán reputációszerző mivoltában van kiszolgáltatva a vélemények ingatag ítéletének, hanem intim, a két félre korlátozódó vetületében is a bizonyosságot nem nyújtó *opinio* az alapja; egyik résztvevő sem bízhat feltétel nélkül a másikban. Mindenki kiszolgáltatott a másik színlelésének, tehát mindenki védekezésre, azaz színlelésre és titoktartásra kényszerül. A barátság így egyrészt eszközszerűvé válik, másrészt gyakorlása szigorú elővigyázatossági szabályok, óvintézkedések foganatosítását követeli meg.

Francesco Guicciardini, akinek *Ricordi* című maximagyűjteményében összegzett politikai tapasztalatai ugyancsak az európai udvarok világában (Castiglionéval azonos időszakban) tett megfigyelések tanulságait sűrítik, szintén a reputáció megszerzéséhez köti a barátságok keletkezését:

„Ne mulasszátok el megtenni (csak hogy szívességet tegyetek és barátokat szereztek) azokat a dolgokat, amelyekből reputációtok származik. Mert aki megtartja vagy növeli a reputációját, azt utoléri a barátok és a jóakarát. Ám aki elmulasztja a szükséges lépéseket, azt kevesebbre becsülik, és aki szűkölködik a reputációban, az nem talál majd sem hálára, sem barátokra.”⁴²

A képlet csak látszólag fordult meg; valójában egy önmagát erősítő tendenciáról van szó: a megfelelő barátságok kötésével növekszik a reputáció, a reputáció növekedése pedig újabb barátokat szerez. A barátság hasznot hoz, csak kellő körültekintéssel kezeljük:

„Ha valakivel elégedetlenek vagytok, ügyeljetek rá, amennyire lehet, hogy az illető ne vegye észre, mert ezzel elidegenítitek magatoktól; pedig gyakran adódik olyan helyzet, amikor hasznokra lehet, és lenne is, ha nem játszottátok volna el a lehetőséget rossz véleményetek kimutatásával. Én magam saját hasznomra tapasztaltam meg, hogy midőn egyszer kedvezőtlenül vélekedtem valakiről, mivel az nem vett észre semmit, később

⁴² „Non mancate di fare le cose che vi diano riputazione, per desiderio di fare piacere ed acquistare amici; perché a chi si mantiene o accresce la riputazione, corrono gli amici e le benivolenzie dietro; ma chi pretermette di fare quello che debbe, ne è stimato manco, ed a chi manca la riputazione mancano poi gli amici e la grazia.” *Ricordi*, I, 174 (id. kiad., 278).

valamely ügyben jó szolgálatot tett nekem és jó barátomként viselkedett.”⁴³

A haszonelvű „barátság” fenntartása elkerülhetetlenné teszi a képmutatást és titkolózást: a plátói kapcsolat gesztusrendszerre és nyelvhasználata színpadszerűvé válik. A társadalmi gyakorlat és a politika színpadán pedig az előrejutás, az érvényesülés feltétele, hogy ki-ki tökéletes mesterségbeli tudással játssza a ráosztott szerepet:

„Nincsen kinek-kinek hatalmában kedvére megváltoztatni társadalmi helyzetét és feladatait, hanem bizony általában azokkal a dolgokkal kell foglalkozni, amelyeket a sors hoz magával, s amelyek ahhoz az állapothoz szabottak, amelybe beleszületik az ember. Ezért minden dicséretet megérdemel, aki jól és helyzetéhez illően végzi a maga munkáját. Amint egy komédiában sem jut kevesebb dicséret annak, aki jól alakítja a szolgát, mint annak, aki a király jelmezét viseli; hasonlóképpen ki-ki a saját pozíciójában szerezhetsz dicséretet és becsületet magának.”⁴⁴

A színlelés célja nem az ideák világához, a transzcendens szférához vagy valamiféle magasabb erkölcsi univerzumhoz való igazodás, hanem a személyes érdek (*interesse proprio*) képviselete. Ha jól alakítjuk a szerepünket, ki is léphetünk belőle: növekszik értékünk s vele a hasznunk is („a dicséretes viselkedés, ha más nyilvánvaló eredménnyel nem is jár, hogy jó hírt kelt és jó vélemény terjeszt rólad, ami több ízben és nagyon hosszú időn ke-

⁴³ „Se avete mala soddisfazione di uno, ingegnatevi quanto potete non se ne accorga, perchè si aliena tutto da voi e vengono spesso occasione che vi può servire e servirebbe, se col dimostrare d’ averlo in malo concetto non ve l’ avessi giuocato. Ed io con mia utilità n’ ho fatto esperienza, che in qualche tempo ho avuto malo animo verso uno che, non se ne accorgendo, m’ ha poi in qualche occasione servito bene, e mi è stato buono amico.” *Ricordi*, I, 102 (id. kiad., 261).

⁴⁴ „Non è in potestà di ognuno eleggersi el grado e le faccende che l’ uomo vuole, ma bisogna spesso fare quelle che ti appresenta la tua sorte e che sono conforme allo stato in che sei nato; però tutta la laude consiste nel fare bene e congruamente le sue. Come in una commedia non è manco laudato chi bene rappresenta la persona di uno servo, che quelli a chi sono stati messi in dosso e’ panni del re, in effetto ognuno può nel grado suo farsi laude ed onore.” *Ricordi*, I, 151 (id. kiad., 272).

resztül hajt majd hasznót számodra”).⁴⁵ A haszon pedig nem az anyagiakban, hanem a társadalmi sikerben mérhető:

„Ebben a világban azok kormányozzák jól az ügyeiket, akik mindig saját érdeküket tartják szem előtt, s minden cselekedetüket e célnak rendelik alá; ám tévednek, akik nem mérik jól fel saját érdeküket, s úgy hiszik, az mindig inkább valamely anyagi előnyben áll, mint a becsületben, nevünk jó hírének és a reputációnak megőrzésében.”⁴⁶

Az egész gondolatmenet központi eleme az *opinio*, a hatalmasok és az uralkodó (*grandi* és a *Principe*) véleményének befolyásolása; sikeres manipulálásával feljebb léphetünk a ranglétrán, közelebb férközhetünk a Fejedelem kegyéhez:

„Aki feljebbvalói szeretetére vágyik, az mutasson irányukban tiszteletet és hódolatot, s ebben inkább pazarlónak, mint fukarnak kell mutatkoznia. Mert semmi sem sérti jobban a feljebbvalót, mint ha úgy látja, nem kapja meg azt a tiszteletet és hódolatot, amelyről úgy gondolja, hogy megilleti.”⁴⁷

Mindazonáltal óvatosan kell eljárni a Fejedelem jóindulatának megszerzésében: ugyanazokat az eljárásokat szükséges alkalmazni vele szemben szándékaink és véleményünk elrejtése érdekében, amelyeket ő is alkalmaz, hogy leleplezze azokat:

„...ha azt akarod, hogy ne lásson kártyáid mögé, ügyelj rá, és minden erőddel óvakodj azoktól a dolgoktól, amelyek leleplehez-

⁴⁵ „...el fare laudabilmente, se bene non ti portassi altro frutto evidente, sparge buono nome e buona opinione di te, la quale in molti tempi e casi ti reca utilità incredibile”. *Ricordi*, I, 168 (id. kiad., 276).

⁴⁶ „Quegli uomini conducono bene le cose loro in questo mondo, che hanno sempre innanzi agli occhi lo interesse proprio, e tutte le azione sue misurano con questo fine; ma la fallacia è in queglii che non cognoscono bene quale sia lo interesse suo, cioè che reputano che sempre consista in qualche commodo pecuniario più che nell' onore, nel saper mantenersi la riputazione ed el buono nome.” *Ricordi*, II, 218 (id. kiad., 335).

⁴⁷ „Chi desidera di essere amato da' superiori di sé, bisogna mostri d' avere loro rispetto e riverenzia, ed in questo più presto essere abbondante che scarso; perchè nessuna cosa offende più lo animo di uno superiore, che el parergli che non gli sia avuto el rispetto o reverenzia che giudica convenirsegli.” *Ricordi*, I, 148 (id. kiad., 271).

hetnek; ugyanolyan szorgalmasan igyekezz, hogy ne lásson beléd, mint amilyen kitartóan ő is igyekszik beléd látni.”⁴⁸

A *simulatio*, amely az egyenrangúak vagy az alárendeltek tekintetében hasznosnak (*utile*) bizonyult, a *grandival* szemben egyenesen nélkülözhetetlen, az életbenmaradás egyetlen lehetséges technikája:

„Őrületség felháborodni azok ellen, akiken – magas állásuk miatt – nem remélheted, hogy bosszút állhatsz; tehát, még ha úgy is érzed, hogy jogtalanul bántak el veled, tőrni kell és színelni.”⁴⁹

Figyelemre méltó, hogy párhuzamosan a véleményben adott igazságok uralomra jutásával, az értékrend megváltozásával, Guicciardini szövegében a hagyományos fogalomsort (*virtù – fama – gloria*) lassan kiszorítja egy másik sorozat: az erényt az érdek (*interesse*), a hírnevet az elismertség (*riputazione*), a dicsőséget a többiek megbecsülése (*onore*) váltja fel.⁵⁰ Természetesen megtalálható a tradicionális fogalomhasználat és -értelmezés is, a 'tisztesség' jelentésben álló *onore* vagy a valódi dicsőséget jelölő *gloria*, de csak a bölcsék (*savi*) belső használatára, vágyott ideálként („szinte mindenkiben felülkerekedik saját érdekének tisztelete, s nagyon kevesen vannak, akik tudják, mit ér a dicsőség

⁴⁸ „...se tu vuoi che non ti intenda, pensavi diligentemente e guardati con somma industria da tutte le cose che ti possono scoprire, usando tanta diligenza a non ti lasciare intendere quanta usa lui a intenderti”. *Ricordi*, II, 103 (id. kiad., 306).

⁴⁹ „È pazzia sdegnarsi con quelle persone con le quali per la grandezza loro tu non puoi sperare di poterti vendicare; però se bene ti senti ingiuriato da questi, bisogna patire e simulare.” *Ricordi*, I, 27 (id. kiad., 245).

⁵⁰ A terminológiaváltás háttérében szemléletváltás áll, a belső értékről a társadalmi környezet felé mutatott imázsra helyeződik a hangsúly – annál is inkább fontos ezt hangsúlyozni, mert a kérdéssel foglalkozó szakirodalom egy része nem lát változást a quattrocento és a következő század becsület-értelmezése között (pl. F. BRYSON, *The Point of Honour in Sixteenth-Century Italy: an Aspect of the Life of the Gentleman*, Chicago, 1935, 1–13); vö. Stephen GREENBLATT, *Renaissance Self-Fashioning. From More to Shakespeare*, Chicago, 1980, 2–9. Az *onore* eszközszerűvé tételét és manipulatív célú politikai felhasználását jelentő szemléletváltásban valódi „előfutárnak” tekinthető Lorenzo Medici, l. BULLARD, 1992, 6–9; a fordulópontról Castiglione kapcsán: FERRONI, 1980, 127.

és a becsület”).⁵¹ Az udvari élet, a politika színpadán nem vívható ki a pragmatikus szempontból nélkülözhetetlen siker az erkölcsileg kétes módszerek híján:

„Nem tűnhetek fel, s nem is tudok jobb színben feltűnni, vagy reputációt szerezni olyan dolgokkal, amelyek valójában nem jók – s mégis hasznosabb volna az ellenkezőjét cselekedni; mert szinte hihetetlen, mennyit használ a reputáció és az emberek jó véleménye, akik nagyra tartanak: anélkül kísérnek ezzel a szóbeszéddel, hogy bizonyítanod kellene.”⁵²

Guicciardini szenvtelen, hideg megfigyelései mögött keserű pesszimizmus húzódik meg: sötétebb és kiábrándultabb Machiavelli „idealista” kritikájánál. Az emberi természetet alapvetően rossznak ítéelő, az *uomo virtuoso* eszményi alakjával mégis ideális ellenpólust alkotó Machiavelli teoretikus pesszimizmusával szemben itt az embert *per definitionem* jóra hajlónak vélő, de a történelmi tapasztalatban szinte kizárólag rossznak (*maligno*) találó gyakorlati pesszimizmus áll.⁵³

A hagyomány diktálta tanítás erkölcsi követelményként még megfogalmazható („Tegyetek meg mindent, hogy jónak tűnjetek, mert ez számtalan esetben hasznatokra válik; ám mivel a hamis vélemények rövid életűek, bajosan tudtok majd sokáig jónak tűnni, anélkül hogy valóban azok lennétek; így okított már apám is”⁵⁴ – mintha Petrarca intését hallanánk) – ám a gyakorlati tapasztalat másra tanít:

⁵¹ „...in quasi tutti prepondera el rispetto dello interesse suo, e sono pochissimi quegli che cognoscono quanto vaglia la gloria e l' onore”. *Ricordi*, I, 106 (id. kiad., 262).

⁵² „Non posso io, né so farmi bello, né darmi riputazione di quelle cose che in verità non sono, e *tamen* sarebbe più utile fare el contrario; perchè é incredibile quanto giova la riputazione e la opinione che hanno gli uomini che tu sia grande, perchè con questo romore ti corrono drieto senza che tu n' abbia a venire a cimento.” *Ricordi*, I, 130 (id. kiad., 266–267).

⁵³ A szembeállításról: Giuliana TOSO RODINIS, *Galeazzo Galeazzo Priorato. Un moralista veneto alla corte di Luigi XIV*, Firenze, 1968, 2–14.

⁵⁴ „Fate ogni cosa per parere buoni ché serve a infinite cose; ma perchè le opinione false non durano, difficilmente vi riuscirà el parere lungamente buoni se in verità non sarete; così mi ricordò già mio padre.” *Ricordi*, II, 40 (id. kiad., 294–295).

„Köztetszésre talál, aki egyenes és nyílt természetű; nemes dolog is ez, ám olykor ártalmas. Másfelől, a színlelés néha hasznos és szükséges is a többi ember rossz természete miatt, jóllehet gyűlöletes és elég csúf dolog; így aztán nem tudom, melyikre adjam a voksomat (...) nem dicsérem, aki mindig színleléssel és ravaszsággal él, de felmentem azt, aki időnként használja.”⁵⁵

A sajtós terület, ahol kénytelenségből elkerülhetetlen a színlelés, nem más, mint az érvényes nyilvánosság, a hatalom szférája, az udvar színpada. A tudathasadásos állapot itt törvényszerűen következik be, s érvényben is marad a 17. század elejéig: a Lipsius tanácsolta *prudencia mixta* (a fejedelem a magánéletben ne használja a színlelés és leplezés fogásait, tartsa fenn őket nyilvános szereplése idejére) ezt a skizofrén állapotot teoretizálja, immár az emberi természet romlását illető keserű kritika nélkül, magától értetődő szabályként.

A csalás, a megtévesztés az *opinio* uralma alatt álló világban nem csupán az uralkodó gesztusrendszerének válik meghatározó vezérelvévé; maga az uralkodó is ennek köszönheti létét. Emlékezzünk az *Il Cortegiano* platonikus ihletésű negyedik könyvére: a fejedelmet a látszatok világából kiszabadító, látását a hízelgés csalásaira felnyitó, nyers és romboló erejét civilizált hatalomgyakorlássá szelídítő bölcs, az udvari ember az *arte*, a *simulazione* és a *dissimulazione* mesterfogásaival múlja felül a vetélytársakat, férkőzik kegyébe, plántálja el lelkében az igazságosság, önmérséklet és jóság erényeit, „félrevezetve őt hasznára váló fortéllyal”. A Fejedelem az Udvar terméke, a tökélyre fejlesztett megtévesztés kreatúrája.

A *Principe* és a *Cortegiano* viszonya végképp kilép az *amicitia* magasztos humanista kontextusából; meghatározó eleme a gyanakvás (*sospetto*) – illusztrálására pedig inkább az úr-szolga metafora alkalmas. („... az urak nem tartják nagy becsben a szolgálkat, s a legapróbb érdeküktől vezetve vagy hirtelen szeszélyük-

⁵⁵ „Piace universalmente chi è di natura vera e libera, ed è cosa generosa, ma talvolta nuoce; da altro canto la simulazione è utile ed anche spesso necessaria per le male nature degli altri, ma è odiata ed ha del brutto; donde non so quale sia da eleggere (...) non laudo chi vive sempre con simulazione e con arte, ma escuso chi qualche volta la usa.” *Ricordi*, I, 45–46 (id. kiad., 248–250).

nek engedve félreállítják, kíméletlenül meggyöttrik őket; ezért bölcs szolgák azok, akik hasonlóan járnak el uraikkal szemben” – összegzi tapasztalatát Guicciardini.)⁵⁶ Tasso a század végén, 1592-ben már közhelyként fogalmazza meg tapasztalatát: „a hízelgő szinte a barátság tragédiájának színésze”.⁵⁷

Az udvari életet meghatározó aktuális hierarchia (a Fejedelem kegye biztosította, változó rangsor)⁵⁸ kialakítása és befolyásolása mellett a színlelés eljárásai a tradicionális hierarchia területére, a méltóságviselők és hivatalnokok manipulálására is kiterjednek: a követeket például ugyancsak félre kell vezetni, hogy hitelesebben képviseljék megbízójuk ravasz szándékát:

„Akár fejedelem, akár magánember legyen, aki hamis dologról akar meggyőzni valaki mást követ vagy közvetítő útján, előbb a követet kell hogy félrevezesse; mert hatásosabban beszél és működik majd, aki azt hiszi, hogy uralkodója szándéka szerint jár el; amit nem tenne meg, ha tudná, hogy színlelésről van szó.”⁵⁹

Ezzel a megtévesztés nem csupán az udvaron belül, hanem az udvarok közötti kapcsolat, a „külpolitika” szintjén is nélkülözhetetlen technikává válik.

Vegyük most szemügyre a másik toposz, a *praesentia*, a jelenlét értelmezéseinek változását; itt talán még szemléletesebb pél-

⁵⁶ „...e' padroni tengono poco conto de' servidori, e per ogni suo interesse o appetito gli mettono da parte, o gli strascinano senza rispetto; però sono savi e' servidori che fanno el medesimo verso e' padroni”. *Ricordi*, I, 69 (id. kiad., 254).

⁵⁷ „...l' adulatore è quasi un tragico istrione de l' amicizia”. Torquato TASSO, „Il Manso ovvero de l' amicizia”, in: T. T., *Dialoghi*, II, 2, a cura di Ezio Raimondi, Firenze, 1958, 846.

⁵⁸ KLANICZAY G., „Udvari kultúra...”, id. kiad, 65.

⁵⁹ „Chi o principe o privato vuole persuadere a uno altro el falso per mezzo di uno imbasciadore o di altri, debbe prima ingannare lo imbasciadore; perchè opera e parla con più efficacia, credendo che così sia la mente del suo principe, che non farebbe, se sapessi essere simulazione”. *Ricordi*, I, 14 (id. kiad., 244–245). A technika a következő századra közkeletűvé, tankönyvekben formulázhatóvá válik; pl.: „...ha félre akarunk vezetni egy uralkodót, hasonlóképpen félre kell vezetnünk a követet, aki révén tárgyalunk vele” („... volendosi ingannar un Principe, si deve nel medesimo modo ingannar l' ambasciatore per mezzo del qual si negotia con lui”), in: Panfilo PERSICO, *Del segretario*, Roma, 1655., 325.

dát találunk arra, hogy az irodalmi közvélemény-formálás technikái milyen mértékben befolyásolják a politikai tetterendszer eljárásait. Az irodalmi gyakorlat tapasztalata szerint a hírnév, a *fama bona* megszerzésének és manipulálásának egyik leghatékonyabb eszköze éppen a távollét, az *assentia*. A korai humanizmus írói által megnevezett ősforrás Claudianus tömör megfogalmazása: „A jelenlét csökkenti a hírnevet.”⁶⁰ Petrarca a *De remediis utriusque fortunae*-ben még a kontemplatív létformát előnyben részesítő erkölcsi tanácsként kommentálja a *locus communist*:

„Az irigység még a titkos rejtekbe is behatol, és kifürkészi. Azt képzeled, hogy a közszemlére kitett embert elkerüli? Tudod-e, hogy kevesen vannak, akiknek előnyére válik, ha a nyilvánosság előtt megjelennek? Akik jó hírének nincs ártalmára, ha mindent tudnak róluk? (...) Ritkán olyan az ember, amilyenek látszik” – figyelmezteti *Ratio Gaudiumot*.⁶¹ Láttuk, hogy Dante is erre építette „baráti” ideológiáját; ő azonban pragmatikus szempontból közelített a szabályhoz, s nem az „elrejtőzés” szükségszerűségére következtetett belőle, hanem az *assentiát* technikai kérdésként kezelve, hírnévnövelő funkcióját hangsúlyozta. A 17. századra a módszer az udvari ember, a politikus okosság (*prudentia*) vezérelte érvényesülési eszköztárának érték-szempontoktól mentes mesterségbeli fogásává válik; Gracián maximája szerint:

„Ha a jelenlét csorbítja a hírt, a távollét gyarapítja (...) A jó tulajdonságok közelről nézve elvesztik fényüket, mert jobban látható a külső kéreg, mint a nagy lelki tartalom (...) Aki megmarad dicsősége körének középpontjában, megtartja hírét, amint-hogy a fönix is felhasználja magányát, hogy tiszteljék, és az így kellett kíváncsiságot, hogy jobban megbecsüljék.”⁶²

⁶⁰ Stilicho beszédéből: „Plus nominis honor, / Quam tuus ensis, aget: minuit praesentia famam.” *De bello Gildonico*, 384–385; CLAUDIANUS, *Opera*, I, illustravit E. Doullay, Parisiis, 1836, 108 (Nova Scriptorum Latinorum Bibliotheca).

⁶¹ PETRARCA, 1984, 42.

⁶² *Oráculo manual*, 282. §; Gáspár Endre fordítása, in: Baltasar GRACIÁN, *Az életbölcesség kézikönyve*, Bp., 1984, 197–198 („Keltsünk távollétünkkel is tisztelgetet vagy megbecsülést”).

Nyilvánvaló, hogy ebben a kontextusban a hírnév és dicsőség 'információ' és 'társadalmi-politikai siker' jelentést hordoz, strukturális szempontból tehát az irodalmi nyilvánosság gyakorlatának terminusai és technikái emelődnek át az udvari „politika” erőterébe.

Az átmenet pillanatát legplasztikusabban Castiglione művében érhetjük tetten. Az *Il Cortegiano* teoretikusa egyúttal dinamikussá teszi, mozgásában ragadja meg a jelenséget. A claudianusi közhely ugyanis túlzottan egysíkú értelmezést enged csupán meg: ha a jelenlét csorbítja a hírnevet, úgy *mindig* lávól kell lennünk, hogy birtokolhassuk – ugyanakkor a politikai tapasztalat ennek éppen az ellenkezőjére tanít: a siker, az uralkodói kegy kivívása folyamatos jelenlélet igényel a tűz körül, a hatalom szférájában. Guicciardini tézise szerint:

„Ha udvarban forogsz vagy egy hatalmasság kíséretében vagy, és arra vágysz, hogy az vonjon be az ügyeibe, figyelj rá, hogy mindig a szeme előtt légy, mert minden órában adódik valami tennivaló, amit az éppen arra biz, akit lát vagy aki a keze ügyébe esik (...) aki elmulasztja az első lépés megtételét, lett légyen az még oly apró lépés is, gyakran elvétí a nagyobb dolgok felé vezető utat is.”⁶³

A problémát Castiglione az *Udvari ember* második könyvében veti fel: a *Cortegiano*t hiába előzi meg jó híre; lett légyen még oly tökéletes, a túlzott várakozásoknak mégsem tehet eleget, mert „lelkünk némelykor olyanokat képzel, amelyeknek megfelelni szinte lehetetlen, és így többet veszünk, mintsem nyernénk” – jegyzi meg az urbinói beszélgetés egyik résztvevője. A lélektani szempontból közelítő válasz az emberi tényező különleges sajátosságára hívja fel a figyelmet:

„Azok a dolgok, melyek kegyednek és másoknak is csekélyebbnek látszanak hírüknél, többnyire olyanok, melyekről a szem első pillantásra meggyőződhetik: így például, ha még nem lettek vol-

⁶³ „Tu che stai in corte o seguiti uno grande, e desideri essere adoperato da lui in faccende, ingegnati di stargli al continuo innanzi agli occhi, perchè d' ora in ora nascono occasione che lui commette a chi vede o a chi gli è più propinquo (...) chi perde uno principio benché piccolo, perde spesso la introduzione ed adito a cose grande.” *Ricordi*, I, 134 (id. kiad., 267–268).

na Rómában vagy Nápolyban, miután annyit hallottak ezekről, többet fognak tőlük várni, mint ami talán szemük elé tárul a valóságban, de az emberek tulajdonságaira ez nem vonatkozik, mert az, ami első pillantásra látható, a legkevésbé fontos. Ezért ha első találkozásakor egy úriemberrel beszélgetve, nem találja meg benne azt az értéket, melyet előre képzelt, nem fogja rögtön jó véleményét megváltoztatni, úgy, mint azokról a dolgokról, melyekről a szem első látásra ítélhet, de napról napra arra fog várni, hogy felfedezzen benne valami rejtett erényt, fenntartva azt a véleményt, melyet sokak ítélete szerint alkotott.”⁶⁴

A cél tehát nem az elvonulás (dicsőségünk körének középpontjába vagy a szemlélődő élet megkívánta magányba, egyre megy), hanem a távollét és jelenlét dinamikus változtatása, a színrelépés legmegfelelőbb pillanatának kiválasztása, az első „jelenés” gondos előkészítése, szcenírozása:

„...sokszor láthatjuk, hogy valamely nemesember, jóllehet, kiváló és sok jó tulajdonsággal van felruházva, mégsem tetszik uralkodójának (...) ha az uralkodó színe elé kerül és a többiek előtt ismeretlen, jóllehet szellemes és gyors minden visszavágása, jó a modora, taglejtése, szavai és illedelmesekek cselekedetei, midőn a fejedelem csekély becsülésének jelét adja, sőt vele sértően bánik, az fog bekövetkezni, hogy a többiek uruk modorához alkalmazkodva, rögtön kijelentik, hogy az illető nem ér semmit, és nem fog akadni olyan, aki őt értékelné, megbecsülné, tréfáin nevetni merne, vagy egyáltalán foglalkoznék vele, ellenkezőleg, mindnyájan kigúnyolják, üldözőbe veszik a szerencsétlent, és nem

⁶⁴ „...gli animi nostri spesso formano cose alle quali impossibil è poi corrispondere, e così piú se ne perde che non si guadagna (...) Le cose che a voi, ed a molti altri riescono assai minori che la fama, son per il piú di sorte, che l'occhio al primo aspetto le po giudicare; come se voi non sarete mai stato a Napoli o a Roma, sentendone ragionar tanto imaginerete piú assai di quello che forse poi alla vista vi riuscirà; ma delle condizioni degli omini non intervien così, perchè quello che si vede fori è il meno. Però se 'l primo giorno, sentendo ragionare un gentilomo, non comprenderete che in lui sia quel valore che avevate prima imaginato, non così presto vi spogliarete della bona opinione come in quelle cose delle quali l'occhio subito è giudice, ma aspettarete di dí in dí scoprir qualche altra nascosta virtù tenendo pur ferma quella impressione che v'è nata dalle parole di tanti.” *Cortegiano*, II, 33 (ford. 144).

használnak többé sem ügyes válaszai, sem az, hogy tréfára veszi a dolgot – még az apródok is rávetik magukat, úgy, hogy a nyomorult kényszerűségből elakad és érzi, hogy nevetségessé vált. Viszont ha az uralkodó kegyesen viselkedik egy tudatlannal szemben, aki nem tud se szólni, se mozogni, a többiek mind dicsérni fogják modorát és szokásait, ha még oly buták és ügyetlenek is azok, és látszólag az egész udvar bámulni és figyelni fogja őt (...) annyira csökönyösen ragaszkodnak az emberek ahhoz a véleményhez, mely az uralkodó kegyéből vagy elítéléséből ered.”⁶⁵

Ám még mielőtt azt hinnénk, hogy a mindössze a fejedelmi kegy kiszámíthatatlansága, az udvari nép hatalomhoz való igazolódása panaszoltatnék fel a szokásos módon, Castiglione fordít a képleten: a Fejedelem maga is a látszat áldozata, ingatag véleményét az okos udvari ember a *fama* okos felhasználásával hatékonyan befolyásolhatja:

„Ezért azt kívánom, hogy a mi Udvari emberünk tőle telhetőleg fokozza a maga értékét ügyességgel és szellemességgel; és ha csak lehetséges, gondoskodjék arról, hogy bárhova kell mennie, ahol nem ismerik, jó hírneve megelőzze és adja tudtukra az ottaniaknak, hogy máshol, urak, hölgyek és lovagok társaságában

⁶⁵ „... vedesi talor che un gentiluomo, per ben condizionato che egli sia e dotato di molte grazie, sarà poco grato ad un signore (...) giungendo alla presenza di quello, e non essendo dagli altri per prima conosciuto, benché sia arguto e pronto nelle risposte, e si mostri bene nei gesti, nelle maniere, nelle parole, ed in ciò che si conviene, quel signore poco mostrerà d' estimarlo, anzi più presto gli farà qualche scorno; e da questo nascerà che gli altri subito s' accommoderanno alla volontà del signore, e ad ognun parerà che quel tale non vagli, né sarà persona che l' apprezzi o stimi, o rida de' suoi detti piacevoli, o ne tenga conto alcuno; anzi cominciaranno a burlarlo e dargli la caccia; né a quel meschion bastaran bone risposte, né pigliar le cose come dette per gioco, ché insino a' pagg se gli metteranno attorno, di sorte che, se fusse il più valorosù omo del mondo, sarà forza che resti impedito e burlato. E per contrario, se 'l principe si mostrerà inclinato ad un ignorantissimo, che non sappia né dir né fare, saranno spesso i costumi ed i modi di quello, per sciochi ed inetti che siano, laudati con le esclamazioni e stupore da ognuno, e parerà che tutta la corte lo ammiri ed osservi (...) tanto son fermi ed ostinati gli omini nelle opinioni che nascono da' favori e disfavori de' signori.” *Cortegiano*, II, 32 (ford. 142–143).

mily nagyra tartják, mert a hírnév, mely látszólag sokak ítéletéből ered, a belső értékben való biztos hitet szüli, mely, ha a lelkeket ily módon előkészítve és hangolva találja, könnyen fenntartja magát és gyarapszik a cselekedetei révén és ezenfelül megmenekül attól a bosszúságtól, melyet mindenki érez, ha folyton azt kérdezzetik tőle, hogy kicsoda és hogyan hívják.”⁶⁶

Ezzel a kör bezárult. A *fama* manipulálása ismét csak az *opinióra*, a változó emberi „iudiciumokra” épül; az ítéletek alapja pedig nem a ráció, hanem az impresszió (különösen az első), illetve a szenvedély.

„Ami pedig az emberek tulajdonságaira vonatkozó véleményünket illeti, a fent nevezett szenvedélyek egyike vagy másika már a jó vagy rossz hírnév hallatára bevonul lelkünkbe. Ezért történik, hogy legtöbbször vagy szeretettel, vagy gyűlölettel ítélünk.”⁶⁷

Az értékek a nyilvánosság erőterében annyit érnek, amennyit hisznek felőlük (*credenzia di valore*). A tökéletes udvari embernek olyan közegben kell sikerre vergődnie, amely nélkülöz minden állandó és szilárd viszonyítási pontot: az igazság bizonyosságát itt a benyomás, a vélemény, a látszat helyettesíti. Az egyetlen lehetséges létezési technika: a vélemények hatékony és tartós befolyásolása; az emberi ítéletek tévedésre való hajlandóságát kihasználva érhető el a megbecsültség és dicséret (*riputazione, laude*). A csalással operáló politikus persze számításba kell hogy vegye: ellenfelei és vetélytársai ugyanúgy az ő megtévesztésével

⁶⁶ „Però voglio che 'l nostro Cortegiano, il meglio che po, oltre al valore s' aiuti con ingegno ed arte; e sempre che ha d' andare in loco dove sia novo e non conosciuto, procuri che prima vi vada la bona opinion di sé che la persona, e faccia che ivi s' intenda che esso in altri lochi, appresso altri signori, donne e cavalieri, sia ben estimato; perchè quella fama che par che nasca da molti giudicii genera una certa ferma credenzia di valore, che poi, trovando gli animi così disposti e preparati, facilmente con l' opere si mantiene ed accresce: oltre che si fugge quel fastidio ch' io sento quando mi viene domandato chi sono, e quale è il nome mio.” Uo.

⁶⁷ „Circa la opinione ancor delle qualità degli omini, la bona fama o la mala nel primo entrare move l' animo nostro ad una di queste due passioni. Però interviene che per lo più noi giudichiamo con amore o vero con odio.” *Cortegiano*, I, 16 (ford. 47).

akarnak sikert aratni, amint maga is a környezete megtévesztését, félreinformálását tekinti legfőbb céljának. Az Udvar színháza összetettebb, érzékenyebb szerkezet, mint a metafora hasonlító tagja, a valódi teátrum: itt mindenki a maga darabját, tragédiáját vagy komédiáját játssza, a maga körén belül mindenki főszerepre törekszik, s az utolsó pillanatig kétséges, kinek sikerül a saját szövegekönyvét rákényszeríteni a többiekre, kit hitelesít a történelem (pontosabban: az ugyancsak tévedésre hajlamos történetírás).

A hatalom szféráján belüli mozgást, tett- és gesztusrendszert, beszéd-, gondolkodás- és viselkedésmódot kodifikáló 16. századi kézikönyvek, Luis Milán, Paolo Cortesi, Stefano Guazzo, Giovanni Della Casa, Cinzio Giraldi és a többiek szabálygyűjteményei⁶⁸ a rendezői utasítások nyelvén szólva igyekeznek felkészíteni az udvari embert e bonyolult, többszörösen összetett szerepjáték előadására. Céljuk, hogy Castiglione diskurzusa nyomán a legapróbb részletekig kidolgozzák – a nyelvhasználat, a tánc, a játékok, a járás, a testépítés, a mimika és beszédtechnika, az öltözködés, az étkezés stb. területein – a leplezés és színlelés civilizált eljárásait, annak a sajátos kommunikációnak a normarendjét, amelynek jelhasználata a szó szoros értelmében a színpadi jelhasználatnak felel meg. A színpadi jel pedig félrevezető jel: „nem azért, mert hazug jel, vagy olyan jel, amely nem létező dologra utal, hanem azért, mert azt igyekszik elhíttetni magáról, hogy nem jel”;⁶⁹ ellenkezőleg: a természetes viselkedés direkt gesztusa. A vágyott ideál, a tévedések hálójából magát megszabadító tökéletes udvari ember (*perfetto cortegiano*), aki „ura a mozdulatainak, tekintetének, arckifejezésének”; aki a Castiglione megkövetelte könnyed fesztelenség (*sprezzatura, sprezzata disinvolture*) segítségével képes a keresetlen természetesség benyomását kelteni környezetében. Az egyetemes érvényű szabály (*regula universalissima*):

„...sokkal inkább kerülendő a negédeség, mint a legveszedelmesebb és legmeredekebb szirt. Hogy talán valami újat mond-

⁶⁸ Összefoglalóan l. róluk QUONDAM, 1980.

⁶⁹ Umberto ECO, „Il segno teatrale”, in: U. E., *Sugli specchi e altri saggi*, Milano, 1985, 40.

jak, mindenben bizonyos közömbösséget kell mutatni, mely el-
takarja a mesterkéeltséget, és úgy tüntet fel minden szót és csele-
kedetet, mintha fáradság nélkül és szinte önkéntelenül fakadna.
Azt hiszem (...) innen ered a báj: mert mindenki tudja, milyen
nehéz és ritka a jó cselekedet [kiemelés – B. S.]; miért is ha könnyen
viszi véghez valaki, nagy csodálatot kelt; ellenkezőleg az erőlte-
tés vagy úgyszólván a hajánál fogva előrángatása szégyenletes
és kevés becsületet szerez még akkor is, ha magában véve nagy
dolog.”⁷⁰

Mintha csak az Ágoston kérdésére (mit fogsz hát alkotni?)
válaszoló Petrarca *irodalmi hírnévre* vonatkozó szavait hallá-
nánk: „Praeclarum nempe rarumque opus et egregium”! Az ud-
vari kommunikáció az elhitetés, a fikció irodalmi genezisű
kérdéskörében mozog, a mesterségbeli fogások elrejtésére tesz
kísérletet, tehát végső soron egy retorikai problémát kíván meg-
oldani, a társadalmi nyilvánosság szintjére transzponálva a fel-
adatot.⁷¹ A feladat pedig megoldható, a technikák elsajátíthatók;
jó személyes adottságok birtokában még mindig bekerülhet az
udvarba a megfelelően felkészült külső személy – az udvari nyil-
vánosság modellje (elvileg) még mindig nyitott modell, jöllehet a
nemesi családból származók eleve nagyobb eséllyel indulnak a
versenyben, mint a közemberek.⁷²

A színlelés és leplezés, a maskarák, a jelenlét és távollét játé-
ka, az egymásnak fordított tükrök mögött azonban valójában
nincs semmi. Az *Opinio universale* uralomra jutásával, érvényes
nyilvánosságot generáló mindenható szerepének megszilárdu-
lásával a tökélyre fejlesztett szerepjáték nem utal semmi önma-
gán túli magasabb rendű ideális világra, erkölcsi univerzumra.

⁷⁰ „...fuggir quanto più si po, e come un asperissimo e pericoloso scoglio, la
affettazione; e, per dir forse una nova parola, usar in ogni cosa una certa
sprezzatura, che nasconda l' arte e dimostri ciò che si fa e dice venir fatto
senza fatica e quasi senza pensarvi. (...) Da questo credo io che derivi assai la
grazia; perchè delle cose rare e ben fatte ognun sa la difficoltà, onde in esse la
facilità genera grandissima maraviglia; e per lo contrario il sforzare e, come
si dice, tirar per i capegli dà somma disgrazia e fa estimar poco ogni cosa, per
grande ch' ella si sia”. *Cortegiano*, I, 26 (ford. 59).

⁷¹ FERRONI, 1980, 140.

⁷² Vö. *Cortegiano*, I, 15–16.

A mesterségbeli tudás önmagáért van, magában találja meg egyedüli indoklását; „feladatát” tekintve mindössze arra szorítkozik, hogy – a klasszikus humanista modellen túllépve – új technikát kínáljon a magasztos dekorum övezte Fáma és a manipulálható Hír genetikus kapcsolatának elfedésére.⁷³ A Humanista, az Udvari Ember személyiségének nincsen középpontja, Próteusszá válik, kizárólag az alkalmazkodó és alakváltó képességével definiálható.⁷⁴ („Forgott udvari ember Protheus légyen” – hangzik majd Gracián szájából is a tanítás.)⁷⁵ Az egyes helyzetekhez való alkalmazkodás (a Guicciardini-féle *discrezione, diversificare*)⁷⁶ már nem szorítható szabályba: inkább művészi adottság, a tökéletességig csiszolt *artét* megkoronázó képesség, mint formulázható technika; maga Castiglione is bevallja:

„...ennek a módját valóban nehéz szabályokba foglalni, a sok és változatos dolog miatt, melyek a társalgásban előfordulnak, mivel nincs a világon két ember, aki teljesen egyforma lelkületű volna. Ezért tehát azt, akinek a társalgásban sokakhoz kell alkalmazkodnia, saját józan ítéletére kell bíznom, úgyhogy felis-

⁷³ A distinkció klasszikus megfogalmazását adja SZERB Antal (*Az udvari ember*, Bp., 1929, 36–37 (Minerva-könyvtár, VII)): „A hívóvágy tehát az új morál legfontosabb emocionális mozgatói közé tartozik (...) a transzcendenst elvesztett korokban az öröklét után való vágy egyik formája (...) Van azonban egy kisebbszerű hívóvágy is, mely nem terjed túl az életen...” Ebben a dolgozatban azonban éppen azt próbáljuk bizonyítani, hogy a kétféle „hívóvágy” nemcsak hogy azonos töről fakad, de idézett szerzőink ennek tudatában is vannak. A Castiglione művében még csupán implicit azonosság a 17. századra explicit formában, egyre nyíltabban jelenik meg – ez pedig nem „új morálhoz”, hanem „új” amoralitáshoz vezet: végkövetkeztetésünk tehát pontosan az ellenkezője a Szerb Antal által az udvar-idea transzcendens aspektusáról megfogalmazottaknak.

⁷⁴ A toposzról jó összefoglalás: A. BARTLETT GIAMATTI, „Proteus Unbound: Some Versions of the Sea God in the Renaissance”, in: *The Disciplines of Criticism*, ed. Peter Demetz, Thomas Greene, Lowry Nelson, New Haven, 1968, 437–475; vö. Stephen GREENBLATT, *Sir Walter Raleigh. The Renaissance Man and his Roles*, New Haven–London, 1973, 39, skk.

⁷⁵ *Oráculo manual*, 77, Faludi Ferenc fordításában: „Bölcs, és figyelmes udvari ember”, in: FALUDI Ferenc, *Téli éjszakák*, szerk. Szörényi László, Bp., 1978, 143 (Magyar Tallózó).

⁷⁶ *Ricordi*, II, 186 (id. kiad., 326). A merev doktrínák elutasításának „szabályáról” Guicciardininél és követőinél: VIROLI, 1994, 111.

merve a különbségeket az egyes emberek közt, minden nap meg kell változtatnia modorát és stílusát, aszerint hogy ki mellé szegődik társalgásra.”⁷⁷

Ez az „udvari ember” titka, itt keresendő a bonyolult szerepjáték végső értelme: a *simulatio* és *dissimulatio* önmagára irányul; a tudás mellé- (majd alá-) rendelése a véleménynek, a hírnév azonosítása a hírrel, a dicsőség a sikerrel, a becsület a megbecsültséggel egyfajta „bűnbeesési mechanizmust” termel újra. Az abszolút érvényű erény követelménye, az ideális tudás hite fenntartható még magánhasználatra, a bölcsek körében; helyiértéke, társadalmi presztízse azonban nincs többé.

A Castiglione-féle „optimizmus”, a technika tökélyre fejleszthetőségének hite végső soron egybecseng a legsötétebb kritikai pesszimizmussal, ha másutt nem, legalább az érvényes társadalmi viselkedéskódex kidolgozására adódó következtetések szintjén. Az *Il Cortegiano* fogantatásával párhuzamosan fogalmazza meg fejedelmi tükrét V. Károly udvari papja, Antonio Guevara is. A *contemptus mundi* gondolkörében mozgó „makroprédikáció” kiterjeszti érvényességi körét; Marcus Aurelius fiktív levelei nem csupán a „keresztény fejedelem” jó útra térítéséhez szükséges exemplumokat és szentenciákat foglalják össze, hanem mindazok számára mintául szolgálnak, akik „illően, valódi és megbecsült nemes emberek módjára kívánnak élni”.⁷⁸ A *Relox* tragikus víziója az emberi létállapot folyamatos romlását hirdeti; tanácsai, szabályai, elvárásai a látszatokra épülő, csalárd, tisztátalan világba (*mundus immundus*) vettettet, bűnben fogant és szenvedésre ítélt emberfajhoz fordulnak – ám ezek a szabályok valójában „nem szolgálnak másra, mint hogy megkettőzzék a

⁷⁷ „Di questo credo veramente che sia difficile dar regola alcuna per le infinite e varie cose che occorrono nel conversare, essendo che tra tutti gli omini del mondo non si trovano dui, che siano d’ animo totalmente simili. Però chi ha da accomodarsi nel conversare con tanti, bisogna che si guidi col suo giudicio proprio, e conoscendo le differenze dell’ uno e dell’ altro, ogni di muti stile e modo, secondo la natura di quelli con chi a conversar si mette.” *Cortegiano*, II, 17 (ford. 123).

⁷⁸ „...desiderano vivere civilmente e da veri e onorati gentiluomini”. Az 1581-i velencei kiadás „reklámszövegéből” idézi QUONDAM, 1980, 43.

világ színlelő természetét, s a színlelést éppen hogy az üdvösség eszközüvé tegyék”.⁷⁹ A normatív érvénnyel megfogalmazott keresztényi élet követelménye a későbbiek során kielégíthette a tridenti szellem (vagy akár a dogmatikus kálvinizmus) ideológiai elvárásait – valódi sikerét azonban inkább a civilizált, udvari életformát tökéletesítő, pragmatikus tanácsok és közhelyek tömegének köszönhetette, már csak azért is, mert nem folyamatos olvasásra szánt szövegnek készült, hanem az egyes konkrét élethelyzetekhez igazodva kínálta „intésit, tanításit, oktatásit”⁸⁰ a tanulmányozásához vissza-visszatérő olvasóknak.

A világi emberek hírnév- és dicsőségkeresése például – az erkölcsi norma szintjén – egyetemes hiúságnak minősül („nincs oly halandó, még a legszegényebb sem, aki ne vágyakozna erősen a dicsőség után”),⁸¹ és sommásan elutasítatik („a legnagyobb hiúság azoké, akik nem érik be annyival, hogy életükben hiúk voltak, de azon munkálkodnak, hogy haláluk után is fennmaradjon hiúságuk emléke”)⁸² – ám „mégis, mivel a világ az ilyenforma dolgokban helyezettette a dicsőséget, s kizárólag ezen az úton látja elérhetőnek”,⁸³ a jeles férfiak „nem azért vállalkoznak oly nehéz dolgokra, hogy csak a kortársak dicsérik őket, hanem azért, hogy azt mondják majd később is róluk, amit most mondunk mi, akik élünk”.⁸⁴

A petrarcai „secretum”, a castiglione-i „inganno salutifero”, a Guevara által kárhoztatott „vanitas” persze nem marad meg az irodalmi nyilvánosság, majd az udvar berkeiben, a *perfetti cortegiani* koszorúján belül. Az urbinói társaság beszélgetéseiről

⁷⁹ QUONDAM, 1980, 45.

⁸⁰ Rimay János levele I. Rákóczi Györgynek, 1629. május 25., in: RIMAY János *Írásai*, kiad. Ács Pál, Bp., 1992, 230.

⁸¹ „nullus enim est mortalium omnium, qui quantumvis sit egentissimus, non sit gloriae cupidissimus” Antonius GUEVARA, *Horologium principum seu de vita M. Aurelii Imperatoris libri III*, Cracoviae, 1615, 43–44 („Prooemium speciale ad Carolum V”).

⁸² „Vanitatum (...) maxima est, quod non contenti se in vita vanos esse, ut post mortem vanitatis suae memoria permaneat, allaborant.” Uo., 37.

⁸³ „...verumtamen quoniam mundus in huiusmodi rebus gloriam statuit, et hac unica via parari illas vult”. Uo., 45.

⁸⁴ „...non ideo res tam arduas suscipere, ut a coetaneis tantum celebrarentur; sed ut ea quae dicimus, qui nunc vivimus, diceremus.” Uo., 42.

jellemző módon hiányzik a Fejedelem; mintha csak alkalmat akarna adni udvaroncainak a tökéletes felkészülésre – ám a rövid életű új nyilvánosságmodell, az *Il Cortegiano* ideális Udvara szintén csak vágyálom: a hatalom transzcendens háttérének szerzetefoszlásából a hatalmasok is hamarosan levonják a következtetést. Az önmagáért való társadalmi tudást ők majd az önmagát – akár erőszakkal, akár színleléssel – legitimáló hatalom képletére fordítják le; az ő titkuk már nem az *arte*, hanem az uralom titka (*arcanum imperii*), legértékesebb tudásuk már nem a civilizált udvari élet szabályozására, hanem az államigazgatás sajátos eljárásainak (*ragion di stato*) ismeretére vonatkozik majd. Kérdés, képesek lesznek-e rá egyedül?

Aki ebben a kegyetlen, veszélyeket rejtő térben elveszti az utat, *labirintusban* tévelyeg, *tengeri viharban* hanyódik;⁸⁵ aki érvényesül, jól játszottá szerepét a „híres férfiak *színpadán*”. Amikor Pietro Aretino 1540-ben levelei olvasóinak véleményét a „közvélekedés színházához” (*teatro del giudizio comune* – némi jóindulattal már fordíthatnánk *közvéleményszínháznak* is) hasonlítja,⁸⁶ egy nagy jelentőségű folyamat átmeneti pontját jelöli ki: a megelőző évtizedekben – nem utolsósorban éppen az udvari élet tapasztalatainak hatására – a Guicciardini által használt teátrumhasonlat fokozatosan emblémává alakult, egyes részelemei eloldozódtak a konkrét színielőadások (vagy spektákulumok, udvari ünnepek) képi világtól; a későbbiekben pedig egyre messzebbre terjeszti hatókörét: az udvar helyett immár a világ maga válik grandiózus teátrummá.

⁸⁵ „... az e világi élet: alkalmasint a megtévesztés színpada, a tévedések labirintusa, annál megbízhatatlanabb, minél nyugodtabb tenger” („... il viver del Mondo: Scena appunto d' inganni: laberinto d' errori: Mare più infido, quanto è più quieto”) – írja tömören Bentivoglio kardinális (Guido BENTIVOGLIO, *Memorie con le quali descrive la sua vita, e non solo le cose a lui successe nel corso di essa, ma insieme le più notabili ancora occorse nella città di Roma, in Italia et altrove*, Venetia, 1648, 3). Az idevágó metaforák talán legteljesebb – és legalaposabban kifejtett – gyűjteménye: Traiano BOCCALINI, *Ragguagli di Parnaso*, II, a cura di Giuseppe Rua, Bari, 1912, 103–110 (Scrittori d' Italia): cent. II, 23. (A továbbiakban a centuriák eredeti számozására és a kiadás kötet- és lapszámozására hivatkozunk.)

⁸⁶ Idézi Mario COSTANZO, *Il „Gran Teatro del Mondo”. Schede per lo studio dell' iconografia letteraria nell' età del Manierismo*, Milano, 1964, 16.

3. Theatrum mundi

A színházmetafora a kulturális szempontból ekkor még mindig centrumnak tekinthető Itáliában a 16. század harmincas-negyvenes éveiben indul igazi hódító útjára.⁸⁷ Aretino, Ariosto, Pietro Bembo, majd Tasso és követőinek írásaiban követhető nyomon az a folyamat, amelyre az imént utaltunk: a teátrum-toposz önálló életre kel: többé nem csupán arra szolgál, hogy a természeti világ vagy a társadalmi élet egyes jelenségeit analógiás alapon, a hasonlat hagyományos eljárásával hozzák összefüggésbe a színpadi fikció elemeivel; ellenkezőleg: az emberi élet teljessége válik részévé az egyetemes előadásnak.

Ariosto még inkább az innenső parton áll, ő még *hasonlít*:

Egy álló nap s egy teljes éjszakán át
láthatta tűz-víz közt hányódni folyvást
hűséges népe, mint színházi látványt
a sok ellenséges hajót, vitorlást,
a Pó vértől pirosló szennyes árját.⁸⁸

Tasso műveiben már lassan átrendeződik az alakzatok szerkezete. Az eposzban még a hasonlat dominál:

Ragyog a vár mint a színpad, ha fenséges
Pompában tündöklük egy nagy jelenéshez.
Ott fenn ült Armida egy magas toronyban,
Látatlan, de mindent látott, hallott onnan.⁸⁹

⁸⁷ COSTANZO, 1964, 11.

⁸⁸ „Ebbe lungo spettacolo il fedele / Vostro popul la notte e 'l dì che stette, / Come in teatro, l' inimiche vele / Mirando in Po tra ferro e fuoco astrette.” *Orlando furioso*, XL, 2, idézi COSTANZO, 1964, 9; Simon Gyula fordítása, in: Ludovico ARIOSTO, *Az eszeveszett Orlando*, kiad. Madarász Imre, Bp., 1994, 1059 (Felfedezett klasszikusok, 10).

⁸⁹ „Splende il castel come in teatro adorno / suol fra notturne pompe altera scena, / ed in eccelsa parte Armida siede, / onde senz' esser vista e ode e vede.” *Gerusalemme liberata*, VII, 36. (Az általunk használt kiadás: T. T.,

– írja Armida kastélyáról; de már itt is feltűnik az átmenet.
Goffredo a döntő csatában

Felszökik a vitáz szultán magas tornya
Erkélyére s szemét messze körülhordja;
Látja mint torna vagy játékszín helyén ott,
Szegény emberi nem, szomorú játékos,
Harci kedv, halál vad kegyetlenkedésit,
Sorsnak, véletlennek szörnyű kedvtelésit.⁹⁰

A dialógusokban pedig egyre inkább túlsúlyra jut a világszínházban játszó emberi sors metaforikus képze:

„...életünk hasonlatos a komédiához vagy a tragédiához, tele különböző véletlenekkel és a szerencse színváltozásaival (...) De miután ő meghalt, azaz visszatért az égbe, a világ eme nagy színháza sírástól, siralomtól és panasztól hangos” – írja Barbara d’ Este epitáfiumában.⁹¹ Cinzio Giraldi, a neves udvari értekező és tragédiászíró is magától értetődő természetességgel említi 1583-ban „a Világnak eme téres és nagy Színházát”⁹² – innen pedig csupán egy lépés a barokk világszínház toposzának eluralkodása. (Persze jókora „lépésről” van szó, hiszen a „publikum” égi szférába helyezése, mint látni fogjuk, döntően megváltoztatja a metafora szerkezetét és alkalmazási területét.)

A színháztörténeti kutatások regisztrálták azt a folyamatot, amelynek során a spektakulumokra rendelt terület a palota – s

Gerusalemme liberata, a cura di Giorgio Petrocchi, Nereo Vianello, Basiano, 1968, 164 (I Classici Popolari.) Jánosi Gusztáv fordítása, in: Torquato TASSO, *A megszábadtolt Jeruzsálem*, I, Bp., 1893, 208.

⁹⁰ „Salse in cima a la torre ad un balcone / e mirò, benché lunge, il fer Soldano: / mirò, quasi in teatro od in agone, / l’ aspra tragedia de lo stato umano: / i vari assalti e ’l fero orror di morte, / e i gran giochi del caso e de la sorte.” *Gerusalemme liberata*, XX, 73. (Id. kiad., 458; ford. id. kiad., II, 307.)

⁹¹ „... la vita nostra è somigliante a la comedia o pur a la tragedia, piena di vari casi e di varie mutazioni di la fortuna. (...) Ma dappoi ch’ ella è morta, o più tosto ritornata al cielo, il gran teatro di questo mondo risuona di pianti e di querele e di lamenti”. „Il Ghirlinzone overo de l’epitafio”, in: TASSO, 1958, II, 2, 730.

⁹² Idézi COSTANZO, 1964, 19.

ezzel az egész udvari élet – centrális helyére kerül (a hosszú ideig követett minta az 1618-ban elkészült páрмаi Teatro Farnese),⁹⁴ s ahogy a látványosság, az illúzió világa behatol a nézők területére, bevonja őket a játékba, lebontja a realitás és fikció közé emelt válaszfalat, azaz nem „jelentést”, „üzenetet” közvetít, hanem a játék részesévé avatja a szemlélőt.⁹⁴ Ezzel párhuzamosan a század második harmadától kezdve a teátrummetafora szinte minden elképzelhető területre kiterjeszti hatókörét – a 17. századra már Európa-szerte „színház az egész világ”. Az esendő emberre leső ördögi kísértetek tára már jóval korábban *Theatrum Diabolorum* címmel jelenik meg,⁹⁵ a közelgő végidőket a *Théâtre de l' Antechrist* rajzolja;⁹⁶ a mnemotechnikai kézikönyvek „memóriaszínházként” ajánlják magukat,⁹⁷ a könyvkereskedés „studioso teatró”-vá lesz, a kertművészet „theatrum naturae”-kat alkot, az eretnekek kegyetlenségei a *Theatrum crudelitatum hereticorum*,⁹⁸ a legyek, pókok és egyéb rovarok az

⁹⁴ Hans TINTELOT, „Annotazioni sull' importanza della festa teatrale per la vita artistica e dinastica del Barocco”, in: *Retorica e barocco*, id. kiad., 233–241; STRONG, 1987, 97.

⁹⁵ ANGYAL Endre, *Theatrum Mundi*, Bp., 1938, 18. skk. (Minerva-könyvtár, 118). A váltást radikálisan szemléltetik Tasso elkeseredett sorai: „*Alberto Parma: Az álarcot a színpadra találták ki, hogy merész szabadságot biztosítson mások kibeszélésére és leszólására, elfedve a tettes arcát (...) Nápolyi Idegen: Az elképzelés nagyon jó lenne, már ami a régieket illeti; manapság azonban megváltoztak a szokások, és a közönség ölt álarcot, miközben a színészek álarc nélkül játszanak*”. („La maschera fu per la scena ritrovata, perché ella assicurasse l' ardità licenza del favellare e del moredere altrui, ricoprendo il viso del morditore (...) La ragione sarebbe assai buona per gli antichi; or son mutate l' usanze, e gli ascoltatori son mascherati, e smascherati gli istrioni.”) „Il Gianluca ovvero de le maschere”, in: TASSO, 1958, II, 2, id. kiad., 674.

⁹⁶ Sigmund FEYERABEND, *Theatrum Diabolorum*, Frankfurt, 1569.

⁹⁷ Nicolas Vignier művét (1610) ismerteti és elemzi Claude-Gilbert DUBOIS, „The Erosion of the Eschatological Myth (1597–1610)”, in: *Humanism in Crisis*, id. kiad., 207–222.

⁹⁷ L.róluk Frances A. YATES monográfiáját: *The Art of Memory*, London, 1966; valamint ő, *Theatre of the World*, London, 1969, 138–161 (a „The Stage of the English Public Theatre: The stage in Robert Fludd's Memory System” c. fejezet).

⁹⁸ A könyvkereskedés-színházakról: COSTANZO, 1964, 30; a kertszínházról uo., 27–28; az eretnekek színpadáról (számtalan egyéb példával együtt) uo., 23–25.

Insectorum theatrum lapjain borzasztják a jobb érzésű olvasót.⁹⁹ Az amszterdami nyomdász-művész Blaeu fivérek Ortelius nyomán¹⁰⁰ *Theatrum orbis terrarum* címmel adják ki világtalaszukat,¹⁰¹ az egyre pompásabban díszített templomok oltárképeit „theatrum sacrum”-ként tisztelik,¹⁰² Comenius optimista pánszofikus víziója a *Theatrum universitatis rerum*-ban rendszerezi az egyetemes emberi tudásanyagot,¹⁰³ Baltasar Gracián *Criticónja* keserű kritikával illeti az univerzum színházát.¹⁰⁴ Egymást érik a „theatrum chemicum”-ok, „theatrum anatomicum”-ok, a „theatrum artis pictoriae”-k, „theatrum artis scribendi”-k és „teatro poeticó”-k.¹⁰⁵ Az életrajzgyűjtemények a „híres férfiak scenáját” kínálják,¹⁰⁶ a keresztény fejedelem élete a „hősi virtus teátruma”,¹⁰⁷ trónusa „az igazság és dicsőség színpada”,¹⁰⁸ Isten maga „saját dicsőségének színpadán” tündöklik,¹⁰⁹ a csatalerek véres jelenetei (*teatri delle sanguinose battaglie*)¹¹⁰

⁹⁹ L. a sokszerzős, *Insectorum sive minimorum animalium Theatrum: olim ab E. Wottonio, C. Gesnero, T. Pennio inchoatum, tandem Th. Monfeti Londinantis opera (...) perfectum* című gyűjteményt (London, 1634).

¹⁰⁰ Abraham ORTELIUS, *Theatrum orbis terrarum*, Antverpiae, 1584.

¹⁰¹ Guilielmus BLAEU–Joannes BLAEU, *Theatrum orbis terrarum, sive atlas novus*, Amsterdam, 1645.

¹⁰² ANGYAL, 1938, 44; COSTANZO, 1964, 8, és az itt hivatkozott szakirodalom.

¹⁰³ Comenius színházmetaforájáról l. Giuseppe CENGIAROTTI, *Il teatro del mondo: Comenio e la cultura praghese dell' età di Rodolfo II*, in: „Studi storici”, 1992, 809–832; az enciklopedizmus vonatkozásában általában: Cesare VASOLI, *L' enciclopedismo del Seicento*, Napoli, 1978.

¹⁰⁴ Baltasar GRACIÁN, *El Criticón*, I, ed. Everisto Correa Calderón, Madrid, 1972, 18–27 („El gran teatro del Universo”).

¹⁰⁵ A metafora eluralkodásáról l. ANGYAL, 1938, 46–47.

¹⁰⁶ Egy – a későbbiekben elemzésre kerülő – példa: Galeazzo GUALDO PRIORATO, *Scena d' huomini illustri d' Italia*, Venezia, 1659.

¹⁰⁷ „teatro della virtù heroica” – Agnolo CORDE, „La calamità delle corti”, in: *Saggi accademici*, raccolti da Agostino Mascardi, Venetia, 1660, 261.

¹⁰⁸ „Il di lei trono era il teatro della gloria, e della Giustizia” – Galeazzo GUALDO PRIORATO, *Historia della Sacra real Maestà di Christina Alessandra Regina di Suetia*, Roma, 1656, 10.

¹⁰⁹ Daniello BARTOLI, *La ricreazione del savio* (1659), idézi: COSTANZO, 1964, 29.

¹¹⁰ A 17. század permanens háborúit megörökítő korabeli terminológia színházmetaforájáról: Gino BENZONI, *Alla volta del medioevo*, in: „Ateneo veneto”, 27 (1989), 91–95.

és a temetési ceremóniák komor díszletei (*theatrum doloris*) színházi terminológiával örökítették meg (*theatrum Martis – theatrum mortis*).¹¹¹ A 17. században a nyilvános büntetések, kivégzések egyre tudatosabb teatralizálása figyelhető meg,¹¹² a vesztőhely „hóhérok teátruma” lesz,¹¹³ s a történetet forgató kegyes olvasó szeme előtt is „mint egy színdarab szereplői” vonulnak el a hajdanvolt századok és a jelenkor hősei.¹¹⁴ A „theatrum historicum” különösen kedvelt toposzá válik; Marino „Fortuna színházának” nevezi Guicciardini híres Itália-történetét,¹¹⁵ a mohácsi ütközet leírásaiban Brodaricstól a Nádasdy-féle *Mausoleum II. Lajosról* szóló fejezetéig mind erősebb a tragédia felvonásrendjét és szereposztását követő ábrázolás,¹¹⁶ a korszak végére pedig

¹¹¹ BENE, 1989, 387–389; SZABÓ, 1989, 47.

¹¹² „A kora újkori büntetőakciók, mindig is ritualizált büntető színjátékok voltak, de a 17. századtól kezdődően a nyilvános büntetések tudatos teatralizálása figyelhető meg. A nyilvános kivégzések egyre inkább látványos ünnepekkel kezdtek válni, amelyek a barokk korszak minden más ünnepségénél több nézőt vonzottak.” Richard van DÜLMEN, *A rettenet színháza. Itélkezési gyakorlat és büntetőrituálék a kora újkorban*, Bp., 1990, 158. Az előadásnak aktív szereplője volt maga az elítélt is: közreműködése nélkül a véres ceremónia nem érte volna el kitűzött célját, a lojalitásérzés erősítését. A szerepséma adva volt: bátorságot és lélekjelenlélet kellett mutatni, esetleg rövid beszédben utalni a bűnbánatra, vagy imával, kegyes viselkedéssel fokozni a hallgatóság áhítatát az isteni világrend (és a földi jogrend) „helyreállításának” pillanatában. Az elítélt legfeljebb variálhatta a sémát, de ki nem léphetett belőle – ritkán adatott meg valakinek a lehetőség az öntörvényű alakításra, mint például a század egyik leghíresebb kivégzettjének, az évtizednyi időt siralomházban töltő, végső fellépésének minden momentumát az utolsó szóig és gesztusig aprólékosan kidolgozó Sir Walter Raleigh-nak. (GREENBLATT, 1973, 1–22.)

¹¹³ „Nem tudsz-é tanulni a nem régi példán, / Magad nemzetével történt tragédián, / Mely nagy magnatesek hóhérok teátrumán / Ezért pallos által mentek egymás után?” Ismeretlen költő verse, *A megnyomorítottakra ne mérd még több csapást*, in: *Magyar költők 17. század. A kuruc kor költészete*, kiad. Komlószi Tibor, II. Bp., 1990. 245 (Magyar Remekírók).

¹¹⁴ Az idézet forrása: Andreas HONDORFFIUS, *Theatrum historicum, sive promptuarium exemplorum*, Francofurti, 1598, 4. (A művet latinra fordító Philip Lonicer ajánlásából.)

¹¹⁵ „Teatro di fortuna è il mio volume” – Giovan Battista MARINO, *La Galeria*, I, a cura di Marzio Pieri, Padova, 1979, 152.

¹¹⁶ Brodarics színházmetamorfiája még feldolgozásra vár; *Mausoleum potentissimorum ac gloriosissimorum regni apostolici regum et primorum militantis*

a metafora már olyannyira elkoptatott, hogy a leghajmeresztőbb képzavarok „szcenírozására” is alkalmat ad: Guido Bentivoglio emlékirataiban a „történelem színháza” kizárólag a „nemes és tekintélyes fülekből állhat össze”.¹¹⁷

A század talán leggyakrabban használt metaforájáról van szó, olyan *keretről*, amely igen széles rétegek világlátását határozta meg, vizuálisan is megragadható modellt kínálva a személyes érintkezés technikáinak alakításához, a múlthoz való viszony meghatározásához, a tudományos ismeretek klasszifikálásához, s végül az ember világegyetemben elfoglalt helyének kijelöléséhez is. Működésének fontos sajátossága, hogy a felsorolt kommunikációs szintek csaknem mindegyikéhez hozzárendelhető a teátrum-toposz két modusa, egy „optimista” és egy „pesszimista” változat. Az interperszonális kapcsolatban önmagunk bemutatása, „szinrevitele” szolgálhatja a cicerói *amicitia*-eszmény megvalósítását – ugyanakkor a baráti kapcsolat érdekek mozgatta alkalmi szövetség, része saját, a közösség felé mutatott képünk kialakításának, ez a diskurzus pedig folyamatos színlelésre és leplezésre épül, megkívánja a másik fél előadásának állandó elemzését és önmagunk éber ellenőrzését.

A históriával folytatott dialógusban, a „történelemszínház” (*theatrum historicum*) toposzával kapcsolatban, az optimista megközelítés mellett, amely a tapasztalatok megsokszorozását kínálja az olvasás útján, a 17. században is él (és egyre erősebbé válik) a szkeptikus-pesszimista megközelítés, amely szerint a forgószínpad megfigyeléséből valójában semmiféle közvetlenül hasz-

Ungariae ducum, Norimbergae, 1664, 336–338. (Hasonmás kiadás: Bibliotheca Hungarica Antiqua, XXIV, kiad. Kőszeghy Péter, Bp., 1991.) A színháztoposzról RÓZSA György, *A Nádasdy-Mausoleum és Nicolaus Avancini*, ItK, 1970, 473.

¹¹⁷ A kardinális Famiano Strada történeti munkáját bírálva írja: „olykor olyan gyermekes és közönséges apróságok előadásába bonyolódik, amelyeken felháborodnak a nemes és tekintélyes fülek; s csakis ezekből állhat össze a Történelem színháza” („s’ avvulscia nel riferirne [sc. delle minutie] tal volta alcune, che troppo hanno del popolare e del puerile, onde se ne sdegnino le orecchie nobili, e gravi, delle quali solo il teatro storico deve esser composto”). BENTIVOGLIO, 1648, 138. A szerzőről alapvető: BERTELLI, 1973, 204–208.

nosítható ismeret nem származik. A múlt nem vonatkoztatható a jelenre, a jelen pedig interpretáció kérdése.¹¹⁸

A tudományos diskurzus teátrumában és a transzcendensre vonatkoztatott világszínház forgatagában két fő irányt követve igazodhatunk el. A rendszerezés egyik lehetséges szempontja a memóriaszínház toposza. A retorika hosszú szónoklatok bevésését segítő mnemotechnikai fogásai a középkori mágikus *ars notoria* eljárásain keresztül fejlődnek a modern kombinatorika kialakulását segítő *techné*vé. Az egyes figurák, szimbólumok és narratív elemek „elhelyezésére”, memorizálására kezdettől fogva a legalkalmasabb keretnek kínálkozott a színház konkrét megjelenési formája.¹¹⁹ Az egyetemes tudásanyagra kiterjesztve a teátrum – immár metafora formájában – ismét csak megfelelő szisztematizálási elv; Tommaso Campanella egy Galileihez írott, 1614-i leveléből idézünk:

¹¹⁸ „Nemhogy a régiek példájával nem kell élnünk, de az újabbakkal sem. Túl sok körülménynek kell egyeznie, hogy egybeesésről beszélhessünk, és túl nagy számra van szükség belőle, hogy szabályt formálhassunk. (...) A történelemkönyvek legfeljebb arra jók a politikusoknak, hogy ítélőképességüket fejlesszék (...) Neveléséges volna az a politikus, aki azt tartaná, hogy a mai államokat a Római Köztársaság mintájára kell irányítani. Csalódik, aki azt hiszi, hogy miután elolvasott valamely dicséretes példát a régiekről, azt azonnal alkalmazhatja is...” („Non solamente noi non dobbiamo valerci de gli esempi de gli antichi, ma né meno di quelli de’ moderni. Ricercano troppo grandí circostanze per essere gl’ istessi, e ne ricercano troppa grande quantita per formare una regola (...) L’ istorie non servono a’ politici se non per fare un buon giudizio, non dovendo essi operare conforme agli esempi, ma sí bene con quel giudizio che hanno formato sopra la lezione degli esempi.”) Így ír a század nagy gondolkodója, Virgilio Malvezzi (1595–1653) az *Il ritratto del privato politico cristiano* (1635) című munkájában (idézi: MATTEI, 1959, 103), s még számtalan hasonló kijelentést sorolhatnánk. Éljük itt be Zrínyiével: „Mert a hadi tanuságok, kiket az emberek mint egy tudománt [Zrínyi itt egyértelműen a históriára gondol – B. S.] rendben szabtak, benn vannak ugyan elménkben foglalva, de oly homályba keverve, hogy csaknem lehetetlen azokat próbára és cselekedetre fogunk és alkalmaztatnunk. Sokszor a helyett, hogy az emberből tudóst csináljanak, tudatlanná teszik.(...) Nincs két dolog a hadakozásban, kinek két szüne ne légyen, kinek két ellenkező magyarázatja ne találtassék, és annak mindenikének történt példája lehet, kit követhetnénk.” („Vitéz hadnagy”, 1. Diskurzus, in: ZRÍNYI Miklós *Összes művei*, I, kiad. Klaniczay Tibor, Bp., 1958, 435–436.)

„Valójában nem lehet anélkül filozofálni, hogy ne rendelkez-
nénk biztos és kipróbált rendszerrel a világok felépítéséről (...) Szeretném, ha ezt Istentől venné, és úgy haladna a színházak és
színek megismerésében, ahol az Örök Bölcsesség mutatja be for-
gó kerekeinek nagy látványosságát.”¹²⁰

A megismerhetők univerzumát áttekinthető rendbe szervező
enciklopedista szemlélet, akár katolikus (Athanasius Kircher),
akár protestáns (Comenius, Alstedt) vonulatát tekintjük,¹²¹ az
örök modell megragadásával, az irracionális, a kiszámíthatatlan
tényező kiiktatásával, a csoda keretek közé szorításával a koron
eluralkodó általános létbizonytalanságra, intellektuális és egzisz-
tenciális szorongásra¹²² kínált receptet, védelmet a pánszófia bi-
zakodó ideáljában.¹²³ A „színházban” minden előre tervezett, kész
forgatókönyv alapján működik; ha a szereplők maguk nem is
látják, a „váratlan” a Szerző számára előrelátható, az „irracio-
nális” nagyon is ésszerű, a „csoda” kodifikálható – hogy az „elő-
adás” bonyodalmait megoldó kulcsot a természet tanulmányo-
zásával akarjuk-e megragadni, vagy belenyugszunk a kiszá-
míthatatlan, de predesztinált rendbe, egyéni választás kérdése.
A „színház” ideája védelmet nyújt a kétellyel, a szkepszissel szem-
ben, hiszen már genezise is (legalább annak egyik ága) „optimis-
ta” tradícióhoz, a teátrummetaforával az ember végtelen lehető-
ségeit illusztráló, tökéletesedésének útját kijelölő klasszikus hu-

¹¹⁹ Frances A. YATES, „The Ciceronian Art of Memory”, in: *Medioevo e Rinascimento. Studi in onore di Bruno Nardi*, II, Firenze, 1955, 873–903; Paolo ROSSI, *Clavis universalis. Arti mnemotechnice e logica combinatoria da Lullo a Leibniz*, Milano, 1960.

¹²⁰ „In vero non si può filosofare senza uno vero accertato sistema della costruzione de’ mondi. (...) Però vorrei che pigli questo da Dio, e ci vada scoprendo li teatri e scene nelle quali rappresenta il Senno eterno tanti gran giochi di rote sopra ruote.” Idézi COSTANZO, 1964, 42.

¹²¹ A strukturális egybeesésről: Cesare VASOLI, „Gli enciclopedisti del Seicento e il libertinismo”, in: Tullio GREGORY et al., *Ricerche su letteratura libertina e la letteratura clandestina nel Seicento (Atti del Convegno di studio di Genova 1980)*, Firenze, 1981, 189–211.

¹²² BULLARD, 1992, 25–40.

¹²³ Vö. COSTANZO, 1964, 34–46.

manista gondolatkörhöz, Pico della Mirandola és Juan Luis Vives bizakodó látomásaihoz kapcsolódik.¹²⁴

A *theatrum mundi* másik aspektusa – és lehetséges eredeztetése – a morális allegória. Az antik és középkori források (Seneca, Petronius és Tertullianus) itt is azonosíthatók,¹²⁵ s az sem véletlen, hogy mikor és ki ássa elő őket. Az *Ikaromenipposz* lukianoszi motívumát – Menipposz a holdról nézi az apró-cseprő ügyeikben halálos komolysággal, sietősen forgolódó, nyüzsgő, szenvedő és háborúzó balga emberi gyülekezetet¹²⁶ – Erasmus tette ismét népszerűvé a 16. század elején, a *Balgaság dicséretében*:

„Nos, mi más az emberi élet, mint egy nagy színdarab, melyben mindenki önmagától elütő álarcot borít magára, és úgy jár-kál és játssza a választott szerepet, amíg a nagy színigazgató le nem szólítja a színről?”¹²⁷

¹²⁴ A színész maszk-, ill. szerepváltásának metaforájával már Plótinosz is a tökéletesedő lélek újának állomásait szemléltette (*Enneades*, III, 2, 15, id. GREENBLATT, 1973, 26). Ezt a szálát – a metafora pozitív felhasználását – veszi fel Pico della Mirandola (*Oratio de dignitate hominis*, 1486): „Ki ne csodálná ezt a mi kameleonunkat? Az Ember ő, akiről Aszklépiosz, jelleme változékonyságát és önalakító képességét vizsgálva, azt mondta, Próteusz jelképez a mítoszokban.” (*The Renaissance Philosophy of Man*, id. kiad., 226). Az ő nyomán halad Juan Luis Vives (*Fabula de homine*, 1518): mikor a csodálatos alakváltó képességgel megáldott ember az istenek szerepébe bújik, az olümposziak „... megdöbbenek, hogy ők maguk is színre vihetők és ily meggyőző utánzással ábrázolhatók; azt mondták, magát a sokalakú Próteuszt látják az Óceán fiát. Iihetetlen tapsviharban törtek ki, felmentve a nagy színészt a további játék alól.” (Id. uo., 389).

¹²⁵ A sztoikusok a külvilág hívságos voltát jelzik vele, az emberi nagyság hiú ürességét (pl. Seneca, *Epistulae morales*, XVIII, LXVI, LXXX). Az egyházatyák (Tertullianus, *De spectaculis*), majd a középkori teológusok (John of Salisbury, *Policraticus*) ezt az irányt folytatják, a *contemptus mundi* jegyében (a szövegeket idézik: Jonas A. BARISH, *The Antitheatrical Prejudice*, in: „The Critical Quarterly”, 8 [1966], 330–331; GREENBLATT, 1973, 29). A hivatkozás forrása általában (Pál, I, Kor., 4, 9. mellett) Petronius (*Satyricon*, 80): „Mint a színészek a pódiumon: apa-mezben az egyik, / ez fiu ott, az dűsgazdag a tiszte szerint: / ám a szövegkönyv végét jelzi vidám szerepüknek, / arcuk igaz színt ölt, és a komédia kész”. (Iforvách István Károly fordítása, Bp., 1972 |Bibliotheca classica|.)

¹²⁶ „Ikaromenipposz vagy az úrhajós”, in: LUKIANOSZ, II, 1974, 150, skk.; I. még „Az álom vagy a kakas” színház hasonlatát, uo., 129.

¹²⁷ Kardos Tibor fordítása; ERASMUS, *A balgaság dicsérete*, kiad. Kardos Tibor, Bp., 1987, 92.

Az egyik legjelentősebb és legnagyobb hatású 16. század végi emblémagyűjtemény, Jean Jacques Boissard *Theatrum vitae humanae*-ja (1596) címét a *Vita humana est tanquam Theatrum omnium miseriarum* c. emblémáról vette; az ábrázoláson az uralkodói páholy két oldalán elhelyezkedő nézősereg gyűrűje szemléli a színpadot („az emberi élet olyan, mint a cirkusz vagy egy nagy színház”); a világszínházban a kísértések, a bűn, a halál és a Sátán gyötrik a kínlódó emberi géniuszt,¹²⁸ „aki”, ha jól alakítja szerepét a földi nyomorúság teátrumában, jutalmul az égbe emelkedik, Jehova, a „legfőbb néző”, a „taps vezére” színe elé.¹²⁹

A *theatrum vitae humanae*, a *theatrum mundi* képzetköre az idézett előzmények, majd Shakespeare és Calderón¹³⁰ után évtizedekkel is folytatja hódító útját.¹³¹ Az ismétlődő színek monotonája, az önmagába visszatérő látszatmozgás és lényegi mozdulatlanság lidércnyomása éppúgy alkalmat adott a keserű kritikára, mint a rezignált libertinus rálegyintésre, a sztoikus belenyugvásra vagy éppen a felszabadult, gúnyos kacagásra – tragédia vagy komédia, egyremegy. A játék játék marad; a csepűrágók, a nézők cserélődnek – az előadás változatlan.¹³²

¹²⁸ „Vita hominis tanquam circus, vel grande theatrum est: / Quod tragici ostentat cuncta referta metus. / Hoc lasciva caro, peccatum, morsque, Satanque / Tristi hominem vexant, exagitantque modo.” Idézet és illusztráció: YATES, 1969, 23. tábla.

¹²⁹ Thomas HEYWOOD, *An Apology for Actors* (London, 1612) c. művéből idézi YATES, 1969, 164–165 (a „The Theatre as Moral Emblem” c. fejezetben).

¹³⁰ A szerepjáték toposzáról Shakespeare-nél és követőinél: BARISH, 1966, 337–341; GREENBLATT, 1973, 47–51. Calderónról és forrásairól: CURTIUS, 1948, 146–152.

¹³¹ Kimerítően széles körű katalógust ad a toposz korabeli alkalmazásáról a jeles publicistától és történétirótól: Eberhard WASSENBERG, *Humanae vitae scena, conditiones hominum et mores ad Amusim repraesentans*, Lovanii, 1636.

¹³² Walter Raleigh melankolikus strófát szentel a motívumnak: „What is our life? a play of passion, / Our mirth the musicke of division, / Our mothers’ wombes the tyring houses be, / Where we are drest for this short comedy, / Heaven the Judicious sharpe spectator is, / That sits and markes still who doth act amisse, / Our graves that hide us from the searching Sun, / Are like drawne curtaynes when the play is done, / Thus march we playing to our latest rest, / Onely we dye in earnest, that ‘s no Jest.” Idézi GREENBLATT, 1973, 26.

„Már jönnek is a színre az új emberek, akik ugyanazt a darabot játsszák, ugyanabban a szereposztásban; majd ők is szétszóratnak, s azok, akik ma még a rivaldában állnak, egy napon eltűnnek: újabbak, mások foglalják majd el a helyüket” – írja Jean de La Bruyere a század végén, 1688-ban;¹³³ míg a Lipót császár dicsőségét ünneplő bécsi spektakulum, Francesco Sbarra *Pomo d' oró*-jának tréfás kedvű Mómusa így beszéli le a bánatos Arrindót az öngyilkosságról: „Hiszen tudod, hogy az életünk csupán komédia, ahol mindnyájan, akik élünk, azt a szerepet adjuk elő, amelyet ránk osztottak, legyen az szolgálva vagy király – s e világ a színpad”.¹³⁴

A barokk világszínháznak, ahol a teljes univerzum grandiózus teátrumként jelenik meg, persze van optimista „olvasata” is. „Az ég (...) változó csillagképeivel, a bolygók s főként a nap keringésével évente négyszer vált színt, és minden nap új jelenetet mutat” – magyarázza a tudós jezsuita, Daniello Bartoli.¹³⁵ A világegyetem forgószínpadának ez a képzelete, úgy tűnhet, kizárja a hírnév, a *Fama* közvetítésének problémáját. Az égi dicsőség nem szorul mediációra, hiszen adományozója egyúttal tetteink hiteles tanúja, a Mindenható:

Az istenek a nézők, a Föld a szín,
S magunk csupán a rajta nyüzsgő komédiások.¹³⁶

A jezsuiták, miközben a teátrum konkrét megnyilvánulási formáin – érthető morális aggályoktól vezetve – fanyalognak,¹³⁷ a világszínház képzetét lelkesen használják. A neves jezsuita drámaíró, Nicolaus Avancinus jogos optimizmussal ünnepli égi és földi publikum összhangját, néző és dicsőítő költő lényegi azonosságát összegyűjtött művei Nádasdy Ferenchez szóló 1655-i ajánlásában:

¹³³ Idézi OSSOLA, 1987, 146.

¹³⁴ „Tu sai, che il viver nostro / È giusto una commedia, in cui la parte / o di Servo, o di Re / Ch' assegnata se gli è, si rappresenta / Da ciascuno chi vive: / Questo Mondo è la scena...” Idézi: ANGYAL, 1938, 49.

¹³⁵ *Geografia trasportata al morale*, Roma, 1663, 550.

„A büntelen emberi élet Színházában egyedül te adod elő az Igazság szent törvényeit, az Állhatatosság látványosságait, a Jószág bizonyosságait (...) Így a Világ színe előtt eléred, hogy magadban válsz színházzá, amelyben fellép mindenki szeretete, helyet foglal Magyarország óhaja, megmutatkozik a legmagasabban és a legalacsonyabban állók elismerése, s a királyok és császárok megbecsülése egyaránt ösztönzi a nézőt és a dicséretet zengőt.”¹³⁶

Ugyanakkor az ellenreformációs optimizmus meglehetősen voluntarista konstrukció, inkább a „legyen”, mint a „van” világot tükrözi; Torquato Tasso, idézett dialógusában, már jóval korábban fel is veti a jelenkor és az utókor (végső soron mennyei és evilági közönség) eltérő ítéletének kérdését, a tapsrend problémáját:

„Azok, akik az élőket szokták dicsőíteni, ha nem tévedek, hasonlók azokhoz, akik a színészeket dicsérik, miközben még fényben úszik, és ezer színben játszik a színpad, s folyik a mesés cselekmény (...) Míg lelkünk feszült és csodálattal teli, úgy tűnik, semmi másra nincs szükség, mint csendre és figyelemre: dicsérő szavaink ekkor helytelenek és alkalmatlanok, s inkább a szenvedély, mintsem a megfontolás diktálja őket; mert a halál az, ami

¹³⁶ „Son li Dei spettator, la terra è scena, / Et noi siam gl' histrioni ond' ella è piena.” Luigi Alamanni versét idézi COSTANZO, 1964, 17. „Natura, da Signor guidata, fece / nel spazio la comedia universale, / dove ogni stella, ogni uomo, ogni animale / ogni composto ottien la propria vece” – írta Campanella is, majd így folytatja: „Finita questa come stimar lece, / Dio giudice sarà giusto ed eguale.” Tommaso CAMPANELLA, „Che gli uomini seguono più il caso che la ragione”, in: *Opere di Giordano Bruno e Tommaso Campanella*, a cura di Augusto Guzzo e Romano Amerio, Milano-Napoli, 1961, 801 (La letteratura italiana. Storia e testi, 33).

¹³⁷ Pl. Joannis MARIANA, „De spectaculis liber singularis”, in: J. M., *Tractatus VII, Coloniae Agrippinae*, 1609, 127–188.

¹³⁸ „Unus in inculpatae vitae humane Theatro exhibes sanctas Iustitiae leges, constantiae spectacula, benignitatis documenta (...) Quibus id universum efficis, ut unus Theatrum evadas, in quo ludant omnium affectus, occupentur Hungariae desideria, exercentur summorum aequae ac infimorum vota, et Regum Caesarumque aestimatio spectatorem pariter agat et Laudatorem.” *Poësis dramatica Nicolai Avancini*, Viennae, 1658. Idézi: ANGYAL Endre, *Nicolaus Avancinus és Nádasdy Ferenc*, in: „Egyetemes Philologiai Közlöny”, 1940, 94.

dicsővé teszi az egész életet, és a vég hagyja jóvá minden cselekedetünket.”¹³⁹

A siker biztosította földi hírnév a vak szenvedély és vonzalom terméke, nem is volna rá szükség, hiszen csak zavarja az elfogulatlan örök judíciumot. Ám a színház veszélyes metafora. A Legfőbb Néző és mennyei udvara előtt zajló spektakulumban a közismert elemek – a taps, a siker, a maszkar, a meglevésztés és illúzió – konstitutív funkciót hordoznak:¹⁴⁰ a véleményre, az *Opinióra* alapozott „dicsőséget” implikálják. Az istenek maguk is tévedhetnek, sőt talán önmaguk megcsalására teremtették „saját képükre” az embert. Francesco Patrizi már igen korán végletekig is viszi a szókép logikáját: „Az istenek azért teremtették és ruházták fel az embert valami látszólagos isteni külsővel, hogy megcsalják önmagukat, miközben a világ színpadán ágáló maszkaras alakokban szemlélik magukat” – írja *Retorikájában*.¹⁴¹ Az égi nézőközönség, a „Szent Udvar” a földi udvar mintájára viselkedik, s meglehet, az istenek köreiből sem az örök ideák igazgatnak, hanem a meglevésztés, a csalás, a színlelés és a leplezés.

¹³⁹ „Coloro i quali sogliono i vivi celebrare, sono, s' io non m' inganno, simili a quelli che lodano gli istrioni, mentre ancora ne la scena luminosa, dipinta di molti colori, si rappresentano l' azioni favolose (...) e mentre tutti gli animi sono sospesi e pieni di maraviglia, niuna altra cosa par che si ricerchi che 'l silenzio e la attenzione: onde le nostre lodi in quel tempo paiono sconvenevoli e importune, e dettate più tosto da passione che dal giudicio: perciocchè una bella morte è quella ch' onora tutta la vita, e dal fine sono approvate tutte le azioni...” Torquato TASSO, „Il Ghirlinzone”, id. kiad., 730.

¹⁴⁰ A nyilvános társadalmi diskurzus metaforáinak hármas funkcionális tagolódásáról (dekoratív, evokatív és konstitutív funkció – ez utóbbi nem egyszerűen ékesíti vagy hatékonyabbá teszi az agitációt, hanem egyenesen megteremti a kommunikációs szituációt és kizárja az „átlépés” lehetőségét más diskurzustípusokba): RIGOTTI, 1992, 15–18. A történelmi analógiák ezzel rokon használati módjairól: Luciano CANFORA, *Analogia e storia. L' uso politico dei paradigmi storici*, Milano, 1982.

¹⁴¹ „Gli iddii si fecero l' uomo, il quale vestirono di una certa apparente divinità per ingannare se medesimi, in riguardandogli nella scena del mondo in guisa dei travestiti”. Francesco PATRITIO, *Della retorica dieci dialoghi*, Venetia, 1562, 49a. (A kétnyelvű – s az olasz szöveget fakszimilében hozó – kiadást használtuk: Frane PE'TRIĆ, *Deset dijaloga o retorici*, urednik Vladimir Filipović, Pula–Rijeka, 1983.) A motívum további életéhez l. Campanella versét „Gli uomini son giuoco di Dio e degli angeli”, in: *Opere di Giordano Bruno e Tommaso Campanella*, id. kiad., 800.

A 17. század udvari traktátusirodalmának és a kapcsolódó műfajoknak legáltalánosabb gesztusa az udvar, az udvari értékrend és viselkedésforma kiterjesztése, egyetemes érvényűvé nagyítása. Érdekes paradoxonnal állunk szemben. Egyrészt, a 16. század elejétől kezdve (a folyamat messzebről indul, de ekkor válik szembetűnővé és dokumentálhatóvá), az Udvar a közembert mind következetesebben kirekesztő, finomodó szokásrendjével, bonyolult beavatási szertartásaival a néptől magát elhatároló zárt mikrotársadalommá alakul.¹⁴² Láttuk, hogy Castiglione ideális modellje szerint a *Corte* még elvileg nyitott közösség, mindössze a nemesi származást kísérő előítéletes közvélekedés (*opinione universale*) teszi nehezebbé – de nem lehetetlenné! – az alacsonyabb sorból származók bekerülését.

„...ha volna két udvari ember, kikről senki még semmi véleményt sem alkotott, sem jót, sem rosszat, mihelyt megtudják, hogy az egyik nemes származású, a másik nem, mindenki kevesebbre fogja becsülni a másíknál azt, aki nem nemes és sok idejébe és fáradságába fog kerülni, hogy az emberek véleményében ugyanazt a helyet foglalja el, mint a másík az első pillanattól fogva, csupán azért, mert nemes ember.”¹⁴³

(Nem véletlen, hogy a *Cortegiano* elhíresült passzusa nyomán különösképpen elterjedt a nemesség kritériumairól és funkciójáról – *de nobilitate, della nobiltá* – értekező művek zsánere.)¹⁴⁴

¹⁴² Vö. KLANICZAY G., 1987, 40–41. Az udvari ember „mutációjáról” rendkívül alapos feldolgozás, nagy irodalmi anyag hasznosításával: Manfred HINZ, *Rhetorische Strategien des Hofmannes. Studien zu den italienisch Hofmannstraktaten des 16. Und 17. Jahrhunderts*, Stuttgart, 1995.

¹⁴³ „...se saranno dui omini di palazzo, i quali non abbiano per prima dato impression alcuna di sé stessi con l’ opere bone o male; subito che s’ intenda l’ un essere nato gentilomo e l’ altro no, appresso ciascuno lo ignobile sarà molto meno estimado che ’l nobile, e bisognerà che con molte fatiche e con tempo nella mente degli omini imprima la bona opinion di sé, che l’ altro in un momento, e solamente con l’ esser gentilomo, averá acquistata”. *Cortegiano*, I, 16 (ford. 46).

¹⁴⁴ Hogy csupán az egyik legjelentősebb (s a későbbiekben részletesen elemzett) példára utaljunk: Torquato TASSO, „Il Forno ovvero de la nobiltá”, in: TASSO, 1958, II, 1, 3–113. Alapos összefoglalás a kérdésről: Claudio DONATI, *L’ idea bi nobiltá in Italia: secoli XIV-XVIII*, Bari, 1995.

Guicciardini idézett emlékirataiban már szigorú határt von udvar és város, *Palazzo* és *Piazza* között:

„Ne csodálkozzatok, ha nem ismerjük az elmúlt korokat, s nem tudunk róla, mi történik a tartományokban vagy távoli helyeken; mert ha jól meggondoljátok, nincs igazi ismeretünk azokról a dolgokról sem, amelyek mostanában, nap mint nap zajlanak a saját városunkban; gyakran oly sűrű köd vagy vastag fal választja el a Palotát a Köztértől, hogy emberi szem át nem hatolhat rajta, s a nép annyit tud arról, amit irányítói tesznek, vagy az okról, amiért teszik, mint arról, ami Indiában történik; ezért van az, hogy a világ oly könnyen megtelik hamis és üres véleményekkel.”¹⁴⁵

S jóllehet itt a különbségtétel kritériuma az eltérő információ mennyiség, a distinkció hamarosan antropológiai szinten is megalapozást nyer. Francesco Patrizi 1553-ban megálmodott „Boldog városában” (*Città felice*) a földművesek olyan „tagbuzakadt férfiak, akik elviselik [a munkát], s hogy a fásasztó voltára hivatkozva ne tagadhassák meg, valamint hogy a polgárok nagyobb szabadsággal parancsolhassanak nekik, szolgasorban kell élniük. S hogy uraik utasításaival ne merjenek szembeszegülni, szükséges, hogy félénk és alázatos természetűek, amint mondani szokás, szolgálalkúek legyenek”.¹⁴⁶

Az urak civilizált érintkezésének anyagi és tárgyi feltételeit biztosító kereskedő- és kézművesrendek, mivel „az elmondottak szerint nem lehetnek boldogok, nem léphetnek be a boldog város

¹⁴⁵ „Non vi maravigliate che non si sappino le cose delle età passate, non quelle che si fanno nelle provincie o luoghi lontani; perchè se considerate bene, non s' ha vera notizia delle presenti, non di quelle che giornalmente si fanno in una medesima città, e spesso tra 'l palazzo e la piazza è una nebbia sì folta, o uno muro sí grosso, che non vi penetrando l' occhio degli uomini, tanto sa el popolo di quello che fa chi governa, o della ragione perchè lo fa, quanto cose che fanno in India; e però si empie facilmente el mondo di opinione erronee e vane”. *Ricordi*, II, 141 (id. kiad., 315).

¹⁴⁶ „...huomini, che sieno robusti e possenti a sopportarlo [sc. il faticoso affanno], e accioché per la fatica non possano ricusarlo, e perchè i cittadini possano più liberamente loro comandare, é bisogno che sieno servi. E accioché, comandando loro i signori, non ardiscano di opporsi a i comandamenti loro, sieno timidi, e di vile animo, e, come si dice, servi per propria natura”. Francesco PATRITIO, *La città felice*, Venetia, 1553, 7a.

területére (...) s így nem nevezhetők polgároknak sem. (...) az előjogok, a jólét, a kényelem mind a polgároknak jutnak, a szolgálat, a kínlódás és fáradozás a többieknek marad.”¹⁴⁷ (Az antik városköztársaságot idéző „plátói” terminológia ne lévessen meg: a „boldog város” valójában az Esték ferrarai udvarának idealizált változata.)¹⁴⁸

A következő század első harmadának végére az utópia egyértelműen valósággá értékelődött; Nicolas Caussin jezsuita atya már saját „tapasztalatára” hivatkozva írja:

„...a nemes és udvari emberek teste rendszerint jobb kötésű [ti. a többiekénél – B. S.], s mivel a természet mesteri keze finomabban alkotta meg őket, érzékszerveik élesebbek, szellemük élénkebb, tagjaik arányosabbak, viselkedésük udvariasabb, bájuk tökéletesebb. Mindez pedig igen szép lakhelyet biztosít lelküknek, hogy szabadabban fejthesse ki hivatását.”¹⁴⁹

Az udvari politikát irányító férfiak fizikai felsőbbrendősége olykor már a komikum határát súroló (ám rendkívül komolyan vett) magyarázatokat nyert; Don Pio Rossi, a jámbor piacenzai szerzetes például meggyőződéssel állítja:

„A nagy emberek bölcsebbek és okosabbak a kisebbeknél, mert az agyuk messzebb esik gyomruk háborgásaitól, s kevésbé tüzes lelkűek, mivel szenvedélyeik nagyobb távolságot tesznek meg, hosszabb úton jutnak ideig legfőbb székhelyükről, a szívből.”¹⁵⁰

¹⁴⁷ „non possendo per le predette ragioni beati, non intreranno in parte della città beata (...) e per ciò non saranno da chiamar cittadini. (...) Et per ciò le preminenze, gli agi, le comodità, saranno tutte loro, ed il servizio, gli stenti, e le fatiche saranno tutte di quegli altri”. Uo., 4b.

¹⁴⁸ Patrizi társadalomfelfogásának és platonista ihlet-elméletének érintkezési pontjairól: Lina BOLZONI, *L' universo dei poemi possibili*, Roma, 1980, 38–46 (Strumenti di ricerca, 28).

¹⁴⁹ „...i corpi de' Nobili, e Gentilhuomini sono ordinariamente meglio fatti, e come impostati più delicatamente dalle artificiose mani della natura, c' hanno i sensi più sottili, gli spiriti più vivi, le membra meglio proportionate, le maniere più gentili, e la gratia più compita. Et tutto questo prepara all' anima una bellissima bottega, per essercitare le sue fontioni con maggiore libertà.” Nicolò CAUSSINO, *La corte santa*, Traspontata dal francese dal sig. Carlo Antonio Coccastello, Venetia, 1637, 14–15.

¹⁵⁰ „Gli uomini grandi sono più savii, e prudenti de' piccioli, perchè hanno più lontano il cervello dalle perturbazioni dello stomaco, et li spiriti men caldi in

Giovanni Botero civilizátori optimizmusa („az udvarok kiművelik a szokásokat és kifinomítják a művészeteket: felébresztik az elmét és megérlelik az ítélőképességet”) csak a messzi inka birodalomban nyerhet igazolást.¹⁵¹ A valódi Udvar egyre lávólabbb kerül a magánemberek világtól, szinte égi magasságba emelkedik; profán isteneit mind veszedelmesebb megközelíteni. E tekintetben már egybehangozóak a humanisták nyilatkozatai:

„A Fejedelem, mint (...) mondtuk, földi Isten: ne szűnj meg kötelező tisztelettel illetni, mint valami szentséget.”¹⁵²

„A nagyokat úgy kell megközelíteni, mint a tüzet: sem túl messzire, hogy ne fázzunk, sem túl közel, hogy meg ne égessük magunkat. (...) Azoktól, akik sokkal magasabban állnak nálunk, a lehető legtávolabb tartjuk magunkat, vagy legalábbis ne közelítsünk hozzájuk; gondoskodjunk róla, hogy ne váljunk ellenségekké, de ne keressük barátságukat sem. (...) Aki nagy dolgokban akar gyönyörködni, ne nézze őket túl közlelől: a látvány távolságot követel.”¹⁵³

A szociológia terminusaira lefordítva a metaforákat: az igazgató centruma a 16. század közepétől egyre szűkül, a hatalom koncentrálódik, s párhuzamosan azzal a folyamattal, ahogy a hatalom mindinkább önmaga sajátos nyelvezetén, a pusztá erő (sőt erőszak) terminusaiban azonosítja magát, úgy tűnik, feles-

riguardo del viaggio lungo, e della distanza maggiore che acquistano dal cuore primo loro principio.” Pio ROSSI, *Convito morale per gli etici, economici e politici*, Venetia, 1639, 214. Vö. Albano BIONDI, „Il ‘Convito’ di Don Pio Rossi: società chiusa e corte ambigua”, in: *La Corte e il ‘Cortigiano’*, II, id. kiad. (1980), 98.

¹⁵¹ „...Le corti ripuliscono i costumi e assottigliano le arti: svegliano gli ingegni e maturano i giudizi”. A *Relazioni universaliból* (1596) idézi, értelmezi: Giuliano FERRETTI, „Sull’ idea dei civiltà in Botero”, in: *Botero e la ‘Ragion di Stato’*, id. kiad., 233.

¹⁵² Stefano GUAZZO, *De civili conversationi libri quatuor – La civil conversatione divisa in quattro libri*, Argenterati, 1614, 612.

¹⁵³ „Bisogna approssimarsi a Grandi come al fuoco: non troppo lontano per non sentir il freddo, né troppo vicino per non abbrucchiare (...) Coloro che sono di gran lunga superiori a noi, si devono tener più lontani che si può, o almeno lasciare ove sono: procurare di non essere loro nemico, ma non cercar che siano amici. La compagnia di costoro non è compagnia, è servitù se però non diviene inimicitia. Chi vuol godere le figure grandi non se le avvicini all’ occhio: la loro veduta ricerca lontananza”. Idézi BIONDI, 1980, 97.

legessé válik, kiszorul köreiből az eladdig nélkülözhetetlen, legitimáló funkciót betöltő humanista. Az akadémiákat államosítják,¹⁵⁴ s a „független” értelmiségi választásra kényszerül: lázadó módjára a visszahúzódó magányra, a kontemplatív létformára voksol (mint arra már Antonio Guevara buzdított a *Relox* palinódiájában, a *Menosprecio de Corte y alabanza de aldea* lapja-in),¹⁵⁵ vagy elfogadja a megváltozott játékszabályokat, és beépül az igazgatási szakapparátusba (ennek útját-módját és technikáit tárgyalja a 16. század második felétől megizmosodó műfaj, az ún. *segretario*-irodalom).¹⁵⁶ A „döntés” persze irreális. Az érvényes nyilvánosságból (hiszen az Udvar továbbra is, sőt egyre inkább az!) nem lehet kivonulni, nemhogy a romlatlan vidékre, de még a Palota falain kívülre, a Városba sem. „Bármily népesek a városok, ha nincs bennük udvar, rémisztő pusztaságnak tűnnek” – borzong bele még a gondolatba is a jámbor Pio Rossi.¹⁵⁷ A Guevara-féle prédikációk önmagukat cáfolják, már megírásuk gesztusában is benne van a fájdalmas felismerés: a menekülés lehetetlen, társadalmi értelemben öngyilkosság – a kivonulás után eltűnünk a nyilvánosság színpadáról, heroikus lemondásunk értelmét veszti, mert nem lát bennünket a „Világ” – amelyből csak egyetlen létezik: az Udvaré.¹⁵⁸

¹⁵⁴ KLANICZAY T., 1993, 18–19.

¹⁵⁵ QUONDAM, 1980, 63–68.

¹⁵⁶ A műfajról és a jelenségről: ROSA, 1982, 306–324.

¹⁵⁷ „Per popolate che siano le Città, se non vi é la Corte, riescono un’ horrida solitudine”. Idézi: BIONDI, 1980, 111.

¹⁵⁸ Szimptomatikus az Eberhard Weyhe által megfogalmazott gondolat. Az udvari élet elkeseredett bírálatát tartalmazó értekezése egyszersmind a „vita privata” ideáljával is leszámol. Hiszen az elfogulatlan szemlélő ott sem találkozik mással, mint törvényszegéssel, az igazság és a becsület meggyalázásával, birtoklászággyal, hitszegéssel, csalással, lopással, hazugsággal, színleléssel és leplezéssel: „a művelteket és nemeslelkűeket az érvényesülés vágya, a hatalmasokat a pártszenvédély, az elesetteket és tudatlanokat a vélemények tekintélye vonssza erre a színpadra. (...) Így aztán nemcsak az udvarból, de az egész világegyetemből meneküljön az, aki a boldog letet keresi.” („Eruditi ac magnifici ambitu, potentes factionibus, infirmi ac imbecilles autoritate opinionum in hanc scaenam trahuntur. (...) Non itaque aulam, sed mundum universum fugiat, qui beatam vitam quaerit.”) Eberhard WEYHE, *Aulicus politicus*, Wolfenbuty, 1622 (első kiadása: 1596), 10–11; 21.

Az eredmény a Humanista szempontjából skizofrén állapot: kötelező részt vennie abban, amit megvet. Nem véletlen, s talán nem is oly paradox jelenség tehát, hogy az udvari társadalom zártabbá válásával egyidejűleg, az ellenében megfogalmazódó erkölcsi kritika egyetemessé tágítja érvényességi körét, az Udvarat a Világgal azonosítja, az udvar bírálata a társadalmi gyakorlat teljességére kiterjeszti. Ennek eszközül pedig magát kínálja az eredetileg – Castiglione által – társadalmi mintaként, a tökéletesedés modelljéül kidolgozott szerepjáték-metaforika. A 17. századra „kezdve az egyéntől, aki színlel vagy leplez, a valósi nikodémizmustól a csalásig és a »maszkig«, a világ – és nem csak az udvar – a világ mint az udvarban sűrűsödő társadalmi, kulturális és politikai viszonyok összessége és rendszere válik »színpaddá«, »teátrumma«, grandiózus kollektív megtévesztésé, hatalmas színpadi gépezetté, amelynek működésébe ritkán pillanthatnak be a »kíváncsi szemlélők«¹⁵⁹.

A színlelésre épülő udvari élet kritikáját legszemléletesebben talán a 17. század első felének rebellis gondolkodója, Traiano Boccalini fogalmazta meg a *Ragguagli di Parnassóban*: „A fejedelmi udvarok nem mások, mint maskarák zsisbásárai, ahol csalásra fabrikált hamis holmit árusítanak”.¹⁶⁰ „Színpad az udvar, ahol egy személy több szerepet igyekszik alakítani, hogy megsokszorozott nagyságában még nagyobbnak látsszék” – visszhangozza a század közepén Giuseppe Maria Maraviglia, az ünnepeelt padovai író.¹⁶¹ A kriptokálvinizmussal gyanúsított velencei szervita, a tridenti zsinat diplomáciai manővereinek leleplezője, Paolo Sarpi már szélesebb értelemben él a metaforával: „Álarcot hordok, és kénytelen vagyok azt hordani, mert nélküle már senki sem élhet biztonságban Itáliában.”¹⁶² Pio Rossi a hatalmasok

¹⁵⁹ ROSA, 1982, 300.

¹⁶⁰ „...le corti dei principi altri non sono che botteghe di maschere, dove non si mercanteggia se non roba finta, fabbricata per servizio dell' inganno”. (*Cent.* I, 1, id. kiad., 8.)

¹⁶¹ „È una Scena la Corte, ove una persona vuol fare più personaggi, per farsi conoscer più grande nelle moltiplicate grandezze”. Giuseppe Maria MARAVIGLIA, *Degli errori de' savi consagrati a Minerva*, Venetia, 1662, 293.

¹⁶² „Io porto una maschera, et sono costretto a portarla, perchè senza di essa nessuno può vivere sicuro in Italia.” Idézi ROSARIO VILLARI, *L'elogio della dissimulazione. La lotta politica nel Seicento*, Bari, 1987, 22.

sorsszerű büntetéseként festi le a nyilvános szereplés terhét: „A sok egyéb nyomorúságnál, amelyek a nagyságot kísérik, nem alábbvaló, hogy a nagy emberek színházba való életet élnek, hiszen folyton a nézők sokasága előtt kell fellépniük” – majd általánosabb érvennyel is visszatér a teátrumképhez: „századunk a tünékeny látszat kora, s egész évben maskarát hordunk”.¹⁶³

Az „Udvar-Színház” asszociáció azonban a legteljesebb természetességgel fordul át a „Világ-Színház” azonosításba, akár egy szövegen belül is. Lássuk például az egyik legjobb tollú 17. századi udvaronc, a ferrarai Fulvio Testi sorait:

„Az udvari rosszakarat (...) az a rosszakarat, amely az irigység anyja s az erény ellensége (...), amely mint a veszett kutya ugat, harap és szaggat minden ok, vég és válogatás nélkül, az a rosszakarat, amely hogy súlyosabban és biztosabban sebezhesen, a barátság mezét ölti magára, és a jóakarátú buzgalom álarcáját hordja – a legtöbbször a kegyesség szerepét deklamálja a világ színpadán”.¹⁶⁴

Nicolas Caussin 1637-ben már közhelyszerű szentenciákat vet papírra, mikor azt írja:

„Az erény egyik legnagyobb hátráltatója, hogy úgy élünk a világon, mintha komédiát játszanánk, s folyton maszkot hordunk; mindenki másnak akar tűnni, mint ami, és senki sem akarja bevallani, kicsoda is valójában. (...) Jobban ragaszkodunk a maszkhoz, mint az archoz, a hasonlóhoz, mint az igazhoz, a véleményhez, mint a lelkiismerethez; az udvaroncok többsége kétnyelvű és kétszívű szörnyeteg. (...) Az alakoskodás uralkodik (...) az

¹⁶³ „La grandezza tra le molte miserie che l' accompagnano, ha questa non inferiore ad ogn' altra: di vivere una vita da teatro: perciocché esposti i Grandi continuamente sono alla veduta d' un mondo di spettatori (...) questo è un secolo d' apparenza e si va in maschera tutto l' anno”. ROSSI, 1639, 420, vö. BIONDI, 1980, 98, 107.

¹⁶⁴ „La malignità della corte (...) quella malignità ch' è madre dell' invidia, ch' è nemica della virtù (...) che come cagna rabbiosa latra, morde, lacera senza occasione, senza termine, senza distinzione, quella malignità che per far colpi più gravi e più sicuri si veste l' abito dell' amicizia, si mette la maschera del zelo e sulla scena del mondo il più delle volte recita la pietà.” Testi leveleiből Marina CASTAGNETTI-nek a szöveget bőven citáló tanulmánya nyomán idézünk: *L' epistolario di Fulvio Testi*, in: „Studi secenteschi”, 14 (1973).

ember annyira hozzászokott hogy annak tűnjön, ami nem ő, és elrejtse azt, ami, annyira változékony és úgy eluralkodott rajta az alakváltás természete, hogy maga is tévedésbe esik, s valaki másnak véli magát.”¹⁶⁵

A színpadon minden mozgás látszatmozgás – a való világ mozdatlan: „az lesz, ami volt, mert az volt, ami van” – forgatja a szavakat Rossi atya.¹⁶⁶ Ismét Testit idézzük: „Álarcot viselek, és alakítok valakit, aki nem én vagyok; ideje volna valami szépet cselekedni, ha a szín változna: de az ördög megakasztotta a kerekét, és a gépezet egy helyben áll”.¹⁶⁷ (A szálak természetesen itt is legalább Guicciardiniig vezethetők vissza – más kérdés, hogy az epigonok szimplifikálják az eredetileg mély megfigyelést.)¹⁶⁸

A mozdatlan világ jellemzőinek (önzés, színlelés, titoktartás, kapzsiság, dicsvágy, irigység, hiúság, hízelgés, gyanakvás mindenkivel szemben, állandó készenléti állapot, az erények és a vallás képmutató tisztelete, a barátság manipulálása stb.) közös nevezője: az Érdek kultusza és érvényesítése bármi áron.

¹⁶⁵ „Uno de' più grandi impedimenti della Virtù, è che si vive nel Mondo, come in una Comedia, sempre con la Maschera il viso; ogn' uno vuole parere quello che non è, né vuole alcuno confessare quello, ch' egli è. (...) Si ama più la Maschera, che il viso, la rassomiglianza, che l' essere, l' opinione, che la coscienza; et la più parte de' Corteggiani, sono mostri con due lingue, e con due cuori. (...) Regna l' Ipocrisia (...) l' huomo è tanto assuefatto a parere ciò, ch' egli non è, et a dissimulare quello, che è, così diverso, e tanto pieno di mutabili essenze, ch' egli stesso s' inganna in se medesimo pigliandosi per un altro.” CAUSSINO, 1637, 168–171.

¹⁶⁶ „...quello che è stato è quello che sarà, quando quello che fu è quello che è” – idézi BIONDI, 1980, 102.

¹⁶⁷ „...sono in maschera e rappresento una persona che non è la mia; si sarebbe anche a tempo di far qualcosa di bello se la scena mutasse; ma il diavolo ha intoppato le ruote e purtroppo la macchina sta ferma”. Idézi CASTAGNETTI, 1973.

¹⁶⁸ „A múlt eseményei világot vetnek a jövőre, mert a világ mindig is ugyanaz marad, ami; mindaz, ami van és lesz, megtörtént már máskor, s a dolgok csak ismétlődnek – ámde más név és szín alatt: ezért aztán nem mindenki ismeri fel őket, csak a bölcs, aki másképp figyel és ítél.” („Le cose passate fanno lume alle future, perchè el mondo fu sempre di una medesima sorte, e tutto quello che é e sarà é stato in altro tempo, e le cose medesime ritornano, ma sotto diversi nomi e colori; però ognuno non le ricognosce, ma solo chi è savio e le osserva e considera diligentemente.”) *Ricordi*, I, 114 (id. kiad., 263).

„Nem bonthatunk vitorlát, hacsak az érdek szele nem hajt előre” – jellemzi Fulvio Testi a római kúria udvari életét;¹⁶⁹ „...az érdek egymaga alakítja a világ színpadán látható számtalan szereplőt” – rimel rá Jacques Esprit a korszak végén.¹⁷⁰ A század nagy írója, történétírója és moralistája, a bolognai Virgilio Malvezzi hatalmas víziója ennél jóval tovább lép:

„Az érdek a Hold legtávolabbi zugából indul útjára, s elhatol a legutolsó pásztor alacsony viskójáig. Együtt született a világgal, hogy fenntartsa, majd megsemmisítse a világot. Ő a világ erkölcsé (...) Nem csak az ember akar az emberen uralkodni, de az egyik elem is a másikon, és midőn az egyik végbeviszi a szándékát, a másik is eléri célját, hogy a világ az által az érdek által pusztuljon el, amelyben fogantatott.”¹⁷¹

Az *interesse* feltétlen hatalmat gyakorol minden és mindenek felett: ide futott ki az erasmusi morális allegória. Ez a világszínház, az új *theatrum mundi* végső soron az udvar színházának kozmikus méretűvé növelt tükörképe, kivetítése az Univerzum egészére. Itt nincs anygali kar, nincs mindent látó égi közönség, sem morális követelmények: mindenki játszik (még ha nem is akar), és mindenki értelmezi a másik előadását, az értékmérő pedig egyedül a siker. Vaskos, de talán helytálló általánosítással: az Udvartól szabadulni képtelen, de az Udvaron belül szerepzevarrral küszködő, skizofrén késő humanista értelmiség „bosszújáról” van szó. Ennek jelentőségét azonban nem lehet eléggé hangsúlyozni. Az a gesztus, amellyel a hatalom szűkebb szférá-

¹⁶⁹ „...non si fa vela, se non col vento dell' interesse” – idézi CASTAGNETTI, 1973.

¹⁷⁰ „L' intérêt joué luy seul ce nombre infini de personages qu' on voit sur le théâtre du monde.” Jacques ESPRIT, *La Fausseté des vertus humaines* (1692), idézi TOSO RODINIS, 1968, 74.

¹⁷¹ „L' interesse comincia dal sublime concavo lunare e penetra anche nelle basse capanne degli umili pastori. Egli nacque con l' universo per mantenere e per distruggere l' universo. Egli è l' etica del mondo penetrata anche nelle parti solide. Non solo l' uomo vorrebbe dominar l' uomo, ma l' elemento gli elementi, ed allora che uno averà sortito il suo intento, lo sortirà anchel' altro, perchè finisca il mondo con quello interesse nel quale cominciò.” Virgilio MALVEZZI, *Romolo* (1629). A modern kiadást használtuk: *Politici e moralisti del Seicento (Strada, Zuccolo, Settala, Accetto, Brignole Sale, Malvezzi)*, a cura di Benedetto Croce e Santino Caramella, Bari, 1930, 271.

ján belüli, az ünnepélyes reprezentáció mögött élő, a befolyásolható *opinióra* épülő értékrendet és érvényesülési technikákat (*adulatio, simulatio, dissimulatio*) kiviszik a Világba, fellebbentik a fátylat az addig neoplatonista ideák övezte Titokról, felszabadító erejű gesztus: az új típusú társadalmi nyilvánosság létrejöttének, a politikai közvélemény kialakulásának, a hatalmat ellenőrző-befolyásoló modern eszközök és eljárások formálódásának útját egyengeti.

Az ellenreformációs propaganda persze szívesen alkalmazza meggyőzésre, céljai előmozdítására a mennyei nézősereg előtt zajló spektakulum képzetét. Edmund Campianus híres *Tíz okok*-jának (1581) magyar jezsuita fordítója, Dobokay Sándor, a munka 1607-i kiadásának ajánlásában közhelyre építi gondolatmenetét, mikor a Bibliával igazolja, „...mely igen méltó légien dichiretre minden emberben, az magha io hire nevere valo iozan es vigiázo ghondviselés, mely hasznos, mely szükséghes”. „Megh böchiülhetetlen gazdagsagh azért a’ io hír neu” – írja – „...mikeppen hogy felette dichirendő dologh mindenben, magha io hire neue oltalma s neuelese: szinten vgi chiuda mely kedves kellemetes mind Isten mind emberec előtt, az mi felebaratink io hire neue oltalmara es giarapitasara valo igiekezetis”.¹⁷² Kegyes és vitézi cselekedeinke tanúi az embertársak közössége és Isten – ám ez a modell immár csakis a hittel igazolható, eltűnt mögüle a keresztény humanizmust áttelekesítő, az égi körrel harmóniába olvadó, oda átjárást biztosító földi társadalom optimista látomása, összeomlott a véleményigazságok szilárd rendszere. A való világ, az emberi közösség „...színházzá válik, amelyben a demagógok, *prédikátorok, hamis próféták, szélhámosok, ravasz politikusok, rebellis lázadók, bosszúszomjazók, babonások és nagyravágyók (...)* játsszák vad és véres tragédiáikat” – összegzi tapasztalatait kevéssel utóbb, 1639-ben, Gabriel Naudé, a hírhedt libertinus.¹⁷³ Az a pillanat, amikor egy ilyen mondat kimondha-

¹⁷² BALASSI Bálint–DOBOKAY Sándor, *Campianus Edmondnak Tíz okai* (hasonmás kiadás), kiad. Hargittay Emil, Bp., 1994; az idézetek forrása Dobokay ajánlólevele Forgách Zsigmondnak (sztlan).

¹⁷³ Gabriel NAUDAE, *Bibliographia politica et Arcana status*, cura Lupi Fecialis, Halaë Magdeburg, 1712, 380.

tóvá válik és kimondatik (nem is akárhol, hanem egy politikai kézikönyv lapjain), a bűnbeesés pillanata: ettől kezdve a hitigazság kinyilatkoztatása propagandává (Campianus, illetve Dobokay esetében jelesül hitvilázó vallási propagandává) válik, elfogadtatása a vélemények (*opinionones*) befolyásolásának függvényében lehetséges. Nem az a kérdés ugyanis, hogy maga a „propagátor” hisz-e a saját maga hirdette eszmében,¹⁷⁴ hanem az, hogy az adott kulturális kontextusban él-e a libertinus tézis a vallás propagandisztikus felhasználhatóságáról, az „imposztor” törvényhozók (Mózes, Jézus és Mohamed) politikai célzatú csodatételeiről.¹⁷⁵ Márpedig az igencsak virulensen tenyészik a 16. század végén, s a századforduló tájékán; különösen VIII. Kelemen pápasága alatt (1592–1605) gazdagon dokumentálható a folyamat, amint beszűrkedik a Rómából központilag vezérelt antimachiavellista és ellenreformációs kampányba.¹⁷⁶ Tommaso Campanella például

¹⁷⁴ Ilyen alapon tesz distinkciót Delio Cantimori a belső meggyőződés motiválta hitérítő tevékenység és a dogmatikai szempontokra koncentrááló „vallásos propaganda” között (CANTIMORI, 1975, 167–169). A fentiekben nem az állítás tényszerűségét vitatjuk (kétségtelen, hogy nem lehet egy kalap alá venni a hívó és nem hívó reformátorokat és ellenreformátorokat), mindössze arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a különbség legfőljebb az egyén számára lényeges; a társadalmi nyilvánosság terében attól a pillanattól fogva teljesen irreleváns, amikortól az imposztor-tétel kikerül az eruditus kör titkos diskurzusából, és széles publicitást kap a hatalmi-politikai szempontok által motivált „hitvita” során. (Vö. még ROTONDO, 1991, IX–X.) A nikodémizmus általánosabb vonatkozásairól: Albano BIONDI, „La giustificazione della simulazione nel Cinquecento”, in: *Eresia e riforma nell' Italia del Cinquecento*, I, Firenze–Chicago, 1974, 7–68.

¹⁷⁵ A legbővebb anyagot mindmáig Giorgio SPINI monográfiája hozza: *Ricerca dei libertini. La teoria dell' impostura delle religioni nel Seicento italiano*, Firenze, 1983, különösen 149–176 („Ignoto Deo”). Az előtörténetről jó (és tömör) összefoglalás: Bruno NARDI, „L' aristotelismo dalla metà del Quattrocento alla metà del Cinquecento”, in: B. N., *Studi su Pietro Pomponazzi*, Firenze, 1965, 371–382. A már idézetteken kívül a libertinizmusról általában I. René PINTARD, *La libertinage érudit dans la première moitié du XVIIe siècle*, Genève–Paris, 1943; Gerhard SCHNEIDER, *Il libertinismo. Per una storia sociale della cultura borghese nel XVI e XVII secolo*, Bologna, 1974; Henri GOUIER, *L' antihumanisme au XVIIe siècle*, Paris, 1987.

¹⁷⁶ Az összetett problémáról I. Giorgio SPINI, „Ritratto del protestante come libertino”, in: *Ricerche su letteratura libertina...*, id. kiad., 177–188.

azzal vádolja a „lutheránusokat, kálvinistákat és egyéb eretnekeket”, hogy országaikban „a ravasz államférfiak csak azért tartják fenn a rómainál eltérő dogmát, hogy azzal megszilárdítsák az eltérő hatalmi rendet”.¹⁷⁷ A gondolat természetesen egyszerű visszafordítása a pápák temporális hatalmát célba vevő református polémia vezérmotívumának. Nem véletlenül regisztrálta századunk kutatása, hogy a modern politikai propaganda és közvéleményformálás intézményrendszerének és technikáinak eredete a reformációval meginduló hitvita-irodalomhoz kapcsolható, s a hatáselemzés statisztikai módszerei is sikeresebben alkalmazhatóak ezen az anyagon, mint például a törökellenes publicisztika termékein,¹⁷⁸ hiszen azok egy másik, tradicionális, csak formálisan továbbélő (keresztény) humanista nyilvánosságmodellhez kötődnek.

Kérdés, hogyan működnek ebben a közegben, a társadalmi nyilvánosság modellváltásának periódusában az indikátorul választott fogalmak, a hírnév, a dicsőség, a becsület, a reputáció, a vélemény toposzai? Az átértelmezés kezdeteit igyekeztük nyomon követni Castiglione, Guevara, Guicciardini és a többiek munkáiban. Láttuk, hogy a 16–17. század fordulóján bekövetkező döntő változást a toposzsor új rendbe szervező alapmetafora, a statikus pantheon-, múzeumkerettel szemben megjelenő dinamikus színházidea elterjedése érlelte meg. A hírnév-dicsőség kérdésével kapcsolatos elképzelések a meghatározó szellemi áramlatok, a válsághelyzetben megfogalmazódó értelmiségi reakciók mentén csoportosíthatók.¹⁷⁹ Az ellenreformációs világszínház-kép által implikált dicsőségértelmezésre (és annak libertinus kifor-

¹⁷⁷ „...gli astuti lor ministri mantengon la religione diversa dalla romana solo per stabilire diverso imperio”. Tommaso CAMPANELLA, *Discorso politico contra luterani calvinisti e altri eretici*, idézi SPINI, 1981, 187.

¹⁷⁸ VOCELKA, 1981, 16.

¹⁷⁹ Módszertani – és francia vonatkozásban tartalmi – szempontból sokat merítetttem a következő két tanulmányból: Annamaria BATTISTA, „Come giudicano la »politica« libertini e moralisti nella Francia del Seicento”, in: *Il libertinismo in Europa*, a cura di Sergio Bertelli, Milano–Napoli, 1980, 25–80; Zachary S. SCHIFFMAN, „Humanism and the Problem of Relativism”, in: *Humanism in Crisis...*, id. kiad., 69–83.

dítására) már utaltunk. Nem kerülhető azonban meg – ha még oly sommás utalásokra kell is szorítkoznunk – a Justus Lipsius munkássága nyomán kibontakozó neosztoicista gondolatrendszer sem.

A *De constantia* bölcs Langhiusa ugyancsak a *theatrum vitae humanae* toposzával indítja a hamis vélekedés ártó hatását leleplező diskurzusát:

„Nem tökelletes, hanem negédes szók im ezek, *Búsulok hazámnak vesszedelmén*: az ajakaktul, nem a szivbül származnak (...) Comédiáztok, ó jó férfiak, és hazátoknak ábrázattyát öltöztén fel, a ti magatok kárait valóságos es könyvező sohajtásokkal siratjátok. *Ez széles világ játékot játszik*, azt mondgya a Bölcs: itt bizonyára ugy vagyon a dolog.”¹⁸⁰

A sztoikus felfogás szerint az emberben örök küzdelmet folytat egymással test és lélek, a föld- és a tűzprincípium. Utóbbinak „mintegy hadnagya és fejedelme” az Istentől eredeztetett Okosság, előbbié a változó szenvedélyek, a test érzékenységei és vágyai által vezérelt Vélekedés. A tévelygő vélekedés hatalmába keríti a lélek romlékony, elegyes részét és ott is tusakodik az igaz ítéletet hordozó értelmes lélekrésszel. A boldog élet feltétele: „le kell rontanunk a vélekedéseknek kastélyát” lelkünkben, s az (Isten-ismeretet is magában foglaló) Okosságra és a Jó Cselekedetre támaszkodva fel kell emelkednünk az Állhatatosság magaslatára, ahol a külvilág változásai, szerencse és szerencsétlenség viharai már nem homályosíthatják el az értelmes lélek tisztánlátását, nem zavarhatják meg a belső nyugalmat. Ám ami egyénileg megvalósítható, a világot még nem hatja át szükségszerűen. Az emberi társadalomban élvezett tisztesség, dicsőség, jó hírnév a Vélekedés hatalma alá esik, a társadalom „testi” részének terméke, ezért nem méltó a figyelemre: „ő magában lévén állhatatlan, csalárd, rossz tanácsú, rossz ítéletű, és főképpen az állhatatosságtól és az igazságtól fosztja meg az elmét”.

Ezt a gondolatsort finomítja és illusztrálja bőséges példatárral Georg Ziegler *De incertitudine rerum humanarum discursus*

¹⁸⁰ Az idézeteket a korabeli fordításban adjuk: LASKAI János, *Válogatott művei. Magyar Justus Lipsius*, kiad. Tarnóc Márton, Bp., 1970, 84. skk. (Régi Magyar Prózái Emlékek – a továbbiakban RMPE –, 2).

című, kevéssel a *De Constantia* után, 1598-ban megjelent műve. Ziegler a világi hírnév utáni vágyódást (amely különösképpen a „föeb nemből és eredetből” való és „nemesebb elméiü” emberek sajátja) a bűnbeesés következményeinek körébe utalja:

„Ez dicsőségre vágyódás és tisztesség kívánás, az mint hogy az mi első szüléinknek esetiből származik, az kik Istennel egyenlökké kívántak lenni; azonkeppen ez mái napon sincsen senki, az ki annak valami részetskéiét az ő szívében nem talál-
ná.”¹⁸¹

Az ősbűn bekövetkezte után azonban nem ítéltető el egyértelműen a dicsőségkivánás, hiszen miután az „embereknek fiai” munkára ítéltettek, az Isten azt rendelte, hogy „minden tisztességre, tisztaságra és jóságos cselekedetre s jámborságra igyekezzenek és vágyódgyanak, a melyre önnön magától tisztességes név, hecsület és dicséret s dicsőség következik”. Azaz csak következne, mert a romlott világ az igaz dicsőség ellenében (amelynek záloga „az mi tulaydon lelkeink esméretinek valóságos bizony-sága, és egyéb Istenfélő tisztességes és értelmes embereknek jó bizony-ság tétele” volna) „csak hamis színy által és képmutatás által keresi az jóságos cselekedetet és Istenességet, nagy hirt nevet, és az dicséretet dicsőséget az köz emberek előtt. Nem adhat azért az olyan keresés semmi bódog élelet, sem az szünek nem szerezhet igaz örömet”. A Cicerótól (és Senecától) származó terminológia mögött (*fama bona, gloria vera, boni et bene iudicantes / gloria vana, fama popularis*) nem nehéz felismerni a korabeli társadalmi gyakorlat immár közhelyszerű léttechnikáinak, a *simulatió*nak és *dissimulatió*nak bírálátát. (Ne feledjük: ezekben az évtizedekben érlelődik Torquato Accetto értekezése is, amellyel a disszimulációt próbálja, az udvar és a politika szűkebb szféráján kívül, az alávetettek, a közemberek általános érvényű, nélkülözhetetlen védekező eszközöként igazolni.)¹⁸² Zieg-

¹⁸¹ Az idézet szintén korabeli fordításból: SZENCZI MOLNÁR Albert, *Discursus de summo bono (Értekezés a legfőbb jóról)*, kiad. Vásárhelyi Judit, Bp., 1975, 249 (RMPE, 4). A többi idézet ugyanebből a fejezetből: „Ötödik rész. Hogyha az nagy tisztesség és ez világi dicsőség hozzoné és szerezzené nyugalmas bódog élelet és igaz tellyes és állandó örömet”, i. m., 249–291, *passim*.

¹⁸² Torquato ACCETTO, *Della dissimulazione honesta*, Napoli, 1641. (Új kiadása: T. A., *Della dissimulazione onesta*, a cura di Salvatore Silvano Nigro, To-

ler tehát Lipsiushoz hasonlóan ugyancsak elveti a színlelés, kép-mutatás és megtévesztés biztosította, vélekedésre, *opinióra* alapozott dicsőséget; Lipsiusénál realisztikusabb – s éppen ezért sötétebb végkicsengésű – rendszerében azonban nem talál megnyugtató választ a problémára: a földi hírnév „elegyes” jelenség, ellentmondásos érték, odaítélésében az „Istenfélő tisztességes és értelmes” felebarátok tanúsága keveredik a köznép előtt csalással elért népszerűséggel; az utána való törekvés híján szétesne az Isten rendelte emberi társadalom („minden tisztaság, tisztesség, tökéletesség oda lenne; minden bűnre, gyalázatra ayto, kapu nyittatnék”) – a dicsvágy viszont nem segít közelebb a *summum bonum*, az „elme java” megszerzéséhez.

Ennél mindenestre világosabban és elfogulatlanabban nyilatkozik Montaigne,¹⁸³ akinek idevonatkozó esszéje (*A dicsőségről*) szintén megér egy rövid kitérőt.¹⁸⁴ Gondolatmenetének kiindulópontja szerint a dicsőség, mind Arisztotelész, mind a latínok szerint, a láthatóvá vált erénnyel egyenlő: „a dicsőség (...) a világ elismerése azon cselekedeteinkről, amelyeket a nyilvánosság előtt vittünk végbe”. Ám ha ez „igaz volna, az embernek csak nyilvánosan kellene az erényt követnie”. A mediáció kérdése láncreakciót indít be: ha az erény csak akkor lesz dicsőséggé, mikor látják, úgy a dicsőség végül csak szerencse kérdése. (Hány tanúja lehet például hőstetteinknek egy csata forgatagában?)

„Az erény nagyon hiú és üres dolog, ha a dicsőségből eredezteti értékét; s helytelen is, ha önálló létet tulajdonítunk neki, s elhatároljuk a szerencsétől; mert mi volna esellegesebb a reputációnál? (...) pusztán a szerencse dolga, mely cselekedetek lát-

rino, 1997.) A szerzőről l. Salvatore S. NIGRO, „Usi della pazienza” (az idézett kiadás bevezető tanulmánya, IX–XL). Szélesebb kontextushan: Remo BODEL, *Geometria delle passioni, Paura, speranza, felicità: filosofia e uso politico*, Milano, 1992, különösen a „Ragion di Stato e dissimulazione onesta” c. fejj.)

¹⁸³ L. SCHIFFMAN, 1991, 75–77; HAMPTON, 1991, 85–106; uő, *Writing from History. The Rhetoric Exemplarity in Renaissance Literature*, Ithaca–London, 1990, 134–197. Montaigne politikai gondolkodásáról filozófiatörténeti összefüggésben: John Christian LAURSEN, *The Politics of Skepticism in the Ancients, Montaigne, Hume, and Kant*, Leiden, 1992, 94–144.

¹⁸⁴ „Gloires”, in: MONTAIGNE, *Essais*, II, 16.

hatók, és melyek válhatnak ismertté; ez az a véletlen, amely dicsőségre segít bennünket, ha csatlakozik hozzá a vakmerőség is.”

Ráadásul nem csupán az a kérdés, *minek* köszönhetjük, hogy látnak bennünket, hanem az is, hogy *kik* látnak? Hiszen cselekedeteink tanúja nem mindig a művelt világ erkölcsileg tudatos közössége, hanem elsősorban a nép, a *vulgus*, amely az „arbitrio popularis aurae”-val ítél. („...nem lehet rosszabb utat választani, mint hogy hagyjuk magunkat kormányoztatni az aljanép ítéleteinek és vélekedéseinek zavaros lármájától”). A fő veszély tehát az, hogy az erkölcsi kategóriák a közítéletre alapozódnak: „Általában csak azt tekintik becsületesnek, ami a közítélet szerint dicső dolog”¹⁸⁵ – idézi Cicerót a francia humanista, majd innen kezdi el visszafejteni a tévesen felvett szálát:

„Következésképpen Istent illeti minden dicsőség és tisztesség, és semmi sem esik oly messze az ésszerűségtől, mint ha saját magunk számára keressük azokat. (...) Üresek és semmitérők vagyunk: széllel és lármával akarjuk kitölteni hiányunkat...”

Először is tehát a fontosabb dolgokról kellene gondoskodnunk (a szépségről, egészségről, bölcsességről és az erényről), egyebekben pedig Istenre hagyni a dicsőséget: „Dicsőség a magasságos mennyekben Istennek és e földön békesség.”¹⁸⁶ Saját magunkat egyedül magunk tudjuk az Istentől belénk oltott lelkiismerettel elbírálni: „Nem törődöm vele annyit, mi vagyok mások szemében, mint azzal, hogy mi vagyok a magamében; magam által vagyok gazdag...” Ebből következően az egyetlen emberi szempontból értékelhető dicsőség, ha következetesen maradunk magunkhoz:¹⁸⁷ „Minden a dicsőség, amelyet szeretnék, ha az életemből következne, annyi, hogy nyugalomban éltem (...) összhangban önmagammal.”

Mindez azonban csak a bölcsre érvényes; itt vetődik fel a manipuláció kérdése, amelyre pedig – hogy a látszat után ítélő tömeget társadalmi életre, kötelességei betartására lehessen szorí-

¹⁸⁵ „Ut enim consuetudo loquitur, id solum honestum, quod est populari fama gloriosum”. *De finibus*, II, 15.

¹⁸⁶ Lukács, II, 14.

¹⁸⁷ Vö. BATTISTA, 1980, 34.

tani – igenis szükség van. Montaigne tehát látványosan elfogadja a hírhedett „imposztor-tételt”:

„...az erény cselekedetei önmagukban véve túl nemesek ahhoz, hogy bármi más jutalmat kellene keresniük, mint önértéküket, s különösen nem az emberi ítéletek hiú ürességében kell azt keresniük. Mindazonáltal, ha az efféle hamis vélekedés annyiban mégis hasznos a közösség számára, hogy kötelességeik betartására szorítja az embereket (...) minden módon erősíteni kell, s legyen köztünk óva és dajkálva amennyire csak lehetséges. Ezt az utat járta minden törvényhozó, s nem létezik olyan kormányzat, amelyik ne használta volna fel vagy a hiú pompát, vagy a hamis véleményt, amely gyepölül szolgál, hogy a népet megtartsuk vele kötelességei között. (...) Minden kormány rendelkezik valamiféle vezérlő istenséggel...”

Másfelől, a tudatos egyénre érvényes erkölcsi normatíva megfogalmazásával egy tőről fakad, annak inverz párja a vigasztalan, elhagyott emberi létállapot, a szomorú *conditio humana* szkeptikus vagy rezignált tudomásulvétele. Guicciardini pesszímista, de pragmatikus irányultságú szemlélete a következő században – spanyol és itáliai közvetítéssel – ugyancsak francia földön teljesedik ki morálfilozófiai szinten.¹⁸⁸ A Port Royal gondolkodói elfogulatlan és komor képet festenek az *Opinio* regnálásáról, az (elő)ítéletek és szenvedélyek által leigázott, a képzelettel szemben menthetetlenül alulmaradó ész vergődéséről a neveltetés, az érzékek, a betegségek, az önérdék és az újdonságok utáni törekvések hálójában.

„A képzelet dönt mindenről; a szépségről, az igazságról és a boldogságról, ami az emberek mindene. Nagyon-nagyon szeretnék elolvasni egy olasz könyvet, csak a címét ismerem, de már maga az is felér számtalan könyvvel: *Della opinione regina del mondo*. Nem ismerem, de látatlanban is mindenben egyetérték vele” – írja Pascal a *Gondolatokban*.¹⁸⁹ A Vélekedés uralta világban lehetetlenné válik az igaz ismeret megszerzése. „Az igazsá-

¹⁸⁸ TOSO RODINIS, 1968, 1–14.

¹⁸⁹ *Pensées*, II, 82, Pődör László fordítása; Blaise PASCAL, *Gondolatok*, Bp., 1983, 47–48.

gosság és az igazság roppant finom két pont, eszközeink túlságosan tompák hozzá, hogy hibátlanul rájuk tudjunk velük tapintani” – folytatja;¹⁹⁰ mintha csak a kétségek gyötörte Tasso tapasztalatát összegezné („Sokféle dologról sokféle véleményem van, s olykor ugyanarról több is. (...) Nem csupán a halálról vagy a szerelemről vélekedek különbözőképpen az időhöz és alkalomhoz igazodva, de az egészségről és betegségről, az ellenséges vagy a kedvező szerencséről...” stb.).¹⁹¹ Szimptomatikus jelenség, hogy a kor egyik legnagyobb moralistája, La Rochefoucauld idevágó maximái nem politikai vagy társadalmi, hanem lélektani alapra építenek, *általános* érvényű emberi törvénnyé alakítják az udvari élet tapasztalatait.

„Nem okoz örömet dicsérni valaki mást, és nem is dicsérünk senkit érdek nélkül. A dicséret ügyes hízelgés, rejtett és körmönfont, amely különböző módon elégtí ki azt, aki adja, és azt, aki kapja. Az utóbbi úgy fogadja, mint érdemei elismerését; az előbbi azért adja, hogy ezzel is kidomborítsa saját egyenrangúságát és elfogulatlanságát” – írja a herceg.¹⁹² Az önzés, érdek és hiúság dominálta világban a dicsőség utáni vágy fonákjáról mutatkozik, egy szintre kerül olyan „értékekkel”, amelyek korábban éppen az ellentéteként funkcionáltak:

„A dicsőség utáni vágy, a szegénytől való félelem, a szerencse megragadásának szándéka, s az az óhaj, hogy könnyűvé és kellemessé tegyük az életünket, miközben megalázunk másokat –

¹⁹⁰ Uo., 49.

¹⁹¹ „Molte son l'opinioni ch'io porto di molte cose, e talora d'una medesima l'ho diversa (...) Ne della morte solo e de l'amore ho varie opinioni secondo la varietà de' tempi e de l'occasione, ma de la sanità, de l'infermità, de l'aversa fortuna e de la prospera...” „Il Malpiglio ovvero del fuggire la moltitudine”, in: TASSO, 1958, II, 2, 574.

¹⁹² „On n'aime point à louer, et on ne loue jamais personne sans intérêt. La louange est une flatterie habile, cachée et délicate, qui satisfait différemment celui qui la donne et celui qui la reçoit: l'un la prend comme une récompense de son mérite; l'autre la donne pour faire remarquer son équité et son discernement.” LA ROCHEFOUCAULD, „Réflexions ou sentences et maximes morales”, max. 144, in: *Oeuvres complètes de La Rochefoucauld*, par l. Martin Chauffier–Jean Marchand, Paris, 1957, 426 (Bibliothèque de la Pléiade).

gyakran ezek annak a kiválóságnak okozói, amelyet olyan nagyra becsülnek az emberek.”¹⁹³

A „jeles férfiak” nem magát a hízelgést gyűlölik, „csupán a hízelgés módját”.¹⁹⁴ La Rochefoucauld világában a barátság üzletté változik, a virtus pedig „nem törekedne úgy csillogni, ha nem kísérné a hiúság”.¹⁹⁵ A dicsőség zálogául szolgáló erények „elvesznek az önérdekben, mint a folyók a tengerben”.¹⁹⁶

Nem járunk különkül, ha az enciklopedista szemlélet híveinek munkáiban keressük a hírnév és dicsőség toposzainak világos meghatározását. Ha – például – Laurens Beyerlinck monumentális lexikonját, a teljes emberi tudásanyag felölelését célzó *Magnum Theatrum vitae humanae*-t üjtük fel a megfelelő címszavaknál, egymásnak ellentmondó definíciók formális rendszerét találjuk; rendezőelvük a pusztá felsorolás. Például: „A Hírnév (...) a törvények és szokások szentesítette érdem. A Hír valamely dologról elterjedt, akár jó, akár rossz szóbeszéd.”¹⁹⁷

Vagy: „A dicsőségen olykor a hírnevet és a dicséretet értjük. (...) Másodszor, azonosnak tekintjük a becsülettel és a tekintéllyel, amennyiben a tekintélyből, mint a kiválóság bizonyosságából születik a dicsőség. Harmadszor üres önhittséggént értelmezzük (...), halálos bünt követ el, aki a színlelt, alaptalan kiválósággal keres dicséretet és jó véleményt, vagy aki nagyobb dicséretet keres, mint amit érdemel, s végül az is, aki saját tetteit azok előtt magasztalja, akik mit sem tudnak róluk.”¹⁹⁸

¹⁹³ „L’ amour de la gloire, la crainte de la haute, le dessein de faire fortune, le désir de rendre notre vie commode et agréable, et l’ envie d’ abaisser les autres, sont souvent les causes de cette valeur si célèbre parmi les hommes.” Max. 213, uo., 435.

¹⁹⁴ „Ou croit quelquefois haïr la flatterie, mais on ne hait que la manière de flatter.” Max. 329, uo., 451.

¹⁹⁵ „La vertu n’ irait pas si loiu si la vanité ne lui tenait compagnie.” Max. 200, uo., 433.

¹⁹⁶ „Les vertus se perdent dans l’ intéérêt, comme les fleuves se perdent dans le mer.” Max. 171, uo., 429.

¹⁹⁷ „Fama (...) est illaesae dignitatis status, legibus et moribus comprobatus. Fama est inanis de aliqua re rumor, sive bonus, sive malus”. Laurens BEYERLINCK, *Magnum theatrum vitae humanae*, III, Lugduni, 1651, F 9–10.

¹⁹⁸ „Accipitur *Gloria* aliquando pro fama et laude (...) Secundo accipitur, ut sit idem quod honor, et dignitas, quatenus ex dignitatibus, ceu testimoniis

A zűrzavar magáért beszél: a hagyomány különböző ágai nem egyeztetethetők, egymással felelve egymás mellett élnek, a fogalmak – a deskriptív rendszerező szempontjából – kontextustól függően más és más jelentést hordoznak.¹⁹⁹

Az érem másik oldala: a pánszofia optimista ideáljából (s még a formális rendszerezés lehetőségét kínáló világszínház ideájából is) kiábrándult, Istent kereső Vándor bolyongása a földi *labyrinthusban*. Comenius hőse a „Világ útvesztőjében” keresi a „Szív paradicsomát”. Kísérői, Bódulat és Mindenleső Fürgeláb Fortuna magas hegyen álló várába kalauzolják, ahol a fülek és szemek borította *Censura Vulgi* allegorikus szörnyfigurája kínálja meg a halhatatlanság balzsamával. A hírnév a köznép véleményében adott („fama ferme vulgi opinione constat”), s néha bizony gonosz tettekkel is kiérdemelhető, mint azt Hérosztratosz példája tanúsítja. Fortuna úrnő hivatalnok, a csupaszáj Fama mulandó halhatatlansággal ajándékozza itt meg az arra áhítókat: a történetírók festette képek – túl azon, hogy olykor egymásnak is ellentmondanak – hamisak és könnyen romlandók:

„...közülük sok elavult, beporosodott, elkorhadt, annyira, hogy már csak nagyon kevéssé vagy egyáltalán nem lehetett felismerni, kit ábrázoltak; némelyeket a többiek elfedték e halomban, s reájuk szinte soha senki nem nézett; ez hát a dicsőség! Odajön azonban Fortuna, s elrendeli, dobjanak ki néhányat nemcsak a régi és elavult képek közül, hanem az újak és frissek közül is...”²⁰⁰

S ha ez nem volna elég, a Halál „ide, e várba is bejár”, s megsemmisít minden földi hírnevet, lett légyen az mégoly „örökkévaló” is.

excellenciae, gloria exurgit. Tertio accipitur Gloria inani sui vana ... estque peccatum subinde mortiferum, quod committitur, vel cum quis de simulata, et non existente excellentia laudem quaerit, et opinionem: vel cum maiorem quaerit, quam mereatur: vel apud imperitos suarum rerum, eas extollit”. Uo., G 43–46.

¹⁹⁹ Hasonló formális rendszerezéssel találkozunk Pietro A. Canoniero florilegiumában: Petrus Andreas CANONILIERIUS, *Flores illustrum axiomatum, sententiarum ac similitudinum politicorum*, Antwerpiae, 1615, 263–274. (A könyv cenzora egyébiránt Laurens Beyerlinck volt!)

²⁰⁰ *Labyrinth svita a ráj srdce*, XXVII, Dobossy László fordítása; Johannes Amos COMENIUS, *A világ útvesztője és a szív paradicsoma*, Bp., 1990, 132–133.

Ne feledjük mindazonáltal, hogy a kiábrándult elvonulás az esetek többségében mindössze elkeseredett jelképes gesztus: az udvar, a hatalom, a hír biztosította társadalmi siker, *fama* és *Fama* bűvköréből nem könnyű szabadulni. A hölcesség tudása még nem jelenti minden áron való alkalmazását is. Az ellenreformátorok propagandisztikus célokat szolgáló morális világszínháza mellett ott áll Giovanni Botero katolikus *Della ragion di Stato*ja; Lipsius *De Constantiá*ja mellett a *Politica*; a „hírhajhászok” semmirevalóságát panaszoló Comenius amszterdami ott-hona valóságos sajtóközpontként működik, a libertinus értelmiség pedig, minden kritikai attitűdjével együtt, bevonul az udvarba, s a laikus, tacitista politikai traktátusirodalom, illetve a propagandisztikus jelenkortörténet-írás területén kamatoztatja tehetségét, a modern államrezon kidolgozása és védelme érdekében.

„...a filozófiának nincs helye a fejedelmeknél?” – kérdezte Morus Tamás az *Utópia* lapjain.

„Sőt, inkább nagyon is van, csak nem az iskolás filozófiának, mely azt tartja, hogy bármi bárhol helyénvaló. De van a filozófiának egy gyakorlatibb fajtája. Ez ismeri a maga színpadát, alkalmazkodik hozzá, harmonikusan és bájjal játssza el szerepét az éppen játszott színdarabban (...) Így van ez az államban, így a fejedelmek tanácsában. Ha a ferde nézeteket nem vagy képes gyökerestül kiirtani, sem a megrögzött hibákat kívánságod szerint orvosolni, azért még nem szabad cserbenhagynod a közügyeket, nem szabad a hajót viharban sorsára hagyni, mivel a szeleket nem állíthatod meg.”²⁰¹

Az emelkedett érvelés a korszakváltás után, az udvari traktátusírók kezén, üzleti kalkulációvá alakult. Virgilio Malvezzi a 17. század közepén a szemérmes kifelé sandítás moralizáló gesztusát félretéve, metsző élességgel körvonalazza az embert próbáló kihívás lényegét:

„Én nem tartozom azok közé, akik kárhoztatják az udvart. Az udvarokban mérődik meg a kiváló emberek értéke. Nincs még egy olyan hely, ahol jobban napvilágra kerülnének a hibák, és

²⁰¹ MORUS, 1989, 47–48.

ahol az erények nagyobb jutalomra lelnének. Az udvar a fény, amely az emberek szívének mélyéig bevilágít; fényben úszó szentély, ahol elválík a valódi arany az alkímia kotyvalékától. Aki nek nagy a kincse, fusson az udvarba. Ott dicsőséggel költheti, s ne hallgasson azok panaszkodására, akik nem forgatták haszonnal a maguk táalentumait, lett légyenek azok bármely nagyok is. Ha megvizsgáljuk őket, könnyen kiderülhet, hogy nem az okosság pénzverdében készültek, s nem is érnek semmit – akár mert gazdájuk nem tudta elkölteni őket, akár mert többet akart költeni, mint amennyire futotta belőlük.”²⁰²

Sűrített tér és sűrített idő – lássuk tehát a hatalom színpadát!

²⁰² „Io non sono fra coloro che biasimano la corte. Ella è vero paragone de' valorosi. Non vi è luogo ove più si conoscano i vizi e dove più si rimunerino le virtù. Ella è un lume che fa vedere gli uomini fin dentro al cuore, ed è una cappella chiarissima per distinguere l' »oro delle vene da quello dell'« alchimia. Chi ha talenti grandi, corra a quella. Là si spendono gloriosamente, e non badi alle querele di coloro, i talenti de' quali, per grandi che fossero, non gli hanno prosperati. Se si esamineranno, trovansi forse che non erano improntati dal conio della prudenza e che non sono stati di verun prezzo, perchè non gli ha saputo spendere chi li possedeva o perchè gli voleva spendere per più di quello che valevano.” Virgilio MALVEZZI, *Il Davide perseguitato*, Venezia, 1634, 124–125.

A POLITIKA SZÍNHÁZA

„Országot szinpadul, hercegeket rá,
S nézni királyokat, az áradó színt!”

Shakespeare-rel legföljebb költői ráérése íratta le ezeket a sorokat az *V. Henrik* prologusában.¹ Az udvar színházának, a hatalom szinpadának metaforája szinte születése pillanatában tárult a világszínház képzetével – ám a *politika* színházáig görönyösebb út vezetett.² Ambrogio Marliani 1631-ben úttörőként adja a fejezetünk élére kölcsönzött címet államelméleti érteke-

¹ Németh László fordítása, in: SHAKESPEARE, *Összes drámái*, I, *Királydrámák*, szerk. Kéry László, Bp., 1955, 509.

² Mario Costanzo sokat idézett, hasznos forrásfeltáró munkája (COSTANZO, 1964, 10) itt is regisztrálja a klasszikus locusokat, de a világszínház-toposz vizsgálatában nem különíti el a specifikusan politikai vonulatot. S ez jellemző a kérdést érintő egyéb, morálfilozófiai, szellemtörténeti, toposztörténeti, ikonográfiai, mentalitástörténeti kiindulópontot választó tanulmányokra is. (Az általunk átnézettek közül pl. ANGYAL, 1938; CURTIUS, 1948; BARISH, 1966; YAPES, 1966, 1969; GREENBLATT, 1980; STRONG, 1987; PRAZ, 1964, 164–203.) Az ok egyszerű: nem vizsgálták a „politika” kifejezésnek a 16. század második felében megfigyelhető jelentésváltozását. (Ez még arra az írásra is érvényes, amely Mazarin „Breviáriuma” kapcsán értekezik a politika mint színház és a politikus mint színész metaforikájáról, s amelyből külön hivatkozás nélkül is sokat merítettünk: Giovanni MACCHIA, „L’ amara scienza”, in: G. M., *Saggi italiani*, Milano, 1983, 61–135; különösen a „Politica e dissimulazione” c. fejezet, 91–114.) A nemzetközi szakirodalom első, a kérdést monografikus igénnyel tárgyaló darabja (VIROLI, 1994) viszont nem foglalkozik a teátrum- és a dicsőségtoposzzal, és a politikai nyilvánosság problémáját is csak áttételesen, a *ragion di stato* „titok”-konceptiója kapcsán érinti. Az alábbi fejezetek e hiátus betöltésére tesznek kísérletet. (Itt jegyezzük meg: fontos, elvégzendő kutatás lenne a retorikai hagyomány teátrumtoposzáinak feldolgozása, a klasszikus helyek – CICERO, *Brutus*, II, 6; TACITUS, *De oratoribus*, 39 stb. – 16–17. századi recepciójának számbavétele is.)

zésének,³ s még hosszú időnek kell eltelnie, mire a fordulat a politikai és diplomáciai köznyelv részévé válik: mire Zrínyi Miklós 1653-ban a spanyol örökösödés bonyodalmaival szemlélgeti, hogy „az egész európai status felfordul, szintén mint az comédián való scéna”,⁴ vagy Giambattista Naniról, Velence párizsi követéről 1675-ben azt írhatja a költő: jól alakította szerepét „a gallok színházában”.⁵

Jellemző momentum, hogy a tudományos köztudatban a modern politikai gondolkodás atyjaként számon tartott Machiavelli a *Fejedelem* lapjain egyetlenegyszer sem írta le a „politika” szót.⁶ A distinkció tudatos volt. A „politika”, abban az értelemben, ahogy a 14–15. századi humanisták – Cicero *De re publicá*ja, Arisztotelész *Politiká*ja, *Nikhomakhoszi etiká*ja és Brunetto Latini *Tresorja* nyomán – használták, a közjó érdekében, a törvények tiszteletben tartásával folytatott igazságos kormányzást jelentette. A hivatalokért, a köztiszteletért folytatott nemes versengés egyfajta polgári nevelődés volt: siker esetén a dicsőség jelentette a valódi jutalmat. A köztársaság magisztrátusainak vagy a fejedelemnek a lehetséges legmagasabb rendű (azaz éppenséggel a „politikai”) erényekkel kellett rendelkezniük hivataluk ellátásához: Macrobius *De republica*-kommentárja ezeket az igazságosság, erő, okosság és mértékletesség kategóriáiban foglalta össze, s a későbbi humanista hagyomány legfőbb kiegészítette a sort a műveltséggel és a bőkezű kultúrapártolással, s mint láttuk, a hangsúlyokon módosított, a követelményrendszeren nem.

³ Ambrosius MARLIANUS, *Theatrum politicum in quo quid agendum sit a principe, et quid cavendum, accurate praescibitur, elogius, adagiis, emblematicis, notis academicis, hieroglyphici insignitum*, Roma, 1631.

⁴ ZRÍNYI Miklós, *Összes művei*, II, *Levelek*, kiad. Csapodi Csaba–Klaniczay Tibor, Bp., 1958, 186.

⁵ Stephanus GRADIUS Patricius Ragusinus, *De laudibus serenissimae reipublicae Venetae et cladibus patriae suae carmen*, Venetiis, 1675. (Ajánlás G. Naninak, sztlan.)

⁶ VIROLI, 1994, 84. Az alábbiakban külön hivatkozás nélkül Virolí gondolatmenetét követjük. L. még, újabb irodalommal, Nicolai RUBINSTEIN, „The History of the Word *politicus* in Early-Modern Europe”, in: *Languages of Political Theory in Early-Modern Europe*, ed. Anthony Pagden, Cambridge, 1987, 41–56; Alan HARDING, *The Origins of the Concept of the State*, in: „History of Political Thought”, XV (1994), 1, 57–72.

Ezzel szemben a *Fejedelem* alapterminusa a *stato*: ennek jelentése pedig nem más, mint a fejedelem (vagy egy párt, frakció) hatalmi pozíciója a törvények és a magisztrátus fölött, illetve a terület, amely fölött egy uralkodó vagy a köztársaság hatalmat (*dominio*) gyakorol. Azok a sajátos törvényszerűségeknek engedelmessé váló eljárások, amelyekkel az uralom megszerezhető vagy fenntartható (az „*arte dello stato*”, az „államigazgatási” praxis módszerei) Machiavelli idejében még nem voltak publikusak. (Jóllehet a gyakorlatban régóta ismerték és használták őket; hogy egy „közeli” példát idézzünk, Galeotto Marzio Mátyás kapcsán céltzott rá: „a fejedelmek majdnem mind jártasak a palotai mesterségekben, a színlelésben és a tettetésben”).⁷

Az érvényes (humanista) nyilvánosság ünnepélyes politikai diskurzusa az „*arte del buon governo*”, a jó kormányzás mesteriségének kérdései körül forgott, ez kapott teljes publicitást mind a traktátusirodalomban, mind a reprezentatív képzőművészeti alkotásokban (gondoljunk csak Ambrogio Lorenzetti nevezetes freskóciklusára a sienai városházán: *A jó kormányzás allegóriája* a Kilencek Tanácsa üléstermének főfalát foglalja el, folyamatosan emlékeztetve a város vezető testületét az általa követendő politikai erényekre). Az *arte dello stato* szabályai viszont szigorúan zártkörű használatra szolgáltak; a források, amelyekből rekonstruálhatjuk őket – a városi magisztrátusok félhivatalos tanácskozásainak iratai és jegyzőkönyvei, valamint a diplomáciai levelezés, követutasítások és követi relációk – nem váltak nyilvánossá; a publikus, illetve a titkos „politika” köreinek elhatárolására nem léteztek általános érvényű normák, de a tapasztalat adta megkülönböztető képesség (*discretio*) mégis támpontot nyújtott. Amint Lorenzo Medici írta 1487-ben Firenze római követének:

„Arra bátorítom Önt, a hasonló dolgokat írja meg nyilvánosan, hogy egy kissé jobban kielégítse az urak étvágát.”⁸ Nem tud-

⁷ Kardos Tibor fordítása, in: MARZIO, 1977, 42. (13. fej.) – „... artium palatinarum et simulationi ac dissimulationis principes fere omnes habent peritiam”. Galeottus MARTIUS Narniensis, *De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae*, ed. Ladislaus Juhász, Lipsiae, 1934, 12 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum).

⁸ A Nyolcak Tanácsának tagjairól van szó.

nám szabályba foglalni, mely ügyeket jobb megosztani velük vagy elhallgatni előlük, mégis arra bátorítom, több dologról írjon és számoljon be nekik, és kevesebbről nekem. A diszkrécio segítségére lesz ebben, amint az már sokkal nehezebb ügyekben is megtörtént.”⁹

A következő rövid vázlatban nem a *ragion di stato* ideológiatörténelének összegzésére, az idevágó könyvtárnyi szakirodalom¹⁰ rekapitulációjára törekszünk; figyelmünket mindössze a két eltérő diskurzusszint viszonyának alakulására fordítjuk. Azt a folyamatot kíséreljük meg nyomon követni, amelynek során az „arte dello stato” *érdek és szükségszerűség* terminológiájában mozgó nyelvezete fokozatosan felülkerekedik a *becsület és igazságosság* hagyományos nyelvezetén, de közben úgy válik nyilvánossá, hogy átveszi, saját manipulatív céljaira ki is sajátítja a politikai diskurzus humanista ideálokat tükröző kifejezőkészletét. A „politika színháza” a 17. század elején különös spektakulumot jelent: tradicionális jelmezekben és maszkokban felvonuló szereplői már egy új táncrend és szöveggönyv utasításai szerint mozognak és beszélnek, magatartásukat a *ragion di stato* normái irányítják. Mindez egy szokatlan, „kettős nyilvánosság-

⁹ „Confortovi simili cose scriverle in publico, et satisfare un pocho meglio allo appetito loro. Né io vi saprei dare regola che qualità di cose sieno da scrivere o tacere con loro, ma vi conforto a scrivere più cose che potete et raguagliargli, et quello meno potete, scrivere a me. Et la discretione vi insegnerà, come ha facto in cose molto più difficili”. Giovanni Lanfredininek, Firenze, 1487. december 22.; idézi BULLARD, 1992, 15.

¹⁰ A klasszikus alapmű: Quentin SKINNER, *The Foundations of Modern Political Thought*, Cambridge, 1978. További hosszadalmas felsorolás helyett csak két forrásra utalunk, amelyek megteszik ezt helyettünk: Andreas GESTRICH, *Absolutismus und Öffentlichkeit. Politische Kommunikation in Deutschland zu Beginn des 18. Jahrhunderts*, Göttingen, 1994, hatalmas (elsősorban a német vonatkozásokra koncentráló) szakirodalmi apparátussal; ugyanez mondható el az itáliai anyag tekintetében a Hobbes és Botero közti időszakot átfogó monumentális munkáról: Gianfranco BORRELLI, *Ragion di stato e Leviatano. Conservazione e scambio alle origini della modernità politica*, Bologna, 1993; a nemzetközi anyag bibliográfiája 1860-tól napjainkig: Enzo BALDINI–Vittorio DINI–Paolo PISSAVINO, *Bibliografia saggistica sulla letteratura della „Ragion di Stato”*, in: „Bollettino Archivio per la Ragione di Stato”, 1 (1993); Gianfranco BORRELLI–Vittorio DINI, *Aggiornamento bibliografico 1990–1995*, uo., 3 (1995), a folyóirat címe: <http://www.filosofia.unina.it/borrelli>.

modellt” eredményez, amely a publicitás alapfogalmainak két-értelműségében nyilvánul meg: a hírnév, dicsőség, becsület, köztisztélet toposzai megőrzik hagyományos jelentésüket, de az új – átmeneti típusú – hatalmi diskurzusban a ’manipuláció’, ’siker’, ’szerepjáték’, ’uralkodói kegy’ pragmatikus jelentéseit is hordozzák. A korszak végére, a 17. század hatvanas éveire, kialakul egy tartós, a monarchikus és a köztársasági államforma mechanizmusait egyaránt „lefedő” modell, amely a hatalom legitimációs forrását a *reputációban* találja meg,¹¹ s a közvélemény megalkotásának és mozgatásának szabályrendjét a teátrum metaforájának segítségével szervezi.

A nyilvános szféra e modell értelmében nem az a kommunikációs tér, ahol a magánszemélyek, a polgárok „nyilvános okoskodása” megvalósul, hanem az a terep, ahol a jelenlevők heterogén tömege nézővé, nézősereggé változik, kialakul a közügyekről folytatott vitákat *szemlélő* közönség, az érvényes nyilvánosságot holdudvarként körülvevő virtuális nyilvánosság. Ennek lagjai az események alakulására tevőleges befolyással nem lehetnek, a világot el kell szenvedniük – mint Torquato Accetto írja:

„...sok kellemetlenség éri az embert, aki néző a világnak eme nagy színházában, ahol nap mint nap komédiák és tragédiák kerülnek színre; s most nem a régi vagy mai költők képzeletének leleményeiről beszélek, hanem a világban magában tapasztalható valódi változásokról”.¹²

A közvéleményformáló politikai cselekvést ennek értelmében a spektákulum hatásmechanizmusának analógiájára véljük leír-

¹¹ A reputáció központi jelentőségéről francia vonatkozásban alapvető monográfia: John Alexander Wilson GUNN, *Queen of the world: opinion in the public life of France from the Renaissance to the Revolution*, Oxford, 1995. Ez azonban az általunk tárgyalt korszak után kezdi vizsgálódását, és nem foglalozik sem a reputációfogalom előtörténetével a korábbi politikai és történeti irodalomban (pl. Guicciardininél), sem az elemzett szerzők (mint pl. Gabriel Naudé) itáliai kapcsolataival.

¹² „...sono molt' i dispiaceri dell' uomo ch' è spettator in questo gran teatro del mondo, nel qual si rappresentano ogni di comedie e tragedie; ed or non dico di quelle che son invenzioni de' poeti antichi o moderni, ma delle vere mutazioni del mondo stesso”. (Cap. XVII.) ACCETTO, 1993, 49–50.

hatónak. Amint a spektákulum sajátos látványretorikája a jelenlévők vegyes összetételű gyülekezetét közönséggé formálja, de egyúttal „popularizálja” és ki is zárja a színpadon folyó akció tevőleges befolyásából, a pamfletek szerzői is bevetik retorikai tehetségüket olvasóik közönséggé, „nézőközönséggé” alakítására. Az írók mögött persze megbízók állnak, akik jó illuzionista vagy színész módjára manipulálják a publikumot, pillanatnyi érdekeik szerint.

A politikusok és a pamfleteket, tendenciózus jelenkortörténeteket kivitelező értelmiségiek kapcsolatrendszerét vizsgálva, szembeötlő, hogy ez utóbbiak jelentős erőfeszítéseket tesznek, ha nem is humanista ideáljaik, de legalább a klasszikus humanista nyilvánosságmodellben posztulált presztízsük, társadalmi pozíciójuk átmentésére. Az írók kettős identitással rendelkeznek: egyfelől szolgálattevők, a politikusok eszközei, másfelől viszont egymással a politikai barrikád ellenkező oldalairól is szoros kapcsolatot tartó, relatív autonómiájukat féltve őrző értelmiségiek, akik ez utóbbi minőségükben, mint informális csoport „saját maguk is közönséget alkotnak, ám erősen különböző közönséget attól, amelyik előtt nap mint nap, patrónusaik szolgálatában eljátszák retorikai tragédiáikat és komédiáikat”.¹³ Ez a különböző véleményáramlatok mentén egyaránt erősen jelenlévő kisszámú, művelt közönség (írók, potenciális írók és a közvetlen társadalmi és intellektuális környezetükben elhelyezkedők köre) a modern közvélemény első megnyilvánulási formája, véleményünk szerint a polgári nyilvánosság előképe. Patrónusaikkal, a hatalom birtokosaival együtt szűkkörű „nyilvánosságot” hoznak létre; ennek a kommunikációs térnek a diskurzusai pedig sajátos technikák mentén szerveződnek: szimuláció, disszimuláció, a leplezés színlelése és a színlelés leplezése... Magatartásmintáik máig élnek, s jöllehet az ebből adódó következtetések levonását már

¹³ Christian JOUHAUD, *Les libelles en France dans le premier XVIIe siècle: lecteurs, auteurs, commanditaires, historiens*, in: „XVIIe siècle”, 49 (1997), 213. Értelmiség és hatalom viszonyáról l. uő. „Power and Literature: the terms of the exchange (1624–1642)”, in: *The Administration of Aesthetics, Censorship, Political Criticism, and the Public Sphere*, ed. Richard Burt, Minnesota, 1994, 34–82.

nem tartjuk feladatunknak, annyi mégis megjegyzésre érdemes, hogy kutatásaink fényében némileg elhamarkodottnak tartjuk Richard Senett nagy hatású következtetését a „közéleti ember bukásáról”. A színházszerű nyilvánosság a modern médiák közbejöttével legfeljebb megkettőződött, de a politikai nyilvánosság döntően új modelljéről még ma sem beszélhetünk.

A folyamat kezdeteit nagyrészt az udvari traktátusirodalom segítségével próbáltuk bemutatni. A továbbiakban az államelméleti értekezések és a történeti munkák közvélemény-fogalmából kiindulva először a hatalom birtokosai és közvetlen környezetük által „érvényesnek” tekintett modell felvázolására teszünk kísérletet. Ezután visszatérünk az udvari diskurzus közegébe, és megvizsgáljuk, miképpen lesz a Castiglione művében implicit módon jelenlévő *opinio*-központú értékrend explicit és kötelező érvényű, normatív értékrenddé a 17. század elejére, valamint hogy mennyiben befolyásolja ez a politika erőterében mozgó szereplők magatartásmintáit. A továbbiakban megpróbálkozunk a propaganda és a reprezentáció korabeli technikáinak, az udvari diskurzus kiterjedésének, „politikai” diskurzussá válásának leírásával a kettős nyilvánosság keretei között. Végül pedig a politikai diskurzus csatornáin, közelebbről a história műfaján belül vesszük szemügyre, hogyan működik (ha működik) a tendenciózus fáma-közvetítés a gyakorlatban.

Az egyes fejezeteken belül nyilvánvalóan lesznek majd tartalmi átfedések, ez azonban nem csupán a forrásanyag azonosságának velejárója, hanem annak is, hogy ugyanazt a jelenséget, a politikai nyilvánosság modellváltását kísérjük figyelemmel különböző szempontokból kiindulva.

1. A hatalom új arca

Mikor Machiavelli 1515-ben elküldi az ifjabb Lorenzo Medicinek a *Fejedelem* kéziratát, a firenzei politika irányítójának asztalát már elborítják a hasonló emlékiratok és feljegyzések árkusai. A lojalitásukat bizonyítani igyekvő szakemberek három éve, a Mediciek visszatérésének pillanatától fogva szünet nélkül teszik javaslataikat a régi-új hatalom kiépítésének, megszilárdításának legcélszerűbb eljárásaira. Véleményük nagyrészt egybehangzó: a polgári egyenlőség és szabadság utáni vágy letörésének legjobb módja a családi hagyomány tisztelete, az öreg Cosimo módszerének követése, a kis kedvezményekkel „baráti” (*amicizia*) alapon kiépített klientéla, a háttérből irányítás, a köztársasági forma látszatának fenntartása mellett. Machiavelli feladata ebben a helyzetben az, hogy bizonyítsa saját felkészültségét az *arte dello stato* területén (egy esetleges tisztség megszerzésének reményében), valamint hogy kimutassa mind a Cosimo-féle modellre épülő „governo civile”, mind a humanista traktátusírók által dédelgetett „jó fejedelem”-koncepció elégtelenségét az új kihívással szemben; azaz: egyszerre kellett filozófusként és a Medici-restauráció kontextusában jártas politikusként mutatkoznia. Machiavelli nem a „politika” új koncepcióját adta, hanem a firenzei gyakorlatban kialakult hatalmi technikák új értelmezését. A *Principe* koncepciója nem csupán a humanista hagyomány platonizáló uralkodóképevel vagy az ennek – is – forrásául szolgáló cicerói doktrínával áll szemben; relevánsabb kontextus a 15. századi *arte dello stato*-elképzelések kritikája és folytatása.¹⁴

A *Fejedelem* lapjain kifejtett elképzelésének döntő novumai: a hatalom nyers önérvényesítésére lett javaslat (az erőre és nem a lekenyerezett magisztrátusra számítani, a Fejedelemtől inkább féljenek, mint szeressék), valamint az *amicizia*-szisztéma felszámolása, ill. átalakítása (a tisztségeket és kedvezményeket szerte nem a ház régi „barátainak”, hanem a volt ellenségeknek

¹⁴ A fenti, a Machiavelli-szakerődalomban újnak számító koncepció: VIROLI, 1994, 83–95.

kell juttatni, ezek ugyanis végig magukon érzik az uralkodó gyanakvó tekintetét, kénytelenek folyton bizonyítani).

Machiavelli rövid távú politikai helyzetértékelése nyilvánvalóan hibás: mind a Mediciek által végül sikerrel követett gyakorlat, mind az elmélet cáfolja (Guicciardini és társai meggyőzően bizonyították, hogy nem egyszerűen a félelem vagy a szeretet szabályozza az alattvalók viselkedését, hanem az érdekalapon szövődő „barátság”). A tévedés oka persze érthető: a *Segretario* nem új Cosimót, hanem nagy, Itáliát felszabadító monarchát szeretett volna látni Firenzében – ami végső soron idealista elképzelés.

Hosszú távon mégis innen eredeztethető a hatalom nyelveztének átalakulása. A *Fejedelemmel* kezdődik az a folyamat, melynek végén a nyilvánosság (hangsúlyozzuk: nem általában a nyilvánosság, hanem a döntéshozói körön belüli, *érvényes* nyilvánosság) szintjére emelkedik az erőszak nyílt alkalmazásának koncepciója – hiszen a hatalom csak önmagával igazolható, nincs transzcendens alapja:

„...a népek természete változó; könnyű őket meggyőzni valamiről, de nehéz meggyőződésükben megtartani. Ezért azon kell lenni, hogy amikor már nem hisznek többé, erőszakkal tartsuk meg hitüket.”¹⁵

A továbbiakban látni fogjuk, hogy Machiavelli ezzel nem a színlelés és a manipuláció technikáinak érvényességét vonta vissza (neki magának nagy része van benne, hogy lassan ezek is publikussá váltak), mindössze változtatott a hangsúlyokon, a korábbinál nagyobb jelentőséget tulajdonított a hagyományos uralkodói erénysor egyik tagjának, az erőnek (*forza*), a többi rovására.

A legújabb kutatások tanúsága szerint Francesco Guicciardini szerepe már-már túlnő Machiavellién az állam modern imázsának

¹⁵ „...la natura de' populi è varia; ed è facile a persuadere loro una cosa, ma è difficile fermarli in quella persuasione. E però, conviene essere ordinato in modo, che, quando e' non credono più, si possa fare loro credere per forza”. *Il Principe*, VI, 6. (Az általunk használt kiadás: Niccolò MACHIAVELLI, *Il Principe*, a cura di Raymond Aron–Franco Melotti–Ettore Janni, Milano, 1990.) Lutter Éva fordítása in: Niccolò MACHIAVELLI, *A fejedelem*, kiad. Herczeg Gyula, Bp., 1987, 33.

megalkotásában. Idevágó műveiben az *arte dello statòt* a kereskedelemmel állítja párhuzamba. A kereskedő ismeri az emberi szokásokat, szenvedélyeket, képes különböző helyzetekhez alkalmazkodva új és új döntéseket hozni. Nem bízik az általános kategóriákban, és főleg nem a racionalitás magasabbrendűségében – célja végül is (akárcsak a fejedelmé) az érdek érvényesítése, az *ingannare*, az *interesse particolare* és az *utilità* jegyében. A legfontosabb közös pont: a cselekvésre alkalmas idő megválasztása, a pillanat meglelése. Írásaiban a firenzei tapasztalat találja meg legmagasabb rendű kifejeződését: a haszonelvű barátságok hálózatával való kormányzás technikáit dolgozza ki:

„Manapság aszerint mérik a barátságot, hogy mennyi haszonnal jár; ahol pedig nincs haszon, ott nincs bizalom sem semmi. Ezért szükséges, hogy akiket a hatalom kiszemel és kiválaszt, barátaik legyenek, s úgy kösse őket magához, hogy azok nagy hasznot lássanak a dologban (s ellenkezőleg, oly súlyos veszteséget, ha változik a hatalom); ez arra viszi őket, hogy törekedjenek megőrizni a hatalmat, nemcsak a szerelemtől, hanem inkább a várható haszontól, sőt a szükségtől indíttatva” – írja már 1512-i helyzetelemző feljegyzésében.¹⁶

Politika és *arte dello stato* viszonyának ellentmondásait Guicciardini a *Dialogo del reggimento di Firenze* (1521–1525) című dialógusában tárgyalja.¹⁷ Ennek fő kérdése a köztársaság visszaállításának szükségessége, hiszen csak a *res publica* keretei között valósítható meg a Guicciardini által is óhajtott klasszikus politikaideál. A szóhajóvő lehetőségek azonban igencsak behatároltak. Vagy a fejedelem segíti elő a „politika szerinti élet” (*vivere politico*) restaurációját, belátás alapján történő lemondásával (ez persze kevésbé valószínű); vagy egy kiemelkedő képes-

¹⁶ „Nessuna amicizia oggidi si misura, se non quanto è accompagnata dalla utilità; e dove non è questa, non si può avere nessuna fede. Però bisogna che quelli che lo Stato elege e disegna, avere per amici, incorporarsigli in modo, che vi veggino dentro tanto guadagno; ed e converso, tanta perdita, mutandosi lo Stato, che li sforzi a conservarselo, non solo l' amore, ma più tosto la utilità, anzi, necessità.” *Delle condizioni, in cui trovavansi le contrarie partiche dividevano la città* (1512); idézi VIROLI, 1994, 113.

¹⁷ Részletes elemzése: VIROLI, 1994, 113–122.

ségű, megfelelő tekintéllyel és anyagi javakkal rendelkező polgár veszi kezébe a hatalmat, a közjó érdekében – de ez is veszélyes, hiszen ahhoz, hogy megszilárdítsa az intézményeket, túl sokáig kellene rendkívüli jogkörrel rendelkeznie, ám „a késlekedés bűnbe visz” (*lo indugio piglia vizio*). A realista szemlélet a kis lépések politikájának alkalmazását sugallja („apró lépésekben vezetni be a jó kormányzást” – *istituire un buon governo a piccoli passi*) – még ha nem is érhető el a tökéletes forma. Ebben az esetben viszont szükség lenne az okosság és a körültekintés (*prudenza, circospezione*) segítségére, tehát az *arte dello stato* bevált kormányzati technikáira, amelyek korrekációs célt szolgálnának. A következtetés egyértelmű: a jó és okos ember (*uomo buono e prudente*) birtokában kell hogy legyen az *arte dello stato* fogásainak – csakis ezek vezetnek a kielégítő politikai megoldáshoz, a vegyes kormányzat (*governo misto*) felállításához, amely széles körű törvényhozói hatalmat összpontosítana a Nagytanács (*Consiglio Grande*) kezében, miközben a legfontosabb döntéshozó szerv egy szűk és megfelelő reputációval bíró csoport lenne. Ezzel elesik a Machiavelli javasolta széles körű „népi” bázisra alapozott fejedelmi kormányzás megoldása – de a kérdés nem is vethető fel „vagy-vagy” alapon („politika” *vagy* „*arte dello stato*”): szükség van a tisztségek és a közfelelősség kidolgozott hierarchiájára.

A végső konklúzió azonban egybeesik Machiavelli gondolatával, sőt továbbfejleszti és kiterjeszti érvényességi körét a köztársaságokra is: Guicciardini szemében már *minden* politikai alakulat alapja az erőszak:

„Minden állam, ha jól megfontoljuk, erőszakos eredetű, s a köztársaságokon kívül (de ez csak központjukra és nem távolabbra értendő) nem létezik egyetlen legitím hatalom sem. (...) e szabály alól a papok sem kivételek, akik kettős erőszakkal élnek: hogy hatalmuk alatt tartsanak bennünket, egyaránt bevetik a lelki és a világi fegyvereket.”¹⁸

¹⁸ „...tutti gli stati, a chi bene considera la loro origine, sono violenti, e dalle repubbliche in fuori, nella loro patria e non più oltre, non ci è potestà alcuna che sia legitima, e meno quella dello imperadore che è in tanta autorità che da ragione ad altri; né da questa regula eccettuo e' preti, per la violenza de' quali

Még a legalább kiváltságos polgárainak jogegyenlőséget biztosító köztársaság is csak erővel valósítható meg: a korrupst népet kényszeríteni kell a szabadságra, taglalja egy másik rövid értekezésében. („Vajon szabad-e erőszakkal szorítani rá a népet a jó törvények használatára, ha másképp nem tehetünk.”)¹⁹

A hatalom legitimációs forrása tehát immár nem az égi harmónia földi leképezése, az isteni minta realizálása, tükröztetése a törvény és igazságosság szabályozta polgári együttélésében. A korrupst *res publica* „reformátora” éppúgy, mint az addig platói mintát követő „filozófusfejedelem”, törvénytelen eszközök-höz kénytelenek folyamodni, a törvények védelme érdekében; státusukra, azaz hatalmukra kell támaszkodniuk a „politika” restaurációjáért. Innen pedig csak egy lépés – pontosabban ugyanennek a gondolatnak a fonákja –, hogy ne a „Politika” (vagyis a becsületesség és igazságosság) nevében igazolják hatalmi túlkapásukat, hanem ellenkezőleg, státusukat tekintsék a politikai közösség létalapjának, működése zálogának. Más szóval: a hatalom önmagával, pusztá létével, illetve erejével kívánja definiálni magát. A magasztos eszmék talaján fogant politikát egyszerűen bekebelezi, az egyenlőség garantálását szolgáló eljárásait az egyenlőtlenség fenntartására, az adott hierarchikus rend megszilárdítására használja, mint *instrumentum regni*.

Ezen az úton a legnagyobb jelentőségű lépést Giovanni Botero teszi meg a 16. század végén.²⁰ *Della ragion di Stato* (1589) című alampművének élén sommás meghatározás áll:

„Az állam a népek fölötti szilárd hatalom; a *ragion di stato* azon eszközök ismerete, amelyek alkalmasak e hatalom létrehozására, megőrzésére és növelésére (...) mindazonáltal úgy tűnik, közelebbről vonatkozik a megőrzésre, mint a másik kettőre, s

é doppia, perché a tenerci sotto usano le armi spirituali e le temporalì”. Idézi VIROLI, 1994, 122; néhány szó eltéréssel ugyanez a *Ricordi* II, 48. maximájában, id. kiad., 295.

¹⁹ „Se sia lecito condurre el populo alle buone legge con la forza non potendo farsli altrimenti”, in: F. G., *Scritti politici e Ricordi*, id. kiad., 229–231.

²⁰ A folyamatról gazdag anyagot mozgató elemzés: Alberto TENENTI, „Dalla »ragion di stato« di Machiavelli a quella di Botero”, in: *Botero e la „Ragion di Stato”*, id. kiad., 11–21.

még azok közül is inkább a növelésre, mint a létrehozásra: így hát a *ragion di stato* feltételez egy uralkodót és egy államot (előbbit szinte mint alkotót, utóbbit mint anyagot).²¹

A fontossági sorrend (különösen Machiavelliével összevetve) sokatmondó: Botero nem foglalkozik az állam eredetével, kész tényként fogadja el létét. Mindössze annyit jegyez meg: az országokat az *erő* szerzi, és a *bölcsesség* tartja meg – majd a továbbiakban figyelmét ez utóbbi témának szenteli.

Az állam biztonsága az uralkodó erényeitől függ, amelyek biztosítják az alattvalók engedelmisségét. A fejedelmi erények a kormányzottakra tett hatásuk alapján csoportosíthatók: a nép *szeretetét* vívják ki, vagy *reputációról* gondoskodnak. (A reputáció értelmezése itt szigorúan etimológiai: olyan tulajdonságok eredményeként jön létre, amelyek arra készítetik az alattvalót, hogy tiszteletteljesen újra és újra megfontolja, „re-putálja” őket, és csodálattal adózzon nekik.)

A szeretet felkeltésére szolgáló első erény, a bölcsesség (*sapienza*) segíti az uralkodót az emberi szenvedélyek, szokások és erkölcsök átfogó megismerésében – ismeretei gyümölcsöztetésére nézve azonban a „politikai” haszonra összpontosító *saviezza* (áttekintőképeség) ad eligazítást. Az igazságossággal, a szigorral és a bőkezűséggel társulva ez az erény vezet a bőség és béke áldásos állapotához, amely elengedhetetlen feltétele az alattvalók engedelmisségének.

„Az a nép, amely nem retteg a kül- vagy belháborútól, s nem fél attól, hogy erőszak vagy ármány áldozatául esik saját otthonában, megvan a betevő falatja (s olcsón jut hozzá): csakis elégedett lehet, s mással nem is törődik.”²²

²¹ „Stato è un dominio fermo sopra popoli; e Ragione di Stato è notizia di mezzi atti a fondare, conservare e ampliare un Dominio così fatto (...) nondimeno pare che più strettamente abbracci la conservazione, che l' altre; e dell' altre più l' ampliazione, che la fondazione: imperò che la Ragione di Stato suppone il prencipe e lo Stato (quello quasi come artefice, questo come materia”. Giovanni BOTERO, *Della ragion di Stato con tre libri delle cause della grandezza delle città, due 'Aggiunte' e un 'Discorso' sulla popolazione di Roma*, a cura di Luigi Firpo, Torino, 1948, 55. (Classici politici, 2).

²² „Il popolo che, senza paura di guerra straniera o civile e senza tema d' essere assassinato a casa per violenza o per fraude, ha i cibi necessari a buon mercato, non può, se non essere contento e d' altro non si cura.” Uo., 98.

A reputáció végső soron közvélemény-probléma; mint Botero írja a *Della ragione di Stato*-hoz csatolt, a fejedelmi reputációt elemző külön kis értekezésben: „Egy Fejedelem reputációja a véleményben adott, azon az összbenyomáson alapul, amely róla a nép körében él.”²³ A reputációt garantáló fejedelmi erények a szeretet helyett inkább az érdek és a félelem felkeltésére alapoznak. Sarokköveik az erőt mutató derekasság (*valore*) és az okosság (*prudenza*). Utóbbi összetevői a tapasztalat és a tanulmányok (*esperienza, studi*), amelyek az alapvető információkról (*notizie*) gondoskodnak a fejedelem számára. Az okosság a válságok kezelésére, a fegyelem és a rend biztosítására, az alattvalók magatartásának befolyásolására, tehát a kormányzás technikáinak tökéletes alkalmazására tanít. Botero monumentális rendszerében e technikák közé sorolódik a „politika” mint speciális eljárás (*arte*), amelynek az a feladata, hogy a reputáció növelésével megőrizze a távolságot kiváltságosok és alávettek között, de folyamatosan oldja is az ellentéteket, csillapítsa a szenvedélyek keltette elégedetlenséget a jó kormányzás (*buon governo*) útján.

A jó kormányzás tehát eszközszerűvé, méghozzá a közvélemény kézbentartásának eszközévé vált, a politikai diskurzus toposzai (igazságosság, becsület, érdem, törvény, közjó stb.) a nyílt hatalmi viszony leplezésére szolgáló, manipulatív hatalmi diskurzushoz, a *ragion di stato* fegyvertárába vonultak be. Másképp fogalmazva: még a Guicciardini-féle képlet is megfordult, hiszen míg ott a titkos eljárások a Politika, a *vivere politico* renoválására törekedtek, itt a „politika” lett a hatalom fenntartásának technikai mozzanata. Fontos lépés volt ez abba az irányba, hogy a közgondolkodás azonosítsa a két fogalmat, vagy legalábbis a „politika” kifejezés hallatára rögtön a színlelés és leplezés, a megtévesztés eljárásaira asszociáljon.

A Botero-féle fejedelem reputációszerző, hatalmat garantáló okosságának centrális eleme az információ rejtése, a *secretezza*.

²³ A „Della riputazione del Principe” című, két fejezetből álló értekezés a főműhöz csatolva rendszeresen megjelent, mutatva, hogy a szerző a reputációt tartotta az államreazon kardinális kérdésének. Az általunk használt kiadás: Giovanni BOTERO, *Relationi universali e La ragione di Stato*, Venetia, 1640, 217–229.

Ez teszi lehetővé az uralkodó rugalmas alkalmazkodását a gyorsan változó helyzetekhez. A dinamikus reagálás pedig elengedhetetlen feltétele a hatalom, az állam (*stato*) önfenntartásának. A *ragion di stato* által kitűzött legfőbb cél tehát immár nem a polgári nevelődés, az erények nemes versengésben való tökéletesítése, hanem a folyamatos „állagmegóvás” (*conservazione*). Fgyelemre méltó, hogy a fejedelem fő erénye a megőrző okosság (*prudenza conservativa*). Ez egyengeti az útját a *Della ragion di Stato* döntő újításának, ti. hogy a nyers hatalom az uralkodó érdekével azonosított közérdekként reprezentálódik, ami hátrózottan túllép a tradicionális (uralkodó/atyja) metaforikán. A hatalom birtokosának *ragion di statója* a köz *ragion di statójá*-vá szublimálódik, személytelen „államérdekké” alakul.

Botero katolikus államreazonja a „machiavellista” módszereket az ellenreformáció ideológiája számára is tolerálhatóvá tette, mert jóllehet az erőszak szülte és célját önmaga fenntartásában fellelő hatalmi gépezet a mindenható érdek, az *interesse* elégséges elvén is működne,²⁴ a rendszerbe különösebb nehézség nélkül beilleszthető a vallás törvényeinek és a keresztény erkölcsi alapelvek tiszteletben tartásának követelménye. Sőt, egyenesen hasznos integrálni őket: itt keresendő Botero Machiavelli-kritikájának magja. Mert igaz ugyan, hogy a felszínen az elvetemült ateizmust és az erkölcstől való elrugaszkodást veti a firenzei Titkár szemére, de bírálatának valódi éle mégis egy stílushiba ellen irányul: s valóban, Machiavelli túl hangsúlyosan tárgyalta a törvények és a keresztény morál áthágásának eseteit. Botero jól veszi észre, hogy – a szükségszerű kivételektől eltekintve – a morális elkötelezettség és a vallási dogmák tisztelete hatékony támaszai az Okosság áldásos munkájának, az érdekek manipulálásával elért engedelmesség konzerválásának.

Botero után (s részben már előtte is) egyre kevésbé beszélünk a klasszikus értelemben vett politika és a modern államreazon szembenállásáról. A konfliktus mindinkább a *ragion di stato* két irányzatának ideológusai között mutatkozik. Míg a kereszt-

²⁴ „...az állam »rációja« nemigen más, mint az érdek »rációja« – „... la ragion di stato è poco altro che ragione di interesse”. BOTERO, 1948, 446.

tény államrezon hirdetői (Ribadeneyra, Possevino, Efferen) az uralkodó korlátlan hatalmával szembeállítható morális korláto-
kat (becsület, hűség, hit stb.) keresik, addig a libertinus iskola
követői a manipuláció eszközeiként elemzik azokat, tehát nyíltan
kimondják azt, amit maga Botero és követői olykor csak gondoltak.²⁵ Érdemes e tekintetben összevetni a különböző szellemi
magatartásformák két tipikus képviselőjét, Scipione Ammiratót
és Gabriel Naudét.

Ammirato szerint a társadalmi együttélést hierarchikusan
egymásra épülő „ragioné”-k (ezúttal jog, törvény értelemben)
határozzák meg, amelyek mindegyike kivételeket (*deroghe*), a
közösség érdekében szükséges normaszegéseket tartalmazhat a
(hozzá képest) alárendelt „törvényhez” képest. A természeti jog,
a polgári együttélés jogrendje, a háború „ragioné”-ja alkotta hi-
erarchia csúcsán áll a *Ragion di Stato*, amely végső soron nem
más, mint „a rendes törvény megszegése, a közjó vagy egy na-
gyobb és egyetemesebb törvény jegyében”.²⁶ A kihágások azon-
ban – legalábbis Ammirato felfogásában – nem kerülhetnek el-
lentmondásba sem a *becsület* morális imperatívuszával, sem a
„ragion diviná”-val, a vallás követelményrendszerével. A zsar-
noki törekvések elé állított korlátok tehát arra szolgálnak, hogy
elválasszák a köz érdekében történő törvényszegést a hatalom-
gyakorló magánérdekeit előmozdítótól. Ám a határt kizárólag
maga az érdekelt, az uralkodó láthatja tisztán, hiszen csak ő is-
meri azokat a titkos információkat, amelyek szabályozzák és be-
folyásolják a „státusa” érdekében tett lépéseket.

Gabriel Naudé éppen erre a paradoxonra hívta fel a figyel-
met; a *ragione di stato* szerinte is *propter bonum commune* elkö-
vetett kihágás. De itt az uralkodót nem korlátozza semmilyen
morális „törvény” hatalma érvényesítésében; a „közjóról” ugyan-

²⁵ Vö. erről José A. FERNANDEZ-SANTAMARIA, „Botero, Reason of State, and Political Tacitism in the Spanish Baroque”, in: *Botero e la „Ragion di Stato”*, id. kiad., 265–285; és MATTEI, 1969, 221–248.

²⁶ „...ragione di stato non essere che contravvenzione di legge ordinaria, per rispetto di pubblico beneficio, ovvero per rispetto di maggiore e più universale ragione”. Scipione AMMIRATO, *Discorsi sopra Cornelio Tacito* (1594) c. mű-
véből idézi Rodolfo De MATTEI, „Il problema della deroga e la 'ragion di stato’”, in: *Cristianesimo e ragion di stato*, id. kiad., 50.

is igen nehéz volna eldönteni, hogy különböző kontextusokban mit is jelent.²⁷ A Naudé képviselte libertinus iskola a legteljesebb mértékben elfogadta a vallási és etikai rendszerek relativitásának és manipulatív felhasználhatóságának elméletét: politikai tanításának talpköve maradt a Montaigne kapcsán bemutatott imposztor-tétel. Naudé megfogalmazásában:

„Hogy sikert érjünk el (...) a legelső s egyszerűs mind a legkézenfekvőbb és legegyszerűbb módszer az, amelyet minden törvényhozó és politikus alkalmazott, mikor elhitették népeikkel, hogy közvetlen isteni sugallatnak engedelmessé válnak, csak hogy könnyebben kényszerítsék rájuk akarataikat.”²⁸

A moralizáló szembekötősdit játszó politikusok nem is kerültek el a hírhedt velencei libertinus, Ferrante Pallavicino gúnyának ostorát, aki az extra szolgáltatásoktól húzódozó örömlányokkal vonja párhuzamba őket:

„Nem is igazi kurvák azok, akik az efféle kérésektől vonakodnak: meg kell mondanunk, hogy rosszul ismerik mesterségüket, amely tiszta és tisztátalan dolgoknak egyaránt kiteszi őket a fizetségért, amint a *ragion di stato* is kiteszi a hatalmasokat a kormányzásnak.”²⁹

Igaz, messze még az idő, amikor a „Politika” *tout court*, a metaforahasználat szintjén is átteszi székhelyét a színházból a bordélyházba; a libertinusok ekkor még inkább azt vetették ellenfeleik, elsősorban a jezsuiták szemére, hogy iskoláikban „nem tanulnak jogot, hiszen az ítéletek nem a törvénytől vagy a rációtól függnének, hanem csakis az uralkodó tekintélyétől”, s hogy vitáikon mindenekelőtt „a javadalmak megszerzésének és megtartásának módozatairól, a színlelés technikájáról, hasznáról és szük-

²⁷ MATTEI, 1953, 54.

²⁸ Gabriel NAUDÉ, *Considerations politiques sur le coups d'États*, Rome, 1639, 161–162., idézi: Tullio GREGORY, *Etica e religione nella critica libertina*, Napoli, 1986, 31.

²⁹ „Sono troppo semplici quelle (puttane), ch' a tali (ardue) dimande si mostrano ritrose, e deve dirsi che mal conoscono il suo (sic!) mestiere, che le espone al fas, e nefas per lo guadagno, come la ragione di stato espone i grandi per dominare.” Ferrante PALLAVICINO, *La rettorica delle puttane*, Villafranca, 1673, 6.

ségességéről” folyik a szó.³⁰ A libertinus gondolatkör megjelenése minden értéket az ellenkezőjére fordított.³¹ Például a machiavellisták „hamis politikája” (*falsa illa politica*), azaz a *ratio status* ellen mennydörgő Tommaso Campanella *Atheismus triumphatus* (1604–1608) oly meggyőzően adta elő a cáfolandó tanokat, hogy éppen libertinus körökben vált népszerű kompendiummá.³²

Persze az ateista libertinizmusból is legalább két, látszólag egymásnak ellentmondó következtetés adódott:³³ a Ferrante Pallavicino által gyakorolt nyíltan „istentelen” intézmény- és ideológiakritika, a *ragion di stato* leleplezése, illetve a *ragion di statónak* mint transzcendens-pótléknak (államüdvnek) áhítatos tisztelete, a mindenkori hatalom feltétlen szolgálata.³⁴ Ahogy Campanella rámutatott: „Arisztotelészről, Averroészről és másoktól ered a bajok gyökere, a machiavellizmus, amely vallással tette az államrezont.”³⁵ (Hogy az eruditus libertinizmus arisztokratikus elvonulásáról, ironikus szolipszizmusáról már ne is beszéljünk: ebből a szémszögből a *ragion di stato* nem más, mint „az a rejtélyes ésszerűség, amelyet a politikusok arra találtak fel, hogy mindazt igazolják vele, amit ész nélkül tesznek”.)³⁶

³⁰ „Juris studium apud eos nullum, quando iudicia non legibus et ratione, sed solius Monarchae auctoritate constat (...) praecipua contentio de modo conquirendarum, servandarumque ditium, de arte, utilitate et necessitate simulandi.” Lucius Cornelius EUROPAEUS, *Monarchia solipsorum*, Venetiis, 1651, 27. Az álnéven szereplő szerző azonosításának lehetőségeiről: SPINI, 1983.

³¹ L. erről többek közt Agostino DEL NOCE, „La crisi libertina e la ragion di stato”, in: *Cristianesimo e ragion di stato*, id. kiad, 35–47.

³² Fabio MARTELLI, *Le Leggi, Le Armi e Il Principe. Studi Sul pensiero politico di Raimondo Montecuccoli*, Bologna, 1990, 1990, 390, skk.

³³ A látszólagos ellentmondásról: GREGORY, 1986, 31, skk.; valójában ugyanannak az ateizmusnak különböző megnyilvánulási formáiról van szó: az elsővel többnyire azoknál a libertinus szerzőknél találkozunk, akik éppen híjával voltak valamely jól fizető mecénásnak.

³⁴ MARTELLI, 1990, 379–492 („Religio e leges: l’ analisi della cultura libertina circa lo Stato e la religione nella formazione del pensiero montecuccoliano” c. fejelet) Raimondo Montecuccoli példáján mutatja be ennek gyakorlatát.

³⁵ „...natus est ex Aristotele et Averroee et aliis Machiavellismus radix malorum faciens religionem di ragion di stato” – Tommaso CAMPANELLA, *De Gentilismo non retinendo*, Parisiis, 1636, 8.

³⁶ Saint-Évremond-tól idézi BATTISTA, 1980, 55–56.

A 16. század végére leáldozott a klasszikus mintájú köztársasági államforma kora. A *res publica* értékei, morális indíttatású magatartásmintái elavultak, a „politika” tradicionális cicerói nyelvezete a késő humanista retorikaoktatás és traktátusirodalom eruditus lomtárába került.³⁷ Ám sokszor ez is csak látszólagos. Kitűnő példa rá Melchior Juniusnak, a magyar kapcsolatokkal is rendelkező strasburgi retorikatanárnak³⁸ a politikai argumentumokra retorikai példatárral szolgáló népszerű kézikönyve.³⁹ A munka célja a retorika politikai használatának segítése, a politikusok ellátása a szakmájuk gyakorlásához szükséges szónoki technikákkal és exemplumokkal. A szerző főként azokat a *quaestio*kat igyekezett összegyűjteni, „amelyek ma használatosak, és amelyekről a szónokok és politikusok többnyire beszélni szoktak” – azaz gyakorlati útmutatással kíván szolgálni, hogy olvasói „ily módon nyugodt iskolai gyakorlással készülhessenek a komoly fellépésre”.⁴⁰ A leendő közéleti szereplők oktatása során azonban – jóllehet a cicerói nyelvezet és gondolatmenet végig domináns szólam marad – a nyilvánosság kezelése szempontjából döntő jelentőségű helyeken némi kétértelműség figyelhető meg. Csak két példát említünk. Az orátor jellemzése során Junius nem győzi halmozni a klasszikus közhelyeket (a fejedelmek kincsei és légiói nem érnek fel a szónok képességével, amelynek hála a nép lelkére hatni képes, felrázza és harcra serkenti a bágyadókat, lecsendesíti és az erény útjára vezérli a harcra készülőket, eltéríti szándékuktól a bűnösöket, a jóakaratról gyűlöletre, a gyűlöletről jóakaratra indít)⁴¹ – hivatkozása azonban

³⁷ VIROLI, 1994, 155–163; vö. még Roberto De MATTEI, *La celebrazione della politica nel dottrinarismo del Seicento*, in: „Giornale critico della filosofia italiana”, II [1952], 197–207.

³⁸ IMRE, 1995, 311–312.

³⁹ Melchior JUNIUS, *Politicarum quaestionum centum ac tredecim, in eloquentiae studiosorum gratiam, stylum exercere cupientium, selectarum, ac in partes tres distinctarum*, Francofurti, 1606.

⁴⁰ „quae usum hodie habent, et de quibus ut plurimum Oratores ac Politici dicere consueverunt (...) atque ita praeparare umbratilibus ac scholasticis *meletaisz* ad serias actiones se placeret”. JUNIUS, 1606 (Előszó).

⁴¹ JUNIUS, 1606, 110–111 (Pars II, quaestio LXI, Quinam fieri cives et retinere in urbe possint aut debeant).

más kontextusba helyezi a mondottakat: Jean Bodinre utal, aki az államról szóló műve negyedik könyvének citált helyén épenséggel az uralkodók iránti engedelmesség megteremtésének eszközeként dicséri az ékesszólást, és nem titkolja az orátor manipulatív feladatkörét.⁴² Junius ugyancsak kitér a „hazugsággal és színleléssel” élő szónok bemutatására – ez azonban olyan vonzóra sikeredik, hogy nem is igen tudja mással ellensúlyozni az előadást, mint hogy pedánsan megállapítja: „A szónoklat minél ragyogóbb és díszesebb lesz, annál inkább eltávolodik az igazságtól.”⁴³ (De mit számít ez, ha eléri a célját? – kérdezhették hallgatói.) A másik példa a fegyverfogás szabadságát traktáló fejezetből származik. Mikor Junius azt a kérdést vizsgálja, hogy vajon fellázadhatnak-e az alattvalók a zsarnoki módon kormányzó magisztrátus ellen, a pro-érvek köteleességszerű felsorolása után állást foglal az ellenállási joggal szemben: erősebbnek minősíti a cáfoló érveket. Az ókori történelemből vett példák után végül Bonfini elbeszélése adja a legmeggyőzőbb exemplumot. Bonfini a Mátyás ellen lázadó magyaroknak a figyelmeztető nádort idézi: „Bárkit is látsz a szent koronával a fején, még ha egy ökör volna is az, imádd és a szent királynak kijárként kezeld.”⁴⁴ Furcsa jó tanács a *res publica* terminológiájában, Cicero követésének szándékával megfogalmazott műben! Ami a koronás ökröket, illetve a magisztrátusokat illeti, a Rétor természetesen megengedi nekik a színlelés és leplezés alkalmazását a politikai küzdelemben.⁴⁵ A retorikai gyakorlókönyv, amelyről első pillantásra még az is nehezen derül ki, hogy vajon szerzője a politikát akarja-e retorikai helyzetgyakorlattá tenni, vagy a retorikát szeretné-e régi fényében visszatuszkolni a politikába – végül az alattvalói (vagy „polgári”) engedelmesség kieszközlésének technikai

⁴² *Republique*, IV, 7. Magyar kiadás: Jean BODIN, *Az államról*, kiad. Csűrös Klára–Ferenczi László, Bp., 1987, 260–262.

⁴³ „Deinde oratio etiam quo magis ad splendorem et ornatum accedit, eo a veritate recedit longius.” JUNIUS, 1606, 110.

⁴⁴ „Quencumque sacra corona coronatum videris, etiamsi hos fuerit, et adorato et pro sancto Rege ducito.” Uo., 110.

⁴⁵ JUNIUS, 1606, 165–166 (Pars II, quaestio XXV, De dissensionibus et inimicitijs, quae in Republica capessende expectandae. Quomodo in his sese gerere magistratum oportet, út illis sublatiis pax ac concordia servetur?)

segédleteként kerül a jövő politikusainak asztalára. S nemcsak oda. A strasburgi tudós műve még a leendő német és közép-európai elithez (bár egy szélesebb értelemben vett elithez)⁴⁶ fordul – Michael Radau *Orator extemporaneusa* azonban már deklarálta is „minden emberhez” szól, a lehető legszélesebb körű nyilvánosság számára teszi hozzáférhetővé a retorika egyszerűsített és a polgári élet mindennapjaiban alkalmazható technikáit.⁴⁷

A politika hagyományos nyelvezete tehát még a protestáns és a köztársasági hagyományt ápoló területeken is a *ragion di stato* diskurzusának „felöltöztetésére”, legitimmé tételére szolgál a hatalom birtokosainak és ideológusainak kezében. A változás a nyelvhasználat szintjén is megmutatkozik. Az „arte dello stato”-t helyettesítő szinonimaként, az új típusú hatalom gyakorlóinak és ideológusainak gyűjtőneveként a századfordulótól egyre gyakoribb a „politika”, „politikusi” terminusok használata. A Campanella nagyságrendű gondolkodók helyett tanulságosabb, ha ezúttal a másodvonalbeli szerzők munkáihoz fordulunk felidézéséért. Verancsics Faustus például, V. Pál pápához írott híres emlékiratában, már 1606-ban leszögezi, hogy Magyarország lakosainak többsége „mindig eretnek volt, vagy csak színleg katolikus, olyan, akit manapság politikusnak neveznek, vagy pe-

⁴⁶ A strasburgi Sturm-iskola a 16. századi kezdetektől fogva az elitképzést tűzte ki céljaul; vezetőinek politikai ambíciója nyilvánvaló: a klasszikus latin humanizmus értelmiség-hatalom között posztulált diskurzusmodelljét szereték volna honosítani német és közép-európai területen, s e törekvésük legbiztosabb hordozóeszköze a magas színvonalú retorikaoktatás volt. Mint az iskola alapításában döntő szerepet játszó Jacob Sturm végrendeletében olvashatjuk, az eddigi működési rend „lőbb mint húsz éven át nagy jótétéményt jelentett az egyházaknak, iskoláknak, a városok vezető testületeinek, a királyi udvaroknak, a diplomáciai testületeknek és a birodalmi gyűléseknek, mindazokban az ügyekben, amelyek az iskolánkból kikerült bölcs és tapasztalt emberek közreműködését kívánták”. Idézi: Thomas A. BRADY, *Protestant Politics: Jacob Sturm (1489–1553) and the German Reformation*, New Jersey, 1995, 122. A strasburgi iskolapolitikáról, Johann Sturm tevékenységéről l. ui., 104–125 (a „Strasbourg as Godly City” c. feje).

⁴⁷ A kiadvány Georgius Beckher neve alatt jelent meg (Georgius BECKIIER, *Orator extemporaneus seu artis oratoriae breviarium bipartitum*, Amstelodami, 1650), s hamarosan hazai kiadása is napvilágot látott Nagyváradon, 1656-ban (RMK II, 866). L. róla BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”. *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp., 1998, 119–121.

dig igazi machiavellista”.⁴⁸ A jezsuita Leonard Leys így fogalmaz 1617-ben:

„Általában azokat nevezük politikusoknak, akik minden vallást a politikára, azaz a politikai hatalomra vezetnek vissza, s bármely vallást csak olyan mértékben becsülnék és használnak fel, amilyen mértékben arra visszavezethető.”⁴⁹

De idézhetjük Wilhelm Efferen 1634-es „Politikai kézikönyvével” is:

„Lássuk most, mit tartanak az államok keletkezéséről és fenntartásáról a politikusok, azaz napjaink ateistái. Az első, aki a keresztény világban efféle írásmű által nyilvánosságra hozta istentelenségét, Niccolò Machiavelli volt. (...) Őt követik szinte mindnyájan azok a politikusok, akik számúzni akarják a vallást a köztársaságból, és bármely ügy kapcsán jól leplezett ravaszsággal sugallják titkos tanácsaikat az uralkodóknak.”⁵⁰

A korabeli „koiné” természetesen a másik oldalon is megjelenik; a feltétel nélküli *ragion di stato*-hívó Gualdo Priorato Wallenstein-életrajza szemléletesen mutatja a két kifejezés egymásba játszását:

„A *ragion di stato* gyakran minden lelkiismereti szempontot elfojt. A politikai meggyőződés egyesekben annyira fölébe kerekedik a vallásinak, hogy immár maga a vallás is kizárólag politikai terminusokban fejeződik ki.”⁵¹

⁴⁸ VERANCICS Faustus, „Jelentés a katolikus egyház állapotáról Magyarországon”, in: V. F., *Machinae novae és más művei*, s. a. r. S. Varga Katalin, Bp., 1985, 213 (Magyar IIrmondó).

⁴⁹ „Ilos passim politicos vocamus, qui omnem religionem ad Politiam, sive statum Politicum referunt, et quatenus Religio aliqua ad hunc conducibilis videtur, eatenus eam aestimant et usurpant.” Leonardus LESSIUS, *Numinis et animi immortalitate libri duo adversus Atheos et Politicos*, Antverpiae, 1617, 4–5; idézi MATTEI, 1969, 247.

⁵⁰ „Videamus nunc politici, hoc est Athei nostri temporis de origine, et conservatione regnorum sentiant. Primus, qui inter Christianos impietatem suam in hoc genere scripto prodidit, est Nicolaus Machiavellus. (...) Hunc sequuntur fere omnes politici, qui religionem a republica exulare volunt, et arcana sua consilia ad omnes eventus regibus occulta calliditate proponunt.” Wilhelm Ferdinand EFFEREN, *Manuale Politicum Christianum de Ratione Status*, Passau, 1634, 6.

⁵¹ „La ragione di stato soffoca bene spesso ogni riguardo di coscienza. Li pontigli politici prevagliano così alla Religione in alcuni, che la Religione medesima s’

A hagyományos politikai diskurzus dekonstrukciója párhuzamos a *ragion di stato* uralmának, az új „politika” primátusának kényszerűen belenyugvó, kritikus vagy éppen doktriner elismerésével. Traiano Boccalini, a 17. század eleji politikai irodalom egyik bestseller-szerzője örökíti meg „Parnasszusi tudósításában” a szimbolikus jelentőségű pillanatot: a politikusok egyesülete (*società dei politici*) zsibvásárt rendez a Múzsák szent hegyén. Olyan, mesterségükhöz tartozó eszközöket árulnak, mint például a mágikus varázsitalok, amelyek segítségével a fejedelmek fehérre festhetik a feketét a nép számára; ehhez persze szükség van a speciális pápaszemekre, amelyekkel legalább ők maguk meg tudják különböztetni a dicsőséget a szégyentől, a barátot az ellenségtől stb. A politika ebben a vízióban csak ironikus összefüggésben kerül elő. Boccalini nem dicsőíti a *ragion di statót*, mindössze tudomásul veszi, hogy a menthetetlenül romlott társadalomban még mindig jobb bármilyen, akár zsarnoki rend alatt, mint anélkül élni. Iróniája az egyébként általa is idealizált, a szabadság szigetének ábrázolt Velencei Köztársaság respublicamítoszát sem kíméli. Egyik „kis színesében” a köztársaság-ideál elkötelezett híve és védelmezője, a *Perfettione della vita politica* szerzője, maga Paolo Paruta mester fejtegeti (Apolló felkérésére) a „nyilvános politikai iskolán” összegyűlt hallgatóságának:

„...mivel egy kiváló fejedelem senki másához sem hasonlít inkább, mint egy kitűnő birkapásztorhoz, így a nép is egy nagy birkanyájjal állítható a legtalálóbban párhuzamba. S hogy egyetlen pásztor is kényelmesen vezethesse a népes nyáját, a felséges Isten bárgyú szellemmel, fogak és szarvak nélkül teremtette meg a birkákat. Mert ha másképpen tett volna, az emberi nem mérhetetlen kárára minden birka mellé külön pásztort kellett volna állítania.”⁵²

apprende hormai sotto soli termini di politica.” Galeazzo GUALDO PRIORATO, *Historia della vita d’ Alberto Valstain, duca di Frülant, Lion, 1643, 45.*
⁵² „...siccome a niun’ altra cosa più al vivo somigliava un esquisito prencipe che un ottimo pastor di pecore, così ancora i popoli molto acconciamente potevano essere paragonati ad una molto numerosa gregge di pecore. E che affine che un sol pastore commodamente avesse potuto governar numero grande di pecore, la divina maestà le aveva create umili di genio, disarmate di corna e di

Íme a hagyományos embernemesítő *ars*, a politika kvintesszenciája! (Csoda-e, ha a fejedelmek panaszra mennek Apollóhoz, és bevádolják Arisztotelészt, mert *Politikájában* különbséget tett türannosz és jó uralkodó között?)

1621-ben azután Lodovico Zuccolo, a kérdés egyik legélesebb szemű teoretikusa⁵³ pedánsan összegzi az addigi tévutakat:

„A mai napig a legbölcsebb és legműveltebb férfiak között senki sem akadt, aki véleményem szerint jó meghatározását adta volna, hogy mi is a *ragion di stato* és miben áll a lényege. Van, aki összekeveri a politikával; van, aki annak részeként tárgyalja, s aztán nem tudja megmondani, miért különbözik mindenben tőle; van, aki törvényszegésnek tünteti fel; van, aki a törvénnyel teljes összhangba hozza; s van, aki elválaszthatatlannak látja a becsülettől. Végül olyan is akad, aki részint bűnösnek és zsarnokinak, részint jónak és jogszerűnek véli, jöllehet képtelen olyan megkülönböztető jegyet definiálni, amelynek segítségével egyik a másiktól elválasztható volna.”⁵⁴

Ezután saját meghatározását adja, mely szerint a *ragion di stato* és a politika ugyanazon érem két oldala. A különbség leg-

denti: perché se altramente avesse fatto, con immenso danno del genere umano ad ogni pecora sarebbe stato necessario assegnare il suo pastore”. Cent. I, 67 („L’ eccellentissimo Paolo Paruta, di ordine di Apollo, nelle pubbliche scuole politiche interpreta qual sia il germano significato del precetto politico, che per sicuramente regnare fa bisogno tenere i popoli bassi”), id. kiad., I, 232.

⁵³ VIROLI, 1994, 181.

⁵⁴ „...niuno fin ora anco degli uomini piú saggi e piú letterati ha saputo, a giudicio mio, ben dichiarare che cosa sia ragione di stato e in che consista. Chi la confonde con la politica; chi la fa una parte di quella, e poi non sa dire com’ ella sia del tutto differente; chi la pone nel contravenire alle leggi; chi con le leggi a pieno la accorda; chi dall’ onestá non la scompagna mai. E chi parte ne crede rea e tirannica, parte buona e giusta, benché non sappia darle sí evidente contrasegno che l’ una si riconosca con agevolezza dall’ altra.” Lodovico ZUCCOLO, *Considerationi politiche, e morali sopra cento oracoli d’ illustri personaggi antichi*, Venetia, 1621, 55 (Oracolo XI. Della ragione di Stato). Zuccolo fontos szerepéről a *ragion di stato* kérdésének fogalmi tisztázásában, morál és „politika” végleges elválasztásában l. Benedetto CROCE, *Storia dell’ età barocca*, Bari, 1929, 95–97; újabb monografikus értékelés: Paolo PISSAVINO, *Lodovico Zuccolo. Dall’ audizione a corte alla politica*, Firenze, 1984.

följebb annyi, hogy míg az utóbbi *általában*, az elméleti rendszerezés szintjén foglalkozik a *corpus politicum* egészének működésével, az előbbi csak adott konkrét eseteket vesz szemügyre (a Török Birodalmat vagy a Francia Királyságot), figyelmét tehát a hatalmi rend fenntartásával kapcsolatos, praktikus kérdésekre összpontosítja.

„Mivel annak, akinek uralkodnia kell, legközelebbi célja az általa megvalósítani szándékozott speciális államforma bevezetése és fenntartása, ebből az következik, hogy a *ragion di stato* teljes egészében azon eszközök elsajátítása és érvényesítése körül forog, amelyek alkalmasak rá, hogy segítségükkel létre lehessen hozni és fenn lehessen tartani valamely állami berendezkedést, bármilyen is legyen az.”⁵⁵

Zuccolo a végső következtetésekig megy el a *ragion di stato* érvényének relativizáló kiterjesztésében: nézete szerint annyifele „*ragion di stato*” létezik, ahány állam; a török szultánok módszeres testvérgyilkosságait éppúgy racionális megfontolás (a hatalom elaprózódásának elkerülése) diktálja, mint ahogy „valójában a jó köztársaságokban sem más a *ragion di stato*, mint a mondott eszközök okos érvényesítése”.⁵⁶ A jó fejedelem államrezonja persze így igencsak hasonlít a zsarnokéra – ám ez rendjén is van, hiszen az eszközök végül is semlegesek, a „*ragion di stato*” önmagában se nem jó, se nem rossz, pusztán technika, amely ugyanúgy lehetővé teszi, hogy a rossz, mint hogy a jó érdekében éljenek vele. A Botero utáni nemzedék másik kiemelkedő értekezője, Ludovico Settala például a klasszikus politika legsajátabb terepén, a demokratikus állami berendezkedésen belül (!) is tárgyalja a *ragion di stato* eljárásait.⁵⁷

⁵⁵ „Ma perchè il fin prossimo di chi dee reggere è d' introdurre e di conservare quella particular forma di republica la quale si ha proposta per iscopo, ne avviene che la ragione di stato tutta si rivolga intorno al conoscere que' mezzi, e a valersene, i quali siano opportuni per ordinare e per conservare qualsivoglia costituzione di republica, qualunque ella sia.” ZUCCOLO, 1621, 57.

⁵⁶ „...veramente nelle buone republiche la ragione di stato non é altra che la prudenza intorno a que' mezzi e modi che detto abbiamo”. Uo., 59.

⁵⁷ Ludovico SETTALA, *Della ragion di stato* (1627), VII, 9: „Della ragion di stato democratica”; *Politici e moralisti del Seicento*, id. kiad., 138.

Kérdés, milyen körben válhat ismertté ez a technika,⁵⁸ egyáltalán kommunikálható-e, s ha igen, milyen csatornákon, műfajokon keresztül? A hatalom mind a 17. század első harmadával induló rendszeres (és rendszeresen cenzúrázott) sajtót, mind a hagyományos udvari reprezentációt kizárólag saját üzenetei közvetítésére igyekszik használni. A história, „nyilvános” formájában, ugyancsak üres reprezentációs műfaj; mint Pierre Matthieu, a francia tacitista történetírás iskolateremtő alakja leszögezi:

„Nem fontos, hogy a nép ismerje az okokat és a tanácsokat, elég, ha tudja, mi történik, tisztába jön a tényekkel, és nem töri a fejét azon, hogy a jövőt kifürkésze. Sőt, azt mondom, szükség van rá, hogy sok igaz dolgról ne tudjon, és sok hamisat igaznak higgyen.”⁵⁹

De idézhetnénk a „tridenti” variánst is Cesare Campana tollából:

„Aki históriát ír, annak véleményem szerint nem kell előadnia a fejedelmek legbensőbb gondolatait; hanem csak azt mesélnie el, ami közönségesen az igazság színével bír.”⁶⁰

Az uralkodók szándékait és asztalfiókját fűrkesző titkos történetírás és traktátusirodalom mindenekelőtt Tacitus műveit

⁵⁸ A kérdést annál is fontosabb feltenni, mert például a fejezetünkben is gyakran hivatkozott VIROLI, (1994) is túl egyszerűnek látja a választ; Botero könyvének 1589-i megjelenéséről írja például: „Hála neki, a *ragion di stato* koncepciója (...) többé nem olyan téma, amelyről csak szűk körben lehet beszélni, vagy a fejedelmeknek címzett magánlevelekben, hanem nyilvánosan vitatható tárgyává vált. (...) Miután évszázadokig a politika árnyékában élt, az »arte dello stato« nyelvzete végre nyíltan megmutatkozott”. (I. m., 163–164.) A helyzet, mint látni fogjuk, korántsem ilyen egyszerű.

⁵⁹ „Non bisogna che il popolo sappia le cause e i consigli di tutte le cose, basta che sappia i successi, che indovini le cose fatte, e non si rompa la testa a penetrare l' avvenire. Dico più che è necessario che ignori molte cose vere e ne creda molte di false.” A korabeli olasz kiadást használtuk: Pietro MATTEI, *Historia di Francia*, Brescia, 1623, „Avvertimeno” (sztlan). A szerző kiemelkedő jelentőségéről: KLANICZAY T., „Zrínyi helye a XVII. század politikai eszméinek világában”, in: K. T., *Pallas magyar ivadéka*, id. kiad., 179–180.

⁶⁰ „Chi scrive storia non è per mio parere obbligato a narrar le cose riposte ne' penetrali de' Principi, ma raccontar solo quel tanto, che comunemente si reputa vero.” Cesare CAMPANA, *Historie del Mondo* (1599); idézi BIONDI, 1983; a szerzőről (és szembenállásáról a szabadabb szellemű velencei értelmiséggel, elsősorban Boccalinivel) l. Gino BENZONI Campana-szócikkét, in: *Dizionario biografico degli italiani*, XVII, Roma, 1974, 333.

kommentálva igyekeznek hosszabb-rövidebb *precettók*, tanulmányok⁶¹ formájában megfogalmazni a *ragion di stato* szabályait, politikai technikáit a tapasztalati anyagon igazolni. Ezek az értekezések, maximagyűjtemények és (pre)konceptiózus, analógiákat kereső históriák, történeli életrajzok szűkkörű közönség számára készültek. Az új modell megkövetelte distinkció legérzékletesebb leírását Traiano Boccalini egyik szellemes parnasszusi tudósítása adja. A felháborodott fejedelmek panaszra mennek Apollóhoz, s azzal vádolják Tacitust, hogy „az ördögi pápaszemek, amelyeket ez az örök felforgató fabrikált, túl azon, amiről már szó volt, hogy megélesítették a nép látását, egy másik rendkívül ártalmas hatást is gyakoroltak: mivel olyan jól rá voltak erősítve az emberek orrára, a fejedelmek nem tudtak már könnyűszerrel és nagy haszonnal, mint korábban, port hinteni alattvalóik szemébe, még ha a legkülönlegesebb és legfinomabb porral próbálkoztak is, anélkül hogy azok ne vették volna észre, hogy megcsalják őket (...) Megszavazták hát, hogy Tacitus, botrányos *Annales*ével és felforgató *Historiae*-jával együtt üzettség ki az emberi társaságból. Am Őfelsége, nem akarván megalázni a politikai történetírók fejedelmét, és a derék embereket se ábrándítsa ki megfosztván őket kedvtelésüktől, megelégedett azzal, hogy megüzente Tacitusnak: az uralkodók számára oly veszedelmes pápaszemekből a lehető legkevesebbet készítse, s mindenekelőtt jól ügyeljen rá, hogy ne férjen hozzá senki más a kiválasztotakon, a fejedelmek titkárain és tanácsosain kívül (ők pedig azért, hogy megkönnyítse nekik a nép jó kormányzását).”⁶²

A *ragion di stato* érvényes nyilvánossága tehát: az uralkodók és közvetlen környezetük (titkárok, követek, tanácsosok). Az

⁶¹ A tanulmányirodalom műfajáról l. KLANICZAY T., „Zrínyi helye...”, id. kiad., 159–161.

⁶² „...i diabolici occhiali fabbricati da quell’ uomo sempre sedizioso, oltre il primo, che si era detto, di assottigliar la vista de’ popoli, facevano anco il secondo perniziosissimo effetto di così bene sigillate al naso degli uomini, che a’ principi non più, come per lo passato con non minore loro facilità che utilità grande avevano fatto, era possibile poter gettar la polvere negli occhi a’ loro sudditi, ancor che ella fosse stata della più artificiosa e della più sopraffina, senza che essi si accorgessero di essere ingannati (...) votarono che Tacito co’ suoi scandalosi *Annali* e con le sue sediziose *Istorie* fosse scacciato dal consorzio

udvari nép közönsége (a derék embereken – *galantuomini* – ekkor még elsősorban ezt értették) a külső körön helyezkedik el, legföljebb szórakozásul, gyönyörűséges időöltésként élvezheti a tiltott gyümölcsöt.

Könnyen belátható, hogy a hatalom ilyen formája *elvileg* nem szorul humanista közreműködésre új arculata kialakításához. Pontosabban: a *ragion di stato* ígézetében formálódó új nyilvánosságmodellben nincs meghatározó szerepe az Erasmus-féle *institutornak*, de még a Castiglione megálmodta tökéletes udvari embernek sem. A hatalomnak két – persze korántsem közömbös – aspektusból van csupán szüksége az „értelmiségi” közreműködésre. Egyfelől természetesen fontos a jól képzett szakemberek részvétele az államigazgatás működtetésében és a hatalom önreprezentációjának technikai színrevitelében; másfelől a költők és tudósok (az uralkodó anyagi lehetőségeinek függvényében) továbbra is bebocsáttatást nyernek az udvarba – ám jelenlétük célja nem a fejedelemmel folytatott emelkedett „politikai” diskurzus, hanem csakis és kizárólag a reprezentáció fényének emelése. Ebben az értelemben írja a korhangulatra kitűnően ráérző Marino, hogy „minden művészetek szülője, Hellász, allegóriával szemléltette a kölcsönös egymásrautaltságot, amely összeköli a fejedelmeket és a poétákat, a jogart és a tollat, az aranykoronát és a babérkoszorút: s »muszagelésznek«, mintegy a Múzsák vezérének és kapitányának nevezte Herkulest”.⁶³

degli uomini. Ma Sua Maestà, per non invilire il prencipe de' istorici politici e non disgustare i galantuomini privandoli delle loro delizie, si contentò che fosse fatto sapere a Tacito: che degl' istromenti di quegli occhiali, ai prencipi veramente perniciosi, meno numero ne fabbricasse che gli fosse stato possibile; e che sopra tutte le cose ben aprisse gli occhi a non ne far parte eccetto che a persone scelte, ai secretari e a' consiglieri de' prencipi (tutto affine che servissero per facilitar loro il buon governo de' popoli)...” Cent. II, 71 („Cornelio Tacito, per querela datagli da alcuni prencipi grandi per occhiali politici fabbricati da lui, pregiudicialissimi al loro governo, essendo stato da carcerato, da Apollo vien liberato”), id. kiad., II, 248–249.

⁶³ „...la reciproca scambievolezza che lega insieme i principi ed i poeti, gli scettri e le penne, le corone dell' oro e quelle dell' alloro, dalla Grecia di tutte le bell' arti inventrice con allegorico sentimento fù dimostrata, chamando Ercole 'musagete', quasi duce e capitano delle Muse.” Idézi Mario ROSA, 1982, 338.

Nem véletlen, hogy maga Traiano Boccalini a korabeli Itália egyetlen köztársaságában telepedett le, s még ott is csupán az ironikus kívülállás gesztusával tudott reflektálni az értelmiségi „szakemberré” süllyedésének (egyébként általa is elkerülhetetlennek tartott) folyamatára.⁶⁴ A Humanista szerepkörének eljelentéktelenedését legnyersebben talán Tasso fogalmazta meg a *Nemességről* írott dialógusában:

„...az én szememben a morális erények a magasabbrendűek, s ezért az aktív élet magasabbrendű, mint a kontemplatív; de ti, filozófusok, fordítva akarjátok, s még ezzel sem éritek be, de továbblépve, magatoknak tulajdonítjátok a nemességet, megvonva azt a fejedelmektől, a királyoktól és a császároktól, akiknek sajátjuk: ez pedig szerintem inkább jogtalan kisajátítás, mint jogos szerzemény.”⁶⁵

Az értelmiségi ezzel maga fölött mondja ki az ítéletet.⁶⁶ A folyton publicitást kereső, de egyúttal a publicitás körének kiterjedését ellenőrzése alatt tartó humanistának kérdésessé válik a helye egy olyan rendszerben, amely technikáit minden erőfeszítésével titkolni igyekszik. A politika klasszikus (majd huma-

⁶⁴ Caludio VARÈSE, „Momenti e implicazioni del romanzo libertino del Seicento italiano”, in: *Il libertinismo in Europa*, id. kiad., 243.

⁶⁵ „A me paiono più nobili le virtù morali, perciocché la vita attiva mi pare ancor più nobile de la contemplativa; ma voi filosofi volete che sia l' altra, né ciò vi basta, ma, passando più oltre, v' attribuite la nobiltà, togliendola a' principi, a' re e agli imperatori, de' quali é propria: laonde questa mi par più tosto usurpazione che legitimo acquisto.” *Il Forno ovvero de la nobiltà* (TASSO, 1958, II, 1, 67).

⁶⁶ Természetesen nem csupán Tasso egyéni véleményéről van szó. Egy másik példa a kor egyik leglőbben forgatott kézikönyvéből: „...ne próbáljuk alantas gondolkodásunkat a fejedelmek nagyszerűségének vizsgálatához emelni ... nevetek azokon a kíváncsiskodókon, akik a világ dolgairól értekezve, miközben nem ismerik a pápa, a császár, a királyok és a szultán emelkedett elméjének titkos megfontolásait, tetteikről ezer téves és rosszindulatú kommentárt hordanak össze...” („...non cercheremo d' inalzare la nostra humile filosofia alla consideratione della grandezza de' Principi ... mi rido di certi curiosi, che discorrendo delle cose del mondo, e non sapendo gli occulti secreti dell' alte menti del Papa, dell' Imperatore, de' Re, e del gran Turco, danno alle attioni loro mille sinistre, et inique interpretationi...” In: GUAZZO, 1614, 314.)

nista) eszményétől elválaszthatatlan volt a publicitás, a döntések (és alternatíváik) legalább részleges nyilvánossága. A *ragion di stato* rendjének viszont ideális esetben nincs nyilvánossága. A boteroi Okosság vezérelte hatalom önmagával, rendkívül szűk körön belül kommunikál. Az „érvényes” nyilvánosság valóban „reprezentatívva”, a „nyilvános” kommunikáció egyirányúvá válik – legalábbis a modell követelményei szerint. A modern értelemben vett politikai propagandának pedig e modell keretein belül nem marad helye.

Annál inkább igényelte a nyilvánosságot a hatalom önreprezentációja, amely legfőbb értéként az állandóságot, a kontinuitást igyekezett közvetíteni, folytonos küzdelemben az újdonság, a változás iránti igénnyel. („Minden változás a lehető legrosszabb”,⁶⁷ „a nép számára nincs ínyciklandóbb eledel a változásnál”⁶⁸ – hogy csak két jellemző példát idézzünk a tengernyiből. Volt, aki egész könyvet szentelt minden kormányok rémének, a Változásnak.)⁶⁹ A Botero-féle rendszer követelményeinek megfelelően az uralkodói Bölcsesség a vallásos áhítat fokozásával, a béke és anyagi biztonság fenntartásával hosszú távon önfelegeltemm igyekszik alakítani az alattvalók pusztá engedelmességét. Ennek pedig fontos eszközei a nagy tömegek számára rendezett játékok, látványos ünnepek, amelyek különösen a társadalom alsó és középrétegeire (*poveri, mezzani*)⁷⁰ gyakorolnak nagy hatást. Nem elhanyagolható reprezentációs eszköz a kivégzések rituáléja, ahol a hatalom, valóságos színelőadás keretében, saját erejét demonstrálja az elítéltek testén,⁷¹ természe-

⁶⁷ Virgilio MALVEZZI, *Il Tarquinio Superbo*, Venetia, 1632, 2.

⁶⁸ Tommaso ROCCABELLA, *Il Principe deliberante*, Venezia, 1633, 7.

⁶⁹ Ottavio SAMMARCO, *Delle mutationi de' Regni*, Napoli, 1628; a könyv bestseller lett: már a következő évben egyszerre jelenik meg Torinóban és Vencében, s még a 18. század elején is kiadják fordítását (*A Treatise concerning Revolutions in Kingdoms*, London, 1731).

⁷⁰ A társadalmi rétegek hagyományos hármas felosztásának adaptációjáról Boterónál, és a politikai „kezelésükre” vonatkozó tanácsokról: Gianfranco BORRELLI, „Sapienza, prudenza ed obbedienza nel paradigma conservativo di Botero”, in: *Botero e la „Ragion di Stato”*, id. kiad., 100–101.

⁷¹ Vö. BENE Sándor, „Hóhérok teátruma». A Wesselényi-mozgalom perei és a hazai recepció kezdetei”, in: *Stralmas jajt érdemlő játék*, s. a. r. Bajáki Rita, szerk. Hargittay Emil, Piliscsaba, 1997, 32–85.

tesen különbséget téve a két bűnözőtípus között: a rebellis nemesnek általában lefejezés, az alacsonyabb sorú „banditának” látványos kízás és akasztófa jutott.⁷²

A jómódúakkal és gazdagokkal szemben (*opulenti*) az *arte dello stato* hagyományos eljárásai gondoskodnak az uralkodó reputációjáról; amint Apolló tanácsolja a spártaiak trónörökösének:

„...a barátok iránti adakozó bőkezűség, s állandó pártfogásuk, amely a folyamatos patronálással megvédi, felemeli és segíti őket elnyomatásuk idején – ezek azok a derék varázsszerek, kegyes csalások, amelyek lenyűgözik az embereket.”⁷³

Ugyanakkor nem véletlenül hangsúlyoztuk, hogy mindez csupán a modell szintjén érvényes – holott már modellről sem beszélhetünk olyan értelemben, mint tettük azt a humanista nyilvánosságmodell esetében. A *ragion di stato* szabályainak megfelelő, disszimulatív nyilvánosságmodell a valóságban sosem létezett. A hatalmi centrumok küzdöttek érte, de még a viszonylagos siker, a Botero művének megjelenését követő bő fél évszázad során sem tudták hiánytalanul megvalósítani. A 17. század negyvenes éveiben pedig menthetetlenül bomlásnak indult: a „titkos” módszerek, leplező eljárások lassan bekerültek a mindenkori oppozíció fegyvertárába.

A tudományos és hitbéli meggyőződés védelmére szolgáló disszimuláció már régóta bevett gyakorlat volt. Giordano Bruno a *Lo spaccio della bestia trionfante*-ben áll ki a tudományos igazság kutatását megkönnyítő disszimuláció mellett.⁷⁴ Egyes eretnek szektákról vagy az ateista libertinusokról szintén közismert, hogy fennmaradásuk érdekében nikodémita magatartást tanúsítottak.⁷⁵ Ennek indokoltságát – belső használatra – olykor ül-

⁷² VILLARI, 1987, 9–12.

⁷³ „...la profusa liberalità usata verso gli amici virtuosi e il perpetuamente tener protezione degli uomini e prontamente col continuo patrocinio difenderli, sollevarli e aiutarli nelle oppresioni loro, erano le virtuose magie, i pii incanti co' quali si affascinavano gli uomini.” BOCCALINI, *Ragguagli*, cent. II, 74 („Il nipote del prencipe de' laconici ad Apollo chiede consiglio sopra la via ch' egli doveva tenere in Laconia per starvi con sua maggior riputazione”), id. kiad., II, 254.

⁷⁴ VILLARI, 1987, 26–27.

⁷⁵ Delio CANTIMORI, *Gli eretici italiani del Cinquecento. Ricerche storiche*, Firenze, 1967 (az 1939-i 1. kiad. utánnomása), különösen: 70–71; 128–146.

dözöik is elismerték. (Martin Berbeck atya, II. Ferdinánd császár gyóntatója írja például: „más dolog megtagadni a hitet, amit nem szabad, és megint más elhallgatni, disszimulálni, elrejtetni”.)⁷⁶ Láttuk, hogy a politika belső körén ugyancsak legitim gyakorlat volt a leplezés; a keresztyén szellemiségű politikai irodalom egyik legnépszerűbb alpművében, Lipsius *Politicájában* (1589) olvassuk a következő intést:

„Nem fog ez valamely együgyü embernek tzeni, s-ezt kezdi kiáltani: Tellyes életünkben el kell a' Kép-mutatást, és Tettetést távoztatni. A' köz emberekben, meg-vallom; a' Magistrátusokban, igen tagadom. Soha nem uralkodnak, a' kik nem palástolnak: nem is cselekedhetnek azok különben, kikre az egész közönséges-társaság bizattatott.”⁷⁷

A 17. század elejétől kezdve azonban már lassan ez az áthidaló megoldás, a *prudencia mixta* korábban említett elegyes okosságának normája is érvényét veszti. Naudé már 1635-ben leírja:

„Ugyan mire való egy különleges, elegyes »okosság« bevezetésével kísérletezni, mint Justus Lipsius teszi, mikor ezek a ravasz fogások a mindennapi élethez tartoznak, a politikusok minden nap tanítják, s beleszövik beszélgetéseikbe, ezeket tanácsolják a miniszterek, az igazságtalanság legkisebb gyanúja nélkül, mint legfőbb előírásokat és szabályokat az államok jó kormányzásához és igazgatásához?”⁷⁸

A harmincas és negyvenes években egymást követik Virgilio Malvezzi történelmi kulcsregényei, Giovanni Francesco Loredano, Galeazzo Gualdo Priorato és velencei író társaik Wallenstein- és Gusztáv Adolf-életrajzai, a francia államrezon-irodalom (Matthieu, Silhon, Gramond) történelmi biográfiái,⁷⁹ Baltasar Gracián

⁷⁶ „...aliud est negare fidem, quod non licet, aliud est tacere, dissimulare, occultare”. Idézi VILLARI, 1987, 23.

⁷⁷ *Politica*, IV, 14; Laskai János fordítása: Justus LIPSIUS, „A' Polgari tarsasagnak tudományarol irt hat könyvei”, in: LASKAI János, *Válogatott művei. Magyar Justus Lipsius*, s. a. r. Tarnóc Márton, Bp., 1970, 306 (RMPE, II). Lipsius politikai hatásáról: Robert C. EVANS, *Jonson, Lipsius and the Politics of Renaissance Stoicism*, Wakefield, 1992.

⁷⁸ NAUDÉ, 1639, 77; idézi VILLARI, 1987, 24.

⁷⁹ Adrianna E. BAKOS, „*Qui nescit dissimulare, nescit regnare*”: *Louis XI and Raison d' état during the Reign of Louis XIII*, in: „Journal of the History of Ideas”, 52 (1991), 399–416.

*Oraculo manuál*ja, s még sorolhatnánk azokat a műveket, amelyek a színlelés és leplezés politikai technikáit, az *arcana imperii*-t és a megőrzésükhöz szükséges hatalmi eszközöket (*instrumenta regni*) legalább a társadalom művelt, jómódú rétegei (*galantuomini!*) előtt közismertté tették. Roman Schnur, kitűnő monográfiájában, nagy problémaérzékenységgel elemzi ezt a paradox folyamatot, amelynek során éppen az említett modell „őrei”, a magasan képzett, elittudattól áthatott, az abszolutista igazgatást elkötelezetten támogató értelmiségiek tették a legtöbbit a modell lebontásáért. (Ezeket konkrétan is azonosítja a század elején Richelieu és politikája mögé felsorakozó társasággal, a korabeli Európa szellemi elitjét – jezsuitákat és libertinus szabadgondolkodókat egyaránt – tömörítő Academie putéane körével. Naudé, La Mothe Le Vayer, Gassendi és Mersenne adtak itt egymásnak találkozókat, de megfordult körükben Hobbes, Galilei, Campanella, Descartes, s kapcsolatot tartottak a jezsuita polihisztorral, Athanasius Kircherrel is.)⁸⁰

A valódi gondot azonban az jelentette, hogy ezek a technikák a század negyvenes-ötvenes éveire sokkal szélesebb körben váltak publikussá, mint azt akár az írók, akár a fejedelmek parnasszusi gyülekezete szerette volna. Torquato Accetto 1641-ben a hat év múlva kirobbanó nápolyi felkelés ideológiai alapjait veti meg a *Becsületos leplezés* című értekezésével;⁸¹ Traiano Boccalini pedig már jóval korábban felháborodottan számol be róla levelezőpartnerének: „Még a köztereken áruló halkufárok is beleütik az orrukat a politikai vitákba, ezer sületlenséget hordva össze a *ragion di stató*ról.”⁸² A londoni francia követ ugyancsak meglepetéssel számol be róla XIV. Lajosnak, hogy az őt szállító csónakos mennyire tájékozott a napi politikai és üzleti ügyekben; a

⁸⁰ Roman SCIINUR, *Individualismo e assolutismo. Aspetti della teoria politica europea prima di Thomas Hebbes (1600–1640)*, Milano, 1979, 21–25.

⁸¹ Vö. VILLARI, 1987. új értelmezését (a korábbi elemzők inkább az individuum belső szabadságának védelmére tett kísérletként fogták föl az művet, a visszahúzó életforma határainak kijelölésére tett kísérletet láttak benne).

⁸² „Fin nelle piazze, i pescivendoli s’ insinuano ne’ discorsi di politica, schiaffeggiando alla peggio la Ragion di Stato.” Benedetto Cantoninak, Párizs, 1616. november 1.; idézi Rodolfo De MATTEI, *Il problema della „ragion di stato” nell’ età della Controriforma*, Milano–Napoli, 1979, 25.

derék whigek pedig (még 1673-ban is!) megütődnek rajta, hogy „a közember minden tárgyról fecseg, mert manapság minden kocsis és hordár államférfiú”.⁸³

A szűk politikai nyilvánosság szétesésének feltételei már a *raison d'état* alapműveinek gondolatrendszerében adóttak voltak, ahol az erő, a nyílt represszió alkalmazásánál általában hangsúlyosabb volt a reputáció megszerzésének és megtartásának kérdése. S jóllehet, a fentiekben ismertetett panoráma elsősorban a katolikus országok hatalmi gyakorlatából és az ott született traktátusirodalomból állt össze, érdemes megjegyezni, hogy a protestáns területeken *mutatis mutandis* hasonló jelenség figyelhető meg. A kálvini teokratikus államelmélet ideális fejedelmének vagy magisztrátusának uralomra kerülését és működését sokkal erőteljesebben határozta meg az alkalmasság (idoneitás), mint a törvényesség (legitimitás) elve. A „kettős szerződés” államjogilag garantált részénél sokkal fontosabb volt a fejedelem Istennel kötött szövetsége. S bár ennek esetleges felbomlásáról Isten által megbízott hírvivők (ephorusok) tájékoztatták a népet,⁸⁴ kénytelenek vagyunk feltételezni (kivéve azokat az eseteket, ahol a transzcendens sugallat ténye kétséget kizáróan bizonyítható), hogy a kinyilatkoztatás mögött az uralkodó alkalmasságába vetett hit megrendülése, reputációjának megingása munkál, azaz: a közvélemény elpártol mellőle.

Jóllehet „Anglia csaknem más világ, más természet”,⁸⁵ s vizsgálódásunkból eddig jórészt ki is zártuk, ezen a ponton mégis érdemes egy rövid kitérőt tennünk Thomas Hobbes kapcsán, ha másért nem, az ellenpróba kedvéért: hogy lássuk, a kontinentálistól eltérő tapasztalati anyag birtokában is mennyire azonos következtetésre jut a szigetországi gondolkodó.⁸⁶ Hobbes kiin-

⁸³ „...the common people talk anything, for every carman and porter is now a statesman”. A példákat idézi MILLER, 1995, 366.

⁸⁴ IIELTÁI, 1994, 155–161, és az itt idézett irodalom.

⁸⁵ ZRÍNYI Miklós, „Az török áfium ellen való orvosság”, in: ZRÍNYI, I (1958), 648.

⁸⁶ Ez persze csak némi megkötéssel igaz: gondoljunk Hobbes hosszú itáliai utazására, ismeretségére az itteni tudós körökkel, Lipsius iránti csodálatára stb., vö. pl. Gerhard OESTREICH, *Neostoicism and the Early Modern State*, Cambridge, 1982, 18. skk. A hatalmas Hobbes-szakirodalom áttekintése természe-

dulópontja: a magánemberek (*Private Men*) természeti állapotban adott véleménynyilvánítási szabadsága automatikusan korlátozódik, mielőtt a társadalmi létbe lépnek. A Vélemények közül sokszor még az egyébként igaz sem igazolható tudományosan, a hamis pedig – amelyhez az emberek eleve szívesebben csatlakoznak –, bomlasztó, romboló hatású a békés társadalmi együttélés szempontjából. Nyilvánosan tehát csakis azokról a kérdésekről lehet okoskodni, amelyek nem veszélyeztetik az Államban fennálló status quót. Ezek közé tartoznak a vallási kérdések is: ha valaki eretnek nézeteket hirdet, legfőlőbb az lehet a büntetése, hogy elveszíti az esetleg viselt egyházi tisztségét.⁸⁷ A katolikus egyháznak, a „Sötétség Birodalmának” legnagyobb bűne éppen az volt, hogy megpróbálta elhitetni az emberekkel: „Isten országa” (*Kingdom of God*) azonos a temporális egyházi hatalommal – ami lehetővé tette, hogy az egyház emberei úgy tálalják magánvéleményeiket, mintha azok megfellebbezhetetlen (és „nyilvános”) ítéletek lennének. A Törvény szabályai (*Rules*) nem épülhetnek Vélekedésre – s ezért többek közt az Egyház sem legitimálhatja a világi hatalmat. A hosszú angol polgári forradalom eseményei bebizonyították, hogy ez általános vonatkozásban is igaz: a protestáns nézetek szintén igazolhatatlan (s egymással a hatalomért vetélkedve rendkívül pusztító hatású) vélekedéseknek bizonyultak: a reformátorok még azt sem vették észre, hogy az általuk oly sűrűn kárhozott „újítások”, az eredeti keresztény hitet korrumpáló törekvések már a legkorábbi egyházatyáknál megjelennek, akik „tömérdek ilyen üres pogány korsót” – térítési szenvedélyükben, hogy sikeresek legyenek – „nemtörődömségből vagy becsvágyból a kereszténység új borával töltötték meg”.⁸⁸ Ha tehát a Hit és a Vélekedés nem azonos a

tesen nem feladatunk. A következőkben az *opinio*-kérdéssel foglalkozó legújabb – és az előzményeket bőven citáló – tanulmány gondolatmenetét követjük: William R. LUND, *Hobbes on Opinion, Private Judgement and Civil War*, in: „History of Political Thought”, XIII (1992), 1, 51–72.

⁸⁷ A gondolat Hobbes több művében visszatér; konkordancia: LUND, 1992, 64.

⁸⁸ „...these old empty Bottles of Gentilisme, which the Doctors of the Roman Church, either by Negligence, or Ambition, have filled up again with the new Wine of Christianity.” Thomas HOBBS, *Leviathan*, ed. W. G. Poggson Smith, Oxford, 1929, 518. (Thomas HOBBS, *Leviatán*, ford. Vámosi Pál, Bp., 1970, 569.)

Törvénnyel, mi a Törvény? „Az állam akarata és vágya a mérce”.⁸⁹ A vélemény- (s így a vallásszabadság) csak olyan területen és esetekben érvényesülhet, „ahol az uralkodó semmiféle szabályt nem írt elő”.⁹⁰ Azaz: add meg a császárnak, ami a császáré, az Istennek pedig annyit, amennyit a császár megenged.⁹¹ Ám ha mindez így van, mi korlátozza a szuverént? Csakis a „közös törvényei, amelyek minden valódi erkölcs alapjai és mércéi”;⁹² az uralkodónak joga (és kötelessége) dönteni „azokról a dolgokról, amelyek a megvédelmezésünkre szolgálnak”.⁹³ Ezzel alkalmasint Ammirato (illetve Giovanni Botero) már ismertettet álláspontjához érkezünk: a nyilvánosság (nyilvános vita és kontroll) nélküli, a diskurzus és disputa helyett az erőre és a rációra épülő hatalom koncepciójához. Ezek volnának a vágyott modell körvonalai. És az empirikus valóság? Nos, ott „a hatalom ereje” Hobbes szerint sem „alapul másra, mint az emberek véleményére és hitére.” Tehát – bármily sajnálatos is – „igazán és helyénvalóan szólnak azok, akik azt mondják: a világot a vélekedés kormányozza.”⁹⁴

De ahol a mindenkori hatalom alapja végső soron az alattvalók *opiniója* (s mint látjuk, ennek jelenléte ha nem is a konkrét hatalmi berendezkedésben vagy a néplötegek számára közvetített ideológiában, de a meghatározó államelméleti munkákban megragadható), ott az államérdek „valódi” mibenlétéről alternatív csoportosulásoknak, a hatalmat még csak ezután megragadni készülő erőknél is lehetett érvényes véleményük.⁹⁵ A *ragion di stato*ról okoskodó, politizáló második nyilvánosság (a dön-

⁸⁹ „...the Law, which is the Will and Appetite of the State is the measure”. Uo., 531. (Ford. 583.)

⁹⁰ „...in cases where the Sovereign has prescribed no rule”. Uo., 168. (Ford. 188.)

⁹¹ HOBBS, 1929, 469–471. (Ford. 515–517.)

⁹² Közelebbi helymegjelölés nélkül idézi LUND, 1992, 62.

⁹³ Idézi LUND, 52–53.

⁹⁴ „...they say truly and properly that say the world is governed by opinion”. Thomas HOBBS, *The Elements of Law*, idézi LUND, 559.

⁹⁵ Giacomo PERTICONE, „La 'ragion di stato' e la scuola del diritto naturale”, in: *Cristianesimo e ragion di stato*, id. kiad., 117–119.

téshozásból kizárt, az udvarba beférközni nem tudó nemesek, katonatisztek, kereskedők és iparosok gyülekezete) rendkívül érzékenyen reagált nem csupán a sorsát közvetlenül érintő társadalmi és gazdasági kérdésekre, hanem (csillapíthatatlan információéhségétől vezetve, s részint éppen azért, mert a belpolitika eseményeiről jórészt csak a kormányzat által manipulált forrásokból értesülhetett) a külpolitika híreire is.⁹⁶

Ebben a közegben termékeny táptalajra lelt a politikai propaganda, különösen akkor, ha már a hagyományban adott erkölcsi és vallásos értékekhez (mint például a keresztény szolidaritás gondolatához) tudott kapcsolódni. A lehetőségre mind a hatalom birtokosai, mind potenciális ellenfelek egyre nagyobb figyelmet fordítottak. A forrásokat vallatóra fogva a tudatos manipuláció tipikus eljárásainak, a kampányok vezetésének széles skálája bontakozik ki, a modellnek ellentmondó, széles tömegekhez forduló politikai tartalmú kommunikáció válik rekonstruálhatóvá. A kettős nyilvánosság kezelésének a hatalom oldaláról kitűnő példáját adja korszakunk végéről a Habsburg-kormányzat közvélemény-formáló taktikája a Wesselényi-féle mozgalom felszámolása során. Az összeesküvés vezetőinek kivégzése a hagyományos hatalmi reprezentáció keretei között zajlik: Zrínyi Péter katonás tartása, Frangepán alattvalói engedelmességre buzdító orációja vagy Nádasdy Ferenc tüntetően néma áhítata a vérpadon éppúgy integráns részét képezte a hátborzongató spektakulumnak, mint a hóhérok jól-rosszul elvégzett szakértői munkája. A halálos ítéletet kérő vádbeszédekben ugyanakkor új elem tűnik fel: az uralkodó színlelése és hitszegése *virtus regalisként* jelenik meg. Nem csoda: a hatalom is lépésváltásra kényszerül, mikor a „politika” mindenhatóvá válása az alábbihoz hasonló dühödt kirohanásokra készlet egyes írókat:

⁹⁶ Jellemző indoklás egy távoli eseményeket tárgyaló 1664-es londoni kiadvány bevezető soraiiban: „Amennyire ajánlatos külhoni nemzetek ügyeinek tárgyalása felé terelni egy veszedelmes kíváncsiságában kielégítetlen nép figyelmét, annyira szükséges idegen eseményekkel lekötni nyugtalanító tétlenségre kényszerült érdeklődését...” Az már számunkra kevésbé hízelgő tény, hogy ezzel éppen a mi Zrínyi Miklósunak hőstetteiről szóló beszámolót ajánlották a nagyérdemű figyelmébe. (*Angol életrajz Zrínyi Miklósról*, id. kiad., 69.)

„Ha lemészárolják az ártatlanokat, a fejedelmek vagy miniszterei a kegyetlenséget úgy palástolják, hogy kijelentik: a Politika kívánja így. Ha számúzik az Állam számára legszükségesebb férfiakat, a regnálók tüstént azt mondják: a Politika akarja így. Ha a leggazdagabbakat nyomorba döntik, a Politika akarja, ha lerombolják a templomokat és összetörik az oltárokat, a Politika akarja, ha ok és jogalap nélkül bebörtönzik az egyház vezetőit, a Politika akarja, ha a népre elviselhetetlen teher nehezedik, a Politika akarja, ha egész családokat irtanak ki, a Politika akarja (...) Egyszóval, semmi oly rossz nem történhet az Államban, hogy azt a Politika ne szentesítené mint jó, sőt nélkülözhetetlen intézkedést.”⁹⁷

Ez már a hatalom sáncain belül megkapaszkodni nem tudó értelmiségi hangja, aki nyilvánvalóan a „másik” nyilvánosság-hoz fellebbez. Mielőtt azonban az itt használatos propaganda-technikák ismertetéséhez látnánk, vegyük szemügyre kissé alaposabban a manipuláció kulcsfogalmainak jelentésváltozását még az „érvényes” modellen *belül*.

⁹⁷ „Se s' uccidono gl' innocenti, i Principi, o vero i loro Ministri, coprono la crudeltà col dire la Politica lo vuole, Se si sbandiscono gli Huomini più necessari al Regno, quelli che regnano dicono subito, la Politica lo vuole ... se s' impoveriscono i più ricchi, la Politica lo vuole, se si demoliscono le Chiese, e si distruggono gli Altari, la Politica lo vuole, se s' imprigionano senza causa e senza autorità da poterlo fare gli Ecclesiastici maggiori, la Politica lo vuole, se s' aggravano i Popoli di gravezze insopportabili, la Politica lo vuole, se si ruinano intere famiglie, la Politica lo vuole (...) e insomma non si fa alcun male nel Principato, che la Politica non lo canonizi per un bene, e necessario di più.” Gregorio LETI, *Dialoghi politici, o vero la politica che usano in questi tempi i Principi e repubbliche italiane per conservare i loro Stati e Signorie. Il tutto raccolto d' alcune conferenze havute tra un Ambasciatore d' un Republica, et un Ministro di Stato d' un Principe*, II, Roma, 1666, 74–75.

2. A dicsőségtől a sikerig

„Íme boldogtalanságunk: úgy élünk e világon, mint az álmok szigetén, amelyről Lukianosz beszél; ébren álmodunk, s álmaink annál veszedelmesebbek, mennél kevésbé ismerjük a veszélyt, amelyet rejtenek (...) életünk minden napját végigálmodjuk, s álmainkat mint megannyi igazságot dédelgetjük.”⁹⁸

Nicolas Caussin atya, XIII. Lajos jezsuita gyóntatója nagy fába vágta a fejszékét, mikor a romlott világ megtisztítására buzdította a legkeresztényebb király udvarának színe-virágát.

„Számptalan kegyetlenség és tengernyi bűn szennyezi szüntelen e század arcát; nektek kell hát szembeszállni az igazságtalansággal (...) az Egyház felétek nyújtja kezét, és a ti tekintélyektől s jó példátoktól várja segítségét.”⁹⁹

A keresztényi élet színrevitelére azonban nem elegendő az egyéni kegyesség: a nyilvánosság színpadán kell a jó példát felvonultatni, hogy jótékony hatását kifejhesse. A feladat nem könnyű:

„Nem azért emlegetünk »szent udvart«, mintha századunk udvaraiban túlbuzogna a nagy szentség: bevezetésünk csupán azért viseli e címet, mert maga a könyv a szent udvar modelljét ábrázolja; s bizony igaz, hogy könnyebb ezt papíron elképzelni, mint az emberek szokásait átítatni vele.”¹⁰⁰

Az udvar feladata, létének tehát értelme a megszentelődés; a követendő példák adottak „Dávid udvarától kezdve napjainkig”.

⁹⁸ „Ecco la nostra infelicità, siamo in questo Mondo come nell' Isola de' sogni della quale parla Luciano, sogniamo veggendo, e sogni tanto più pericolosi, quanto meno se ne conosce il pericolo (...) sogniamo tutti i giorni intieri della nostra vita, tenendo i nostri sogni per tante verità.” CAUSSINO, 1637, 152. (A „Terzo ostacolo: vivere d' opinione” c. fejezetéből.)

⁹⁹ „Tante empietà, e tanti peccati abbondano continuamente sopra la faccia di questo secolo; a voi tocca d' alzare le braccia contro l' iniquità (...) la Chiesa vi stende le mani, et addimanda soccorso dalla vostra autorità, et dalli vostri buoni esempj.” Uo., „Alla nobiltà” (ajánlás, szltan).

¹⁰⁰ „Non é detto CORTE SANTA dall' eccessiva Santità, che sia nelle Corti del nostro Secolo: ma ne porta questo principio solamente il nome, perchè il libro ne contiene modello; il quale è veramente piú facile da esser descritto in carta, che impressar ne' costumi de gli huomini.” Uo.

Tárgyalásuk során a vallásos terminológia szűrődik át az udvari diskurzus közegébe:

„Aki figyelmesen szemügyre veszi, azt találja majd, hogy a hívő fejedelmek udvarainak mindenkor megvoltak a maguk mártírjai, hitvallói, szüzei és remetéi.”¹⁰¹

A *Cour sainte* ideálját festő mű így az *institutio Christiana* kategóriáiban fogalmazza meg üzenetét. Célzott közönsége a magas állású, udvart tartó vagy az udvarban forgó nemesek érvényes nyilvánossága, röviden: azok, „akik számítanak” (*personae di conto*). A tökéletességre törekvést motiváló tényezők (nemesesség, nagyság, méltóság, elismertség) és az elérésükre alkalmas eszközök (bűnvallás, meditáció, kegyesség, tisztaság, alázat, szerénység, épületes olvasmányok stb.) normatív sorozatot alkotnak, a vágyott világ modelljét építik. Számunkra azonban, a való világ megértéséhez, kézenfekvőbb az „akadályok” vizsgálata. Itt pedig – a jóra való restség, a kapzsiság, az állhatatlanság mellett – megjelennek a korabeli udvari „közvélemény” konstitutív elemei is: a nagyravágyás, az irigység, a színlelés és a leplezés. Feltűnik a színen a Vélemény rabságában vergődő, szüntelen álarcviselésre kényszerülő udvari ember valós figurája.

A tévhitiek regnálásának kis barokk eredetmonda adja okát. Az Igazság ruháit magára öltő Hazugság eszerint magáévá tette a szűz *Opiniót*; nászukból az atya rosszindulatát és az anya könnyű erkölceit magukban egyesítő kis szörnyek születtek, amelyek „mint megannyi Cupido, előzönlük a földkerekséget.”¹⁰² Még a bölcseket is félrevezetik, s úgy tűnik, „elkerülhetetlenül taszítják az egész emberi nemet a romlás örvényébe.”¹⁰³

A hitbeli értékek elsőbbségét hangsúlyozó érvelés a morális parancs kategóriáiban fogalmazható csak meg:

„Mi hát a teendő? Mindenképpen fel kell hagyni a Világ ítéleteinek követésével, amikor azok szembekerülnek Jézus Krisztus

¹⁰¹ „Chi vorrà diligentemente considerare troverà, le Corti de' Principi fedeli havere havuti in tutti i tempi i loro Martiri, i loro Confessori, le loro Vergini, e i loro Romiti.” Uo.

¹⁰² „se ne vanno per tutta la terra, come tanti Cupidi” Uo., 152.

¹⁰³ „...un precipitare, come per legge di necessità, tutto l' humano genere in un golfo di corruzione”. Uo.

tanításával. Ó, ti, akik azt mondjátok, hogy lehetetlen a Világban élni anélkül, hogy annak útjait járnátok és alkalmazkodnátok szabályaihoz! Hagyjátok el a Világot és lerázva bilincseit, legyetek szabadok!”¹⁰⁴

Nos, Caussin atyának hamarosan alkalma nyílt a kegyes élet értékeinek kontemplálására, még hozzá szabadon, távol az udvar „börtönétől”. Richelieu ugyanis annak értelmezte a *Szent udvar* vízióját, ami – a szerző intenciója szerint vagy éppen annak ellenére, egyremegy – valójában volt: a jezsuita rend politikai befolyását erősítő propagandairatnak, s 1638-ban száműzette az udvarból a túlbuzgó gyóntatót.¹⁰⁵

A hit, az igazság, az alázat vagy a jámborság értékei persze nem „örök” érvényüket, csupán nyilvános, társadalmi érvényességüket veszítették el az új kontextusban. De azt alaposan. A *Cour sainte* heroikus kísérlete reménytelenül széles és mély szakadékot próbált áthidalni. Az érvényes politikai nyilvánosság berkeiben zajló diskurzus már jóval korábban formálissá tette az értékek – köztük a hírnév és a dicsőség értékeinek – transzcendens megalapozását. Ebben pedig, a közhiedelemmel ellentétben, nem Machiavellié a döntő szerep. Az *Il Principével* ő csak a kezdeti lépéseket tette meg az úton.

Ugyanakkor – egyéb munkáiban – teljesen következetesen használja a klasszikus *res publica* nyelvezetét, amely szerint a *vivere politico* garanciája elsősorban az erényes élet (*vivere virtuoso*). A törvényes köztársaság alanya: a (morális értelemben is) „jó” polgár (*buon cittadino*); az egyenlő joggal és szabadsággal (*aequum ius* és *aequa libertas*) igazgató politika fő feladata pedig továbbra is a klasszikus humanizmus értelmében vett *nevelés*. Ebben az összefüggésben a tradicionális cicerói *gloria*-felfogás érvényesül: „azt hiszem, a legnagyobb tisztesség, ami az embernek részéül juthat, az, amellyel a hazája önként ajándé-

¹⁰⁴ „Che s' è dunque a fare? Si devono necessariamente deporre le opinioni del Mondo contrarie alla Doutrina di Gesù Christo. Oh, voi, che dite essere impossibile di vivere nel Mondo senza camminare co 'l suo passo, e senza accomodarsi alle sue maniere! abbandonatelo dunque, e, rompendone le catene, mettetevi in libertà!” Uo., 159.

¹⁰⁵ KLANICZAY T., „Zrínyi helye...”, id. kiad., 186–187.

kozza meg; a legnagyobb és Istennek legkedvesebb jótett a haza szolgálata”. Aki így cselekszik, az az „égiek után a legnagyobb dicséretet érdemli”.¹⁰⁶ Aki nem, az nem ér el a *gloria* fokára, s csak a *fama* jut osztályrészéül. Scipióra és Marcellusra célozva jegyzi meg: „Pompeius és Caesar, s az összes többi hadvezér, aki Rómában az utolsó pun háború után működött, mint derék emberek, s nem mint jók vergődtek hírnévre; míg azok, akik előttük éltek, mint derék és jó emberek szereztek maguknak dicsőséget.”¹⁰⁷

A *Fejedelem* sötét víziójában Machiavelli mindössze a gondolatkísérletet vitte végig: „másképp keressük a dicsőséget egy romlott városban, mint egy olyanban, ahol még él a politika”.¹⁰⁸ Francesco Guicciardini hasonlóképpen nyilatkozott:

„Elmúlt a régi rómaiak és görögök kora, s velük a nemes és a dicsőségre áhító jellemek is; senki sincs Firenzében, aki annyira szeretné a szabadságot és a demokratikus igazgatást, hogy – ha más berendezkedésben nagyobb hatalomhoz és jóléthez jut, mint amekkorát attól remélt – ne adná rá magát egész lelkével.”¹⁰⁹

A két nagy firenzei gondolkodó tehát nem zárta ki a transzcendensre vonatkoztatott erények és az ezekre alapozott *gloria* ideális létének lehetőségét, mindössze a hozzá vezető utat látta problematikusnak. Guicciardini jószerivel lehetetlennek is, ha csak nem – mint az előző fejezetben bemutatott gondolatmenet igazolja – éppenséggel ugyanezen erények átmeneti félretolását

¹⁰⁶ *Discursus Florentinarum rerum*, idézi VIROLI, 1994, 105.

¹⁰⁷ „E dico che Pompeo e Cesare, e quasi tutti quegli capitani che furono a Roma dopo l'ultima guerra cartaginese, acquistarono fama come valenti uomini, non come buoni; e quegli che erano vivuti avanti a loro, acquistarono gloria come valenti e buoni”. „Dell'arte della guerra”, in: *Arte della guerra e scritti politici minori*, a cura di Sergio Bertelli, Milano, 1961, 337. A terminológiai distinkcióról: V. A. SANTI, „Fama” e „laude” distinte da „gloria” in *Machiavelli*, in: „Forum Italicum”, 12 (1978), 206–215.

¹⁰⁸ „...per altri modi si ha a cercare gloria in una città corrotta che in una che ancora viva politicamente”. *Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio*, III, 8.

¹⁰⁹ „Non sono piú i tempi antichi de' Romani e dei Greci, né quegli ingegni generosi e tutti aspiranti alla gloria; nessuno è a Firenze che ami tanto la libertà e il reggimento popolare, che, se gli è dato in un altro vivere piú parte e migliore essere che non pensa di avere in quello, non vi si volti con tutto lo animo.” *Discorso del modo di riformare il governo*, 1516, idézi VIROLI, 1994, 114.

val. Machiavelli idealistábbnak bizonyul kortársánál. A firenzei Titkár irodalmi retorikájának és politikai teóriájának kapcsolódási pontjait vizsgáló újabb kutatások nagy meggyőző erővel mutattak rá, hogy az imitáció és a reprezentáció fogalmainak átértelmezése nem csupán egy új típusú hatalomgyakorlás előtt nyitja meg az utat (amennyiben a politika szereplői az elődök exemplumainak utánzásával nem azok erényeinek valódi elsajátítását célozzák meg, hanem az erények látszatának elhíttetésére törekednek a nyilvánosság előtt, azaz színészként viselkednek), hanem egy újfajta öndefiníció, legitimáció lehetőségét is hordozza magában a humanista számára:

„Machiavelli (...) radikális lépésének lényege nem az, hogy kompromittálja az Igazságot, vagy alárendeli azt a hatalom érdekeinek, hanem az, hogy kölcsönösségi viszonyt tétel a reprezentáció és az erő között. A reprezentáció többé nem feltételezi a megfelelést az igazság valamely praktikus standardjának, hanem teátrálissá válik. A pontos és sikeres imitáció többé nem követeli meg az önismeret és a morális ítélőképesség gyakorlását, hanem az invenció körébe tartozó retorikai toposzá válik, amellyel a hatalomnak saját érdekében manipulálnia kell. Másfelől, a hatalom részben (ha nem egészében!) az illuzórikus igazság reprezentációjának terméke lesz.”¹¹⁰

A hatalmat hatalomként az értelmiségi diskurzus hozza létre. Ez alapjában véve nem más, mint az értelmiség magasztos szerepéről szólt klasszikus humanista elképzelés átmentésére irányuló próbálkozás, amelyet Machiavelli még a *Principe* „sötét gondolatkísérletébe” is becsempészett, véleményünk szerint amolyan kiegészítő megoldásként. Talán maga sem gondolta végig, hogy követői éppen ezen a csapáson indulnak majd tovább, először a humanista kánon előfeltevéseinek dekonstrukciójával,

¹¹⁰ Victoria KAIIN, „Virtù and the Example of Agathocles in Machiavelli’s Prince”, in: *Machiavelli and the Discourse of Literature*, ed. Albert Russel Ascoli and Victoria Kahn, Ithaca–London, 1993, 198. A szerző ezt a gondolatot nagyívű monográfiájában is kifejtette (Victoria KAIIN, *Machiavellian Rhetoric from the Counter-Reformation to Milton*, Princeton, 1994), amelynek következtetései és módszertani megfontolásai több lényeges ponton egybevágnak a jelen tanulmányban előadottakkal, más vonatkozásban vitára adnak módot. A kitűnő értekezés kéziratom lezárása után került a kezembe; az általa felvetett kérdésekre a későbbiekben szeretnék visszatérni.

Machiavelli elutasításával vagy nézeteinek erős korrekciójával (mint Botero), majd ugyanezen előfeltevéseknek immár a szükséges módszertani szkepszis alapján történő visszavételével, az értelmiség közvéleményre (a saját maga által kreált közvéleményre) hivatkozó újkeletű presztízsének hangoztatásával (mint Gregorio Leti). Korábban már utaltunk rá, s a továbbiak során részletesebben is megvizsgáljuk, miként megy végbe ez a folyamat a hatalom és az értelmiség diskurzusában.

A 16. század nyolcvanas éveiben az értékrendeket elméleti igényrel tárgyaló laikus udvari traktátusirodalom Arisztotelész *Politikájához* és *Nikomachoszi etikájához* nyúl vissza érveként a tridenti szellem képviselőivel folytatott polémiában. Ahhoz az Arisztotelészhez, aki az erény kategóriáit végső soron a többség értékítéleteire, a (köz)véleményre vezeti vissza.¹¹¹ Kitűnő példája ennek Torquato Tasso dialógusa *A nemességről* (1585). A Possevinóval¹¹² vitatkozó költő mindenekelőtt a kontemplatív életforma állítólagos magasabbrendűségének teóriáját veszi célba. Az emberek – mondja – nem a Szemlélődő Istennek (*Dio Contemplatore*), hanem az Üdvözítő Istennek (*Dio Salvatore*) emeltek oltárokát; Istennek *tulajdonsága* önmaga ismerete, de *dicső* tette az üdvözítés – tehát az aktív élet morális értékei magasabbrendűek a kontemplatív létforma intellektuális és/vagy teológiai erényeinél. Közülük is a politikai erények foglalnak helyet a hierarchia csúcán – ám ezek már a *ragion di stato* „politikájának” erényei. S hogy ilyenformán mennyire kitágul a *virtù morale* köre, azt Julius Caesar példája illusztrálja. Az ő hatalomvágya éppen erényes (*virtuoso*) voltának bizonyítéka, hiszen minden igyekezete az Állam megerősítésére irányult, „bármennyire is megsértette a római törvényeket: mert akkoriban már ésszerű volt, hogy túllépjen rajtuk (...) erőszakkal orvosolta a bajt, de nem igazságtalanul.”¹¹³

¹¹¹ L. erről a politika vonatkozásában: John T. BOOKMAN, *The Wisdom of the Many: an Analysis of the Arguments of Books III and IV of Aristotle's Politics*, in: „History of Political Thought”, XIII (1992), 1, 1–12.

¹¹² Giovanni Battista POSSEVINO, *Dialogo dell' honore*, Venetia, 1583. (A fiatalon elhunyt szerző munkáját testvére, Antonio Possevino jelentette meg.)

¹¹³ „...quantunque violasse alcuna legge de' Romani, perciocch' era ormai ragionevole ch' egli comandasse a gli altri (...) così egli poteva usare alcun rimedio violento senza ingiustizia” TASSO, 1958, II, 1, 51.

A határ tehát nem az uralomvágyók és a világi hatalmat megvetők, vagy a zsarnokok és az igazságos fejedelmek között, hanem az ambíciójukkal a *statót* szolgálók, illetve a saját egyéni gazdagságukat gyarapítók között húzódik. Nem a *ragion di stato* és a politika, hanem a jó és a rossz *ragion di stato* értékei állnak szemben egymással. Ezek az értékek pedig nem maradhatnak rejtve, mert csakis nyilvánosan reprezentálva lehetnek a közosság javára. A virtusnak meg kell nyilvánulnia: ennek útját-módját és lehetséges hatásait elemzi Tasso a következőkben, jó támpontot adva a terminusok jelentésváltozásának nyomon követéséhez.

Mindenekelőtt „azt kell megvizsgálnunk, mi is a tisztesség?” – teszi fel a kérdést (Az *onorét* Zrínyi Miklós nyomán „tisztességnek” fordítjuk, de a korban igen összetett jelentésű fogalom: magában foglalja az elismertséget, a tisztséget-rangot és annak külső attribútumait is.)¹¹⁴

A válasz Arisztotelész meghatározásából indul ki: a tisztesség „az erény és a jótétemény jutalma”, „a jóindulatú vélemény jele”. „Két fajtája különböztethető meg: az egyik a népszerűséggel azonos, és külső jelekben nyilvánul meg” (ez nem csupán a jótéteményekért, hanem azok reményéért is jár, s nagyobb rész jut belőle az aktív életet élőknek, mint a kontemplálóknak, lévén hogy ennek nincs annyi alkalmja „mások javát szolgálni”); az utóbbi „a kiemelkedő erénynek jut” – ebből a szellem embere is ugyanúgy részesül, „mivel mindig jár a kiválóságnak, még ha az nem is mutatkozik meg cselekedetekben”.¹¹⁵ A „valódi” erénynek tehát nem kell manifesztté válnia – de jutalma is fikatív: nem bizonyítható, hogy részesül a tisztességben. A felosztás nyilvánvalóan erőltetett: a második kategória a humanista hagyomány megkövetelte retorikus sallang. Az *onore* csakis annyiban létezik, amennyiben látható külső jel utal rá – azaz *nincs más*, mint az „*onore popolare*”, a népszerűség. Tasso a dialógus néhány évvel

¹¹⁴ A fogalom történetéről l. Giorgio BARBERI-SQUAROTTI, *L' onore in corte. Dal Castiglione al Tasso*, Milano, 1986.

¹¹⁵ Uo., 72–73, passim. A kétfajta *onore* elképzelése szinte ugyanezekben a terminusokban jelenik meg a Tassóval egyidejűleg értekező ugyancsak ferrarai Annibale Romei *Discorsijában* (1586), l. róla KIRÁLY, 1989, 55.

korábban készült első változatában világosabban fogalmaz: „...a tisztesség az erény látható jutalma” (*premio esterno della virtù*). Adományozója olykor a látszat után ítél, olykor pedig saját hasznát keresi a másnak jutlatott elismeréssel – az *onore* tehát végső soron a véleményen alapul, tárgya és eszköze is a manipulációnak.

„Persze az is megesik, hogy az részesül tisztességben, akinek jár; de többnyire azt tisztelik, aki nem érdemelné, mert az emberek nem fosztják ugyan meg jutalmától az erényt, de azt is megjutalmazzák, ami az erénynek csak látszatával bír. Így történik az is, hogy minden jótétemény tisztességben részesül, s ésszerűnek tűnik, hogy – ha egyszer nem csupán az embereket vagy isteneket tiszteljük, hanem képmásaikat is – tisztelnünk kell nemcsak az erényt, de az erény mását és árnyékát is; túl azon, hogy a tisztesség, úgy látszik, nem mindig a benne részesülő kiválóságával, hanem sokszor az adományozó hasznával van összefüggésben; ez az oka annak, hogy a hatalom a legnagyobb tisztességnek örvend.”¹¹⁶

A tisztesség valamely külső jelben nyilvánul meg: „a jel pedig vagy szobor, vagy diadalív, vagy (...) meghajlás, vagy felállás, vagy előreengedés lesz (...) a dicsőségnek viszont nem kell külső jelben megnyilvánulnia”.¹¹⁷

A dicsőséget nehéz elkülöníteni a tisztességtől; a kategóriák részben fedik egymást. Az *onore* mégis inkább a láthatóan megnyilvánuló jel (például egy triumfus a Capitoliumon), míg a *gloria* kizárólag a véleményben adott: „szerintem kétségkívül a dicső-

¹¹⁶ „Aviene nondimeno alcuna volta che quel medesimo che si dovrebbe onorare s' onori; ma per lo più s' onora quel che non si dovrebbe, perchè le genti, come non tolgiono il suo premio alla virtù, così il concedono a tutte l' altre cose c' han somiglianza di virtù. Quindi avviene ch' ogni beneficenza sia onorata, e par ragionevole che, se noi non solo onoriamo gli uomini o gli dei, ma l' imagini loro eziandio, dobbiamo anche onorare non sol la virtù, ma il simulacro e l' ombra della virtù: oltre che l' onore non par che sempre riguardi l' eccellenza dell' onorato, ma molte fiata ancora l' utilità dell' onorante; e quindi procede che la potenza è sommamente onorata.” TASSO, 1958, III (*Appendice. Abbozzi, prime redazioni e dialoghi scartati*), 69.

¹¹⁷ „segno sarà o la statua o gli archi (...) o l' inchinarsi o l' assorgere o l' ceder la strada (...) ma la gloria non è necessario che si manifesti per segno.” Uo., 70.

ség az értékeesebb: ezért inkább szerettem volna az emberek szívében és vélekedésében, mint a Capitoliumon triumfálni”¹¹⁸ – mondja Antonio del Forno, a dialógus egyik résztvevője, majd így folytatja:

„Ezért azt mondanám, a dicsőség a mások értékéről szóló örök és egyetemes vélemény (...) így tehát tisztességben részesül az uralkodó tanácsosa vagy háznagya, a tisztesség minden külső megnyilvánulásával együtt – ám az ő erényével nem érné be sem egy lengyel, sem egy angol; továbbá a tisztesség életünkben illet bennünket, míg a dicsőség a jövő századokra száll.”¹¹⁹

A dicsőség csodálatot (*maraviglia*) vált ki (amely nem mindig hasznos cselekedeteket illet), míg az *onoré*hoz inkább a mások szolgálata (*giovemento altrui*) rendelhető.

A szubtilis meghatározás lényege ismét csak világosabban bontható ki a dialógus korábbi variánsából. A dicsőségről itt kiderül, hogy nem más, mint amit Tasso az imént a „kiemelkedő erényt” illető imaginárius „tisztességgel” jelölt:

„...a dicsőség a csodálattal kísért tisztesség (...) a tisztesség a jótétemény képességével van összefüggésben, a dicsőség inkább a kiválósággal; ezért azok, akik olyan dolgokban kiválóak, amely nem szolgálja a polgárok javát, mint a költészet és a festészet, inkább dicsőséggel, mint tisztességgel ékesek; míg azok, akik olyan dolgokban emelkednek ki, amelyek hasznára vannak a közösségnek, ugyanúgy részesülnek a dicsőségből, mint a tisztességből: ilyenek a hadvezérek és a köztársaságok vezetői.”¹²⁰

¹¹⁸ „...a me pare senza alcun dubbio maggior *la gloria*: perch' io avrei voluto più tosto (...) trionfar nel cuore e ne l' opinione de gli uomini che nel Campidoglio...” TASSO, 1958, II, 1, 75.

¹¹⁹ „Laonde io direi che la gloria fosse opinione perpetua e universale de l' altrui valore (...) laonde onorato sarà il consigliere o 'l maestro di casa del principe con tutte le dimostrazioni d' onore, de la virtù del quale peravventura non ha contentezza alcuna né l' Inglese né l' Polacco: e l' onore potrà fornire facilmente con la vita, ma la gloria passa a' futuri secoli.” Uo., 76.

¹²⁰ „(...) la gloria è onore con maraviglia (...) l' onore riguarda più la possanza del beneficiare, e la gloria più l' eccellenza; onde coloro che sono eccellenti in cosa che non è giovevole alla cittadinanza, qual è la poesia e la pittura, son più gloriosi che onorati, ma coloro che sono eccellenti in cose onde la città riceve giovemento, sono egualmente gloriosi e onorati: e tali sono i capitani di guerra e gli eccellenti amministratori della republica”. TASSO, 1958, III, 70–71.

A dicsőség alapja pedig természetesen nem az igazság, hanem a manipulálható *opinio*:

„...a vélemény nem tartalmazza szükségképpen az igazságot; de erre nincs is szükség, mert a dicsőség, jöllehet feltétlenül tartalmazza a jót, de nem feltétlenül az igazat: ezért van az, hogy dicsőnek nevezzük Herkulest ugyanúgy, mint Thészeuszt, Hektórt és Akhilleuszt, akikről inkább jó, mint bizonyos vélemény él.”¹²¹

A *gloria* itt szükségszerűen hordozójával, a *famával* azonosul (eltérően a későbbi szövegváltozat erőltetett, formális distinkciójától: „[a hírnév] ... nem mindig jó, sem nem mindig igaz, mint a dicsőség, hanem olykor gonosz és csalárd”).¹²² A hírnév és dicsőség keletkezésében kitüntetett szerepet kap a dicséret (*lode*), ám a klasszikus humanista séma a visszájára fordul: „A dicséret különbözik a dicsőségtől, mint ahogy az ok is a hatástól: mert sokszor a dicsőség a dicséret hatása”.¹²³ A hagyomány meglagadásának tudatosságát egyértelműen bizonyítja Tasso allúziója a *Somnium Scipionis* közhelyére: Cicero érvelését kiforgatva ezúttal a dicséret az, ami „szűk térbeli és időbeli határok közé szorítva nem tud sem megnyilvánulni, sem terjedni, miközben a dicsőség vándorol, terjed, és szinte nincs is körülírt határa.”¹²⁴

Ezzel előtérbe kerül a közvetítés problémája, amelynek fejtegetése során Tasso rendkívül érdekes ötlettel áll elő – kár, hogy a gondolatot nem viszi végig. (A dialógus végleges redakciójából még ezt a rövid utalást is kihagyja). Antonio del Forno felvetésére („Mikor a dicsőség vagy a hírnév meghatározása során az elterjedt kifejezést használta, nyilván arra értette, hogy az egész

¹²¹ „...l' opinion non contenga in sé necessariamente la verità; ma non però ella è necessaria, perché la gloria non richiede il vero di necessità, se ben di necessità comprende il bene: conciosia cosa che noi chiamerem gloriosi (...) Ercole eziandio e Teseo ed Ettore e Achille, l' opinion del cui valore è anzi buona che certa”. Uo., 73.

¹²² „[La fama] ... non è sempre buona né sempre vera come la gloria, ma fallace e rea alcuna volta”. TASSO, 1958, II, 1, 78.

¹²³ „La laude si distingue da la *gloria* come la cagion da l' effetto: perchè molte fiato la gloria è effetto de la laude.” Uo., 75.

¹²⁴ „...può esser ristretta tra piccioli confini di tempo e di luogo e non manifestarsi né divulgarsi, ove la gloria vaga e si distende e non é quasi da termine circoscritta”. Uo.

nép számára vagy szóban vagy írásban hirdetik”¹²⁵ a beszélgetés másik szereplője, Agostino Bucci a következőképpen válaszol: „...a szavak (...) az ideák jegyei vagy jelei, a betűk pedig, amelyekből az írás összeáll, maguk is csak a szavak jegyei és jelei. Ezért úgy látszik helyénvalónak, hogy a dicsőség és a hírnév is rendelkezék azokkal a jelekkel, melyek által megnyilvánul; a lélek képzeleti között némán rejtőzködő vélemény valaki virtusáról nem nevezhető sem hírnek, sem dicsőségnek: ezért hát a tisztesség nem a jelek birtoklása vagy hiánya miatt különbözik a dicsőségtől, ahogy Possevino megkülönbözteti őket, hanem talán (mások finom distinkciójának értelmében) ki lehetne mutatni, hogy az egyik jelei különbözöek a másikéitól.”¹²⁶

Tasso argumentációját összefoglalva, annak három jellegzetességét kell hangsúlyozottan kiemelnünk. Először: a dicsőség és hírnév manipulálhatósága itt nem az előző fejezetben bemutatott keserű kritikára vagy ironikus távolságtartásra ösztönöz, hanem kihívásként jelentkezik, amelynek mind az érvényes nyilvánosság körén belül mozgó politikus, mind a szolgálatában álló értelmiségi meg kell hogy feleljen, mert „történetesen be lehetne bizonyítani, hogy minden hírnév, bármilyen is legyen, jobb az ellenkezőjénél, azaz annál, ha nem ismernek bennünket”.¹²⁷

Másodszor: a politika erényeinek alárendelődnek mind a hitből fakadó, kontemplatív élethez tartozó „virtusok”, mind a humanista lét intellektuális erényei; ám a politika ebben a kontextusban nem a tradicionális erkölcsi értékekkel, hanem a *ragion di stato* hatalmi szempontú értékeivel azonosul. „Vegye észre,

¹²⁵ „Quando nel diffinir la gloria o la fama avete usata la parola »divolgata«, altro non avete voluto significare che manifestata a tutto il popolo con voce o con iscrittura...” TASSO, 1958, III, 73.

¹²⁶ „... le parole (...) son note o segni de' concetti, e le lettere delle quali si forma la scrittura son note anch' elle e segni delle parole. Onde par che la gloria e la fama abbiano anch' esse i lor segni per li quali si manifestano; né una universale opinion dell' altrui virtù, muta e nascosa fra' concetti dell' animo, si potrebbe dir fama né gloria: onde né anche per avere o non aver segni è distinto l' onor dalla gloria, come li distingue il Possevino; ma forse, sottilissimamente altri distinguendo, potrebbe mostrar che i segni dell' uno e dell' altra son diversi”. Uo.

¹²⁷ „...peraventura si potrebbe provare ch' ogni fama, qualunque ella sia, è miglior del suo opposito, cioè del non esser conosciuto”. TASSO, 1958, II, 1, 79.

hogy különbséget tesz az érték és morális erény között, mert mindenütt, ahol az erény jelen van, az érték is jelen van, de nem mindenütt van jelen az erény, ahol az érték mutatkozik.”¹²⁸ – fejtegeti Agostino Bucci. Az érték (*valore*) pedig „saját cselekedeteit az ésszerűség szilárd szabályaival méri, mert nem egyszerűen csak a becsületet foglalja magában, hanem a dicsőséget és a tisztességet, és sokszor a hatalmat is”.¹²⁹

Harmadszor: a hatalom új nyelven szólal meg, s az értelmiség közvetítőként használja, aki az új, pragmatikus nyelvhasználatot gyakorolva a dicsőség laikus vagy keresztény humanista értelmezését a ’siker’ jelentése felé mozdítja.¹³⁰ (Nehéz dolga persze nincs, hiszen mint láttuk, az értelmiség belső használatra szánt „litkos” diskurzusa már a klasszikus humanista nyilvánosságmodell virágkora idején is e terminusokban mozgott; végül is innen ered a hatalom „új” nyelve.)

A tradicionális jelentés természetesen megmarad, de valójában csak dekoratív funkciót tölt be, érvényességét az érvelés logikája eleve kizárja; kötelező hangoztatása mellett mindig ott a manipulatív „ráségités” motívuma. A jelenség számtalan esetben megfigyelhető a századforduló irodalmában. Csak egy példát idézünk szemléletesség kedvéért:

„...a dicsőség az árnyékhoz hasonló, amely fut az elől, aki kergeti, s követi azt, aki fut előle. Nagyobb hírnév és jobb vélemény

¹²⁸ „E avvertite ch’ io distinguo il valore dalla virtù morale, perchè ovunque è virtù è valore, ma non dovunque è valore è virtù” TASSO, 1958, III, 44.

¹²⁹ „...misura le sue azioni con una drittissima regola di ragione, perch’ egli ha per oggetto non l’ onesto semplicemente, ma la gloria e l’ onore e molte volte la potenza”. Uo.

¹³⁰ Elég Tasso dialógusát összevetni az ugyanakkor megjelent átlaggal, hogy értékelhessük gondolatai újszerűségét. Francesco de’ Vieri például kontextuson kívül és időn túl, kritikátlanul ismételi a klasszikus humanista közhelyeket. Hírnév-meghatározása a következőképpen hangzik: „A hírnév közvélemény, amely valaki jóságáról alakult ki, aki már halott, és aki századok során át megmarad az utódok emlékezetében.” („La Fama è una opinione comune della bontà di alcuno, che è morto, et che per la lunghezza de secoli nella memoria di chi succede si mantiene.”) DE’ VIERI, *Trattato della lode, dell’ honore, della fama, et della gloria*, Firenze, 1580, 20. A hírnév osztogatói – kik is lennének mások? – ismét csak a költők, a filozófusok, a szónokok és a történetírók. (Uo., 21–24.)

jut részül annak, aki inkább elrejtteni igyekszik hírét (...) Csak az nevezhető életnek, amely a hír határai között él (...) A hírnevet a csodálat szüli (...), hogyha tehát a fejedelem uralkodása kezdetén elveszti a közmegebecsülést, nehezen tudja majd később visszaszerezni: mert ha egyszer valamit lelkébe fogadott a nép, azután mindig ragaszkodik hozzá; egyedül csak erre fordítson hát gondot a fejedelem, hogy dicsőséget szerezzen magának, még ha az életét kell is kockára vetnie érte.”¹³¹

Cicero és Petrarca toposza, amely eredetileg a hírnév megvétségére szolgáltatott érvet, itt manipulatív, *ragion di statòs* magyarázatot kap: a „valódi” (politikai) hírnév megszerzésének útmutatója lesz. Diego Saavedra szövegénél egyúttal keresve sem találhatnánk jobb példát annak érzékeltetésére, ahogyan az udvari kommunikáció elemei a 17. század elejére áthelyeződnek a „politika” diskurzusába: emlékezzünk csak Castiglione gondolatmenetére az első benyomás véleményformáló erejéről, a *Cortegiano* színrelépésének szcenírozásáról!

A hírnév-dicsőség elképzelések „fejlődésének” végállomása Ludovico Zuccolo végtelenen relativizáló álláspontja, aki a kérdés irodalmának (Patrizi, Guazzo, Possevino, Tasso, Botero) alapos áttekintése után a tisztességet (akárcsak a vele kapcsolatba hozott másik három fogalmat, a dicsőséget, a reputációt és a mind-egyiket magában foglaló jó ítéletet) végső soron a közvéleményből származtatja:

„Aki tehát jól serénykedik, többé vagy kevésbé tisztességhez jut, aszerint hogy többé vagy kevésbé jók a cselekedetei, amelyeket végbevisz, egy bizonyos határon belül, amelyet leginkább a legműveltebb és legjobbban ítélő emberek közvéleménye jelöl ki. Ez a határ azután kisebb-nagyobb mértékben változhat, asze-

¹³¹ „... umbrae enim gloria similis est, quae insequentem fugit, sequitur fugientem. Maior illius fama est et opinio, qui plus eam celare contendit. (...) Quae intra famae continetur limites, sola vita nominari potest (...) famam enim admiratio parit (...) Quod si sub regiminis initium bonam existimationem perdiderit, aegre eam postea recuperabit: quod enim semel de eo conceperit populus, semper deinde haerebit animo; in hanc curam incumbat unice, ut gloriam sibi pariat, etiam si capitis discrimen adeundum sit.” Didacus SAAVEDRA FAXARDUS, *Idea Principis Christiano-Politici* 101 *Symbolis expressa*, Amstelodami, 1651, 116–118.

rint hogy a tisztesség tartalma hogyan bővül vagy szűkül, a törvények, a szokások, az idők, a helyek, a személyek és a körülmények különbségétől függően.”¹³²

Az arisztotelészi *Politika* közhelyéből („Tales sunt leges, quales sunt res publicae”)¹³³ furcsa következtetésre jut az értekező: aki hazája törvényei szerint él, „legyenek azok jók vagy bűnösök, azt mondják majd róla, hogy jól serénykedik, s következésképpen tisztességes ember (*uomo di honore*) hírében áll majd”. Így azután: „nagyrészt ebben a pontban foglalhatók össze azok az eljárások, amelyekkel a ravasz zsarnokok élnek, hogy megőrizték hatalmukat, amint a ragion di stato szabályai is, amelyeket a kisszámú hatalmas vagy a sokaság követ, előbbiek azért, hogy elnyomják a népet, utóbbiak azért, hogy elnyomják a nemeseket és a gazdagokat”.¹³⁴

S hogy ez mennyire elterjedt gondolat volt, azt semmi sem mutatja jobban, mint hogy az elitnek címzett államelméleti értekezések mellett megtaláljuk az udvari nyilvánosság páriáinak, a titkároknak készült traktátusokban is. Panfilo Persico például – hűen a bevezetőben leszögezett módszertani alapelvéhez, miszerint nem az ideális *Segretario* alakja érdekli, hanem a valódinak akar tanácsot adni – így mondja fel a leckét: „Amint tehát a

¹³² „Chi dunque ben opera, più, e meno sarà honorato, secondoche più, e manco buone saranno le operationi, ch' egli fa, disendendo fin' a un certo termine, il quale viene assegnato dalla commune opinione de gli huomini, e massimamente de' più civili, et discreti. Il qual termine viene poi anco a smoversi più, e manco, hora slargando, hora restringendo la materia dell' Honore secondo le diversità delle leggi, de' costumi, de' tempi, de' luoghi, delle persone, et delle occasioni.” Lodovico ZUCCOLO, *Discorsi dell' Honore, della Gloria, della Riputatione, del Buon concetto*, Venetia, 1623, 42.

¹³³ „...az alkotmányhoz kell a törvényeknek igazodniok. Ha viszont ez így van, akkor nyilvánvaló, hogy a helyes alkotmány szerint ezeknek szükségképpen igazságosaknak, az elhibázotthoz igazodóknak pedig igazságtalanoknak kell lenniök.” (*Politika*, III, 12, 1282 b) Szabó Miklós fordítása, in: ARISZTOTELÉSZ, *Politika*, kiad. Simon Endre, Bp., é. n., 103.

¹³⁴ „...sotto questo capo si riducono in gran parte quelle operationi che fanno gli accorti tiranni per conservazione del dominio loro, et così le regole di Ragion di Stato, delle quali si vagliano i pochi potenti o le moltitudini, per opprimere gli uni il popolo, l' altre i nobili e ricchi”. ZUCCOLO, 1623, 186.

polgár, bármennyire is jó polgár, nem lehet jó ember, ha az államforma nem jó, így a titkár sem, ha nem jó úrnak vagy államnak szolgál.”¹³⁵

A *gloria*-koncepció jelentésváltozásának vizsgálatára az elméleti jellegű irodalomnál – mint az utóbbi példa is mutatja – több támpontot nyújt az „érvényes” nyilvánosság belső életét, az udvari viselkedéstechnikákat tárgyaló irodalom. Kiindulópontunk ez esetben is Torquato Tasso, aki *Il Malpiglio ovvero de la corte* című dialógusában teszi fel a bennünket is legjobban érdeklő kérdést:

„Ő ugyanis [a beszélgetés egyik résztvevőjének, Vincenzo Malpigliónak fiáról van szó – B. S.] olvasta, és szinte betéve tudja Castiglione *Udvari emberét*, talán még jobban, mint Cicero leveleit és Terentius komédiáit; de új dolgok megismerésére vágyik, miután hallotta Sanminiátóntól, hogy az udvarok idővel változnak. (...) hogyan lehet hát a fejedelmek kegyébe férkőzni, s egyúttal elkerülni az udvaroncok irigységét és rosszakaratát?”¹³⁶

A Castiglione tanácsolt eszköz ugyanis („a testgyakorlás, a lélek értékei és a szokások erényei”) éppenhogy féltékenységet szülnek a vetélytársakban.

A válasz tömör definícióból indul ki: „Az udvar a tisztesség megszerzésére összegyűlt emberek együttese”. Az *onore* a fejedelmek szolgálatával szerezhető meg, végső soron tehát szolgaságot jelent – ám az alárendeltség relatív:

„...mert ugyanazok, akik a fejedelmeknek szolgálnak, igen gyakran kiváló embereknek és uraknak parancsolnak, méghoz-

¹³⁵ „Onde come il cittadino, quantunque sia buon cittadino, non può esser huomo buono, se non è buona la forma della sua Republica, così il Segretario, se non è tale il Signore, o la Republica, ch' egli serve”. Panfilo PERSICO, *Del segretario libri quattro*, Roma, 1655, 19–20.

¹³⁶ „Egli ha letto il Cortigiano del Castiglione e lo ha quasi a mente, e forse meglio che l' Epistole di Cicerone o le Comedie di Terenzio; ma desidera d' intender cose nuove, avendo udito dal nostro Sanminiato che le corti si mutano a' tempi (...) come s' acquisti la grazia de' principi e come si schivi l' invidia e la malivolenza de' cortigiani?” „Il Malpiglio ovvero de la corte”, in: TASSO, 1958, II, 2, 548, 550.

zá sokkal nagyobb és korlátlanabb hatalommal, mint amely a köztársaságokban megengedett”.¹³⁷

Az *onore* szülője a *virtù*; a legnagyobb erény pedig mind a Köztársaságban, mind a Fejedelemségben az Okosság. A „polgári okosság” (*prudenza civile*) szembenáll az udvarban használatossal (*prudenza cortigiana*); előbbi célja „a szabadság megőrzése”, utóbbié a fejedelem „reputációjának és tisztességének” növelése. Az udvari ember úgy juthat tisztességhez, ha „végrehajtja uralkodója parancsait”. Ha pedig a *cortigiano*ban több a *prudenza*, mint másokban vagy a fejedelemben, *el kell rejtjenie*; „az udvaronc leplezéssel kerüli el a fejedelem nemtetszését, s úgy tűnik, leplezéssel képes elrejtőzni az udvari irigység elől is”.¹³⁸ Az udvari emberek egyik csoportja, a tanácsosok és titkárok számára (*consiglieri, secretari*) éppúgy csak ez az út adott, mint azok számára, akik „személyes szolgálatokat teljesítenek”. Manapság „a félrevezetés képessége egyike a legnagyobb erényeknek (...) s ha semmilyen túlzás sem dicsérendő, akkor ez, amellyel elhallgattatjuk saját dicséretünket, minden egyéb előtt megérdemli a dicséretet és tisztességet (...) a tettetés ilyen formája (...) udvari erény”.¹³⁹ A színlelés és leplezés mesterfogásaira persze szintén az Okosság tanít – amelyhez csatlakoznak a többi erények (erő, nagylelkűség, bőkezűség, szerénység, szeretetreméltóság, ügyesség a társalgásban stb.) – fejlesztésük-csiszolásuk minden udvari ember napi kötelessége.

¹³⁷ „La corte dunque è congregazion d’ uomini raccolti per onore”. „...perciocchè questi medesimi i quali servono a’ principi comandano assai volte ad uomini eccelenti e a signori con maggiore e più libera autorità di quella che ne le republiche è conceduta”. Uo., 552–554. A kor egyik legelterjedtebb közhelyéről van szó; vö. SAAVEDRA, 1651, 82 („Istis de causis securior erit de praemio, qui Principi, quam qui Reipublicae aliqua praestitit obsequia, et facilius illius, quam huius demerebitur gratiam” – X. embl. „Et gloriam comitatur ac famam”); a kérdést Galilei és Cosimo firenzei nagyherceg viszonya kapcsán tárgyalja BERTELLI, 1973, 11. skk.

¹³⁸ „...occultando il cortigiano schiva la noia del principe, e occultando ancora par ch’ egli possa celarsi da l’ invidia cortigiana”. Uo., 559.

¹³⁹ „...l’ infinger è una de le maggior virtù (...) se niuno eccesso é laudevole, questo co’ l quale si scemano le proprie laudi, oltre tutti gli altri merita lode e onore (...) il simulare in questo modo (...) virtù di corte.” Uo., 560–561.

Az Udvar ebben az „optimista” vízióban a társadalom kismin-tája, hiszen minden mesterség gyakorlója részévé válik, amennyi-ben a tökéletességre törekszik:

„...a szabó nem egyszerűen szabó lesz, hanem udvari ember, akárcsak a cipész, az aranyműves, a festő, a szobrász és bárki más (...) ily módon az udvaroncok egy része az elmélkedéssel, más része a munkával, ismét más része a cselekvéssel foglalja el magát (...), de szűkebb értelemben az az udvari ember, aki a tettere és a diplomáciai szolgálatra hivatott: ő a bölcs, aki az udvarok-ban minden tudományt és művészetet irányít”.¹⁴⁰

A humaniorákat illető végkövetkeztetés túllép az addigi köz-megállapodáson („a látszat *éppoly* hasznos és gyümölcsöző, mint a tudás”);¹⁴¹ Tasso szerint az udvari embernek (*gentiluomo di corte*) „nem annyira az irodalomban való jártasságra van szük-sége, mint *inkább* okosságra és gyors ítélőképességre, hogy a megfelelő pillanatban jártasnak tűnjön bennük”.¹⁴²

A világ tehát valóban nagyot fordult Castiglione kora óta. Az az értékrend és viselkedéskultúra, amely ott tökéletesítésre szo-rult, ellenpontját képezte a normatív érvénnyel megfogalmazott ideális követelményrendszernek, az Udvar tiszta formájának és az Udvari Ember eszményi alakjának, a 16. század végére maga vált normatív mintává. Az *opinióra* épülő, a színlelést és leple-zést, a folytonos szerepjátszást, a nyers érdek motiválta manipu-lációt kötelezővé tevő politikai tetterendszer eluralkodása válság-jelenség volt, s mint ilyen, tipikus válságreakciókat váltott ki. Comeniusnak és követőinek a politikusok és ateisták ellenében megfogalmazódó pánszofikus elmélete vagy éppen Nicolas Caus-

¹⁴⁰ „...il sartore sarà non solamente sartore ma cortigiano, e 'l calzolaio e l' orafò e 'l pittore e lo scultore e ciascun altro (...) la corte dunque è una raccolta di tutte le eccellenze di tutte l' arti e tutte l' opere le quali sono fatture: laonde parte de' cortigiani a contemplare, parte a l' operare, parte al fare saranno intenti (...) propriamente cortigiano è colui ch' attende a l' azione e al negozio: e questo è il prudente al quale ne le corti s' appartiene il comandare intorno a tutte l' arti e tutte le scienze.” Uo., 562–563.

¹⁴¹ „...poichè tanto giova et frutta il parere, quanto il sapere”. Battista Guarinitól idézi ROSA, 1982, 300.

¹⁴² „...non è tanto necessaria le eccellenza de le lettere, quanto la prudenza e l' accortezza di saperle a tempo manifestare”. TASSO, 1958, II, 565.

sin atya hamvába holt kísérlete Dávid király „szent udvarának” feltámasztására ugyanarra a kihívásra keresett megoldást, amely a másik oldalon a dühödt udvarbírálatokat, a kivonulás kétségbeesett gesztusait, a szkeptikus, sztoikus vagy éppen libertinus szellemi magatartásformákat indukálta. Ám a pozitív értékrendek összeomlása azokat sem töltötte el örömmel, akik ilyen vagy olyan megfontolásból nem mondtak le a nyilvános szereplés lehetőségéről. Tasso optimizmusa csak az egyik, s viszonylag ritka állásfoglalás volt a helyzet alakulásával kapcsolatban (s itt illetlen is volna a költő későbbi személyes tragédiájával példálózni). A tényeket valamilyen formában mindenkinek el kellett fogadnia. Volt, aki belenyugvó iróniával tette, mint Traiano Boccalini, aki a parnasszusi szibvásár leírása során megemlékezik az okosságból és birkatürelemből szőtt gyapjúköpenyekről, amelyeket a hölcsék készítenek kezdő udvaroncok számára, „kibélelendő a szolgaság nyergét, hogy szelídebben nehezedjen a szegény udvaroncok hátára, (...) akik (...) abban a biztos reményben szánják el magukat az udvari életre, hogy ott majd jól töltik az időt és saját szolgálataikra rendelkeznek másokkal”.¹⁴³ (Hogy a kitüntetések közelinek feltüntetett pápaszemekről, vagy a megaláztatások lenyelését megkönnyítő gyomorolajról már ne is beszéljünk.)

Volt, aki keserűen vette tudomásul, mint mondjuk Zrínyi Miklós, a *Vitéz hadnagy* 94. aforizmájában:

„Nyomorúság, de mit tehetünk róla: az eszes hadnagynak mindenfelé kell lenni történet ellen felfegyverkezettnek, és késznek; néha karddal, néha ésszel, néha ravaszsággal és néha boldogsággal kell előállanunk erre a világi scénára. Az ki csak egyféle personát hordoz és nem transformálhatja magát másra, latsan viheti a maga dolgát előre.”¹⁴⁴

Akadtak példák az (ál)objektív (valójában szintén kritikus) hangvételtre; idézhetjük például Virgilio Malvezzi kulcsregényét, a *Tarquinio Superbót*:

¹⁴³ „...per empir i basti della servitù, affine ché dolcemente calchino nella schiena dei miseri cortigiani (...) i quali (...) s' inducono ad andar in corte con sicura speranza di darvisi buon tempo e di comandar ad altri nel proprio servizio”. *Cent.* I, 1; id. kiad., 9.

¹⁴⁴ „Vitéz hadnagy”, 94. aph., in: ZRÍNYI, I (1958), 543–544.

„Nem mindig jó, ha az van a szánkön, ami a szívünkön, még ha szívbeli szándékaink mind jók is volnának. Néha fékezni kell a szabad beszédet, ha már egyszer a szabad élet megromlott.”¹⁴⁵

A század előrehaladtával azután egyre inkább előtérbe került a pragmatikus, a színlelés gyakorlati hasznát hangsúlyozó álláspont. Hogy ismét magyar példával éljünk, lássuk Gyöngyösi István idevágó strófáját a *Kemény János emlékezetéből*:

Sokakban jó eszköz, használ-is a színlés,
Az által megyen jó végben minden kímlés,
El-rontaná utlyát a' kajon irigylés,
Ha szájjal kergetné, ki mit szívével lés.¹⁴⁶

Jean de La Bruyere és Galeazzo Gualdo Priorato ugyancsak a technikai szempontokra fordítják figyelmüket:

„Az udvari élet komoly és mélabús játék. Az embernek jól el kell helyeznie ágyúit és ütegeit, el kell készítenie és végre kell hajtania haditervét, és kivédeni, keresztezni azokat, amiket az ellenfelei kovácsoltak, kockáztatni, olykor szeszélyesen játszani (...) Aki ismeri az udvart, ura mozdulatainak, pillantásainak és arczezenéseinek; mélyértelmű, kiismerhetetlen és megközelíthetetlen; titkolja, ha valamiféle szolgálat nincs a kedvére, mosolyog ellenségeire, irányítja hangulatváltozásait, elleplezi szenvedélyeit”¹⁴⁷

„Különböző az emberek természete, különbözőek az országok és a szokások, s ezért megtanulni a cselekedeteket a helyzethez alkalmazni, s a széljáráshoz igazodva kormányozni a hajót, Próteuszhoz hasonlóan alakot váltva, a legfontosabb szabály, amit a politikusok akadémiáján el lehet sajátítani.”¹⁴⁸

¹⁴⁵ „Non é bene sempre dire tutto quello che si ha nel cuore, ancorché fosse bene tutto quello che si ha nel cuore. Si dee por freno talvolta al parlare libero, quando è già corrotto il viver libero.” *Il Tarquinio superbo*, in: *Politici e moralisti*, id. kiad., 279. A maxima megtalálható a *Convito moraléban* is: ROSSI, 1639, 438.

¹⁴⁶ „Kemény János emlékezete”, I, 3, 15; GYÖNGYÖSI István, *Összes költeményei*, II, kiad. Badics Ferenc, Bp., 1921, 32.

¹⁴⁷ Jean de La BRUYER, *De la Cour*, idézi OSSOLA, 1987, 146; az itt adott fordítás Klaniczay Gáboré, in: KLANICZAY G., 1987, 26.

¹⁴⁸ PRIORATO, 1643, 15.

Az „érvényes” udvari nyilvánosság modellje által kínált szereplehetőségek között tallózva a 17. század első felében végig a Tasso-dialógusokból rekonstruálható fogalomcsúsztatásokkal találkozunk. Az *uralkodó* kézikönyve természetesen nem Machiavelli indexre tett *Principéje*, hanem a spanyol keresztény tacitizmus alapműve, Diego Fajardo Saavedra *Idea principis Christianija*. Az ideális fejedelem legfontosabb tulajdonságainak érzékeltetésére elég néhány fejezet címét felsorolnunk: „Amint uralkodni tud, tanuljon meg leplezni is”; „Mindenféle széllel hajózni”; „Szeresse és mindenekelőtt féljen tőle mindenki”; „Beszédjében legyen óvatos, mert az elárulja gondolatait; „A szerencse minden fordulását változatlan arccal fogadja”. A „Nulli patet” feliratú, méhkaszt ábrázoló 62. embléma címe (*Cavendo interim, ne harmoniae artificium quispiam penetraret*) ismét csak a castiglione-i gondolat „politikai” hasznosítását mutatja: amint a *cortigiano* érvényesülésének legfontosabb eszköze a színlelés fáradságos munkáját elrejtő, a mesterségbeli fogások kiszámított alkalmazását könnyed fesztelenségnek álcázó *sprezzatura*, úgy a méhek példáját követő fejedelemnek is lepleznie kell „saját mesterkedését” (*artificium suum*).

„Tanulják meg (...) mennyire ártalmas, ha lelepleződik a mesterség, és nyilvánosságra kerülnek a kormányzás szabályai, az alkudozások és a tárgyalások, a célok és elképzelések, az ország bajai és belső gyengeségei.”¹⁴⁹

Az *artificium* egyik legfontosabb, a belső stabilitást biztosító eleme pedig nem más, mint a tisztesség, az *onore* pragmatikus felhasználása, *instrumentum regni*vé degradálása. Amint Pio Rossi írta:

„A városokban kétféle nép található: a nép és a nemesség. A népet a jóléttel kell boldoggá tenni és a törvénnyel félelemben tartani. A nemességet a becsület sarkallja előre, és a szegénnyel lehet irányítani. Ha amazok nem félnek és emezek nem szegyenkeznek, ha az előbbiek az éhségtől szenvednek, az utóbbiaknak

¹⁴⁹ „Discant (...) quantumque noceat, si detegatur artificium et prodantur in apertum regulae gubernationis, negotiationis et tractatus, consilia ac fines, mala et infirmitates interiores Reipublicae.” SAAVEDRA, 1651, 528.

pedig nincs bejárásuk fejedelmükhöz, bizonyosan rosszul állnak a dolgok.”¹⁵⁰

A fejedelemhez rangban-hatalomban legközelebb állóknak, a *hadvezéreknek és méltóságviselőknek* azonban eszük ágában sincs szégyenkezni. Az uralkodóhoz hasonlóan ők is jól tudják: a modell hamis. Ha a dicsőség az *opinióra* épül, akkor az összes bennfoglalt erény is csak a színlelés kelléke, az érdek (*interesse*) érvényesítésél elősegítő manipuláció eszköze; a magasztos aurájától megfosztott *gloria* tehát az ő szempontjukból is egyértelműen a *sikerrel, jelesül* a „politico privato”¹⁵¹ személyes sikerével azonosul. A végtelenségig vitt gondolatmenetet Galeazzo Gualdo Priorato nagysikerű Wallenstein-életrajzából rekonstruálhatjuk. A század egyik legmegbecsültebb (és legjobban fizetett) tollforgatójának beállításában az erények utáni törekvés mozgatója az ambíció és a hiúság; a dicséret (*lode*) erősíti és ösztönzi a virtust, tehát (a korrupst világ logikáján belül maradva): hasznos. A romlott világból pedig nem lehet kilépni.

„Az evilági nagyság nem más, mint az érzések dédelgette hamis vélemény. (...) A vélemény teszi az igazságot, nem az igazság maga. Minden a meggyőzőerőn áll vagy bukik.”

A kiemelkedő személyiségek, a „nagyok” (*i Grandi*) kizárólag a dicsőítés utáni vágyuktól hajtva keresik a dicsőséget. Megfelelő közvetítés híján ugyanis tetteik egyszerűen nem léteznek.

„A dicséret megigézi a nemes embereket: trombita, amely sikerre buzdítja a kiválókat. Az erény (amely önmaga színháza) taps nélkül elveszíti értelmét. (...) Nagy szerencséje a hadvezérnek, ha alkalma kínálkozik, hogy számot adjon kiválóságáról és

¹⁵⁰ „Nella Città visono due sorti di Genti: Plebe e Nobiltà. La Plebe bisogna tenerla lieta con l'abbondanza e in timore con la giustizia. La Nobiltà si spinge avanti con lo sperone dell'honore e si corregge col freno della vergogna. Se coloro non temono e costoro non si vergognano; se coloro patono la fame e costoro non hanno adito al loro Principe, va sicuramente la cosa male.” *Convito* I, 4 („Abondanza”); idézi BIONDI, 1980, 104.

¹⁵¹ A „magánpolitikus”, a kor jellegzetes (Malvezzi által – az *Il ritratto del privato politico*-val – elterjesztett) kifejezése, a lársadalmi érvényesülésre törő udvari embert jelöli a *ragion di stato* alapján magát az Állammal azonosító fejedelemmel szemben – egyúttal újabb adalék a Castiglione-féle terminológia változására.

tapasztaltságáról. De még nagyobb adománya az égnek, ha a vitéz tetteket nem ítéli feledésre a vetélytársak versengése, s a kiválóság hírével tündökölve elnyerik jutalmukat a köteles dicséretekben.”¹⁵²

A festő könnyen kijavíthatja a képét éktelenítő hibákat, de a nagy ember inkább a szobrászhoz hasonlóan építi életét; hibáit „nem tudja anélkül kijavítani, hogy nyoma ne maradjon”.¹⁵³ Ezért folyton óvakodnia, gyanakodnia és mérlegelnie kell, bármilyen lépésre szánja el magát – mert minden mozdulata vagy szava végveszélybe sodorhatja. Szüntelenül ellenségek lesnek rá: az irigység, a féltékenységek, a vetélkedés és a rágalmazás szelleme. Hírnévkereső buzgalmában legjobban teszi, ha egyéb szakemberek előtt az írókra bizza tetteinek felmagasztalását:

„A költséges festmények, a színházi előadások, a ragyogó épületek és más egyéb csodálatos alkotások, amelyek által a hatalmasok arra törekednek, hogy az utókorra hagyják nevük emlékezetét, csupán a bennük részesülőeknek és örökösöknek vannak hasznára: ám az írók rajzolta képmásuk a könyvek lapjain az egész világ színe elé kerülnek a halhatatlanság galériájában.”¹⁵⁴

A nagy ember lépéseit a szenvedélyektől és vallási elfogultságtól mentes hideg számítás irányítja; nem véletlen, hogy a kor

¹⁵² „La lode è il fascino de gl' uomini gentili, è la tromba, ch' eccita alle carriere i valorosi. La virtù (che è teatro a se medesima) senza l' applauso viene defraudata del suo dovere. (...) Gran ventura di quel Capitano, cui si appresenta incontro opportuno per dar saggio del proprio valore, e della propria esperienza. Ma gratia maggiore è quella quando l' azzioni virtuose non sepellite nell' oblio dell' emulazione altrui, vengono rappresentate allo splendore d' una fama illustre, per riceverne il pregio delle lodi corrispondenti.” PRIORATO, 1643, 8, 11.

¹⁵³ „Il Pittore può correggere con nuovi colori ciò che conosce malamente disegnato, ma lo scultore se leva una volta, e scalpella il marmo più di quello convenga, non potrà emendare l' errore senza che il segno non apparisca. Convien riserva, non precipizio nelle risoluzioni grandi.” Uo., 36.

¹⁵⁴ „Le spese di pitture, le magnificenze de' Teatri, le sontuosità de gli edificij, et altre meravigliose strutture studiate da grandi per lasciare a posterì memoria de' nomi loro, servono a soli habitatori ed heredi di esse: ma l' effigie delineate nelle carte de gli scrittori, vengono a riporsi a veduta di tutt' il mondo nella galleria dell' immortalità.” Uo., 26.

íróit, történetíróit Gusztáv Adolf mellett éppen a vallásos meggyőződést politikai szempontoknak alárendelő Wallenstein alakja nyűgözi le. Gualdo Priorato rövid eszmefuttatása az iróniát sem nélkülözi.

„A katolikusokkal szemben (akárcsak a protestánsokkal) közbönsnek mutatkozott; mindig a különböző vélemények okozta nézetkülönbségek elsimításán ügyködött, mert úgy tartotta: az egyéni lelkiismeret miatt vagy (mint maga mondta) azért, mert valaki nem akarja azt hinni, amit a másik, még nem kell vért ontani és egész tartományokat a háború siralmas nyomorúságába dönteni. S jóllehet emiatt haragudtak rá az egyház emberei (hiszen egy igaz katolikusnak, minden mást figyelmen kívül hagyva, életét és vagyonát nem szánva, minden elé kell helyeznie Isten és az igaz hit tiszteletét), ő a fentiek miatt a katolikus dogmák helyett a politika szabályait tartotta irányadóknak.”¹⁵⁵

Wallenstein hibája, az egyház véleményének megvetése, az uralkodó féltékenységét kihívó pompaszeretet, a látszat megőrzésének elhanyagolása azonban végzetesnek bizonyult, az életébe került.¹⁵⁶ Az érvényesülés eszközei végső soron a „grandi” számára is a kor csodatevő panaceái, a szimuláció és a disszimuláció.

¹⁵⁵ „Tanto de Cattolici, come Protestanti mostrassi indifferente, e procuró sempre d' unir gl' animi, da varietà d' opinioni alterate; non parendogli che per un privato desiderio di coscienza, e per non voler (diceva egli) credere quello che crede un altro, si dovesse effonder il sangue, e ridurre le Provincie alle miserie deplorabili delle guerre. E benchè per tal causa poco grato si rendesse a gl' Ecclesiastici (dovendo un vero Cattolico senza riguardo alcuno, o della vita, o della robba anteporre ad ogn' altra cosa il vero culto d' Iddio, e della Fede) teneva egli perciò imbevuto piú delle massime politiche, che de dogmi Cattolici.” Uo., 20.

¹⁵⁶ Hasonlóan látja az okokat a velencei kortörténetírás Priorato mellett másikkal nagy alakja, Maiolino Bisaccioni is: „Azok ölték meg, akikkel jót tett, mert nem tudta kiválasztani, kivel kell jót cselekedni: magára haragitotta a hatalmasokat, mert nem tudott egyenrangúként bánni velük, sem pedig úgy, amint ahhoz illik, aki alacsony sorból vergődött nagy szerencsére.” („I beneficiati l' uccisero, perchè non seppe eleggere in chi conferire il beneficio: si inimicò i grandi, perchè non seppe trattar co' grandi, né che convenga a chi di picciolo diviene per fortuna grande.” Maiolino BISACCIONI, *Delle Historie memorabili de' nostri tempi, che contengono la guerra di Germania dalla mossa del Re di Suetia dopo la pace di Lubeca sino all' altra di Munster l' anno 1650*, Venetia, 1653, 324–325.)

„A bölcs ember legjobban úgy érhet célhoz, ha elrejti gondolatait. (...) A színlelés pedig, jóllehet megvetik a bölcssek, mindazonáltal mégis az okos emberek cselekedeteinek legbiztosabb irányítója.”¹⁵⁷

Hogy ez mennyire így van, azt már az udvarok között mediáló követ ideális alakját megrajzoló Tasso is bizonyította *Messaggiero* című dialógusában. A hosszan kifejtett teátrumhasonlat önmagáért beszél:

„...éppúgy, amint az, aki Agamemnónt, Herkulest vagy Thészeuszt alakítja, miközben a színpadon ágál, király módjára mozogva és méltóságteljesen szónokolva, igyekszik a valódi uralkodókhoz hasonlítani, ám miután lelépett a rivaldából, bármennyire is rajla van még a királyi jelmez, visszatér saját, természetes személyéhez, ugyanúgy a fejedelem ügyeiben eljáró vagy nyilvános ünnepségen megjelenő követnek is tekintettel kell lennie ura méltóságára, de az otthoni vendégségek és a bizalmas beszélgetések alkalmával saját természetes állapotát kell szem előtt tartania.”¹⁵⁸

Az udvari politika irányítóinak, a *minisztereknek*, a század egyik legnagyobb „szamizdat” bestsellere, a Mazarin kardinálisnak tulajdonított *Breviarum politicorum* szolgált útmutatással.¹⁵⁹ A *Breviárium*, még ha nem is a Kardinális műve, kétségkívül az ő szellemét idézi: a nagyformátumú politikus titkos vallomása a beavatottak szűk körének.

¹⁵⁷ „L' huomo savio non meglio può giungere a suoi intenti, che col dissimulare i suoi pensieri. (...) La simulatione benchè sprezzata da Savij, si conosce nondimeno essere l' indirizzo sicuro dell' attioni de' prudenti.” Uo., 42–43, 49.

¹⁵⁸ „Il Messaggiero”, in: TASSO, 1958, II, 1, 329–330.

¹⁵⁹ Az első dokumentálhatóan fennmaradt kézirat (*Breviarium Politicorum secundum Rubricas Mazarinicas*: a leltár szerint 1950-ben tűnt el nyomtalanul a bolognai Biblioteca dell' Archiginnasio állományából) 1683-ból származik (első kiadása: Köln, 1684), de a szöveg már évtizedekkel korábban ismert volt, s a kortársak szerint felmérhetetlen hatást gyakorolt – többek közt – XIV. Lajos királyra is. Első olasz fordítása: *Epilogo de' Dogmi Politici secondo i dettami rimastine dal Cardinal Mazzarino*, Colonia, 1698; a következő kiadást használtuk: *Breviario sei politici secondo il Cardinale Mazzarino*, a cura di Giovanni Macchia, Milano, 1989.

Nincs benne szó államok szervezéséről, megszerzéséről, igazgatási vagy törvénykezési eljárásokról; a téma a miniszter léttechnikája. A politikus nem bízik a teóriákban, a módszer hatalmában. A pragmatikus utat választja, a jelen siker érdekli. Érvényesülni akar, konkrét feladatokat küzd le, tehát viselkedése számít. Mások szolgálatában áll; számára a retorikus dicsőségálmok csak bukást, a kegy elvesztését hozhatják. A túlélés technikája pedig a romlott világban: az ő számára is a *dissimulatio*. Még a hétköznapi becsületességhez is elengedhetetlen az Accetto-féle bölcsesség, hát még a politikus érvényesüléséhez!

„...amint a természet úgy rendezte, hogy a világ a nappal és az éjszaka forgásához igazodjék, éppen úgy rendjén való, hogy az emberi cselekedetek folyását fény és árny tagolja, azaz nyíltan és titokban is cselekedjünk, az ésszerűség kívánalmaihoz igazodva”.¹⁶⁰

A politikus mozgásterét a *Breviárium* az alárendeltek és a Fejedelem között jelöli ki – tevékenysége a hatalom megszerzésének és megőrzésének a természetes viselkedés látszatát kölcsönzi – holott az örökös fenyegetettség, cselszövés légköre veszi körül.

Az érem másik oldala: alárendeltjeivel szemben ő játssza az úr, a fejedelem szerepét. Itt már a *simulatio* és *dissimulatio* teljes fegyvertárára szükség van, hogy megóvja magát azok gyűlöletétől, akiket fenyt. A legfontosabb fogás: az indirekt büntetés. (Találni kell egy közvetítő figurát, aki alkalmazza a szükséges szigort, de nem tudja a mértéket és a módot, hogyan kell használni – a közgyűlölet e bűnbakra hullik majd, miközben az értelmi szerző bevetheti azt a fegyvert, amely leginkább felkelti az alattvalók ragaszkodását: a nagylelkűséget.) Ez a ravaszság alkalmazandó a mindennapi kapcsolatokban is, amelyek folytonos apró csatákból állnak össze – itt is győzni kell, hiszen a reputációszerzés és az érvényesülés ezt kívánja meg.

¹⁶⁰ „...come la natura ha voluto che nell' ordine dell' universo sia il giorno e la notte, così convien che nel giro dell' opere umane sia la luce e l' ombra, dico il proceder manifesto e nascosto, conforme al corso della ragione”. Torquato ACCETTO, „Della dissimulazione onesta”, in: *Politici e moralisti...*, id. kiad., 147.

A politikus léttéchnikájának első paragrafusa: senkiben se bízz! A *gyanút* a legbensőbb barátokkal szemben is fenn kell tartani, mert mindig csalódhatsz. Ha tudomásodra jut, hogy egy bizalmasod áskálódik ellened, nem szabad bizonyíték nélkül büntetni, eltávolítani – elég ellenőrzés alá vonni, s így ártalmatlanná tenni: mindig tartsd magad mellett, lakomán, tárgyalásokon, hadjáratban, hogy megfigyelhesd, és befolyásolhasd. A politikus emblémája – a tükörben saját gesztusait elemző színész – bővül: a tükör mások észrevétlen megfigyelésére is alkalmas.

„Jól teszed, ha miközben az ebédlő- vagy íróasztalnál ülsz, elhelyezel szemben egy tükröt, hogy egy szempillantással felmérhesd, mi történik a hátad mögött.”¹⁶¹

A mesterség szabályainak elsajátítása a karriert szolgálja; célja: a fejedelem kegyeibe férkőzni; módja: a riválisok kegyetlen törbecsalása és leleplezése. (Kémkedés, inszINUÁCIÓ – itt minden eszköz megengedett.) A *grand scène*, a politikus nagy pillanata: a leleplezés és eltávolítás, az uralkodói kegy és bizalom újabb adagjának inkasszálása.

A politika színészenek kelléktára: a retorikai képzettség, a gesztusok kidolgozott technikája, az arckifejezés szabályozása. Mazarin valóságos színiiskolát nyithatna, olyan részletes és mindenre kiterjedő utasításokkal látja el a leendő politikust:

„Ne nézz mereven másokra; ne fútorgasd és ne ráncold az orrodát. Ne légy komor. Ritkán gesztikulálj. A fejedet tartsd egyenesen. Keveset beszélj, és amit mondasz, bölcs igazságnak tűnjék. Lépéseid szabályozd, s minden tagodat az elegancia szabályaihoz igazodva mozgasd.”¹⁶²

A félelem és gyanakvás motiválja a tükör előtti gyakorlatozást, az önkéntelen feltárulkozásra csábító helyek és helyzetek

¹⁶¹ „Non sarà se non bene, che mentre ti assidi a mensa, o al tavolino a scrivere, ti collochi dirimpetto uno specchio, per vedere in una scorsa d'occhio quanto si fa dietro le tue spalle.” *Breviario*, id. kiad., 50.

¹⁶² „Non fissar gli occhi in altri; non istorcerti il naso, né aggrinzartelo. Non esser tetrico. I gesti sien rari. Il capo sia dritto. Profferisci pochissime parole, e queste sieno, come tante sentenze. I tuoi passi non molto sguarrati, e tutte le tue membra abbiano il lor movimento a misura del decoro.” Uo., 37.

(ivás, lakoma) lehetőség szerinti kerülését, az elvonulást, ha érzései, fájdalmai nem palástolhatók. Isten nem segíti, csak magára számíthat – de magára igen.

„S ha valamiképp félelem lepne meg, palástold fesztelenséggel, hiszen egyedül te tudod, mi történik benned.”¹⁶³

A politika színházának centrális eleme: a titok; ennek védelmére szükséges a színlelés, leplezés, a színész mesterség. A *ragion di stato* az *arcana imperii*-re épül – de a titok a mindennapi életben is tőkét, hatalmat, egyszóval: információt jelent. A kémeiktől hemzsegő Franciaországban Mazarin tanácsai a titokvédelem legapróbb részleteire is kiterjednek. Lássuk például a levéliírás minúciózus szabályait:

„Ha úgy adódik, hogy nyilvános helyen kell írnod, helyezd az olvasóasztalkára egy már teleírt lapot, mintha csak le akarnád másolni. Ez legyen jól láthatóan kiterítve; ám azt a lapot, amelyre valójában írsz, oly módon hajtsd szét, hogy letakarva maradjon, s ne látsszon semmi, legföljebb az átírás egyetlen sora, amit elolvashat, aki közelebb lép. Amit már megírtál, takard le egy könyvvel vagy valami darab papírral, vagy esetleg egy másik hamis lappal, mint az első is, de közelebb az íráshoz.”¹⁶⁴

Továbbá ismerni kell a titkosírási kulcsokat, járatosnak kell lenni a pszichológiában, az alkímiában és a homlokról olvasásban.

Az elméleti felkészülést a politikus gyakorlati megfigyelésekkel egészíti ki – Mazarin meg tudta ítélni öltözködésből, elejtett gesztusokból, félszavakból a körülötte forgó emberi színjáték jelmeit; s ami kiszámítható – a hatalmunk alá tartozik.

Az udvarok közkatonájának, a miniszterek körül sürgölődő, dicsőségszerző megbízatásra leső „forgott udvari embernek” is-

¹⁶³ „E se insorgesse in qualche guisa il timore, deprimilo con franchezza, essendo tu il solo consapevole di quel che passa.” Uo., 88.

¹⁶⁴ „Se ti occorrerà scrivere in un luogo frequentato da molti, appoggia a un lettorino qualche foglio già scritto, come se avessi a ricopiarlo. Egli sia patente, e in prospettiva; ma la carta, dove realmente scrivi, sia distesa ugualmente sul tavolino, e talmente cautelata, che non comparisca, se non la sola riga della trascrizione, che possa leggersi da chi vi si accosta. Quello però, che hai scritto, riparalo con qualche libro, o altro pezzo di carta, ovvero con altra carta sostenuta, come la prima, ma più appressata allo scritto.” Uo., 39.

mertelőjegyeit mindenkinél tömörebben foglalta össze Tasso, a *Megszabadított Jeruzsálemben*. Alete, az egyiptomi kalifa Bouillon Gottfrédhez küldött követe

...ennek aljas nemzetségi,
Nép söpredékéből ugy emelkedék ki;
Fölnagyozta magát fő-fő tisztességre,
Mert lélekfogó lép mézes szép beszéde;
Alakos, hizelgő, fortélyozó elme,
Hazug szót koholni kész két élű nyelve,
Mesterül varr hímet álnok csalárdságra,
Dicséretnek látszik gyalázatos vádja.¹⁶⁵

Tipikus karriertörténet. (Nem véletlen, hogy éppen ezt a strófát választotta kiindulópontjául a kor egyik legvisszataszítóbb udvari értekezése, Pietro A. Canoniero szabálygyűjteménye, a szimulációt és disszimulációt pragmatikus céllal tárgyaló „Tökéletes udvaronc”.)¹⁶⁶ Az érvényesülés leghatékonyabb eszköze ezúttal is az információ manipulálása. Az információ maga a *fama*, immár megfosztva magasztos morális dekórumától. A titok körül forgó politikai színházban a hír, az információ a legfőbb érték: a saját magunkról elterjedt jó hír „szinte királlyá tesz” – írja Baltasar Gracián az *Oraculo manuálban*.¹⁶⁷ A jó hír pedig a Castiglione tanácsolta *arte*, a jelenlét és távollét játékával, a színrelépés előkészítésével szerezhető meg. A követendő eljárás az üzleti reklám technikája, a jó szlogen bevezetése:

„Az ügyesség főként a jó hír megszerzésében áll, akár portékád feldicsérésével, mert a dicséret felkelti a megszerzés vágyát, akár valami jó elnevezéssel, ami fokozza a kelendőséget.”¹⁶⁸

¹⁶⁵ „...è l' un, che da principio indegno / tra le brutture de la plebe è sorto; / ma l' inalzaro a i primi onor del regno / parlar facondo e lusinghiero è scorto, / pieghevoli costumi e vario ingegno / al finger pronto, a l' ingannare accorto: / gran fabbro di calunnie, adorne in modi / novi, che sono accuse, e paion lodi” *Gerusalemme liberata*, II, 58 (id. kiad., 59; Jánosi Gusztáv fordítása: id. kiad., I, 53). A részletet – természetesen – idézi SAAVEDRA, 1651, 280. is.

¹⁶⁶ Pietro Andrea CANONIERO, *Il perfetto cortigiano*, Roma, 1609.

¹⁶⁷ GRACIÁN, 1984, 79 (97. § „Mások megbecsülésének kivívása és megtartása: a hirnév kihasználása).

¹⁶⁸ Uo., 106–107 (150. § „Tudd jól eladni portékádat”).

A hírnévvel azonosított dicsőség végeredményben itt is pusztasikerré változik, miután elvesztette erkölcsi megalapozását:

„A jóindulaton keresztül szerezhető meg a jó vélemény. Némelyek annyira megbíznak értékükben, hogy elhanyagolják a jóindulat meghódítását; hozzáértők azonban tudják, hogy az érdem útja nagy kerülő, ha nem rövidíti meg a vonzalom”¹⁶⁹ – olvassuk ugyancsak a spanyol moralista kézikönyvében.

A színlelés mestersége a politika mezejére lévedt tudós számára is kötelező: „Oszd a kisebbség véleményét, de mondd a többségét. (...) A különvélemény sértő, mert mások ítéletének rosszalását jelenti. Egyre nagyobb körben kelt visszatetszést. (...) Nem a piacon tartott beszédeiben mutatkozik meg a bölcs, mert ott nem a maga hangján szól, hanem a többség ostobaságát mondja, ha belül mégúgy tagadja is. (...) Az okos visszahúzódik hallgatása szentélyébe, s ha néha megnyilatkozik, a kevesekhez és meghódítókhoz szól.”¹⁷⁰

Az udvari társadalom alsó rétege, a *titkárok* serege szintén a „titkos nyilvánosság” körén belül helyezkedik el. Panfilo Persico pedáns meghatározása szerint: „...titkároknak nevezik őket, mert az írás tevékenysége révén belelátnak annak a titkába, akit szolgálják”¹⁷¹.

A két fél kapcsolatát mivel is jellemezné kézikönyvünk szerzője, ha nem a humanista irodalmi minta *amicitia*-toposzával? Csak-hogy a legitimitásának transzcendens auráját elvesztett fejedelem és a szakember sorba süllyedt értelmiségi „barátsága” az érdek bilincseiben születik:

„Mivel a titkárnak alapvető tulajdonsága az ura iránti szeretet és hűség, ez szükségképpen a barátság kötelékével egyesíti lelkeiket; s lévén, hogy az uralkodók efféle szolgálókra rábízják a legfőbb titkukat, szándékukat és gondolatukat, ez a kapcsolat óráról órára jobban összefűzi és egymáshoz köti őket. S mivel az embereket többnyire az érzelem vagy az érdek indítja cselekvésre, ha az első nem működik, akkor a második szorítja arra az

¹⁶⁹ Uo., 84 (112. § „Nyerd el mások jóindulatú vonzalmát”).

¹⁷⁰ Uo., 33-34 (43. § „Oszd a kisebbség véleményét, de mondd a többségét”).

¹⁷¹ „...si chiamano Segretari, perchè per mezo dello scrivere partecipano del segreto di quello, a chi ministrano”. PERSICO, 1655, 3.

uralkodókat, hogy kedvezményben és jutalomban részesítsék a titkárokat, hogy jóindulatukat s hűségüket megőrizték irántuk, s így hagyják őket örökül utódaikra is.”¹⁷²

Milyen is az ideális Úr, minden titkárok álma? Természetesen olyan, aki imitt-amott azért mégiscsak rászorul „barátja” segítségére: „szelíd lelkű, engedékeny; jobb, ha nem tud se túl sokat, se túl keveset, s minden képességében, gondolkodás- és viselkedésmódjában a közészerhez közelítsen”.¹⁷³

Ha nem ilyen volna, miért is akarná megjutalmazni titkárát, a helyettes „okost”? (Persze nem mindig ilyen – ez esetben „tanácsos lesz megtalálni a középutat barát és hízelgő között”).¹⁷⁴ S milyen az eszményi *segretario*? Mindenekelőtt fejlett ítélőképesség és kiművelt intellektus jellemzi; jártasnak kell mutatkoznia a dialektikában, az erkölcsstanban, a politika mesterségében s természetesen a retorikában. Legyen tájékozott a jogtudományban és a történelemben, társalgását fűszerezze tréfákkal és élcekkel... Sorolhatnánk még, de ennyiből is kiderül: Persico idevágó hosszúságú elmélkedése (korántsem meglepően) Castiglione *perfetto cortegiano*-ját öltözteti könyökvédőbe. A titkár mesterségbeli tudásánál láthatóan nagyobb súly esik személyiségének, jellemének „ideális” felépítésére. A szolga szerepébe szorult értelmiségi ezen a ponton próbálja visszacsempészni a klasszikus humanizmus normarendjét, elsősorban az *orator-segretario* analógia segítségével. Persico vitába száll a „filozófusokkal”, akik szerint a titkár mindössze „lelkes eszköz” (*stromento animato*); az igazi titkár *uomo di lettere, huomo buono perito dello scrivere* (a relo-

¹⁷² „Conciosiache essendo essenziali del Segretario l’ amor e la fede verso il suo Signore, questo di necessità venga ad unir gli animi con vincolo d’ amicitia; e confidandosi i Signori a tali ministri i loro più segreti, interessi, e pensieri, questa conferenza gli venga ogn’ hor più stringendo, et annodando insieme. Onde muovendosi gli huomini per lo più a far le cose, o per affetto, o per interesse; se l’ uno non opra, l’ altro astringe i Signori a beneficar, et honorar gli Segretari, per haverli appresso di se benevoli, e fedeli, e per lasciarli tali alla lor posterità.” Uo., 5-6.

¹⁷³ „...ingegno docile, clemente; non sappia né molto, né poco, che in tutte le potenze, in tutti gli habiti dello ’ntelletto, e del costume sia disposto alla mediocrità”. Uo., 57.

¹⁷⁴ „...convien tener una via di mezo fra l’ amico e l’ adulatore”. Uo.

rikai tradíció *vir bonus dicendi peritus*sára alludálva),¹⁷⁵ aki „maga tanácskozik és dönt az uralkodóval”,¹⁷⁶ s ha az uralkodó gyengének bizonyul, „...szükséges, hogy a titkár rendelkezzen az irányítás és az engedelmesség polgárerényével, annál is inkább, mert az ügy nagy része minden esetben az ő tapasztalatán és szorgalmán áll vagy bukik”.¹⁷⁷

A sivár valóság persze nem ad teret a klasszikus mintájú politika gyakorlására; a köztársaságoknak éppúgy leáldozott, mint a méltóságukat adó polgárerényeknek. A titkár szabadidejében álmodozhat róla, hogy valamiképpen kompenzálja megalázó helyzetét – érvényesülésének reális útját azonban a Castiglione-féle modell földre szállítása jelöli ki:

„Kaméleonná kellene lenni, amely minden körülötte lévő színhez hasonul, vagy Vertumnusszá, amely minden pillanatban más alakot ölt (...) a titkár első gondoljai közé tartozzon, hogy titkolja elbizakodottságát vagy hatalomvágyát; s minél inkább úgy hozza a véletlen vagy az uralkodó természete, akit irányítani kell, annál inkább ügyeljen rá, hogy a hódolat színe alatt, és csendes szorgalommal tegyen eleget minden kötelességének, anélkül hogy feltűnést keresne. (...) Ne annyira arra figyeljen, hogy felettese becsülje, mint inkább arra, hogy szeresse.”¹⁷⁸

A mindenható információ által uralt világban a Vélemény féltelmetes erővé válik, a hatalmasok éppúgy rettegnek tőle, mint a közemberek. Malvezzi még csak a fejedelmet figyelmezteti:

„Egy fejedelem, ha teheti, ne kísértse. Jobb úgy halni meg, hogy jó vélemény maradjon rólunk, mint kockára tenni; inkább

¹⁷⁵ Uo., 18.

¹⁷⁶ „...tratta e risolve col Principe per se stesso”. Uo., 41.

¹⁷⁷ „... conviene che 'l Segretario habbia quella virtù, ch' è propria del cittadino, di saper reggere, et esser retto, tanto più, che in ogni caso gran parte del negotio è rimessa sempre alla peritia, et industria di lui”. Uo., 16.

¹⁷⁸ „Bisognerebbe haver di Camaleonte, che pigliasse ogni color vicino, o di Vertuno, che si cangiasse ad ogni huopo in altra forma. (...) delle prime cure, che deve haver il Segretario, una è il dissimular di presumer, o d' arrogarsi autorità; e quanto più porta il caso, o la natura del Signore, ch' egli deva reggere, tanto più l' ha da far sotto specie d' ossequio, e con tacita industria supplir a tutti i bisogni senza farne mostra. (...) Non s' ha da curar tanto d' esser stimato quant' ha da far opra d' esser amato da lui.” Uo., 56.

hagyjuk a kétségek birodalmában azt, hogy mi történhetett volna, mint kockáztassuk azt, ami történik majd. Ne tegyük a véleményt önszántunkból próbára; ha kénytelenek vagyunk rá, veselkedjünk neki – de ha elveszítjük, magunk is elvesztünk.¹⁷⁹

Giovanni Francesco Loredano, a velencei libertinusok szellemi vezére már válogatás nélkül mindenkire kiterjeszti a szabályt:

„Az ember a világ véleményének engedelmességgel kénytelen vakmerően kockára tenni az életét akár egyetlen szó miatt is, amit vagy rosszul mondtak, vagy rosszul értettek.”¹⁸⁰

Pio Rossiban már a fogalom maga is borzongást kelt (s különösen politikai vetületben):

„A vélemény a lélek epilepsziája vagy nyavalyatörése. A szeleket elrekesztő harlang, amelyekből a lélek viharai, azaz a rendezetlen szenvedélyek születnek. (...) Korunk emberei állhatatlanabbak, mint a tenger hullámai, s gyakrabban váltanak színt, mint a polip. Az emberi életnek nincs vadabb és megátalkodottabb ellensége a véleménynél. (...) Minden vélemény ártalmas lehet az államokra nézve, de a vallás körül születőek minden egyéb véleménynél inkább előidézhetik az államok pusztulását.”¹⁸¹

¹⁷⁹ „Un principe, se può, non la cimenti. È meglio morire con opinione grande che avventurarla; lasciare nel mondo dubbio quello che sarebbe seguito, che mettersi in pericolo di quello che seguirà. Volontariamente non bisogna farne prova; necessitato, avventurarsi con essa, e, in occasione di perderla, perdersi.” Virgilio MALVEZZI, „Alcibiade” (1650), in: *Politici e moralisti...*, id. kiad., 262–263.

¹⁸⁰ „È costretto l' uomo per obbidire all' opinione del mondo arrischiare temerariamente la vita per una parola o mal detta o intesa sinistramente.” Giovanni Francesco LOREDANO, *La Dianea*, Venezia, 1636, 16. Loredanóról máig a legrészletesebb: Virgilio BROCCIII, *L' accademia e la novella del Seicento. Gian Francesco Loredano*, in: „Atti del Reale Istituto Veneto di Scienze, Lettere, ed Arti”, 1897–1898, 84–311.

¹⁸¹ „L' opinione è l' epilepsia, ovvero il mal caduco dell' animo. Ella è la caverna, dove stanno rinchiusi i venti, da quali nascono le tempeste dell' anima, cioè le passioni disordinate. (...) Gli huomini del ssecolo sono più inconstantí, che l' onde del mare, e più vari de' colori che 'l polpo. Non ha la vita humana più fiero, e più contumace nemico dell' opinione. (...) Tutte le opinioni possono esser nocive alli Stati, ma quelle che nascono intorno alla religione sono sopra tutte l' altre certissima cagione di rovina alli medesimi.” ROSSI, 1639, 331–332.

Az *Opinio* démonizálódásának legjobb indikátora a retorikai *invenció* meghatározása körül jelentkező bizonytalanság.¹⁸² Tipikus kísérőjelensége a humanista nyilvánosságmodell válságának az a gesztus, amellyel már a 16. század tudósai, Vives, Ramus, Rudolf Agricola és Francesco Patrizi elutasítják a klasszikus humanizmus, Lorenzo Valla és Angelo Poliziano retorikakultuszát, pontosabban annak filozófiai szerepű, ideologisztikus értelmezését: a dialektikus tanítást magába olvasztó, azt felékesítve közvetíthetőnek vélő arisztotelészi *tekhnét* és a *vir bonus dicendi peritus* cicerói ideálját.¹⁸³ A pusztá *elocutióra* redukált, és a bírósági vagy tanácsadó faj helyett a *demonstrativumra* összpontosító retorika így egyfelől „minden dolgok elhitetésének” tudományává, pusztá instrumentummá válik („a jó szónok előtt (...) meghajolnak a földi hatalmasságok” – írja Sperone Speroni),¹⁸⁴ másfelől a logika bevezetése, dialektikus gyakorlat (*exercitatio*) lesz a teoretikusok kezén, akik az invención immár nem a társadalmilag elfogadott értékek definícióinak fellelését, hanem a definiálás törvényeinek kutatását értik. Mikor a Ciceróval polemizáló Ramus epébe mártott tollal rajzolja az „arisztotelészi szofizmák” között tévelygő, „üres, zavaros és hamis” tanait csodatevő panaceának hirdető *Orator* torzképét, s ironikusan kérdez rá: ugyan mi szükség a grammatika szabályainak ismeretére a matematikában vagy a szónoklattan törvényeire a filozófiában,¹⁸⁵ nem csupán visszaköveteli a tudomány jogait az üres fecsegését minden tárgyra kiterjesztő rétorral szemben; a szakember illetékességi körének szigorú meghatározása egyúttal elhatárolás is: egy újabb szinten jelzi a végleges szakadást udvar és *res publica litteraria* között. A humanisták filozófus-fejedelméből vagy Castiglione univerzális műveltségű udvari emberéből illetéktelen dilettáns válik.

¹⁸² A kérdésről alapvető: MORPURGO-TAGLIABUE, 1955. (Az itt elmondottakhoz különösen: 121–136.)

¹⁸³ A felsoroltak mellett elsősorban Bacon és Descartes nyomán formálódó „új retorika” ismérveiről l. KECSKEMÉTI, 1998, 38–53.

¹⁸⁴ „...al buono oratore (...) cedono i grandi del mondo”. Sperone SPERONI, Dialogo della retorica, Venetia, 1594, 145; idézi MORPURGO-TAGLIABUE, 1955, 121.

¹⁸⁵ Vö. MORPURGO-TAGLIABUE, 1955, 125, skk.

Stefano Guazzo még jogokat vindikál az udvari diskurzusnak („a beszélgetés a tudomány valódi finomítása és tökéletes kiteljesítése”) – Francesco Patrizi már türelmetlenül sóhajt fel: „[a tudomány] ma is azok közt a mesterek és udvaroncok között tanúzik, akik galantériájukkal kérkednek (...) Milyen boldog lenne a világ, ha ezek nem honosítottak volna meg annyi szóvirágot, amelyek elhomályosították a tudományos igazságot.”¹⁸⁶

A 17. században a tünet még világosabban mutatkozik. Az arisztotelészi *endoxa*, a véleményben adott igazságok együttese „kicsúszik az invenció köréből, s az író számára immár nem az egyezményes hagyományt jelenti, hanem feladatként, választásként, problémaként jelentkezik. (...) A 17. századi rétor szemében az arisztotelészi »többsnyire«, az *epi to polü* visszataszító, plebejus elvet képvisel. (...) Az arisztotelészi »illő közép«, éppen az azt ihlető organisztikus metafizika révén, a társadalmi élet erős egységének képzetéhez kötődik, a közvélemény tiszteletét implikálja, a közhelyét, amely a 17. században darabjaira hullott. (...) A barokk művészet együtt jár a plebs irányában tanúsított finom undorral, a kultúrát egy kaszt kiváltságává avató szemlélet sajátjával, amely elutasítja az ember és a természet, a művelt és az egyszerű klasszikus összhangját, ami a reneszánsz kulturális egységét adta, s a maga módján politikai egységet is teremtett, a viselkedéskultúra egységét udvar és nép, arisztokraták és plebejusok között.”¹⁸⁷ Ennek az „ízlésbeli” törésnek persze politikai következményei is voltak. A klasszikus műveltséget oktató iskolákban oly hévvel tanulták a görögöt és a latint, hogy „sokan magukévá tették Arisztotelész és Cicero demokratikus elve-

¹⁸⁶ „...la conversazione è il vero affinamento, et l'intera perfettione della dottrina”. GUAZZO, 1614, 50. „...tra qua' maestri si trova ella anche oggidì, e tra cortigiani (...) che si addimandano galanti (...) Che beato il mondo s'egli non si fossero introdotti tanti ornamenti de' parlari, i quali ci hanno oscurato la scienza delle cose”. PATRITIO, 1562, 31a. (A kérdésről részletesen l. Ernesto GRASSI, „Pripada li Frane Petrić specifičnoj humanističkoj tradiciji?”, in: PETRIĆ, 1983, 287–306.)

¹⁸⁷ „...sfuggono all' inventio, e non sono più per il letterato un patrimonio convenuto, ma un compito, una scelta, un problema. (...) Il fatto è che il *per lo più* aristotelico, l' *epi to polü* costituisce per il retore secentesco un principio di natura plebea, che gli ripugna (...) Il »giusto mezzo« aristotelico, proprio

it, s megszeretve retorikájukat, szerelembe estek politikájukkal is” – jegyzi meg például (ugyancsak finom undorral) Thomas Hobbes.¹⁸⁶

Az antik modell humanista recepciója számára még olyannyira természetesnek tűnt az *opinio communis bonorum* cicerói koncepciója, hogy nem is kérdezett rá senki; az érvényes nyilvánosság diskurzusába *elvilég* bárki beléphetett, aki a megfelelő műveltséggel felszerelkezve kopogtatott az ajtón. A 17. század elejére a közvélemény problémává vált. Hogy milyen súlyossá, annak érzékeltetésére az angol udvari irodalom egyik legnépszerűbb értekezőjének, a *The Compleat Gentleman* (1622) szerzőjének, Henry Peachamnak rövid dialógusát idézzük egy illusztrált tézislapról: *A Világot a Vélemény irányítja és kormányozza*.¹⁸⁹ Az illusztráció a fején Babel-tornyot hordozó, ölében a földgolyót tartó, bekötött szemű *Opiniót* ábrázolja egy fa tetején trónolva; innen mulatkozik be az elképedt Utazónak:

„OPINIO A Vélemény vagyok, aki a világot kormányozza, ezért viselem a fejemen ezt a Babel tornyát, amely zavaros útjaimat jelzi, ez a rázkódó fa pedig felbolydult Menedékem.

VIATOR Mit jelent az a kaméleon a kezeden, amely minden színt magára tud öltetni, kivéve a fehéret?

OPINIO A Vélemény tetszése szerint képes mindenféle alakra átformálni magát, kivéve az igazat és a helyeset.

per la metafisica organicistica che lo ispira, è legato a un forte senso unitario di vita sociale, a un rispetto dell' opinione pubblica, del luogo comune, il quale nella vita del Seicento si è frantumato (...) L' arte barocca coincide con il permaloso ribrezzo per la plebe, proprio di una cultura che si fa privilegio di casta, che rifugge da quella conciliazione classica dell' uomo con la natura, del coltivato con il semplice, che aveva fatto l' unità culturale del Rinascimento, e anche un suo modo di unità politica, quello del costume solidale tra corte e popolo, tra ottimati e plebei.” MORPURGO-TAGLIABUE, 1955, 136, 142.

¹⁸⁶ „...became acquainted with the democratical principles of Aristotle and Cicero, and from the love of their eloquence fell in love with their politics”. THOMAS HOBBS, *Behemoth or the Long Parliament*, idézi LUND, 1992, 69.

¹⁸⁹ *The World is Ruled and Governed by Opinion* (1641); közli: Anthony SMITH, *The Newspaper. An International History*, London, 1979, 35. A szerzőről l. PINTÉR Tibor, *Az udvariatlan úriember*, in: „Szépliteratúrai Ajándék”, 1995, 1–2, 17–30.

VIATOR És, Úrhölgy, mik azok a könyv vagy lap formájú gyümölcsök, amelyeket minden kis szél leráz a fádról? Csodálkozom rajtuk; egyébként úgy látom, a szemedet is kendő fedí.

OPINIO Való igaz, hogy az önteltség és magabízó önhittség miatt képtelen vagyok tisztán ítélni; gyümölcseim pedig azok a könyvek és pamfletok, amelyeket minden utcán és minden kereskedésben megtalálász.

VIATOR És nem tud mindezen segíteni a Vélemény?

OPINIO Ó, dehog, akkor áldozatul esnék a vakmerő és szégentelenül gúnyolódó csőcseléknek, amely minden dolog felől ítél, legyen az akár jó, akár rossz.

VIATOR De kedves Úrhölgy, honnan ered ez a gyümölcs, és a Bölcsesség miért tűri, hogy növekedjék? s mi az oka, hogy messze nyúló gyökerét egy ostoba bolond öntözgeti alant?

OPINIO Az, hogy mindezen dolgokat az ostobaság élteti; én csupán továbbadom e légből kapott gyümölcsöket, hiszen most minden kedély azt keveri a vásárok és piacok alantas portékájához, ami csak neki tetszik.

VIATOR És miért nő ilyen sok palánta a Vélemény fájának tövéből?

OPINIO Azért, mert egy vélemény megszámlálhatatlanul sok másikat fiadzik és terjeszt tovább.

VIATOR Ég veled, édes Hölgy, a következő viszontlátásig.

OPINIO De mikor jön az újra el?

VIATOR Te mondd meg, úrhölgy!

OPINIO A véleményt minden házban és utcán megtalálod: soha nem kiszabott útján jár.”

3. A Hírnév ítélőszéke

Nincs mit csodálkoznunk az *Opinio* keltette félelmen: miután az udvaron belül a dicsőség elvesztette mind transzcendens meg-alapozását, mind azt az etikai és kulturális erődrendszert, amellyel a humanista kultusz körülbástyázta, eltűnt mindenféle elvi kritérium, amely a politikai nyilvánosság kereteit korábban meghatározta és kijelölte. A hír, az információ, mint azt Peacham dialógusából is láttuk, kikerült az utcára. S ezt a szó szoros értelmében kell értenünk: a vélemények ellenőrizetlen terjedését kár-hoztató tézislapot a londoni könyvkereskedésekben árusították. A 17. század első felében sorra indulnak az „érvényesnek” deklaráltnál jóval szélesebb nyilvánosságot megszólító sajtótermékek;¹⁹⁰ a hagyományos eszközök – rölapok, illusztrált alkalmi nyomtatványok – mellett feltűnnek a periodikus kiadványok, a kül- és belpolitika eseményeiről heti- és havi rendszerességgel beszámoló lapok – a század középső harmada egész Nyugat-Európában valóságos információrobbanást hoz.¹⁹¹ Ami természetesen csupán elébe megy a korábbi korokét messze túlszárnyaló információéhségnek. A hírek terjedését mindennél kifejezőbben illusztrálja egy korabeli metszet a hollandiai „emigráns” francia sajtó működéséről. A karikatúra egy újság szerkesztőjét ábrázolja munka közben: az alkotás lázában égő redaktor fülébe különös úr susogja a híreket. A hosszú kabátját csupasz ülepéről fél-rehajtó figura maga az ördög – a frissiben papírra vetett híreket pedig a szárnyas Fama kürtöli világgá.¹⁹²

A hatalom a maga sajátos eszközeivel, elsősorban a cenzúrával igyekszik védekezni az új ragály ellen. A politikai szempon-

¹⁹⁰ Ebben természetesen a polgáriasabb területek járnak az élen, l. Craig E. HARLINE, *Pamphlets, Printing, and Political Culture in the Early Dutch Republic*, Dordrecht, 1987; S. GROENVELD, „The Dutch republic, an island of liberty of the press in 17th century Europe? The authorities and the book trade”, in: *Commercium litterarium*, id. kiad., 281–300.

¹⁹¹ HUBAY, 1948, V–VI; KÓPECZI, 1976, 33–34; CASTRONOVO-RICUPERATI-CAPRA, 1976, 52–53; SMITH, 1979, 15, skk.; MILLER, 1995, 361–367.

¹⁹² *Le distributeur prodigieux des nouvelles vagabondes*; illusztrációként közli: *Histoire de la presse française*, I, Lausanne, 1965, 33.

tokat érvényesítő világi cenzúra néhány elszórt korábbi kezdeményezéstől eltekintve a 17. század közepén erősödik meg: az uralkodók egyetérthettek Pio Rossival, aki 1639-ben azt vetette szemükre, hogy maguk segítik elő az összeesküvéseket „azzal, hogy megengedik a dicsőítő iratok kinyomtatását, amelyek azt igazolják, hogy jó az összeesküvés, ha a fejedelem nem jó”.¹⁹³ A Velencei Közlársaságban már a harmincas évekből ismerünk börtönbüntetéssel zárult sajtópert.¹⁹⁴ Franciaországban a Fronde során kifejlesztett új fegyver, a mazarinádok hatására 1656-tól minden sajtóterméket a világi hatóságok ellenőriznek;¹⁹⁵ 1662-ben XIV. Lajos már egy egész csapat veszélyesnek ítélt röpirat-szerzőt csukat a Bastille-ba.¹⁹⁶ A Német Birodalomban Lipót 1658-i trónralépésétől figyelhető meg hasonló tendencia.¹⁹⁷ Angliában 1642-től működik állami cenzúra: a sors iróniája, hogy Cromwell idejében az egyik első főcenzor a sajtó- és szólássza-

¹⁹³ „...permettendo ch' escano alle stampe fregiate d' encomij, mostrando che 'l congiurare è buono, se 'l Principe non è buono”. ROSSI, 1639, 101 („Congiure doversi rivelare”).

¹⁹⁴ SPINI, 1983, 175. A velencei cenzúra működéséről a peremterületeken: Aleksandar STIPČEVIĆ, „La censura veneziana e il libro in Dalmazia”, in: *Il libro nel bacino adriatico (secoli XV–XVIII)*, a cura di Sante Graciotti, Firenze, 1992, 43–50; az egyházi cenzúráról: George Haven PUTNAM, *The Censorship of the Church of Rome*, I–II, New York, 1967; a velencei sajtó szerepéről: Paul F. GRENDLER, *The Roman Inquisition and the Venetian Press*, 1540–1605, Princeton, 1977.

¹⁹⁵ CASTRONOVO–RICUPERATI–CAPRA, 1976, 55; vö. még II. D. MacPHERSON, *Censorship under Louis XIV*, New York, 1929; Etienne THIAU, *Raison d' Etat et pensée politique à l' époque de Richelieu*, Paris, 1966; William F. CURRIE, *Richelieu and Reason of State*, Princeton, 1972, 109–115, 340–349; Mario INFELISE, „La censure dans les pays méditerranéens, 1600–1750”, in: *Commercium litterarium*, id. kiad., 261–279. A kérdéssel szintén foglalkozó Joseph Klaitz véleménye (mely szerint XIV. Lajos korában „tekintve, hogy az igazságot egységesnek és megismerhetőnek vélték, az államférfiaknak vagy egyéb hatóságoknak semmi okuk sem volt kételkedni abban, hogy a cenzúrát gyakorolva mint az igazság letéteményesei léptek fel; csak a felvilágosodással érkezett el az európai szellem oda, hogy az igazságot megragadhatatlannak, többoldalúnak és relatívnak tekintse” – KLAITS, 1976, 9) eddig felvonultatott forrásaink alapján erősen megkérdőjelezhető.

¹⁹⁶ *Histoire de la presse française*, I, id. kiad., 32.

¹⁹⁷ Peter MORAW, *Kaiser und Geschichtsschreiber*, II, Galeazzo Gualdo Priorato, in: „Welt als Geschichte”, 1962, 184–185.

badságot korábban szenvedélyes röpiratban (*Areopagitica*, 1644) védelmező Milton; utódja, a jótollú publicista, Roger L' Estrange jutalmul kapja az állást („Surveyor of the Press”) a kérdést módszeresen tárgyaló értekezése (*Considerations and Proposals in order to the Regulation of the Press*, London, 1663) nyomán.¹⁹⁸ A kormányzat igyekszik lecsapni az engedély nélkül működő nyomdákra, szűrőpróbaszerűen ellenőrzi a magánlevelezéseket, megpróbál információkhoz jutni a könyvkereskedőktől – sőt II. Károly 1666-ban még a nyilvános okoskodás tűzfészkeit, a kávéházakat is megkísérli bezáratni (kevés sikerrel).¹⁹⁹

A hatalomhoz közel álló értelmiség eközben – megintcsak a vagyoni alapon kategorizáló Arisztotelészhez visszanyúlva – már jó ideje új demarkációs vonal kiépítésén fáradozik. Az érvényes politikai nyilvánosság határát a középpállásúak és a szegények között húzzák meg, az utóbbiaktól, az államot irányító *ragione* jegyében, megvonva az értelmes gondolkodás képességének lehetőségét. Még Torquato Accetto is elfogadja a közkeletű felosztást: „...ha a nép abban leli fel boldogságát, ami az érzékek köréhez tartozik, a politikusok pedig az erényben és a tisztességben, a szemlélődők a maguk számára az ideák vizsgálatában állapítják meg a legfőbb jót”.²⁰⁰ Hasonlóképpen, Virgilio Malvezzi szerint „a népet az érzékek vezérlik, amelyek mindig rosszra vezetnek. Az értelem az, ami az erény felé mutat utat”.²⁰¹

A nép (*multitudo*, *vulgus*, *populus*) a 16. század végétől kezdve egyre kevésbé a pedagógikus ideálok célpontja. A leírására használt metaforaarszenál a tradicionális szörnykatalogusokból építkeznek, vagy a nyugtalan, viharos, megszelídíthetetlen tenger

¹⁹⁸ SMITIL, 1979, 41–42.

¹⁹⁹ MILLER, 1995, 364.

²⁰⁰ „...se 'l vulgo si reputa felice in quello che appartiene al senso, e i politici nella virtù e nell' onore, i contemplativi mettono il loro sommo bene in considerar l' idee...” (A *contemplativit* szó szerint fordítottuk, de a korabeli kontextusban és az adott szöveggörnyezetben a 'bölc's' és az 'értelmiségi' jelentésárnyalatokat is hordozza.) Torquato ACCETTO, „Della dissimulazione onesta”, *Politici e moralisti...*, id. kiad., 147.

²⁰¹ „Il popolo opera col senso, che conduce sempre al vizio. La ragione é quella che incammina alla virtù.” Virgilio MALVEZZI, „Alcibiade”, in: *Politici e moralisti...*, id. kiad., 265.

képzetét idézi, s megegyezik a moralisták által az ártó szenvedélyek bemutatására alkalmazott kifejezőkészséggel.²⁰² Hobbes *Behemoth*-jából elhíresült példázat az „ezerfejű hidra”; Pio Rossi *Convito moraléj*ának „volgo” címszava szerint „a sokaság rettenetes szörnyeteg, könnyen hajló, lusta, félelemmel teli, hebehurgya, mindig újra vágyó, hálátlan, egyszerűen minden bűn megtalálható benne és egyetlen erény sem”.²⁰³ Az alacsonyrendűek már csak szegénységük miatt sem tartozhatnak az értelmes politikai közösséghez, s így az érvényes nyilvánossághoz sem: „nem élhetnek a törvények uralma alatt, mert a szükség, amely szorongatja őket, nem ismer törvényt”.²⁰⁴ A népet jellemző tulajdonságok, az irracionális gondolkodás, a hiszékenység, az újdonságra, a rebellióra és erőszakra való hajlam, s vele egyidejűleg a gyermeteg félelem, mint korábban már utaltunk rá, kettős reakciót válthatnak ki a hitét veszített „humanistából”: a kritikusan szemlélődő, tétlen magányba húzódást, a személyiség építését vagy éppen ellenkezőleg, a politikai hatalom szolgálatát, amely felvállalja a primitív szenvedélyek ellenőrzését és irányítását. A két véglelet sokszor egyazon életművön belül fellelhetjük; Lipsius *De Constantiá*-jának komplementer párja a *Politica*, amelyben a szerző a nyilvánosság színpadára fellépő Bölcs, a Fejedelem számára fogalmazza meg örökérvényű tanácsait.

A *Politica* negyedik könyve kimeríthetetlen tárháza a „kösség természetéről” valló (többször antik eredetű) toposzoknak. Lásuk, milyennek is látszik a nép a lipsiusi „politika” perspektívájából! Mindenekelőtt ítéleteiben „állhatatlan”, „értelem nélkülváló”; „a sokasághoz hajol, mint a’ vezér után menő juhok”; „iregy”, ami abból is kitűnik, hogy „rosz indulattayából, melyet

²⁰² Lucio PALLA, *L'idea di 'popolo' in francia nel XVII secolo. Libertini e religiosi*, Milano, 1991. (Ismertetés, fontos, általánosító jellegű kiterjesztéssel: Benedetta PAPASOGLI, in: „Studi francesi”, 108 [1992], 570–571.)

²⁰³ „...many-headed hydra” – Thomas HOBBS, *Behemoth or the Long Parliament*, idézi: MILLER, 1995, 370; „...il volgo è un mostro terribile, leggiero, pigro, pauroso, precipitoso e desideroso do cose nuove, ingrato e in somma un mischio de vitii, senz' alcun ingrediente di virtù”. ROSSI, 1639, 502 („Volgo”).

²⁰⁴ „...non possono vivere sotto le leggi, perchè la necessità nella quale si trovano non conosce leggi.” *Convito morale*, I („Cittadino”), id. u. a., 99–100.

meg a' játéki viadalokban-is megh-tart, az aláb-valónak és erőtelemnek" kedvez; „könnyen hiszen”, a hallottakat „öregbiti”; „meg nem zaboláztathatik”, háborgó, befolyásolható, „a' vakmerőket dicseri”; önző, „a' közönseges dolgot elmulattya” és anyagiás, „egyedül-csak eledelére visel gondot”; „beszedeiben kegyetlen, de semmit beszédnél egyebet nem mér cselekedni”; végül: „Felelmeben avagy remensegeben feletleb-valo. Ez a sokaságnak tulajdonsága, hogy a-vagy alázatosan szolgál, avagy kevélyen uralkodik. A' szabadságot, mely e kettő között vagyón: sem meg-vetni, sem becsülni jó móddal nem tudgya”. A nép tehát – a családmetafora sémája szerint – infantilis természetű; irányítani is eszerint kell: „Nyájassan-is igazgassad: tudni-illik a' játékokban és egyéb szokott gyönyörűségekbén. Mert a' Kösség előtt, mint a' gyermekeknél-is, minden játékos dolog kedves.” Ugyanakkor a fejedelemnek jó oka van félni attól, hogy alattvalói gyermeki természetével mások is visszaélnek: a „kösség” ideális közege bármiféle propagandának:

„Az indulatokat le-tészi, avagy felvészi. (...) Nincsen is semmi könnyebb, mint az Kösseget akar-mi indulatra haytani. (...) Sok dolgokat vélekedésből, valóságból keveset itél. (...) A' Váras-béli nép könnyen bé-vészen s-el-hiszen minden uyságokat. (...) Akar-minémü hallomást bizonyos dolog gyanánt tart. (...) Mindene-
ket, a' mint a' hirnek szokása, nagyobnak hiszen – így ki-ki rettegve öregbiti a hirt: Es noha semmi kedvetlen dolog nincsen, attúl fél, a' mit ő maga költött (...) rettegése miat a' miben semmi nincsen-is, tóldgya (...) Fő-képpen ha indítója vagyón. Miképpen a' tenger, mely természeti-szerint csendes, de a' szelektül hányattatik: úgy a magátúl meg-csendesedett kösseg, a' háboruság-szerző embereknek szavakkal, mint a' rettenetes szel-veszekkel, fel-indittatik.”²⁰⁵

Figyeljük meg a csúsztatást: miközben a középállásúak *elvi-
leg* képesek az egyes történések (így a kormányzati döntések racionális mérlegelésére), addig *gyakorlatilag* – a bölcs filozófus vagy a bölcs uralkodó szempontjából – az alacsony sorúakhoz válnak hasonlónak (A „városbeli nép” terminus jól jelzi az érvé-

²⁰⁵ *Politica*, IV, 5; LASKAL, 1971, 243–246.

nyes nyilvánosság határainak elmosódását.) A „nép” az argumentáció szerkezetében ugyanazt a szerepet tölti be, mint a *De Constantia* Föld-princípiuma, az elegyes testi lélekrész. A *Politica*-ról ugyanakkor túlzó egyszerűsítés volna kijelenteni, hogy csupán az újsztoikus morálfilozófiát helyezi a társadalmi nyilvánosság közegébe. A fejedelemmel szemben támasztott alapkövetelmény nem az Állhatatosság vagy a sztoikus Bölcsesség, hanem az Okosság, a *ragion di stato* „Prudentia”-ja.²⁰⁶ Lipsius, Machiavelli nyomán járva, fontos szerepet juttat az erőszaknak, s mint láttuk, kitüntetett szerepet a színlelésnek és a leplezésnek. Korántsem tarthatjuk véletlennek, hogy a századvég egyik legnagyobb hatású politikai gondolkodója a Castiglione megálmodta udvar-modell válsága idején éppen Castiglione kortársához, az udvari életformát és politizálást eleve elutasító firenzei Titkárhoz²⁰⁷ fordul útmutatásért. Machiavelli közvéleménykonceptiója akkor lett igazán időszerű, mikor az Udvar-t és a Várost, a *Palazzo*-t és *Piazza*-t elválasztó *ideológiai* fal leomlott; mikor a késő humanista értelmiség végérvényesen kigyógyult abból az illúziójából, hogy ha már a *ragion di stato* tartalmi kérdéseibe nem szólhat bele, a hatalomgyakorlás formáit legalább befolyásolhatja, „civilizált” keretek közé szelídítheti. (Természetesen, mint láttuk, ezzel párhuzamosan a valódi, elválasztó fal annál magasabbra emelkedett.)

A *ragion di stato* nyelvhasználatát és gondolatrendszerét vizsgáló legújabb kutatások is felhívták a figyelmet arra a meglepően hosszú intervallumra, amely a *Principe* és Botero *Della Ragione di Stato*-jának megjelenése között eltelt.²⁰⁸ A magunk részéről úgy véljük, a hiátust nem annyira „etika és politika” közötti küzdelem, még kevésbé a konfesszionális ellentétek megjelenése és kiéleződése magyarázza, mint inkább az, hogy ennyi időre, mintegy két emberöltőre volt szükség a humanista udvarideál udvaron *belüli* erőziójához; hetven esztendő telt el mire az *Il*

²⁰⁶ 'Bölcsesség' és 'Okosság' viszonyáról a korabeli államelméleti irodalomban: MATTEI, 1979, 68–83 („Dal primato della Sapienza al primato della Prudentia”).

²⁰⁷ A szembeállításról l. QUONDAM, 1980, 15–17.

²⁰⁸ Alberto TENENTI, „Dalla 'Ragione di Stato' di Machiavelli a quella di Botero”, in: *Botero e la 'Ragione di Stato'*”, id. kiad., 16, skk.

Cortegiano-ban impliciten jelenlévő, a „lökéletes” modellel korrigálható nyilvános politikai viselkedésforma és gondolkodásmód (a rendszer logikájából következően: elkerülhetetlenül) a norma rangjára emelkedett. A „sűrű köd”, amely Guicciardini szerint még elválasztotta a várost az udvartól, lassan felszállt, s kiderült, hogy a „Palota” nem az abszolút érvényű igazság kultuszának szent helye; az „igazság” itt is kideríthetetlen, a palotán belüli nép éppen úgy a látszatoknak enged, hamis és üres véleményeket hallgat és hangoztat, azaz manipulál és manipulálható, mint a „kinti”, a valódi nép. Tasso imént elemzett udvari dialógusa szinte egyszerre jelenik meg Botero művével, mindkettő az 1580-as évek terméke;²⁰⁹ ettől a pillanattól fogva nem a nosztalgizáló vagy az udvarból emigrált értelmiségi kétségbeesett gesztusáról van szó, amellyel morális csalódottságát vagy szkepszisét az univerzum egészére kiterjeszti, hanem arról, hogy az udvari manipuláció technikai fokozatosan áttemelődnek a „politika” erőterébe. Az udvar igazgatási apparátusa és a fejedelem számára létkérdéssé válik: hogyan lehet az *Opinio*-t hatékony uralmi eszközzé, *instrumentum regni*-vé tenni? Így lesz ismét időszerű Machiavelli műve, ekkor kap új lendületet az a folyamat, amelynek során a *Principe* gondolatmenete, szellemisége, az eltelt idő tapasztalataival gazdagabban, finomabb, a részletkérdésekre jobban összpontosító kidolgozásban „nyilvánosságra kerül”, elengedhetetlen kellékévé válik a mindenkori politikus – és mindenkori ellenfelei – szellemi útravalójának.

Machiavelli csak a kereteket adta meg a politikai manipuláció, a propaganda kidolgozásához. Jellemző rá mindenekelőtt a nyilvánosság körének tágítása. Jobban odafigyel a propagandára, hiszen koncepciójának egyik sarokpontja, hogy a Fejedelem hatalmának hathatósabb támogatói a *cittadini comuni*, a *popolari*, mint a *grandi*; a nép barátságát és jóindulatát pedig „sokféle módon keresheti (...) az uralkodó, de ezek esetenként változván, rendszerbe nem foglalhatók”.²¹⁰ Egy biztos: az efféle „ba-

²⁰⁹ Az egybeesés különlegesen nagy jelentőségére felhívja a figyelmet BORRELLI, 1992, 93–94.

²¹⁰ „...puosselo el principe guadagnare in molti modi; li quali, perché variano secondo el subietto, non se ne può dare certa regola”. *Il Principe*, IX, 5, id. kiad., 124; Lutter Éva fordítása, in: *A fejedelem*, id. kiad., 56.

rátságokat pénzért vásároljuk, s nem a lélek nagy és nemes voltával”²¹¹

A nyilvánosság manipulálásának gondolatmenete egyszerű. A *statót* megszerző és megtartó értékek közül talán a legfontosabb a *reputáció* („essere riputato”); a hatalom átruházásának terminusa a *Fejedelemben*: „átruházni a reputációt” (*voltare la reputazione*).²¹² A ma is modernnek ható elképzelés mögött mélyen pesszimista emberkép húzódik meg. „Az emberekről ugyanis általában elmondhatjuk, hogy hálátlanok, ingatagok, színlelők; a veszélytől visszarettennek, harácsolásra hajlamosak...”²¹³ Ebből következik az *Opinio* mindenek felett való uralmának állítása:

„A fejedelemnek éppen ezért nem kell a fenti tulajdonságok mindegyikével rendelkeznie, de szükséges, hogy külsőleg úgy mutakozzék, mintha rendelkeznék velük. Sőt, azt merészelem állítani, hogyha mind meg is volnának benne, és hogyha mindig figyelembe is venné őket, az ártalmas volna; látszatuk viszont hasznos lehet; kegyesnek, hűségesnek, emberségesnek, őszintének, vallásosnak kell nemcsak látszania, hanem annak is kell lennie. Ugyanakkor lélekben mindig fel kell készülnie az ellenkezőjére, hogy ha a szükség úgy kívánja, aszerint tudjon cselekedni. (...) Az emberek pedig inkább hisznek a szemüknek, mint tapasztalásuknak, mert látni mindenki képes, de kevesen tudnak tapasztalatot szerezni. Mindenki azt látja, amilyennek mutatod magad, s csak kevesen érzik meg, milyen vagy valójában; s ezek sem merészelnek a többség véleménye ellen szólni...”²¹⁴

²¹¹ „...le amicizie (...) si acquistano col prezzo e non con grandezza e nobiltà d' animo”. (Éppen ezért szükséges majd kiegészíteni az amicizia-szisztémát az erőszak alkalmazásával.) *Il principe*, XVII, 2, id. kiad., 153.

²¹² *Il Principe*, IX, 2, id. kiad., 122.

²¹³ „...degli uomini si può dire questo generalmente: che sieno ingrati, volubili, simulatori e dissimulatori, fuggitori de' pericoli, cupidi di guadagno...” *Il Principe*, XVII, 2, id. kiad., 152–153; id. ford. 91–92.

²¹⁴ „A uno principe, adunque, non è necessario avere in fatto tutte le soprascritte qualità, ma è bene necessario parere di averle. Anzi, ardirò di dire questo, che, avendole e osservandole sempre, sono dannose; e parendo di averle, sono utili; come parere pietoso, fedele, umano, intero, religioso. (...) E gli uomini in universali iudicano più agli occhi che alle mani; perchè tocca a vedere a ognuno,

A reputáció összetevői: a fenségesség, a nép jóakarata, a félelem ébrentartása, illetve, ha más eszköz nem marad, a gyűlölet távoltartása. („A fejedelemnek mindazonáltal vigyáznia kell: csak annyira féljék, hogy a szeretet hiánya gyűlöletnek ne legyen okozója.”)²¹⁵

Megszerzésének eszköze pedig – mi is volna más? – a *prudentia*, amelynek fő útmutatása: az uralkodó „mindenekelőtt a mások vagyonától tartózkodjék, mert hamarabb felejtik el az emberek tulajdon apjuk elvesztését, mint örökségük elvesztését”.²¹⁶ Az okossághoz csatlakozik a mértékkel, okosan alkalmazott bőkezűség; ilyen módon könnyű lesz elérni, hogy „kedvére tegyenek a népnek, és elégedettségben tartsák”.²¹⁷

A *prudentia* tanácsolta viselkedésformák közismertek, hiszen ezeket olvasták leggyakrabban a szerző fejére ellenfelei: ha a szűkség úgy hozza, *kegyetlenség* és *hitzegés*, ám ha lehetséges, inkább a ravaszság (*astuzia*), a látszat megőrzése, *simulatio*val és *dissimulatio*val.

„...ha lehetséges, ezt a természetét jól el kell titkolnia, és nagy szenteskedőnek és színlelőnek kell lennie; olyan ostobák az emberek, s olyannyira csak a mának élnek, hogy aki be akarja csapni őket, mindig megtalálja köztük a maga emberét”.²¹⁸

Csakis a színlelés és leplezés mesterfogásaiban jártas fejedelem tudja majd sikerrel gyakorolni a propagandát, „ravaszsággal túljárni az emberek eszén”.²¹⁹

a sentire a pochi. Ognuno vede quello che tu pari, pochi sentono quello che tu se'; e quelli pochi non ardiscono opporsi alla opinione di molti...". *Il Principe*, XVIII, 4–5, id. kiad., 157–158; id. ford. 97–98.

²¹⁵ „Debbe, nondimanco, el principe farsi temere in modo, che, se non acquista lo amore, che fugga l' odio.” *Il Principe*, XVII, 3, id. kiad., 153; id. ford. 92.

²¹⁶ „...ma, sopra tutto, astenersi dalla roba d' altri; perchè gli uomini sdimenticano più presto la morte del padre che la perdita del patrimonio”. Uo., id. ford. 93.

²¹⁷ „...satisfare al popolo e tenerlo contento” – *Il Principe*, XIX, 6, id. kiad., 161; id. ford. 103.

²¹⁸ „...è necessario questa natura saperla bene colorire, ed essere gran simulatore e dissimulatore: e sono tanto semplici gli uomini, e tanto obediscano alle necessità presenti, che colui che inganna, troverà sempre chi si lascerà ingannare”. *Il Principe*, XVIII, 3, id. kiad., 156; id. ford. 96–97.

²¹⁹ „...con l' astuzia aggirare e' cervelli degli uomini” – *Il Principe*, XVIII, 1, id. kiad., 155.

A nagy kortárs, Francesco Guicciardini konkrét példával is szolgált a hogyan kérdésével illetően:

„Midőn Spanyolországban Aragóniai Ferdinándnál, ennél a bölcs és dicsőséges uralkodónál voltam követ, megfigyeltem, hogy ő, valahányszor új vállalkozásba vagy más fontos dologba akart fogni, nem úgy járt el, hogy előbb közhírré tette, s azután igazolta, hanem éppen ellenkezőleg: ügyes mesterséggel úgy intézte, hogy mielőtt szándéka napvilágra került volna, elterjedjen, hogy a királynak ilyen és ilyen okokból ezt és ezt kellene cselekednie; így aztán, mikor kiderült, hogy azt akarja tenni, ami már korábban is mindenki számára jogosnak és szükségesnek tűnt, hihetetlen, mekkora támogatásra és dicsőretre találtak döntései.”²²⁰

Botero modellje legfőljebb korrigálta, de lényegileg nem változtatta meg ezt a koncepciót. A *Della Ragione di Stato* legnagyobb érdeme a rendszerezés, a finomabb distinkció érvényesítése az uralkodó „bölcsességének” és politikai „okosságának” szembeállításával. A *sapienza*, mint a korábbiakban láttuk, hosszú távon érvényesül: az egyház pártfogolásával, a béke és az anyagi biztonság fenntartásával előmozdítja az alattvalói önfejlés fejlesztését, a polgári engedelmesség érvényesülését. Sajátos uralmi eszköze (az anyagi juttatások, jutalmak mellett) a tömeg szórakoztatásáról való gondoskodás, amely megerősíti a tradicionális értékek tiszteletét, a fennálló rendbe vetett általános bizalmat, az uralom széles körű támogatottságát. Ezen a szinten nincs szükség egyes célcsoportok elkülönítésére, sem konkrét célfeladatok megfogalmazására vagy sugallására; a hosszú távú szemléletben a *reprezentáció* logikája érvényesül. A *prudenza* ezzel szemben a mindennapi „politikai” feladatok teljesítéséhez nyújt segítséget; a válságok kezelésének eszköze. Célja a hata-

²²⁰ „Osservai quando ero imbasciadore in Spagna apresso al re don Ferrando d' Aragona, principe savio e glorioso, che lui, quando voleva fare una impresa nuova o altra cosa di importanza, non prima la publicava e poi la giustificava, ma si governava pel contrario; procurando artificiosamente in modo che, innanzi che si intendessi quello che lui aveva in animo, si divulgava che el re per tali ragione doverrebbe fare questo; e però publicandosi poi lui volere fare quello che già prima pareva a ognuno giusto e necessario, è incredibile con quanto favore e con quanta laude fussino ricevute le sue deliberazione.” *Ricordi*, I, 51 (id. kiad., 249–250).

lom közvetlen érvényesítése, a politikai fegyelem fokozása, az eltérő érdekek kiegyensúlyozása vagy manipulálása, illetve egyes jól meghatározott célokra való mozgósítás. Az eredmény, siker esetén, ugyancsak a reputáció, a köztisztelet növekedése. Ez tehát az első szándékú véleményformáló cselekvés, a *propaganda* területe. Botero, főntebb hivatkozott, a reputáció természetét taglaló értekezése második fejezetében (*Come si acquista e si conserva la Riputatione?*) gyakorlati útmutatásokat is ad a propaganda működtetésére nézve.

A fejedelemnek gondosan el kell rejtenie gyenge pontjait; akkor is erőt kell mutatnia, ha nem rendelkezik tartalékokkal; nem szabad azt a benyomást keltenie, hogy túlzottan rászorul mások tanácsaira; távol kell tartania magát az irodalom, a nyelvészet, a művészet kérdéseinek elmélyült tanulmányozásától (azaz nem szabad a humanista tudós imázsával felcserélnie a hatalom hirtokosáét), ugyanakkor jó benyomást tesz alattvalóira, ha egy kissé minden területen tájékozottnak tűnik, különösen ha valamely elmés harci szerkezet vagy stratagéma feltalálása kötődik a nevéhez – Botero szinte katalogizálja a Castiglione-féle udvari ember erényeit, pontosabban azok mutáns változatait a hatalom erőterében. Különösen nagy súlyt vet az idő tudatos felhasználására („akkor szerzünk reputációt, ha rövid idő alatt sok mindent viszünk végbe”)²²¹ és a jelenlét-távollét Dante óta ismert technikájára (a fejedelem elsőként vonuljon a csatába, és mindig legyen jelen egy-egy nagy vállalkozás befejezésénél; Montaigne kérdése – ti. mit csináljon közben? – relevanciáját veszti; a szerző bizonyára azt válaszolta volna: vigyázzon magára). Botero tanácsainak nagyobb része azonban a tárgynak megfelelően nagyrészt retorikai jellegű. Kiindulópontjuk a titkosság (*secrettezza*): „ezzel érhető el, hogy az emberek, mivel nem ismerik a Fejedelem gondolatait, feszült várakozással tekintsenek nagyszabású terveire”.²²² A stíluszint megválasztása ugyancsak fontos: az uralkodó ne legyen bőbeszédű, mert a szüksézsavúság a jó ítélőképesség látszatát kelti; „érvelésében kerülje a túlzásokat, a pél-

²²¹ „...si acquista riputatione se in breve tempo operi molto”.

²²² „...fa che gli huomini, ignorando i pensieri del Prencipe, stiano sospesi, et in aspetatione de' suoi grandi disegni”.

dázatos szólásmódokat, mert ezek megfosztják hitelétől a mondanivalóját, és tapasztalatlanságról árulkodnak”.²²³ A *brevitas* követelménye mindenekfölött való: „A szavak olyanok, mint a pénzérmék. Amiként tehát azok az érmék érnek többet a többinél, amelyek minél kevesebb anyagban minél több értéket és vagyont őriznek, azonképpen azok a szavak az igazán nagyszerűek és csodálatosak, amelyek minél több dolgot képesek felölelni a lehető legtömörebben.”²²⁴ Botero retorikai problémája láthatóan az, hogyan lehet kommunikálni a kommunikálhatatlant, miként lehet nyilvánossá tenni azt, ami természetéből adódóan rejtőzni szeret, mint az államrezon szabályai és a hatalmi praxissal kapcsolatos információk. Megpróbál kidolgozni egy sajátosan hatalmi retorikát, amelyből számúzi az elokvenciát, ám ez kevésnek bizonyul: a tényszerű nyelvhasználat az abszolutista nyilvánosságmodell értelmében éppen tényeket nem közölhet. A hatalom diskurzusa néma diskurzus – miközben mégis meg kell mutatkoznia, hogy reputációt keltsen. Az ellentmondást Botero eredeti módon oldja fel. Egyfelől megköveteli, hogy az uralkodó „ne beszéljen senkivel a nagyszerű, sokaságukkal csodálatot keltő vagy fenséges dolgokról; a hatalomról, ami törvények alkotására és kiváltságok juttatására jogosítja, képessé teszi háborút indítani vagy békét kötni, kinevezni a háború és béke idején működő főhivatalnokokat és tiszteket, pénzt verni, meghatározni a mérték- és súlyegységeket, terheket róni a népre és megszorításokkal sújtani, kapitányokat állítani a várak élére – ilyen és hasonló, az államot érintő ügyekről”.²²⁵

Másfelől – mivel a népet mégis szóval kell tartani – az ősi szabályt kell követnie: *Vis imperii valeat, inania transmittantur* (a

²²³ „...schiva nel ragionare le amplificazioni, le maniere di dire iperboliche, perché tolgono il credito a quello che si dice, e arguiscono poca esperienza delle cose”.

²²⁴ „Le parole sono come le monete. Onde si come quelle monete sono da più dell’altre, che in minor materia contengono più prezzo, et valore: così quelle parole hanno più del grande e del magnifico, che più cose acconciamente abbracciano.”

²²⁵ „...non comunichi con chi si sia, quello che appartiene alla grandezza, alla maggioranza, alla maestà; quali sono le autorità di far leggi e privilegi, di rompere guerra o di far pace, d’ istituire i principali magistrati e ufficiali, e di pace, e di guerra; di battere moneta, di istituire misure e pesi, di mettere gravezze e taglie a’ suoi popoli, e Capitani nelle fortezze, o simili cose, che concernono lo Stato.”

hatalom erejével érvényesüljön, és lényegtelen dolgokról beszéljen). Kérdés, melyek ezek a „semmisségek” és hogyan kell beszélni róluk. Nos, az ezzel kapcsolatos fejtörést az okos fejedelem meghagyja a szakembereknek – az íróknak. A példák meggyőzőek:

„Augustus, aki nagy becsben tartotta Vergiliust és Horatiust, a kiemelkedő költőket, nem kevésbé vált általuk halhatatlanná, mint birodalma nagysága által. Az újabbak közül Alfonz nápolyi király mutatott nagy hozzáértést abban, miként tegye nagyvá magát az írók tolla által; de nem sokban maradt el tőle Korvin Mátyás, Magyarország királya és I. Ferenc, francia király.”²²⁶

A hagyományos uralkodói erények taglalásába Botero ritkán bocsátkozik; ha mégis, akkor azt átütő szarkazmussal teszi. A *clementia* (kíméletes elnézés), a felesleges szigorúság mellőzése például szerinte is fontos: „az alattvalókat mérsékelt keménységgel és büntetéssel kell engedelmisségben tartani”. Két okból is. Egyrészt a fejedelem „ebben Istent utánozza, aki a gyakori mennydörgéssel anélkül kelt félelmet és rémületet az emberek lelkében, hogy kárt okozna nekik”; másrészt azért kell így cselekednie, „mert manapság másból sincs nagyobb hiány, mint hadrafogható, vagy a börtönökben és gályákon szolgáló emberekből, ezért a lehető legjobban kell az emberélettel takarékoskodni.”²²⁷ Furcsa *imitatio Dei* (hogya a racionális gazdasági évről már ne is beszéljünk)!²²⁸

²²⁶ „Augusto, col pregiare Virgilio e Orazio, personaggi eccellenti nella poesia, s’immortalò non meno, che con l’ ampiezza dell’ imperio. Tra moderni usò grand’ arte in farsi grande per mezzo delle penne de gli scrittori Alfonso re di Napoli, e non meno Mattia Corvino Re di Ongheria e Francesco I., re di Francia.”

²²⁷ „...tenere i sudditi in officio – in ubbidienza – con poche asprezze et essecutioni (...) imitando in ciò Dio, il quale con tuonare spesse volte, cagiona gli animi de gli huomini paura e terrore senza danno (...) perché in vero non essendo hoggi maggior carestia di cosa alcuna, che di huomini per la guerra, per le galere, le galee e per altri affari, conviene risparmiar le lor vite il più che si possa.”

²²⁸ A reputáció-traktátus értelmezését (különösen a Machiavelli-hatás vonatkozásában) I. KAIIN, 1994, 75–84. A motívum további alakulásának vizsgálatáért itt nem foglalkozunk, érdemes azonban felhívni a figyelmet arra, hogy Botero (és Tasso) nyomán Scipione Ammirato is külön fejezetet szentel a kérdésnek: „Quanto importi la riputazione massimamente ne principii delle cose”, in: S. A. *Discorsi sopra Cornelio Tacito* (lib. XIII), Vinezia, 1599, 238–240.

Thomas Hobbes rendszerében, mint láttuk, a közügyeket érintő egyéni (nem autorizált) vélemény romboló hatású, ha bármiféle nyilvánossághoz jut. („Az emberi nyelv a háború és a lázadás harsonája.”)²²⁹ Ha az Államban élő ember nem veszi tudomásul véleménynyilvánítási szabadságának szükségszerű korlátozását, áldozatul eshet a prédikátoroknak, filozófusoknak, erkölcsről okoskodóknak, akiknek „korcs (...) részint igaz és helyes, részint kegyetlen és vad nézetei az okozói minden vitának és vérontásnak”.²³⁰ Az ideális állami berendezkedésben a hatalom a műveltek és tekintélyesek felvilágosítására racionális érveléssel fejti ki „politikai” kötelmeiket, „az egyszerű nép gondolkodásmódja – hacsak a hatalmasoktól való függőség be nem szennyezi, vagy a tudósok tele nem firkálják nézeteikkel – tiszta papír, amely mindent képes felvenni, amit a közhatalom rányomtat”.²³¹ Ideális eset azonban nincs – akkor pedig a hatalom birtokosa bizony kénytelen a prédikátorok, filozófusok és a többi hamis próféták módszereihez folyamodni, azaz a retorikus meggyőzés általa is kárhozlatott eszközeivel manipulálni a Törvény működéskének szabályait racionálisan átlátni képtelen tömeget.²³²

A 17. század első évtizedeinek értekezői ezek után nagyrészt már csak a technikai kérdésekre összpontosítottak. Virgilio

²²⁹ „The tongue of man is a trumpet of warre and sedition.” Thomas HOBBS, *De cive*, idézi LUND, 1992, 57.

²³⁰ „...those hermaphrodite opinions (...) partly right and comely, partly brutall and wilde, the causes of all contentions and blood-sheeds”. Uo., 61.

²³¹ „...the Common-people’s minds, unlesse they be tainted with dependance on the Potent, or scribbled over with the opinions of their Doctors, are like clean paper, fit to receive whatsoever by Public Authority shall be imprinted in them”. HOBBS, 1929, 260. (Ford. 285.)

²³² Vö. uo., 259–261. A problémáról l. részletesen: David JOINSTON, *The Rhetoric of Leviathan: Thomas Hobbes and the Politics of Cultural Transformation*, Princeton, 1986, XIX–X; vö. LUND, 1992, 55; valamint Quentin SKINNER, „*Scientia civilis* in classical rhetoric and in the early Hobbes”, in: *Political Discourse in Early Modern Britain*, ed. Nicholas Phillipson and Quentin Skinner, Cambridge–Glasgow, 1993, 93; a tanulmány által Hobbes retorika-elképzelésének formálódásáról vázolt gondolatmenet monografikus kifejtése: uő, *Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes*, Cambridge, 1996, különösen 343–355.

Malvezzi felmérhetetlenül nagy hatást gyakorló Tacitus-komentárjának (1635) idevágó fejezetcíme magáért beszél: „Hogyan szerezhetnek maguknak népszerűséget az uralkodók? Hogyan használhatja fel a nép kegyeit a magánember, és mi a fejedelemség szerepe? Tizenharmadik diskurzus”²³³ A diskurzus elsősorban az ambiciózus politikus hatalomra kerülésének módját tárgyalja, s ezenbelül is egy momentumra, az idő helyes megválasztására koncentrálja figyelmét. A nép befolyásolásának eszközei a fenyegetés, a jutalom és mindenekelőtt, a leghangsúlyosabb helyen, az ékesszólás. S jóllehet, ezeket nem taglalja részletesen, a sikeres propaganda hatásfokát és időtartamát érintő tömeglélektani megfigyelése napjaink kampányfőnökeinek is hasznára válna:

„Mindazonáltal, aki a népet felhasználva akar felemelkedni (...) ne adjon neki időt a megfontolásra, hanem amint meggyőzte, azonnal kockáztasson. A nép, ha időt kap, amint tudalara ébred, mit tett, tüstént megbánást tanúsít, és aszerint cselekszik. Ez mindig általános érvényű szabályként szolgál majd: ha valakit akár ékesszólással, akár jutalommal, akár bármi egyéb mesterkedéssel ráveszünk, hogy természete ellenében cselekedjék, a hatás addig tart (...) ameddig nem jut egy kevés ideje a meggondolásra. (...) Ha tehát valaki a népet a mondottak értelmében fel kívánja használni, gyorsan tegye, és úgy, hogy ne maradjon idő a megbánásra.”²³⁴

Nicolas Caussin, morális ítélőszéke magasából, a pénz hatalmára világít rá:

²³³ „Come possono i Principi acquistarsi l' aura Popolare. Come il privato debba valersi del favore del Popolo, e che parte habbia a dare il Principato. Discorso decimoterzo”. Virgilio MALVEZZI, *Discorsi sopra Cornelio Tacito*, Venetia, 1635, 95.

²³⁴ „Chi nondimeno vuol servire di questo Popolo per salire ad un grado (...) non dia tempo da pensarvi, ma subito persuaso, subito ardisca. Se gli vien dato tempo, immediatamente dopo l' accorgersene viene il pentimento, al quale succede l' essecutione. Questa servirà per regola universale, sempre, che, o per eloquenza, o per minacce, o per premio, o con qualsivoglia altr' arte s' indurrà a far uno qualche cosa contro al suo genio, tanto durarà (...) quanto starà ad havere un poco di tempo da pensarvi sopra. (...) Chi adunque si vuol servire del Popolo nella sopradetta maniera, lo faccia tosto, ed in modo che non sia a tempo pentirsene”. Uo., 99–100.

„A szertelen elmék hány szörnyszülöttje s bolondsága nem ment dicséretes cselekedet számba, ha a közvélemény kedvezően fogadta és hitelt adott nekik? Nevetséges, és szinte hihetetlen, amit látunk: jól csengő pénzért cserébe mennyi butaságot támogatott és fogadtatott el nem csupán egyes emberekkel vagy családokkal, de akár egész nemzetekkel is.”²³⁵

Diego Saavedra *Idea Principis Christiani*ja ennél már sokkal kézzelfoghatóbb útmutatással szolgál a hírnév manipulálásával kapcsolatban. Először is, a *hosszú távú reprezentációra* leginkább alkalmas műfajt, a históriát veszi célba: a rátermett uralkodó „...nehogy valaki méltatlan dolgot véljen vagy higgyen róla, folyton-folyvást a dicsőségről elmélkedjék, s legyen gondja rá, hogy a dicső cselekedetéről és tettekről a jövő koroknak és népeknek is hírt adjon a História.”²³⁶

Saavedra túllép a közvélemény hatalmának szólamszerű hangsúlyozásán: az uralkodók tetteit elbíráló égi fórum földi párja a szerinte is a *Fama*; ezt azonban a klasszikus toposzok helyett konkrét céhbeli utalás segítségével definiálja:

„Az uralkodóknak nincs más feljebbvalójuk, mint Isten és a Fama. Egyedül a büntetéstől, illetve a dicstelenség szégyenétől érzett félelem kényszeríti őket hivataluk becsületes ellátására. Ez az oka, hogy gyakran jobban félnek a történetíróktól, mint saját személyes ellenségeiktől, s inkább rettegnek a tolltól, mint a kardtól. (...) Aki a hírnevet elhanyagolja, az erényt hanyagolja el. A tisztességes dicsőségkivánás mentes a bűn vagy az igazságtalanság leghalványabb foltjától is.”²³⁷

²³⁵ „Quali mostri, e quali grottesche di spiriti sventati, non sono state ricevute per attioni lodevoli, essendo favorite, et autorizzate dall' opinione? è degno di riso, e quasi incredibile, il vedere le bizzarrie da lei persuase, facendole passare non già ad un solo, o ad una famiglia, ma ad una intera nazione, per danaro spendibile.” CAUSSINO, 1637, 154.

²³⁶ „...identidem animo volvens (ut ne quid persona sua indignum admittat ac cogitet) de illa (sc. gloria), deque ejus actionibus et operibus, saeculis omnibus, et omnibus nationibus locuturam Historiam”. SAAVEDRA, 1651, 115 (XV. embl. „Pluris fama illi sit quam vita”).

²³⁷ „Principes alios superiores non habent, nisi Deum et Famam: ii soli, poenae et infamiae metu ad honeste operandum eos obligant, quo sit, ut ab Historicis saepe magis, quam a suis sibi metuant hostibus, magisque calamum formident,

A hírnévörökítő história nem születik magától, ösztönzés nélkül. A hírnév biztosítása (s itt már nyugodtan használhatnánk szinonimaként a Malvezzi-féle *aura popolarét*) technikai kérdés:

„Mivel a tisztességes hírnév vágya és a dicstelenségtől való félelem egyaránt erősen ösztökélnek a helyes cselekvésre, s mindkettőről a história hagy örök emlékezetet, hasznos lesz a történetírókat a kilátásba helyezett jutalmakkal édesgetni a munkára; s kedvezményekkel halmozni el a nyomdákat, a dicsőség valószínű kincstárait, amelyekben a helyes cselekedetek jutalma mintegy letétbe helyeződik az eljövendő korok számára.”²³⁸

A *propagandára* vonatkozó fejtegetéseinek kiindulópontja látványosan a bevett sémához igazodik: „Az igazság nem függ a véleményről. (...) A fejedelem semmiféle különösen veszélyes vagy nagyszerű vállalkozásba sem mer majd fogni, ha az aljanéptől félve, döntéseiben annak véleményéhez tartja magát.”²³⁹ Az ezt alátámasztó érvelés során azonban a spanyol humanista talán az első, aki látványosan áttöri a *ragion di stato* korlátozott nyilvánosságmodelljének merev határait. Kezdetben megnyugtatóan sorjáznak a szokványos cicerói közhelyek:

„Az emelkedett és elszánt lélek nem fél semmit a nép céltalan fecsegésétől és híreszteléseitől. Aki az üres dicsőséget megveti, az a valódit és maradandót fogja majd élvezni. (...) Egyedüli célom, hogy a Fejedelem lelke fölötté járjon a közönséges véleményeknek, és szilárdan álljon ellen a köznép üres kifogásainak. Hogy képes legyen kivárni az alkalmas pillanatot, és elrejtteni nemtetszését: hátrahagyva a fejedelmi méltóságot, meg tudja

quam gladium (...) qui famam negligit, virtutes negligit. Honesti gloriae cupiditas omnem a vitio aut injustitia caret maculam.” Uo.

²³⁸ „Quare cum Fama honesta pariter atque infamia fortissimi sint ad bene agendum stimuli, utraque autem historiae beneficio aeterna sit, utile foret Historicis propositis etiam praemiis ad scribendum allicere; et favoribus prosequi Typographiam, vera gloriae aeraria, ubi recte factorum praemia in futura etiam saecula quasi manent deposita.” Uo., 119.

²³⁹ „Veritas ab opinione non pendet. (...) Nihil magnopere princeps arduum et eximium audebit aggredi, si ad sensum vulgi cum metu suo velit in deliberationem descendere”. Uo., 249 (XXXII. embl. „Non pendere a vulgi opinione”).

vetni a semmirevaló hírnevet, s tekintetét a valódira és marandóra függessze.”²⁴⁰

Az üres dicsőség elutasításának célja azonban nem valamiféle magasabbrendű erkölcsi követelmény érvényesítése, hanem éppenhogy a nép javának, az *utilitas publicának* az előmozdítása (amely ideális esetben természetesen egybeesik a hatalom érdekeivel). A *censura vulgi* csak különleges esetekben megvetendő, akkor is csak azért, hogy a siker nyomán még kedvezőbb közmegettélés alá essék az uralkodó, növekedjék reputációja. A fogalomcsúsztatás szemet szűrő: Saavedránál a *Somnium Scipionis* distinkciójának mindkét tagja, a *gloria vera* és a *gloria vana* is a *fama popularis*ban foglaltatik benne, hiszen végső soron nem más, mint a népszerűség a hatalom alapja. A kérdés csak az: mi a legcélravezetőbb eszköz megszerzésére és megtartására. Az okos fejedelem hosszú távú sikerre (*gloria vera*) törekszik, s ennek érdekében néha, átmenetileg, le kell mondania a népszerűségről, hogy azután megsokszorozva kapja vissza; a gyors haszon hajszolása a politika üzletében legfőljebb látszatsikerhez (*vana gloria*) vezet, s mindig a népszerűség elvesztése, bukás a vége.

„Jóllehet, azt tanácsoltam az uralkodónak, hogy ne tartsa nagyra a népszerűséget; ezt azonban csak a kivételes esetekre értem: ha elvetését a köz érdeke indokolná vagy nagy fontosságú ügyekben válna akadályozó tényezővé: olyan ügyekben, amelyeket a nép vagy nem ért, vagy bizonyosan helytelenül értelmez. A siker után a nép úgyis boldogabb lesz, így az elvesztett népszerűség az elismertség és megbecsülés kamatával együtt száll majd vissza az uralkodóra. Közben azonban az uralkodó okosan teszi, ha – ameddig lehetséges – cselekedeteit mindig a népszerűség követelményeihez szabja: ez ugyanis szinte ugyanazt a hatást kel-

²⁴⁰ „Animus erectus et alacer incertis vulgi rumores, et famam popularem nil metuit. Qui inanem spernit gloriam, vera solidaque fruatur. (...) Illud solum contendo, ut Principis animum opinionibus vulgaribus superiorem faciam, et constantem adversus vanas Populi obrectationes. Ut sciat cedere temporibus, et dissimulare offensas: deponere gravitatem regiam, aspernari inanem famam, oculis in vera illa et solida defixis.” Uo., 250.

ti, mint az igazi dicsőség. Mindkettő az emberek képzeletében lakozik.”²⁴¹

A hatalmasok tanultak a leckéből: a Vélemény irányításának a cenzúránál sokkal hatékonyabb eszköze az információ manipulálása. Angliában például – a „hivatalos” *Gazette* kiadása mellett – a kormányzat egyéb eszközöket is igénybe vesz: az államtitkárságok hírlevelekkel látják el állandó vidéki levelezőiket, a „független” sajtóban jól megfizetett „szakemberek” védelmezik (persze csipetnyi kritikával) a központi döntéseket, sőt a hatvanas évekből már ismerünk példát a hírek kiszivárogtatásának, a suttozó propaganda megindításának technikájára is: 1667-ben a király maga küldi a tőzsdére a tekintélyes bankárt, Alderman Backwellt, hogy terjessze el a kereskedők között, hamarosan aláírásra kerül a béke a hollandokkal.²⁴² A modellt ismét csak egy francia metszetábrázolás szemlélteti a legtanulságosabban. Az első rendszeresen megjelenő újságnak, Théophraste Renaudot lapjának szerkesztését kifigurázó képen (*Allégorie de la „Gazette”*) a különböző nációk nemzeti viseletbe öltözött képviselői (még indián is látható köztük) hozzák a hírekről tudósító leveleket a középén trónoló Igazság Istennőjének. Az égi tünemény munkaköri leírásának megfelelően diktálja a soron következő cikket a pulpituson író Reanudot-nak – s a dolog rendben is menne, ha a szerkesztő mellett okvetetlenkedő alak nem susogna a fülébe és csörgetné folyton a pénzeszacskóját. Ezúttal szó sincs bojtos farkokról és csupasz ülepről: az úr kifogástalan eleganciával öltö-

²⁴¹ „Et si vero Principi suaserim, ut famam popularem insuper habeat; hoc tamen in casibus solum allatis velim intelligi; si nimirum jacturam illius bonum publicum compenset, aut aliter impediret negotia magni momenti, quae Populus aut non capit, aut certe recte non intelligit: nam postea successus iste felicior et rei honestas, amissum famam cum usura etiam existimationis et honoris restituunt. Interim prudenter fecerit Princeps, si quoad fieri potest, semper actione suas ad popularem auram accomodare studeat: eosdem enim fere effectus, ac vera illa gloria operari solet. Utraque in hominum imaginatione est posita.” Uo., 254.

²⁴² MILLER, 1995, 365.

zött – bíbornoki talárjáról és gonddal háromszögre nyírt kecskeszakálláról ma is felismerné bármelyik középiskolás.²⁴³

A libertinus Gabriel Naudé már több ízben idézett, botránnykővé vált kézikönyvében nem tett mást, mint teoretizálta a Richelieu-féle politikai gyakorlatot, éles elmével különböztetve meg a propaganda célcsoportjait és a befolyásolásukra szolgáló manipulációs eljárások szintjeit:

„A fejedelmeknek és tanácsosaiknak azon kell buzgón fáradozniuk, hogy beszédükkel meggyőzzenek, hamis szín alatt félrevezessenek, és prédikátorok vagy csodatételek által, a szentség ürügyével jussanak közelebb céljukhoz; vagy pedig alkalmazzanak szakembereket, akik titkos iratok, apológiák és nyilatkozatok szakszerű elkészítésével és kiadásával téveessenek meg.”²⁴⁴

A propaganda nemcsak jövedelmező üzlet, hanem egyre gyakrabban az üzlet terminusaiban definiálja magát. A harmincéves háború kezdetén például egy cseh humanista, Wenceslaus Meroschwa így érvel nürnbergi levelezőpartnerének:

„Kereskedőink, hogy haszontalanságaikat eladják, színlelnek, hazudnak és hamisan esküsznek a pénzért; s mi ne tennénk ugyanezt országaink és városaink védelmében? Megtesszük, sőt szívesen tesszük meg.”²⁴⁵

A sors iróniája, hogy a levelet a császári hatóságok elfogták, kinyomtatták, és – ugyancsak propagandisztikus céllal – birodalomszerte terjesztették. A röpiratok propagandaszerepével per-

²⁴³ *Allégorie de la „Gazette”*, illusztrációját közli: *Histoire de la presse française*, I, id. kiad., 28. Renaudot tevékenységének jelentőségéről: Howard M. SOLOMON, *Public Welfare, Science and Propaganda in Seventeenth Century France. The Innovations of Théophraste Reanudot*, Princeton, 1972, 100–161.

²⁴⁴ „Principes vel consilarii id operam navare debent, ut verbis persuadeant, sub colore seducant, et per praedicatores vel miracula, sub praetexta sanctitatis, ad propositum ducant, aut eruditos adhibeant, qui libellos arcanos, defensiones et declarationes ex regulis artis scriptas edant, ut seducatur.” NAUDAÉ, 1712, 383.

²⁴⁵ „I nostri mercanti, vendendo le loro cianfrusaglie, simulano, mentono, spergiuano per denaro, e noi non faremo la stessa cosa per la difesa dei nostri regni e delle nostre città? Lo faremo, ed anche volentieri.” *Epistola Wenceslai Meroschwa Bohemi ad Johannem Traut Norimebrgensem de statu presentis belli et urbium imperialium, ex castris Bohemicis missa, a Waionibus intercepta*, s. l., 1620, idézi VILLARI, 1987, 23.

sze nemcsak Bécsben voltak tisztában. Egy anonim francia traktátus a hatalom birtokosának tanácsolja:

„Azok, akik fel akarják forгатni az államot, minden eszközzel azon vannak, hogy rossz véleményt ültessenek el az alattvalók lelkében az uralkodóról. E kép megrajzolásában a röpiratok jutnak a legfőbb szerephez. Ők alkotják a kaput, amelyen át kiáramlik vagy a tisztelet, vagy a rebellió.”²⁴⁶

A politikai (ön)reprezentáció alapelveit Mazarin *Breviárium*-a foglalja össze a legtömörebben. A kardinális – Tasso szellemében – jó szemmel veszi észre, hogy olykor a mások dicsérete is saját magasztalásunkra szolgál:

„Ne fukarkodj mások tetteinek magasztalásával (olykor még dicsőítő verset is írj róluk); a dicsőség visszazáll rád, méghozzá köztetszéssel tetézve, azaz nem vetül rá az irigység árnyéka.”²⁴⁷

A reprezentáció hatásáról szintén megszívlelendő tanácsot ad. („Engedd csak kinyomtatni a nemzetséged dísztét és dicsőítését szolgáló írásokat, s ne törődj a rosszmájúak megjegyzéseivel. Mert bárhogyan zengjék dicséretedet, még ha hízelgésből is, idő jártával igaz gyanánt olvassák majd az emberek; míg a kritikusok kifogásai szerzőikkel együtt, vagy még előttük elpusztulnak.”)²⁴⁸ Igazi telitalálata azonban a disszimuláció technikájának tudatos bevezetése a közvélemény-formálásba. Az ágens megbízható és „független” személy kell hogy legyen: semmiképpen sem szabad kiderülnie róla, hogy megbízásra dolgozik, s hitelének növelése érdekében célszerű, ha másokkal együtt (például életrajzgyűjteményben), s a túlzásokat kerülve dicsőíti patrónusát. Az üzleti szempont persze itt sem elhanyagolható: minél olcsóbb a könyv, annál szélesebb réteghez jut el a reprezentáció üzenete.

²⁴⁶ *Discours au roi touchant les libelles faits contre le gouvernement de son état*, h. n., é. n., idézi THOUAU, 1966, 170. és KLAITS, 1976, 7.

²⁴⁷ „Ascrivi con larga mano agli altri la gloria degli operati (ancorché t' abbi a riempire i fogli de' lor Panegirici): quella ritornerà a te medesimo, e certamente con grande applauso, cioè senza punto d' invidia.” *Breviario*, id. kiad., 66.

²⁴⁸ „Lascia correr volentieri alle stampe i pregi, e le glorie del tuo casato, postergate le maldicenze de' satirici. Poiché comunque tali lodi ti si diano, ancorché per adulazione, coll' andar del tempo si leggeranno per verisimili; dove che i biasimi de' critici o con essi, o prima d' essi periscono.” *Un.*, 32.

„Nyisd ki jól a szemed, hogy a feléd szálló dicséret ne sértsen mást, s még akkor se legyen kirívó, ha egyébként igazat szólna: a ritkaságoknak ritkán adnak hitelt. (...) Ha azt óhajtod, hogy dicsőséged nyomtatásban terjedjen, amint az szokás, panegyricus-gyűjteményekben, végezd csak el, de röviden és kis költséggel, hogy mindenki könnyen megvásárolhassa, és terjeszthesse a világ különböző országaiban. Ezért célszerű lesz, ha hírért veszed a legjelesebb panegyristáknak, s jól meg is jutalmazod őket, hogy azután telehintsek árkusaikat dicséreteddel. Így néhány könnyedén odavetett sor híresebbé és megbecsültebbé tesz majd, mint ha vaskos kötetekkel próbálkoznál, amiket senki sem venne meg a nagy költség miatt, és sajnálnák a fáradságot elolvasásukra.”²⁴⁹

A probléma, mint korábban jeleztük, csak annyi, hogy a nyilvánosság tágulásával a politika boszorkánykonyhájába olyan rétegek is bepillantathatók, amelyek eladdig a küszöbön sem juthattak el. A „politikuskok” nem értették meg, vagy nem vették idejében komolyan a padovai libertinus professzor, Cesare Cremonini *bon mot*-ját („nem hiszek a lélek halhatatlanságában de azt megkövetelem, hogy a szolgám higgyen benne, különben elvágna a torkomat”)²⁵⁰ – s azután nem győznek panaszkodni az okoskodó borbélyok kotnyeles fecsegésére.

„Van olyan ember, aki anélkül hogy valaha is betette volna a lábát a kormányhivatalba, s politikáról vagy históriáról olvasott volna, azt hiszi, a fejedelmekkel és előkelőkkel egyenrangúként értekezhet a közügyekről. Így történhet meg, hogy nemcsak a

²⁴⁹ „Apri gli occhi che le lodi attribuiti non entrino in competenza d’ altri, né sieno singolari, ancorché vere. Poichè rare volte le rarità vengon credute. (...) Se brami, che le tue glorie si divulgino colle stampe, come costumasi ne’ volumi, che racchiudono Panegirici, si facci pure, ma ridotti in poche pagine, o non di molta spesa, accioché possa pognuno con facilità comprarselo, e tranandarsi in varij paesi del mondo. A tal fine ti converrà prender notizia de’ Panegiristi più celebri, con hen anhe riconoscerli, accioché eglino spargano i lor fogli delle tue lodi. Laonde diverrai più celebre e rinomato per poche righe nel tenore accennato, che non si farebbe co’ grossi volumi, quali niun comprerrebbe, per la spesa grande, né leggerebbe per la troppa fatica.” Uo., 112–113.

²⁵⁰ Idézi Gabriele MURESU, „Chierico e libertino”, in: *Letteratura italiana*, V, *Le questioni*, id. kiad., 921.

tanácsurak az udvarban és a doktorok az iskolában, hanem még a borbélyok és a legalantasabb foglalkozásokat űzők is a műhelyekben és másutt, ahol rendszerint összegyűlnek, szüntelenül a *ragion di stató*ról okoskodnak és kérdezősködnek, s képesek azt hinni magukról, hogy tudják, mely dolgokat kell megtenni az állam érdekében, és melyeket nem” – lamentál például államelméleti értekezésében Lodovico Zuccolo.²⁵¹ De idézhetnénk Bocalinit is: „úgy látszik, még a boltosok és a hordárok sem más tudományhoz, mint a *ragion di stató*hoz értenek a legjobban”.²⁵² A jelenségre Gracián is felfigyel:

„Tudnunk kell, hogy mindenütt van csőcselék. (...) De van alsó és főcsőcselék, s emez a rosszabb. Ez a különleges csőcselék a közönséges minden tulajdonságával bír, mint a törött tükör darabjai az egészével, csak még ártalmasabb. Ostobán beszél és helytelenül kritizál; nagy tanítványa a tudatlanságnak, pártfogója a butaságnak és szövetségese a pletykának. Nem szabad törődnünk vele, mit gondol.”²⁵³

A jó tanácsot természetesen nem lehet megfogadni: a „csőcselék” véleménye ekkor már a politikai hatalom egyik tartópillére. Ha a manipuláció titkos technikái közismertté váltak, a legtöbb, ami tehető, hogy (plátói alapon) számúzzuk az államból a legveszélyesebb felforgatókat, a vélemények illetéktelen manipulátorait. Valahogy úgy, ahogy Lodovico Settala javasolta 1627-ben:

„Nem szabad befogadni a szónokokat és a szofistákat, mert ez a legártalmasabb népség (...), ami csak létezik. Abból élnek, hogy ékesszólásukkal lázadást szítanak, elhítelve a néppel mindazt, amivel a hatalmasok megbízták őket, s gyakran a szükségesnek

²⁵¹ „Altri che par pose mai piede in Curia, né mai lesse politica, né istoria, si crede d' essere atto a consultar del pari delle pubbliche bisogne coi senatori e coi principi. E quindi nasce che non pure i consiglieri nelle corti e i dottori nelle scuole, ma i barbieri eziandio e gli altri più vili artefici nelle botteghe e nei ritrovi loro discorrono e questionano della ragione di stato e si danno a credere di conoscere quali cose si facciano per ragione di stato e quali no.” ZUCCOLO, 1621, 54–55.

²⁵² „...fino i bottegai e i facchini non d' altra scienza (si mostrano) più intendenti che della ragion di Stato”. Idézi: VILLARI, 1987, 27.

²⁵³ GRACIÁN, 1984, 146. (206. § „Tudnunk kell, hogy mindenütt van csőcselék”).

éppen az ellenkezőjéről győzik meg az embereket – akár saját érdeküket követik ezzel, akár másokét szolgálják. Nálunk még a papoknak is meg kell tiltani, hogy prédikációjuk során politikai kérdéseket érintsenek, mint azt Savonarola tette Firenzében, és mások is másutt, napjainkban. Mert a buta és tudatlan nép ezekre a szónoklatokra (vagy éppenséggel, ha nem érti jól az előadottak lényegét) veszélyes zendülésekkel és felkelésekkel válaszol.”²⁵⁴

A terminológia ne tévesszen meg. A „rétorok és szofisták” kategória a 17. század elején az akadékoskodó laikus értelmiségit jelöli, aki – ha az udvar szakapparátusában nem talál alkalmazást – másutt keres magának legitimációs bázist. Hogy hol, az eleinte nem egyértelmű. A húszas évek Bolognában és Rómában egyidejűleg zajló élénk vitája modellértékű lesz Nyugat-Európa többi területe számára (még ha másutt időbeli késéssel zajlik is le a folyamat). A bolognai Accademia della Notte két tagjának traktátusa könyvformában is megjelent, és élénk visszhangot vert Itália-szerte. Matteo Peregrini vitairata²⁵⁵ a hagyományos fejedelem-humanista viszonyt próbálta, az előző század udvari irodalmának tanúságait összegző retorikai stratégiák alkalmazásával²⁵⁶ új alapra helyezni: a fejedelmi hatalom isteni eredetét bizonygatva felelevenítette a klasszikus humanizmus örökségét, a hatalom civilizálására szakosodott értelmiségi nélkülözhetetlen szerepét hangsúlyozta. Giovan Battista Manzini válasza²⁵⁷ elutasította az ötletet: az udvar világát szerinte a fejedelem ki-

²⁵⁴ „... non si devono ammettere gli oratori, o sofisti: essendo la più dannosa gente (...) che si trovi, vivendo costoro con indurre le sedizioni con l' eloquenza, e persuadendo al popolo quello che da' più potenti gli è proposto, e spesso persuadendo il contrario di quel che si dovrebbe, o per proprio interesse, o per servire ad altrui. E presso di noi a' predicatori si deve proibire nelle prediche entrare nelle cose particolari delle politie, come faceva il Savonarola a Firenze, e altri altrove a' tempi nostri: perchè il popolo idiota e imprudente per simili declamazioni, o non bene intendendo le cose esposte, si muove a sollevazioni e tumulti pericolosi.” Ludovico SETTALA, *Della ragion di stato*, id. kiad., 138.

²⁵⁵ Matteo PEREGRINI, *Che al savio è convenevole il corteggiare, libri III*, Bologna, 1624.

²⁵⁶ L. erről és Peregrini jelentőségéről: IINZ, 1992, 387 skk.

²⁵⁷ Giovan Battista MANZINI, *Il servizio negato al savio, libri II*, Bologna, 1626.

számíthatatlan döntései határozzák meg, ezért eleve kizárt olyan „szabálynak”, az uralkodó és humanista környezete által létrehozott konszenzusnak a létezése, amelyhez a „bölcsek” a maga tanácsadó tevékenységét igazíthatná. Manzini következtetése kötelező érvennyel írja elő az udvar elhagyását, a visszahúzódo bölcesség (*appartata saggezza*) normáját. A vita az egyidejűleg Rómában zajló diskurzushoz kapcsolódott,²⁵⁸ amelyben Agostino Mascardi, a század talán legjelentősebb történetírás-teoretikusa játszott vezető szerepet. Az Accademia dei Desiosiban, a nagyhatalmú Barberiniek (Antonio és Maffeo) körül gyülekező tudósok és írók (Sforza Pallavicino, Virgilio Malvezzi, Szavojai Móric kardinális és maga Mascardi) olyan politikai berendezkedésen gondolkodtak, ahol meghatározó szerepet játszana az értelmiségi elit, a „bölcsek” arisztokráciája. Egy olyan „új kiegyezés” megvalósítására törekedtek, ahol a tudósok ismét valódi szerepet kapnak a hatalom befolyásolásában, de nem mint a hivatali apparátus tagjai, hanem mint tudósok, modern értelemben vett szakértő tanácsadók. A fejedelem ebben a modellben másodlagos szerepet játszik, feladata a rátermett miniszterek kiválasztása, akik azután – a megfelelő szakértői közreműködés mellett – hatékonyan képesek ellátni az állam, a *corpus politicum* irányítását.²⁵⁹

Ha a hatalom birtokosai nem állnak rá az alkura, elutasítják az elit értelmiség önlegitimációs kísérletét, ha „gyűlölik a tetteiket érő kritikát”, s cenzúrát vagy megtorló intézkedéseket fogantatosítanak, „a méltatlanul háborgatott nagy szellemek megnövekednek értékben és erőben”,²⁶⁰ mint Agostino Mascardi a vita

²⁵⁸ Vö. Roberto De MATTEI, *Dispute filosofico-politiche nelle accademie romane del Seicento*, in: „Studi romani”, 9 (1961), 148–167.

²⁵⁹ A fentiekről összegzően: Gian Luigi BETTI, *Il savio in corte*, in: „Studi secenteschi”, XXXV (1994), 169–186.

²⁶⁰ „...i grandi ingegni ingiustamente irritati crescono di valore e di forza”. Agostino MASCARDI, *Dell' arte historica*, Roma, 1636, 188. A szerzőről alapvető: BERTELLI, 1973, 173–180; Manuela DONI GARFAGNINI, „Dell' Arte Istorica” di Agostino Mascardi, in: „Critica storica”, 22 (1985), 179–221; Eraldo BELLINI, *Agostino Mascardi, fra „Ars poetica” e „Ars historica”*, in: „Studi secenteschi”, XXXII (1991), 65–136.

lecsapódásaként megjelent (s később még több kiadást megért, népszerű) értekezésfüzérében figyelmeztet. S mit vesz észre először a méltatlanul háborgatott nagy szellem? Természetesen saját kiszolgáltatott helyzetét.

„...amint egykoron volt olyan ember, aki láncon vezette az oroszlánt, hogy ezzel a szokatlan látványossággal keresse meg a kenyerét, ugyanúgy láncolják szolgálatukra a fejedelmek az írókat, hogy ezzel szerezzenek hírnevet mint az irodalom pártfogói, s mást se halljanak magukról, mint hogy – üres frázissal – Mecénásnak és Augustusnak nevezzék őket.”²⁶¹

A fejedelmek egyik szerda reggel nem véletlenül szaladnak páni félelmükben a Parnasszusra, hogy felpanaszolják Apollónak: a szellem emberei nem érik be többé a puszta dicsőséggel, s elhagyják udvaraikat, ha nem fizetik meg jobban a szolgálatukat. Az exódus iránya ugyanis ezúttal nem az „*orrída solitudine*”, a rémisztő magány, vagy a „romlatlan vidék” akolmelege, hanem a lassan funkcióváltó akadémia.

„...itt többnyire karöltve jár a tudás a barátsággal és az erénnyel. (...) A barátság az akadémiákon fogan, születik és növekszik, úgyhogy azt mondhatjuk, a polgári együttélést az akadémiák tökéletesítik.”²⁶²

A megújuló akadémia legitimációs bázisul szolgálhat az udvarból menekülő értelmiség számára. Hogy valójában betöltött-e ilyen funkciót, az kérdéses, de a korabeli akadémikus értekezésekből egyértelműen kirajzolódik a vágyott modell. Ennek értelmében a tudósok és irodalmárok miniköztársasága immár nem a tudás és a hatalom harmonikus viszonyát idealizálja, hanem a *ragion di stato* alapján álló Udvarral szemben, a klasszikus *res*

²⁶¹ „...come ne' tempi passati si trovò chi conduceva un Leone ad un sottile cordicella, per guadagnarsi il vitto con lo spettacolo insolito, così (...) i Principi tengono avvinti i letterati alla loro servitù, per acquistarne fama di protettori delle lettere, e sentirsi riempir gli orecchi di que' vanissimi nomi di Mecenate, ed Augusti”. Agostino MASCARDI, *Prose vulgari divise in due parti*, Venetia, 1660 (disc. II), 27. (Első kiad. uo., 1630.)

²⁶² „...in esse vanno per lo più congiunti il sapere, l'amicitia, e 'l valore. (...) L'amicitia si concepisce, nasce, e s' avvanza nelle accademie, che tanto è a dire, la vita civile riceve la sua perfezione dalle accademie”. Uo. (disc. VIII), 138–139.

publica értékrendjével definiálja magát. A Fejedelem ellenpárja az akadémia „Principé”-je; az udvari ember érdekre épülő csalásával, színlelésével és leplezésével szemben az akadémikusok között szövődő barátság záloga, a tudás képviseli a valódi értéket, amelynek jutalma a hízelgésből táplálkozó üres dicsőség helyett a tehetségéből születő igaz dicsőség. Az udvar „politikai” diskurzusának „zsarnoki” voltát (*discorso tirannico*) már pusztán a létevel is kíméletlenül leleplezi a tudósok gyülekezetének nyájas *discorso accademicó*ja.²⁶³

Az emigráns értelmiségi természetesen nem távozik üres kézzel megaláztatása színhelyéről: csalódott szerelmeshez hasonlóan viszi magával *udvarló* leveleinek dédelgetett metaforáit is. Cinzio Giralaldi 1569-ben még így festi az uralkodó és udvaronca között fennálló patriarchális üzleti kapcsolat ideális képletét:

„Egy hálás fejedelem szolgálata szinte egyfajta kereskedelem, amelyben aki szolgál, megpróbálja a szolgálatot haszonná és dicsőséggé alakítani, és akit szolgálnak, megpróbálja hasonlóképpen az általa adható hasznot és dicsőséget hálás és hűséges szolgálattá változtatni.”²⁶⁴

Nem telik el egy század sem, s a szóvirágok új talajból hajtanak ki:

„Igen, Uram, az akadémia az erény gazdag piaca, ahol az értelem árucikkei cserélnek gazdát; és amint igaz az, hogy aki mindenkitől kap valamit, mindenkinél gazdagabbá válik, úgy – Plutarkhosszal szólván – az is igaz, hogy aki mindenkitől tanul, mindenkit megelőz a tudományban.”²⁶⁵

²⁶³ Hogy a „másik oldalról” is megvilágítsuk a jelenséget, érdemes idézni Pio Rossi udvar-definícióját: „Az Udvar nem Akadémia, ahol a legtudósabbaknak, sem Köztársaság, ahol a legnemesebbeknek jut a többség; hanem a szolgaság iskolája.” („La corte non è un Accademia dove a più scienziati, nè una Republica dove a più nobili si concede la maggioranza; ma una scuola di servitù.”) *Convito*, II, 99, id. BIONDI, 1980, 109.

²⁶⁴ Cinzio GIRALDI, *Discorso intorno a quello che si conviene a giovane nobile e ben creato nel servire un gran Principe*, Pavia, 1569, 10; saját fordításában idézi VIGLI Éva, *Giovambattista Giralaldi Cinzio udvari embere*, in: „Filológiai Közlöny”, XL (1994), 219.

²⁶⁵ „È, Signori, l' Accademia è un dovizioso mercato di virtù, dove l' uno permuta con l' altro le merci dell' intelletto, e sì come chi da tutti riceve, di tutti diventa più ricco, non altrimenti, chi da ciascuno impara, ciascuno avanza nelle scienze, dice Plutarco.” MASCARDI, 1660 (disc. VIII), 143.

Agostino Mascardi „Merkurhoz”, „Ámorhoz” és „Herkuleshez” (a tudás, a vonzalom és az erő szimbólumaihoz) intézett forró szerelmi vallomása rémülettel töltötte el a hatalom birtokosait. „Manapság a zsarnokok annyira félnek e triumvirátustól, hogy bezárják az akadémiákat.”²⁶⁶ (Próbálkoztak persze állami akadémiák alapításával és a meglévők államosításával is.)²⁶⁷ A félelem pedig nem volt alaptalan. Hogy ismét a *Dell' arte istorica* szerzőjével folytassuk:

„...az igazat megvallva hatalmas ostora a nyelv a fejedelmek hírnevének, s még inkább ostor a tekintélyes író tolla. Az írói szabadság szigorúan ítéli meg, és pontosan tárja fel a hatalmasok tetteit. Az Igazság, amely Lukianosz ábrázolása szerint megsebezve menekül az udvarokból, a jóra való embereknél lel menedékre, s itt erőre kapva mondja el érveit. A Szónok szavai mennydörgésként rémítik a zsarnokot; a Poéták elmésségei lándzsák, melyek keresztüldöfik; a Történetírók súlyos stílusa hatalmas teherként nehezedik rá, s már-már azt mondanám, hogy a tinta, amellyel írnak, valójában a zsarnok ereiből erővel lecsapott vér.”²⁶⁸

²⁶⁶ „Hora questo trumvirato è tanto da tiranni temuto, che chiudono le accademie.” Uo., 139.

²⁶⁷ Francia vonatkozásban az alapmű: Frances A. YATES, *The French Academies of the Sixteenth Century*, London, 1947.; A kérdés újabb, nemzetközi (bár elsősorban itáliai érdekességű) szakirodalmának összefoglalása, az akadémiák államosításának a 16. század utolsó és a 17. század első felében kibontakozó folyamatának értékelése: KLANICZAY T., 1993, 19, skk. Szakirodalmi áttekintéséből kimaradt, a kérdést az értelmiség léttechnikáinak szempontjából vizsgáló fontos kismonográfia: Gino BENZONI, *Gli affanni della cultura. Intellettuati e potere nell' Italia della controriforma*, Milano, 1976.

²⁶⁸ „...per dir il vero, gran flagello è la lingua, e più la penna d' un autorevole scrittore è contro la fama de' Principi. La libertà d' un letterato severamente giudica, e precisamente pronuncia delle azioni de' grandi. La verità, che per le corti vien da Luciano rappresentata per suggitiva, e piagata, ricovra nel seno de' valent' huomini, e quivi rinvigorita dice le sue ragioni. Le parole d' Oratore sono tuoni all' animo del tiranno; le acutezze de' Poeti sono lanciae, che lo trafiggono; la gravità degli Storici è peso che l' opprime, e sto per dire, che l' inchiostro, con cui si scrive, è sangue, che dalle vene di lui, con violenza distilla.” MASCARDI, 1660 (disc. VIII), 137.

Az invektívával való fenyegetőzés szakállas toposz²⁶⁹ – ám a 17. század elején megváltozik a kontextus, amelyben elhangzik. Az értelmiség diskurzusának jelentősége egyenes arányban megnőtt azzal, ahogy az akadémia körülvevő olvasóközönség, a *gazzetták* híreit, a kortörténetírás leleplezéseit mohón leső „második nyilvánosság” köre tágult. Az írók egy része mintegy varázsütésre „felismeri” (vagy kénytelen felismerni), hogy a tudatlan nép, az államrezonról fecsegő mesteremberek és halárusok hada nagyon is racionálisan okoskodik; a *plebs* fizetőképes keresletet, de ha nem, legalább jó hivatkozási alapot jelent saját tevékenységük igazolására. Azonnal ajánlkoznak is a frissen felfedezett (vagy inkább létrehozott) „közvélemény” hangjának megszólaltatására. A korlátlan uralkodói hatalmat a hírnév bírósága, a Ráció alapján mérlegelő Fama ítélőszéke elé citálják, és lelkiismeretüktől s olthatatlan igazságszeretetüktől vezérelve vállalják a „közvetítés” kockázatos feladatát.²⁷⁰ Joggal beszélhetünk új nyilvánosságmodell születéséről körülbelül a harmincéves háború derekán; s ami különösen érdekes: az *elméleti* megfogalmazás nem a tömegekhez forduló propagandának sokkal fejlettebb *gyakorlatát* felmutató protestáns területekről érkezik, hanem a hadszíntértől távol, a katolicizmus fellegvárában, VIII. Orbán védőszárnyai alatt születik meg. Mascardi jelentőségét ebben a tekintetben nem lehet eléggé hangsúlyozni. A kiugrott

²⁶⁹ KLANICZAY T., „A nagy személyiségek...”, id. kiad., 57.

²⁷⁰ Traiano Boccacalini gondolatmenetét idézzük szemléltető példaként. Egyik nagy-sikerű értekezésének előszavában jegyzi meg: akik okosan tanulmányozzák a históriát, sok kormányzásra alkalmas szabályt hüvelykezhetnek ki belőle. „...nem csoda, hogy az államügyeket tárgyaló legjelesebb írók annyira gyűlöletessé váltak a hatalomgyakorlók szénében: mert amennyire szívesen hallgatják a fejedelmek a nekik címzett dicséretet (még akkor is, ha az egy arcátlan hízog szájából hangzik el, vagy tolla alól folyik), annyira nem állhatják a tetteiket érő kritikát”. („... non è meraviglia, se i migliori scrittori delle cose di Stato grandemente odiosi si sono resi a quei che regnano: perciocché così, come i Principi volentieri prestano orecchie alle lodi che vengono date loro, ancorché eschino dalla penna o dalla bocca d’ uno sfacciato adulatore, così ancora dalli medesimi in somma abbominatione sono havute le censure fatte sopra le cose loro.”) Traiano BOCCALINI, *Pietra di paragone politico*, Cosmopoli, 1664, szltan.

jezsuita a pápa beiktatására készült dicsőítő iratát szerénykedő toposszal vezeti be: „...néhány gondolatom egy olyan férfiú ére-nyeiről, aki méltó a capitoliumi diadalmenetre (...) Mivel az egye-ditől haladok az általános felé, inkább egy ideált ábrázolok, mint dicsőítést írok”.²⁷¹

Az értekezés fiktív kerete a pápai diadalmenet útvonala men-tén elhelyezkedő allegorikus szobrok jelentésének magyarázata. A Fama-figura bemutatása a hagyományos hírnév- és dicsőség-elképzelések valóságos tetemrehívása; körülményes ismertetés helyett érdemes hosszabban idézni az új modell körvonalait rend-kívül világosan kirajzoló viviszekció szövegét:

„Az uralkodók fölötte állnak a törvény szabályozó erejének. Azért, hogy féken lehessen tartani őket, az Isten két hóhért ren-delt melléjük, akik folyton kínozzák őket, ha nem kötelességük szerint járnak el dolgaikban: a Lelkiismeretet és a Hírt. A hír kegyetlen ostromozója a hatalmasoknak: mindent lát, mindent hall, és ami a legfontosabb, mindent visszamond. A fejedelemség fé-nye világot vet a homályban elkövetett gáztettekre; s nem léte-zik olyan mélyre rejtett titok, amit a hír kíváncsisága ne találna meg, s a szóbeszéd ne leplezne le. (...) Azok, akik másokon ural-kodnak, a szolgaságnak arra a nemére ítéltettek, hogy *tetteikkel el kell számolniuk a nép előtt*, a távol élők előtt és azok előtt, akik ezután születnek majd. A kiemelkedő szerencsét mindig nyomon követi a hír, amely megfigyeli és mérlegre teszi az uralkodó ter-mészetét; ha kihirdeti ítéletét, örök és visszavonhatatlan gyalá-zattal sújtja áldozatát. Aki epikureista életet él, hiába fedi el ar-cát sztoikus maszkkal, s igyekszik színlelni, hogy nem törődik az aljanép fecsegésével. A lelkiismeret jó tanulságot tesz az ártat-lanságról Isten előtt, aki érti a szív nyelvét; de ahhoz, hogy a világ előtt igazolja magát valaki, szüksége van a hír jóváhagyó beleegyezésére. Mert nem olyan éles az emberi tekintet, hogy a zavaros cselekedetek piszkában felfedezhetné a tiszta szándék

²⁷¹ „...certe mie considerationi delle virtù dicevoli ad un Signore che sia degno delle Pompe del Campidoglio (...) Trapassando io dunque dal particular all' universale fermo anzi una idea, che un Panegirico.” „Le Pompe del Campidoglio per la Santità di Nostro Signore Urbano VIII quando pigliò il possesso”, in: MASCARDI, 1660, 209.

drágakövet, amelyhez talizmánként ragaszkodnak a hír megvetői.”²⁷²

A toposzok sora új koncepciót vázol: a *racion di stato* technikaival kormányzó Fejedelem nemcsak a távolélőknek és az utókornak, hanem az érvényes nyilvánosság köréből eladdig kitagadott *plebs*nek, a *vulgus*nak is számadással tartozik tetteiről. Sokatmondó gesztus, hogy Orbán pápa a római Sapienza egyetlen retorikatanszékével jutalmazta azt a Mascardit, aki a Szent Péter trónusához vezető úton – némi blaszfémiával – nem az égi sugallatnak, hanem a Fáma hajtóerejének tulajdonította a legnagyobb jelentőséget: „A római nép emlékeztetni kívánta Orbánt, hogy az egyházi hatalom csúcsára a Fáma szárnyán emelkedett fel.”²⁷³

A pápai állam elnyomó politikai klímájának, a civil társadalom viszonylagos fejletlenségének és annak a ténynek, hogy Mascardi patrónusai (ha hihetünk a libertinus kritikának) nem

²⁷² „I Principi (...) superiori alla forza correttiva della legge; per tenergli dunque in freno, ha Iddio voluto, che due carnefici non lascino di tormentargli, quando non operano conforme al dovere; la Coscienza e la Fama. Atroce flagello de' grandi è la fama; tutto vede, tutto ode, e quel che più rileva, tutto ridice. La luce del Principato fa che sien chiare le sceleratezze commesse al buio; né v' ha segreto così celato, che la curiosità della fama non trovi, la garrulità non riveli. (...) Coloro che sono Signori degli altri, soggiacciono a questa sorte di servitù, che delle proprie attioni debbono far conto rigoroso alla plebe, a i lontani, ed a i posterì. La gran fortuna è sempre accompagnata dalla fama, che osserva, e bilancia la malvagità del Principe, e pronuntiando la sua sentenza, forma un eterno, ed irrevocabile decreto di vituperio; né giova il coprirsi il volto d' un maschera Stoica, mostrando animo non curante de' cicalecci del vulgo, a chi mena la vita Epicurea. La coscienza è buono testimonio dell' innocenza con Dio ch' intende il linguaggio del cuore: ma per giustificarsi col mondo, è necessario l' approvation della fama: perchè non è l' humano sguardo sí penetrevole, che fra le immondezze dell' attione contaminata, ravvisi la gemma della pura intentione, a cui ricorrono coloro che dispregian la fama.” Uo., 236–237.

²⁷³ „Intese il popolo romano di ricordar ad Urbano che alla sommità dell' Imperio Ecclesiastico l' havevan sollevato le penne della fama.” Uo., 237. (Természetesen nem a vergiliusi látomás madártestű szörnyalakjának tollairól, hanem a hírnévgazda írók pennáiról van szó.) Mascardi pályájáról, irodalmi és történetrói gondolkodásáról informatív összefoglalás, gazdag irodalommal: Eraldo BELLINI, *Agostino Mascardi fra „Ars poetica” e „Ars historica”*, in: „Studi secenteschi”, XXXII (1991), 65–136.

hittek saját isteni küldetésükben, ugyanakkor nagy szerepe volt abban, hogy szerzőnk nem keverte össze az írók kreációját valamiféle öntörvényű, önálló léttel bíró megfellebbezhetetlen felsőbb hatósággal. Mélységes ismeretelméleti szkepszisből táplálkozó eszmefuttatásai az információ manipulálásáról, a közönség befolyásolhatóságáról, az értelmiségi hiú hírnévvadászatáról ma modernebbnek hatnak, mint némelyik felvilágosult utódjának optimista hivatkozásai a közvélemény „objektív” fórumára.

„A legédesebb melódia, amit csak az ember hallhat – még a bölcs számára is – a dicséret: ezért azok is hön óhajtják, akik egyáltalán nem érdemlik meg. És jöllehet, a nép hangjából kevés szűrődik el egy kiművelt lélekig, mindazonáltal a néptől is elfogadja a dicséretet. (...) A hízelgés mindig rászolgál a jóra való emberek megvetésére, mert sosem követi az igazságot (...) igaz, olybá tűnhetett, hogy az értelem sugara képes felfedni a csalást, és a tettett erény sima képe mögött leleplezni a bűn undok ábrázatát, ám a hízelgés művészete segítségére sietett a Rossznak, s így az hajtotta uralma alá az értelmet, s erősebb mérgével megelőzte és csökkentette a gyógyír hatását (...) az effajta romlottsággal megzavart világ olykor nem tudta megkülönböztetni az aranyat az ólomtól.”²⁷⁴

Ha valaki igazán tudta az okát, hogy miért nem, akkor az maga Agostino Mascardi volt, a revolverező publicisztika jeles alakja, aki az elsők között ismerte fel, hogy a csupán beharangozott dolgozatokért olykor jobb pénzt lehet zsebre tenni, mint a nagy fáradsággal megalkotott valódi művekért. (Egy ízben elhíresztelte magáról, hogy folytatni készül Guicciardini Itália-történetét

²⁷⁴ „La più soave melodia, che giunga a gli orecchi (...) anche de' saggi è la lode, perciò ardentemente la bramano coloro ancora, che non la meritano: e come che dalle voci del vulgo poco vaglia ad un animo ben composto, ad ogni modo anche dal vulgo si riceve in grado la lode (...) in che consiste la gloria. (...) L' adulatione è sempre degna dell' odio de' buoni, perché non mai s' accompagna col vero (...) pareva nondimeno, che 'l lume della ragione potesse disasconder l' inganno, e sotto il liscio d' una simulata virtù, scoprir il disaggio del vizio; ma l' arte de' lusinghieri diè compenso al male che le (sc. alla ragione) sovrasta, e con più potente veleno prevenne, e rintuzzò la forza della medicina (...) da tale perversità confuso il mondo non seppe talhora discernere l' oro dal piombo.” MASCARDI, „Le pompe del Campidoglio...”, id. kiad., 238–239.

– ettől kezdve csak a szeretetcsomagok érkezését kellett nyugtáznia, amelyekhez a félsziget hatalmasságai saját tetteik megörökítését illető részletes útmutatást mellékeltek. Az *opus magnum* – mondanunk sem kell – soha nem íródott meg.)²⁷⁵

A finom ízlésű historikus persze úgy képzelte, a *plebs* véleményét csakis a magafajta szakértő artikulálhatja. Így aztán alaposan meglepődött rajta, mikor a harmincéves háború úgynevezett „svéd szakaszának” nyitányaként Gusztáv Adolf fizetett és önkéntes propagandistái a röplapok és relációk mellett tendenciózus jelenkor-történelmi munkák tucatjaival árasztották el Európát. Nem is fukarkodott a keserű kommentárral:

„Manapság, midőn Svédország királya prédálva pusztítja végig Germániát, az írók egész hadserege szökkent talpra, amely telehinti árkusaival a világot és megdolgoztatja a nyomdászokat is. Szerencsétlen sors jutott részül ennek a nemes, de egyszerűmindent hálátlan mesterségnek, amelyet manapság tucatmunkának tartanak, amelyet egyként művelhet tudós és tudatlan. Súlyos igazságtalansága ez századunknak...”²⁷⁶

Mascardi felháborodása több mint indokolt, hiszen a botcsinálta történetírók tömegtermelése súlyos veszélybe sodorta nemcsak az ő, hanem általában az értelmiségi frissen posztulált (és jól jövedelmező) kiváltságos szerepkörét. Am hamarosan már más szelek fújtak Itáliában is, mint azt az *ars historica* eruditus szerzője valaha álmodni merté volna. A westfáliai béke évében robban ki az első olyan „sajtvita”, amelyet máig még számtalan hasonló követ majd: a két híres-hírhedt médiamatador, Birago Avogaro és Vittorio Siri, a *Mercurio Veridico*, illetve a *Mercurio ovvero historia de' correnti tempi* című periodikák kompilátor szerkesztői gyűlölettől fröcsögő röpirataikban egymás lorkán

²⁷⁵ BERTELLI, 1973, 175–176.

²⁷⁶ „Oggi che 'l Re di Svezia scorre depredando la Germania, un intero popolo di Scrittori si vede surto, che riempie il Mondo di fogli e sollecita alla fatica gli stampatori. Infelice condizione di così nobile insieme e malagevole mestiere, oggi riputata faccenda dozzinale e comune all' ignorante non meno che al dotto. Grande ingiuria del nostro secolo...” Mascarditól idézi Raimondo MONTECUCOLI, „Della guerra col Turco in Ungheria”, in: *Le opere di R. M.*, edizione critica, a cura di Raimondo Luraghi, II, Roma, 1988, 258.

fenik a kést, s a szublimis vita tárgya csak látszólag a szakmai presztízs, a történetírói hitel. A valódi tét: melyikük tudja kedvezőbb áron és nagyobb példányszámban eladni „független” szakértői tevékenységének végtermékét.²⁷⁷

Az elméleti igénytelenség azonban korántsem volt általános jellemző a *storia contemporanea* művelőire. Fellapozva aktuális hírekkel sietősen megtöltött könyveiket, sokszor meglepően mély megfigyelésekre bukkanunk bennük a közvélemény szerepével, a nyilvánosság szerkezetével kapcsolatban. Mascardi hatása – talán akarata ellenére is – óriási volt századában.²⁷⁸ Az általa közvetített, legigényesebben Francesco Patrizi által kidolgozott módszertani szkepszis nemcsak a lelkiismeretlen bulvártörténetírás művelői számára szolgált legitimációs forrásként, hanem a politikai nyilvánosság új modellje felé utat törő gondolkodók számára is kiindulópontot jelentett. Mascardi közértheztőségre törekvő stílusa, a szkepszisből adódó radikális következtetések elvetése lehetővé tette egy új, a klasszikus humanizmus értékeit legalább részben átmenteni kívánó álláspont kialakítását. Ennek megformálói közül kiemelkedik Gregorio Leti, aki egy személyben egyesítette a protestáló libertinus, a revolverező újságíró és az elméleti igényességgel fellépő ideológus vonásait. A milánói publicista, a század botrányhőse jól ismert a szakirodalomban, Franco Barcia,²⁷⁹ Sabrina Seidler,²⁸⁰ Sergio Bertelli,²⁸¹

²⁷⁷ Avogaro (más névváltozatban Avogadro) publicisztikai tevékenységéről l. Valerio CASTRONOVO szócikkét, in: *Dizionario biografico degli italiani*, X, Roma, 1968, 620–623.

²⁷⁸ A velencei történetírásra gyakorolt befolyásáról ékesen tanúskodnak Vittorio Siri idézett Mercuriójának elméleti érdekességű eszmefuttatásai vagy Giovanni SAGREDO nagy hatású török történetjének előszava (*Memorie storiche de Monarchi Ottomani*, Bologna, 1674, „Lettore”, szulan.). Vele kezdődik a velencei Ismeretlenek Akadémiájának reprezentatív katalógusa is: *Le glorie de gli Incogniti o vero gli huomini illustri dell' Accademia de' Signori Incogniti di Venetia*, Venetia, 1647, 2–5.

²⁷⁹ Franco BARCIA, *Un politico dell' età barocca: Gregorio Leti*, Milano, 1983; uő, *Gregorio Leti. Informatore politico dei principi italiani*, Milano, 1987.

²⁸⁰ Sabrina SEIDLER, *Il teatro del mondo. Diplomatiscche un journalistische Relationen vom römischen Hof aus dem 17. Jahrhundert*, Frankfurt am Main, 1996, 123–136.

²⁸¹ BERTELLI, 1973, 182–185.

Giorgio Spini²⁸² írásai bőven tárgyalják hosszú és kalandos életét, vallásváltóztatásait, a modern publicisztika felé tett kezdeményezéseinek jelentőségét. (Korántsem véletlen, hogy az örök rebellis, Aretino kései utóda végül éppen Hollandiában, a „grande arche des fugitifs”-ben talált menedéket élete végén.) Nem térnek ki azonban arra, hogy a korabeli római egyház és a világi hatalmasságok romlott erkölcsű hatalmi gyakorlatát pamfletek sorozatával leleplező „tollkalandor”, Leti saját szellemi magatartásformájának igazolását egy új közvélemény-modellben kereste és találta meg, s *Opinio*-teóriáját teoretikus formában is kifejtette *Dialoghi politici* című, Genfben, 1666-ban megjelent munkájában.²⁸³ Ez a dialógussorozat (amely a fikció szerint egy köztársaság követe és egy fejedelem minisztere között zajlik) csupán a felszínen folytatója a pasquinaták itáliai tradíciójának. Mélyebb struktúrája, gondolatformái és érvrendszere Erasmus műveivel rokonítják a dialógust.²⁸⁴

Elég a terjedelmes munka közvéleménnyel kapcsolatos három alapgondolatára utalnunk. A bevezető dialógusban (amely még a Szerző és az Olvasó között játszódik) Leti az írók politikai szerepének fontosságáról elmélkedik. Elutasítja az érthetetlen, eruditus nyelvhasználatot, amely csak az „akadémikusok” szűk köre számára érthető, s hangsúlyozza, hogy a hatalom birtokosai is csupán az írók népszerűségét növelik, ha megpróbálják korlátozni az „igazságról” tudósító műveik terjesztését. Ami saját írásaimat illeti, mondja, „nem sokat törődöm vele (ti. hogy mennyi ellenségem van), mert a legnemesebb, legkifinomultabb, legderekbább és legnagyobbkűbb emberek mind a barátaim, sőt

²⁸² SPINI, 1983, 261–284.

²⁸³ LETI, 1666; a kétkötetes munka második kötetén római kiadó (a valóban nyomdászként működő Francesco Moneta) szerepel, de tekintettel az erősen egyházellenes tartalomra, lehetséges, hogy hamis címlapot nyomtak a genfi kiadványra.

²⁸⁴ Az itt következő eszmefuttatás mindössze gondolatkísérlet: Erasmus itáliai hatása kevésbé feltárt terület. A kérdéssel foglalkozó egyetlen monografikus feldolgozás (Silvana SEIDEL MENCINI, *Erasmus in Italia: 1520–1580*, Torino, 1987) hiányairól, a kutatás lehetséges további irányáról I. Amedeo QUONDAM, „Introduzione”, in: Stefano GUAZZO, *La civil conversazione*, I, Modena, 1993, XLI–XLIII. Erasmus politikai gondolkodásáról: Sire Attila NULLI, *Erasmus e il Rinascimento* Milano, 1955, 235–284; Eberhard von KÖRBER, *Die Staatslehre des Erasmus von Rotterdam*, Berlin, 1967.

mindazok a védelmezőim, akik szeretik az igazságot (...) Azt hiszem (s büszke is vagyok rá), hogy meg tudom különböztetni a jó embereket a rosszaktól.”²⁸⁵ A magafajta író tehát jó és rossz tudója, akit a világi hatalmasságoknak tiszteletben kell tartaniuk. Úgy tűnik, igaza van Giorgio Spininek, aki azt emelte ki, hogy „Leti megértette: az udvari író kora leáldozóban van, s feltűnt a láthatáron a közvélemény kedvét kereső író típus”, aki már nem valamely fejedelem, hanem „Őfelsége, az Olvasó” érdekeit szem előtt tartva forgatja a pennát.²⁸⁶ Csak abban nincs igaza, hogy a milánói grafomán kritikátlanul alkalmazkodott volna az újonnan formálódott, fecsegő és felületes olvasóközönség elvárásaihoz. Ellenkezőleg, Leti valódi elhivatottságot érzett olvasói felvilágosítására, nevelésére, azaz ugyanúgy tisztában volt saját felelősségével, mint a Fejedelem jellemét formálni szándékozó Erasmus.

Az első könyv negyedik dialógusának témája: „S’ è ben che i Principi e Repubbliche permettino ad ogn’ uno la libertà di parlare di cose di Politica e di Materie di Stato”?²⁸⁷ A Miniszter szerint az újságok és a híreikről fecsegő nép veszélyesek az alattvalói engedelmességre nézve, ezért be kellene tiltani a sajtót. El kellene érni, hogy „az emberek tanuljanak meg hallgatni és nem beszélni”.²⁸⁸ A Követ ellenkezik: „ha korábban a hallgatás tette zsarnokká a fejedelmeket, manapság a fecsegésnek köszönhető, hogy a zsarnokokból fejedelmek válnak”. A nyilvánosság szerepe pozitív, hiszen rettegésben tartja az uralkodókat, visszariasztja őket a gáztettektől, kontrollálja cselekedeteiket. Az újságok megjelenésének két oka volt. Az első a fejedelmek ambíciója, akik szerették volna, ha nevük mindenütt ismertté válik, a második az emberek kíváncsisága. „Miután felbukkantak az újságok, felébredt a népekben is a kíváncsiság, olyannyira, hogy vannak, akik egész napokat veszlegetnek el a gazzeták olvasására és az olvasottak megrostálására.” Az eredetileg csupán a nép infor-

²⁸⁵ „...poco mi curo, perché i mei più nobili, i più civili, i più virtuosi, et i più galant’ huomini son miei amici, anzi quelli che amano il più la verità, sono i miei protettori.” Dialogo tra l’ Autore e Lettore (sztlan).

²⁸⁶ SPINI, 1983, 274–275.

²⁸⁷ LETI, 1666, I, 241–340.

²⁸⁸ „...s’ imparino i popoli a tacere, e non parlare”. LETI, I, 1666, 251.

málásának szándékával kibocsátott sajtótermékeket „az emberek igaz, hogy úgy olvassák, amint írva vannak, de úgy értelmezik őket, ahogy kedvük tartja.” A Követ szerint a baj már megtörtént, az újságok gyanakvóvá és ravasszá tették az embereket; a fejedelem pedig „ahelyett, hogy hadjáratra indulna katonái élén, a szobájában ül a róla készült portrék előtt, és megelegszik annyi derekassággal, amennyit az újságok írnak róla”.²⁸⁹

A Miniszter egy másik eredetmondát fűz a sajtó keletkezéséhez. Szerinte a kíváncsiság volt előbb, azt kellett az államhatalomnak koordinálnia: „Tudva levő, hogy mielőtt megjelentek volna a gazetták, a világban és a világgal együtt született kíváncsiság nem hagyta nyugodni a népek lelkét (...) A maga módján mindenki újságot írt, és jártában-keltében mindenféle dologról informálódott.”²⁹⁰ A közvélemény tehát „eredendő bűn”, nem lehet cenzúrával elfojtani.

Eddig a bevezetőben vázolt gondolatmenet nyomán járunk – ám a dialógus ezen a ponton különös fordulatot vesz. A Követ utal rá, hogy a nép hallgatása sokszor veszélyesebb a gazetták lármájánál („...a hallgató szájak súlyosabban sértik a Fejedelmeket, mint a fecsegők”). A Miniszter ezt elismeri: „Magam is úgy vélem, lévén hogy az árulók általában a titkosság szabályát tisztelik. Sosem beszélnek, s ha mégis, akkor is keveset; azt a keveset viszont annak dicséretére irányozzák, akit sérteni akarnak.”²⁹¹ Más szóval: nemcsak az uralkodók, hanem immár min-

²⁸⁹ „Dunque se il tacere de' Popoli faceva prima de' Prencipi Tiranni, hora il parlare fa de' Tiranni Prencipi (...) dopo introdotta questi, si svegliò la curiosità ne' Popoli, a tal segno, che alcuni perdono le giornate, e le settimane intere per legger Gazette, e per crivellar quello che leggono (...) Vero è che i Popoli la leggono come sono scritte, ma l' interpretano, come loro piace (...) in luogo di marciare alla Campagna in testa de' suoi Soldati, se ne sta nel Gabinetto in faccia de' suoi Ritratti, contentandosi di quel valore, che sta scritto nelle Gazette”. LETI, I, 1666, 250–261 *passim*.

²⁹⁰ „...è da sapere, che inanzi che venissero le Gazette, la curiosità che nacque nel Mondo, con il Mondo, turbava lo spirito di tutti i Popoli. (...) ogni uno formava Gazette a suo modo, e girava di quà e di là, informandosi di questo, e di quello.” LETI, I, 1666, 262.

²⁹¹ „...le bocche che taceno, offendono più i Prencipi di quelle che parlano (...) Lo credo, perché i Traditori per l' ordinario, hanno per massima la segretezza. Loro non parlano mai, e se parlano, parlano poco, e quel poco sempre indirizzato in lode di quello che credono offendere.” SPINI, I, 278.

denkori ellenzékük is kivitte a politika csatamezejére a szimuláció és disszimuláció addig csak az Udvarban használatos technikáit. Hogyan harcolhat ellenük az uralkodó? A köztársaság Követének válasza logikus: beszéltetni kell a népet, mert a szólás-szabadság végső soron a kormányzat érdekeit szolgálja.

„Ezerszer jobb, ha a fejedelmek mindenkit szabadon hagynak beszélni, hogy azután intézkedéseiket a közvélemény szavára hivatkozva tehesék meg. (...) A Fejedelemnek fel kellene hatalmaznia egyes kiváltságos alattvalóit, akik természetes ösztönüktől hajtva járnak a közttereket és a kormány ellen beszélnének, illetve a Fejedelem igazságosságát kritizálnák.”²⁹²

Ezt az eljárást minden kormányformában lehet alkalmazni, a köztársaságokban mégis célravezetőbb és kevésbé veszélyes, mint a monarchiákban. Leti a velencei vezetők bölcsességét dicséri, akik, mint írja: „nagyon nagy körültekintéssel járnak el az államügyekben (...) nem hanyagolják el, hogy tanult, jó beszédű és a világban forgott embereket alkalmazzanak, akik révén halhatatlanná teszik köztársaságukat”. A közügyekről való beszéd végső soron nevelődési folyamat, a nép ennek segítségével lesz „virtuoso”, márpedig, fejtegeti a Követ, „a köztársaságoknak tapasztalt és nem buta emberekre van szükségük, mert többnyire nem a fegyverek, hanem az erények őrzik meg őket”.²⁹³ A dialógus a velencei arisztokratikus kormányforma dicséretével és az egyház politikai szerepe elleni invektívával zárul:

„Módfelett veszélyesnek tűnnek nekem az olyan prédikátorok felszínesei, akik mostanság az erkölcs hirdetésére való szószejből politikai fórumot akarnak csinálni, sőt magát a prédikációt politikává alakítják. (...) Nagyon is szükséges, hogy a

²⁹² „Mille volte sarebbe meglio, che i Principi lasciassero la libertà di parlare ad ogni uno, per poter dalle parole di quello e di questo pigliar le loro misure. (...) Un Principe dovrebbe canonizzar certi Sudditi particolari, che mossi da un istinto naturale, girano le Piazze discorrendo contro il governo, e contro la giustitia del Principe.” LETI, 1666, I, 277–278.

²⁹³ „...vanno molto oculatamente nelle materie di Stato (...) non sdegnano d' haver l'uomini dotti, di buon discorso, et universali, mediante i quali questa Republica s' è resa immortale (...) Le Republiche hanno bisogno d' l'uomini esperti, non di sciocchi, perché la virtù, non l' armi per lo più le custodiscono.” LETI, I, 1666, 309–310, 320.

fejedelmek és a köztársaságok vezetői rendkívüli figyelmet fordítsanak a prédikátorok szavaira, mert ha azok híjával vannak is a diszkréciónak, a fejedelem nem szűkölködhet a politikában.”²⁹⁴

Úgy tűnik tehát, mintha a sajátos érvelés valóban visszakanyarodna Erasmus gondolataihoz, a különbség mindössze annyi, hogy Leti a közönséggel, az „Emberekkel” helyettesíti be az *Institutio Princeps*-ét, miközben a magafajta íróknak, az értelmiségiek közösségének ugyanolyan felelős szerepet juttat a nép virtusra nevelésében, mint a rotterdami humanista magának (és az általa reprezentált *respublica literariának*) a leendő császár művelésében. Látszólag marad egy zavaró momentum: nevezetesen az, hogy míg Erasmus látomásában a *populus* jó véleménye valóban létezik és az uralkodó által felmutatott valódi erényekre (*virtutes*) alapozható, addig Leti szerint a „virtù” csakis az állam megőrzését jelenti, s mivel az állam fennmaradásának záloga nem a fejedelmi erény, hanem a fejedelem (vagy a republikánus magisztrátus) reputációja, ezért a közvéleményt meg kell konstruálni. Az erasmusi optimizmus helyét Letinél mintha Guicciardini realista pesszimizmusa foglalná el, de ismét többszörösen aláhúzzuk, hogy az argumentáció szerkezete és az egyik tartalmi elem (az értelmiségi felelős pozíciójának hangsúlyozása) közös. Erasmus és Leti egyaránt tudnak valamit, ismerik az „igazságot”, s még ha „igazságaik” különböznek is, azokat ugyanolyan szenvedéllyel tárják olvasóik elé. Miközben a hatalommal is diskurzust folytatnak, tudják, hogy írói hitelük a hatalomtól való távolságtartástól függ. Gregorio Leti újdonsága nem a közvélemény szerepét illető rafinált tanácsaiban keresendő (hasonló maximákat találtunk a kor többi kiemelkedő írójánál, Pierre Matthieu-től Lodovico Zuccolóiig és Virgilio Malvezziig, s láttuk, hogy Erasmus maga sem vetette meg a manipulációt), hanem

²⁹⁴ „Pericolose mi paiono oltre modo le parole superflue d’ alcuni Predicatori, che vogliono in questi tempi far de’ Pulpiti morali Troni di Politica, anzi politica della Predica. (...) è ben ncessarissimo, che i Prencipi, e Capi di Republica invigilino molto alle parole de’ Predicatori, perche se loro mancano nella discretione, non bisogna, che il Prencipe manchi nella Politica.” LETI, I, 1666, 327–329.

abban, hogy leszámolt a *Cortegiano* ábrándjával, a fejedelmek és tanácsosaik titkos diskurzusát kivitte az utcára és a köztterekre.

Ez a gesztus azonban némileg más fényben tünteti fel magát a pesszimista gondolatmenetet is. Az a tény, hogy Leti a közvélemény manipulálható voltáról szóló titkos eljárásokat széles nyilvánosság elé tárja, arra enged következtetni, hogy saját maximumának érvényében („az emberi természet romlott”)²⁹⁵ maga is szeretett volna kételkedni, maga is reménykedett egy olyan publikum létében vagy felnevelhetőségében, amely a titkos praktikák ismeretében képes lesz majd szabadságának érvényt szerezni, szembeszállni a zsarnokság új formájával, a manipulált vélemények tiranniájával. Legalábbis erre utal a harmadik – s egyszerűsre utolsó – gondolat, amelyet szeretnénk kiemelni a *Dialoghi politici*ből. Az előző fejezetekben bemutattuk a „politika” jelentésváltását, a humanista használati mód eszközszerűvé válását. A magasztos eszmény, amelynek jegyében Erasmus Károly herceg felkészítést végezte az uralkodásra, egyszerű *instrumentum regni*v lett: az uralkodók a közjóra, a „Politikára” hivatkozva érvényesítik nyers hatalmi érdekeiket. Gregorio Leti második könyvének első dialógusában („Ahol arról a zsarnokság létezéséről van szó, s arról, hogy a mostani fejedelmek miért nem zsarnokok”)²⁹⁶ indulatos vádbeszédben leplezi le a csalást – korábban már idéztük az invektívát, nem árt azonban felidézni szövegkörnyezetét sem.

A párbeszéd a jelen idők ironikus dicséretével indul (a járványok manapság kevésbé pusztítóak, mint egykor, a fejedelmek jók – persze már amennyire jók lehetnek, az általános emberi romlottság létállapotában). Az uralkodóknak egyébként sincs könnyű dolguk: ha az alattvalókat csak a törvény szigora tartja vissza a lopástól, gyilkosságtól, paráznaságtól, milyen nehéz egy fejedelemnek megtartóztatnia magát, akinek mindent szabad és nem kötik a törvények? Ráadásul a történetírók torzításai miatt azt sem lehet tudni, voltak-e valaha is jó fejedelmek. („Az írók bizony olyan tekintéllyel élnek, amely egy isten hatalmát illetné

²⁹⁵ „...la natura dell' Uomo è corrotta”. LETI, II, 1666, 18–19.

²⁹⁶ „Dove si tratta dell' esser della Titannia, e perché i Principi del presente non sono Tiranni”. LETI, II, 1666, 3.

meg” – sopánkodik kaján vigyorral az Európa-szerte rettegett publicista.) A morális kategorizálásnak egyébként sincsen sok értelme, hiszen az uralkodót egyedül uralkodói képessége minősítheti („egy fejedelem, aki jól tud kormányozni, nem lehet más, mint jó, amint egy nép is akkor lesz igazi nép, ha tud engedelmeskedni”);²⁹⁷ a néppel és az uralkodóval egyetlen jót lehet tenni: megismertetni velük a zsarnokok életét, hogy értékelni tudják a kevés jót, amiben részük van. A köztársaság követe érdekes elmélkedésbe kezd:

„Azt hiszem, sok nép szenved ma jobban, mint valaha a zsarnokságtól és a zsarnokoktól, de más szín és jelmez alatt. Az, ami korábban a zsarnokság jelmezét öltötte magára, ma a politika köntösében jelentkezik. Megváltoztak a nevek, felcserélődtek a dolgok elnevezései. Tévedtek a zsarnokok abban, hogy zsarnokságnak nevezték azt, amit a mi uralkodóink politikának hívnak...”

A Miniszter kommentárja pontosítja és konkretizálja a tételt; az egyénileg felelős fejedelem helyett a modern értelemben vett politika *mechanizmusára* mutatva rá:

„Manapság a magánszemélyek tömege, a tanácsok mennyisége és a tanácsosok nagy száma szinte saját alattvalóik foglyává teszi a fejedelmeket, ezért azt mondhatnánk, hogy inkább a zsarnokság áldozatai, mint zsarnokok. S lévén hogy zsarnok névvel azt szokták illetni, aki az igazságosság és a kötelesség határain átlépve parancsol, ezért az udvarokba beférkőzött, a fejedelmeket irányító államminiszterek, abbéli félelmükben, hogy az egész világ főzsarnokoknak nevezi majd őket, száműzték a zsarnokságot, s egyszersmind bevezették a politikát, lefoglalva saját maguk számára a »politikus« nevezetet. Nem a fejedelmeket kell tehát kárhoztatnunk, hanem a politikává lett zsarnokság politikusait, mivel a politikusok titokban zsarnokokká és a nyilvánosság előtt politikussá változtak.”²⁹⁸

²⁹⁷ „Un Principe che sa bene comandare, non può non esser buono, e così un Popolo sarà vero popolo, quando saprà ubbidire.” LETI, II, 1666, 44.

²⁹⁸ „Adesso l'abbondanza de' Privati, la quantità de' Consigli, il gran numero de' Consiglieri, rende quasi li Principi schiavi de' propri Sudditi, onde si può dire che sono più tiranneggiati, che Tiranni. E perche il nome di Tiranno si suol

Furcsa beszéd egy államminiszter – azaz a fővádott! – szájából. A Követ ironikusan induló, majd dühödtt szatírába forduló replikáját már ismerjük:

„Ó, az a szép, s többet mondok, az a gyönyörűség dolog, ami napjainkban a politika! Ha lemészárolják az ártatlanokat, a fejedelmek vagy miniszterei a kegyetlenséget úgy palástolják, hogy kijelentik: a Politika kívánja így...”

Es így tovább... „Sono mutati i nomi, cangiati li vocaboli delle cose” – lehetetlen, hogy ne gondoljunk a zsarnokságot ostorozó Erasmus gesztusára, aki széles közönség figyelmét hívta fel a Leti által ábrázolt folyamat kezdeteire, s nemcsak az *Institutio principis Christiani* lapjain, hanem egyik legnépszerűbb dialógusában, amely a *De rebus et vocabulis* címet viseli.²⁹⁹ Leti invektívája, még ha első látásra paradoxnak tűnik is, az erasmusi eszményeket pereli vissza. A szerző nem hagy kétséget afelől, hogy ismeri a nyilvános szféra játékszabályait, a politika színházának dramaturgiáját, de el is utasítja azt, egy új, még csak vágyott, de erasmusi gesztussal posztulált nyilvánosságmodell nevében. Ezzel messze túl is lép mesterén, Agostino Mascardin, hiszen az – annak ellenére, hogy teoretikusan körülírta az értelmiségi lehetséges pozícióját – még nem foglalt egyértelműen állást az újkeletű nyilvánosság mellett, az általa feltételezett publikum még mindössze potenciális, virtuális publikum, az író akkor fellebbező hozzá, ha a fejedelmekhez címzett bírálata nem talál meghallgatásra, vagy ha – horribile dictu – az „akadémia” mint a hatalom és értelmiségi környezetének kommunikációs tere veszít presztízséből.

Am aki szelet vet, vihart arat. A század utolsó harmadára beérett a szelíd lelkű akadémikusok munkájának gyümölcse. 1676-

dare a colui che comanda fuori l'ordine della giustizia e del dovere, i Ministri di Stato, che si sono introdotti nelle Corti per comandare i Principi, dubitando d'esser chiamati dall'Universo col titolo d'Arcitiranni, bandirono la Tirannia, con l'introdur nello stesso tempo la politica, riserbandosi loro il nome di Politici. Che però non bisogna dar la colpa a' Principi, ma a' Politici della Tirannia fatta politica, già che i Politici son divenuti Tiranni segreti, e Politici publici.” LETI, II, 1666, 70–71.

²⁹⁹ Magyar kiadása: Rotterdami ERASMUS, „A dolgokról és nevekről”, in: *Nyájas beszélgetések*, kiad. Komor Ilona és Trencsényi-Waldapfel Imre, Bp., 1967, 126–131.

ban már „sokszor még parasztokat is látni, akik a pamfleteket olvassák, vagy nagy figyelemmel hallgatják azok felolvasását”.³⁰⁰ S 1705-ben Casimir Freschot atya, Dalmácia történetének tudós bűvára egyenesen a provincializmus vádjaként veti Lipót császár minisztereinek szemére:

„Bécsben, úgy látszik, kevés gondot fordítanak arra, hogy erőteljes írásokat adjanak ki, azaz, hogy jótollú szerzőkkel ismeretessék Ő Császári Felsége ügyeinek igazságát. (...) Ha a világot jól tájékoztatjuk arról, miért van az egyik pártnak inkább igaza mint a másiknak, akkor erről a pártról még nagyobb megbecsüléssel beszélnek, és az érvek nyilvánvalósága nagyobb ellenszenvet kelt a másik iránt, amelyről azt hiszik, hogy nincs igaza. (...) Mindenesetre *a fejedelmek tartoznak a közönségnek az igazság bizonyításával és nyilvános levezetésével.*” (Kiemelés – B. S.)³⁰¹

Ez a hangvétel azonban már egy új korszak nyitánya. A 17. század első felére még az átmenet a jellemző. Összefoglalva az eddigieket, azt kell ismét aláhúznunk, hogy a korban több „érvényes” nyilvánosságmodell él, korántsem békésen, egymás mellett. Látszólag a *ragion di stato* gyakorlóinak a végtelékig korlátozott, csakis egyirányú kommunikációt megengedő reprezentív modellje áll szemben egyfajta plebejus nyilvánossággal, amely ösztönös kíváncsiságától hajtva próbál betekintést nyerni a hatalom titkos működésébe, az értelmiség pedig, pillanatnyi helyzetétől függően, hol ennek, hol annak ajánlja fel szolgálatait. Valójában a képlet ennél bonyolultabb. Az egyik modell ugyanis, mint láttuk, nem működik (s ha működne, azt ideális esetben is csak csendben, nyelv nélkül tenné), a másikról pedig nem bizonyítható, hogy létezik (s ha létezne is, nem tud magáról – megnyilvánulni, politikailag érvényes területre lépni csak az „írók” közvetítésével képes, amint tőlük értesül majd arról is, hogy „köz-

³⁰⁰ „...ipsos etiam rusticellos nonnunquam vel legere novellas, vel legitibus studiosae auscultare videas”. *Discursus de novellis* (1676). Pontosabb forrásmegjelölés nélkül idézi KŐPECZI, 1976, 107. (Az itt adott fordítást nem vettem át; nyilvánvaló, hogy a parasztok nem „novellákat”, hanem röpiratokat vagy újságokat olvasnak.)

³⁰¹ Casimir FRESCHOT, *Mémoires de la Cour de Vienne* (1705). Idézi: KŐPECZI, 1970, 7–8.

véleménynek” hívják, és „racionálisan” gondolkodik). Mindkét hatalmi pólus kizárólag akkor tudja artikulálni magát, s működőképpé válni, ha nyelvet kap, a szellemének megfelelő diskurzustípusban fogalmazódik meg. A nyelvi kódokról pedig a hatalom és kultúra harmonikus együttműködéséről szóló mítosz-kör összeomlása után ismét csak a „bukott” humanisták, a *letterati* közössége gondoskodik – mindkettő számára.

Az egyik diskurzustípus közvélemény-konceptiója (tágabb értelemben véve: nyilvánosságmodellje) a humanista irodalmi gyakorlat „titkos” technikáira épül, az alárendeltek indulataik, szenvedélyeik segítségével, ösztönalapon manipulálhatóknak tekinti. A klasszikus cicerói „politika” nyelvezetét egyre nyíltabban bevallva a manipuláció eszközeként, *instrumentum regni*-ként hasznosítja. A másik típus megpróbálja „visszacsempészni” a szó eredeti jelentését, az értelmes polgárok közösségét törvényesen és igazságosan kormányzó „politika” jelrendszerét – de ezt ugyancsak manipulatív szándékkal, a hatalom befolyásolására, de legalább állandó ellenőrzésére irányuló kísérlet jegyében teszi. Látni fogjuk, hogy sokszor ugyanaz a személy vált diskurzustípust, s képviseli hol az uralkodói szuverenitás, hol a politika színházában (vagy üzletében) kötelező racionális beszámoltatási kötelezettség álláspontját. Harmadik diskurzus – ekkor – nem létezik, illetve csak nyomokban bukkan fel. Gregorio Leti kísérlete a teoretikus allúziókkal operáló „dekonstruktív” újságírás, az önmagára ironikusan reflektáló publikus beszédmód megtévesztésére, bár magában hordozza a reményteljes „lázasadás” lehetőségét, egyelőre elszigetelt marad (még magának Letinek munkásságán belül is).

A reprezentáció és a propaganda műfajainak, kommunikációs csatornáinak vizsgálata során ezért ebből a „pesszimista” perspektívából indulunk ki, a korban bevett és általánosan elfogadott szempontrendszert kívánjuk érvényesíteni.

4. A szűz História

A politikai hatalom birtokosainak vágyálmait jól szemlélteti Raimondo Montecuccoli generálisnak, a szentgotthárdi győztesnek egy Lipót császárhoz beadott 1667-i emlékirata.³⁰² A fontos értekezés magyar vonatkozásban is érdemes a figyelemre; ezúttal azonban arra a rövid elméleti bevezetőre koncentrálunk, amelyet a kiemelkedő műveltségű katona a történetírás általános módszertani kérdéseinek szentelt.

Montecuccoli szerint az egyedi tapasztalatokat szintetizáló história minden tudás forrása, biztos empirikus alapra helyezi az általános és a természetfilozófiát. A múlt eseményei továbbá a *Prudenza*, a fejedelmi okosság számára is vezérfonalat jelentenek a jövőbeli cselekedetekhez – a história létének legfőbb értelme tehát a hatalmi gyakorlat tökéletesítése. Kérdés, hogyan tud Herkulesre szabott feladatának megfelelni a historikus? Hogyan írhat *sine ira et studio*? Miképp találhat rá az elrejtett igazságra? Fogadja el azok véleményét, akik szerint megtalálhatatlan? Hogyan küzdje le a szenvedélyeket? A szónoki kérdések pontosan meghatározható filozófiai eszmerendszerekhez igazodnak: az akadémikus és szofista szkepszis, illetve az újsztoa egyszerre vetetik el. (A későbbiekben látni fogjuk, hogy többről van szó, mint műveltségfigoglató allúziókról: a 17. századi historiográfia főirányát valóban ezek a szellemi áramlatok befolyásolták a legnagyobb mértékben.)

A történész feladata: az okok és a célok felkutatása. De honnan ismerheti meg a nagyok, a „grandi” titkait? Hiszen csak

³⁰² Raimondo MONTECUCCOLI, *Osservazioni sopra il 'Ragguaglio delle ultime guerre di Transilvania et Ungheria' dell' abbate di Noires* (1667). Az eredeti kézirat olasz nyelvű, mindeddig azonban (ismereteink szerint) csak német fordításban került publikálásra: „Bemerkungen zum Berichte des Abbé Noires ueber die Letzte Kriege in Siebenbuergen und Ungarn”, in: *Ausgewählte Schriften des Raimond Fürsten Montecuccoli*, hrsg. von Alois Veltzé, III, Geschichte, Wien–Leipzig, 1900, 337–361. Az emlékiratról l. még Adriano GIMORRI, „Raimondo Montecuccoli e le sue opere”, in: Raimondo MONTECUCCOLI, *I viaggi*, Modena, 1924, XLIX–L.

olyan, mint a matróz, aki hiába lát „mindent”, nem tudja, merre megy a hajó, vagy mint a toll, amely hiába „ír”, nincs tisztában írása értelmével. A közlegény sem képes az általa ismert parancsokból kikövetkeztetni a vezér koncepcióját, fejeli meg a példátartat egy kézenfekvő katonai példával a generális. A historikus bajosan igazodhat el a színlelésre és leplezésre épülő politikában. „Meghalt Tiberius császár, meghalt VIII. Károly francia király, de a *Simulatio* és a *Dissimulatio* nem, amelyek magát a csalás eszközeit is megcsalják, és annál inkább, minél hasonlóbb a Valószínű az Igazhoz, a Maszk az Archoz.”³⁰³ Hiába ismeri a tényeket, ha mozgatórugóikkal nincs tisztában. A dolgok ismeretlen céljuk felé tartanak, melyeket csak okozójuk ismer. „Miféle Apolló tárja ezt fel a történetíró előtt?”³⁰⁴

A feladat tehát nehéz, csaknem lehetetlen. Annál is inkább, mert a historikus nagyobb dolgokra is köteles, mint a pusztá tudósítás. „Be kell számolnia az eseményekről, dicséretet és gáncsot osztania, jutalmat és büntetést odaítélnie.”³⁰⁵ Orákulummá, Sybillává kell válnia – a vezéreket, minisztereket a Törvény elé kell idéznie: magasabb széket foglal el tehát a trónusoknál is; hivatalában van valami isteni, az emberi kört már-már meghaladó.

Ám nehogy azt higgyük, Montecuccoli, Mascardihoz hasonlóan, a História vagy a Hírnév bírósága elé kívánja idézni a hatalmasokat. Az elmondottakból egy másik, hasonlóan logikus következtetés is adódik. Közügyekről vagy csak maguk az uralkodók és miniszterek, vagy pedig azok írhatnak, akiket a felsőbbség bízott meg, instruált és ruházott fel előjogokkal. (Velencében például csak szenátor lehet a hivatalos történetíró, amint Rómában is a *pontifex maximus*, a zsidók között pedig Mózes, Józsué, majd a próféták vezették az évkönyveket.)

„Úristen! Meddig éltek még vissza a hatóságok türelmével és az olvasók hiszékenységgel?” – fakad ki a generális a botcsinálta históriászerzők ellen.³⁰⁶ Manapság, mikor még az iparosok is

³⁰³ MONTECUCCOLI, 1900, 352–353.

³⁰⁴ Uo., 353.

³⁰⁵ Uo., 353–354.

³⁰⁶ Uo., 351.

csak engedéllyel dolgozhatnak, ki-ki kénye-kedve szerint próbálkozhat történetírással. Valójában nem mások ezek, mint újságírók, akik fizetett hazugságból élnek; még a tehetségesebbje sem képes történelmet írni: hiányzik a tapasztalatuk és nincsenek megfelelő informátoraik; alultájékozottak és elfogultak, nincs a kezükben autentikus levéltári anyag; a *plebs* pletykáira és a pártok tendenciózus információira hagyatkoznak, így nem lehet adni a szavukra.

Végső soron tehát magánszemély nem írhat történelmet – a kancelláriai anyagok, diplomáciai iratok, memoriálék és a döntéshozóktól, első kézből származó információk nélkül lehetetlen. Az ideális eset az, amikor maga a hatalom birtokosa írja a krónikát, de ha már nem is így történik, kizárólag maga alkotja az értő közönséget. A szó legszorosabb értelmében: csakis ő van tisztában az események valós okaival, mozgatórugóival. (Montecucoli a gyakorlatban végsőkig vitte a gondolatmenet logikáját: befolyásos államférfiúi minőségében, mint konkrét példa is bizonyítja, az ellenpárt Habsburg-házat diffamáló historiográfiájával szemben a könyvégetést tartotta a legadekvátabb „publikus” vitamódszernek, saját történeti munkáit pedig – mind az itt hivatkozott emlékiratot, mind a *Della guerra col Turco in Ungheria* hatalmas összegzését – haláláig kéziratban tartotta.)³⁰⁷

Ha bekövetkezik az, amit ő a legszívesebben elkerült volna, és a história mégis nyomdába kerül, az uralkodó által előcenzúrázott mű funkciója a nagyközönség előtt elvileg csakis a lehető leghagyományosabb típusú, manipulálatlan információt a szűrőn át nem eresztő reprezentáció lehet. Ahogy Galeazzo Gualdo Priorato írta egyik munkájának Lipót császárhoz intézett ajánlásában: a história nyomán „Felséged megérdemelten viseli a császári címet, amelynek ragyogása (...) ma Felséged révén ro-

³⁰⁷ Ő vitte keresztül Johann Heinrich ANDTLER, *Memoria belli Ungaro-Turcici* c. (Marseille [?], 1665), a Habsburgok ellenében és Zrínyi Miklós mellett érvelő röpiratának nyilvános bécsi elégetését; vö. Georg WAGNER, *Das Türkenjahr*, Eisenstadt, 1964, XXII; a *Memorie* címen is ismert *Della guerra col Turco in Ungheria* jóval a szerző halála után jelent meg, Heinrich van Huyssen kiadásában: *Memorie de General Principe di Montecucoli*, Colonia, 1704.

molthatatlanul s köztetszéstől kísérve száll a hízelgést nem ismerő hírnév szárnyán az utókorra”.³⁰⁸

A modell másik végpontját, a politikai „propagandát” az elhíresült álomlátások, a nép körében terjedő próféciák képviselik; bár ha a valósághoz hűek akarunk maradni, inkább elhíresztelt víziókról és tudatosan terjesztett jóslatokról kellene beszélnünk. Korszakunkban a harmincéves háborúhoz és a török elleni vállalkozásokhoz kapcsolódik a profetikus irodalom túlnyomó hányada.³⁰⁹ A különböző szörnyszülöttek iránti csodálattal vegyes borzongást, illetve az eszkatologikus várakozásokat vitorlájukba fogó szövegek szinte mindig a művelt rétegek alkotásai,³¹⁰ és vagy bizonyíthatóan célzatos kampányok stratégiájába illeszkednek (mint láttuk, ilyen irányú felhasználásukat tanácsolta a libertinus értekező irodalom is), vagy pedig, ha valóban „spontán” víziókról van szó, a hitelesség még nagyobb látszatával illeszthetők be a kampányok menetébe. Ha az első változatra keresünk példát, elég megemlíteni a rózsakeresztes divinációkat Bethlen Gábor jezsuita- és Habsburg-ellenes propagandájának véráramába kapcsoló *Querela Hungariae*-t³¹¹ vagy Giovanni Riitanónak 1664 végén a velencei Frari székesegyházban elhangzott beszédét, amelynek (prédikáció létele) már a címe is árulkodó: *Akadémikus [!] értekezés, melyben megmutattatik a törökök közelgő bukása*,³¹² a második esetben gondoljunk mondjuk Drábik Miklós isteni ihletésű jóslatainak propagandisztikus felhasználására II. Rákóczi György lengyelországi hadjáratának előkészítése vagy az 1663–64-es török háború idején.³¹³ (Ismét hangsú-

³⁰⁸ Galeazzo GUALDO PRIORATO, *Continuatione dell' Historia di Leopoldo Cesare*, Vienna, 1676, „A chi legge” (szl.)

³⁰⁹ L. a 77–78. j.-ben idézett irodalmat.

³¹⁰ NICCOLI, 1987, 115, skk.

³¹¹ HELTAL, 1994, 129–154.

³¹² Giovanni RIITANO, *Discorso accademico (!) in cui si mostra la vicina caduta dell' Ottomano*, Venetia, 1665.

³¹³ A Drábik-jóslatok propagandisztikus felhasználásáról: PÉTER Katalin, „Zrínyi Miklós angol rajongói”, in: *Angol életrajz Zrínyi Miklósról*, id. kiad. 27–63, passim. Comenius szerepéről (és módszeréről) a próféciák propagandacélból történő forgalmazásában: NÉMETHI S. Katalin, *Comenius elfelejtett propagandistái: Johann Jakob Redinger és Christian Hoburg*, in: „LK”, 1997, 1–15.

lyozzuk: vizsgálódásunk szempontjából teljesen irreleváns, hogy maguk a szerzők vagy a szövegek kiadói hittek-e a próféciaokban – fontosabb kérdés, hogy a hallgatók és olvasók hittek-e bennük, illetve hogy terjesztésük az adott kontextusban milyen politikai célokat szolgált.)

A *ragion di stato* „ideális” nyilvánosságmodelljétől a valós felé közelítve mindenekelőtt észre kell hogy vegyük: mind a fejedelmi vagy királyi udvarok, mind az ezekhez képest alárendelt szerepet játszó, de szintén hatalmi központnak tekinthető főúri udvarok reprezentációja a 17. század elejére kettős olvasattal rendelkezik. A hagyományos tematika és metaforikus kifejezési formák továbbélése mellett a reprezentatív megnyilvánulások az aktuális politika szintjén is „dekódolhatók”. A jelenség szemléltetésére idézzünk röviden két példát.

1617-ben a francia királyi udvarban rendezett ünnepségen az ifjú király, XIII. Lajos színészjelmezt ölt. Az allegorikus játék szüzséje Tasso *Megszabadított Jeruzsálem*ére épül: a rózsakoszorúkkal és ékszerekkel „édes szolgaságra” láncolt Rinaldót (akit maga az uralkodó alakít) Bouillon Gotfréd keresztesei és a kíséretükben érkező remete megszabadítják Alcida mágusnő és démonjai fogságából. A morális tanulság egyszerű: a csábításnak kiszolgáltatott ifjú lélek megmenekül a bűntől; megpillantja magát a megmentésére érkezett katonák kristálypajzsában (a vitézek római jelmezt viselnek, ezzel is utalva a dinasztia hatalmának Nagy Károly óta „töretlen” jogfolytonosságára a „Római Birodalom” felett); a remetével folytatott beszélgetés során megvilágosodik, hogy hivatását csak a legkeresztényibb erények jegyében vállalhatja fel; a lovagjai körében aranybaldachin alatt trónoló Gotfréd udvarában pedig (ahova végül diadalmasan bevonul) szuggesztív képet kap az erős központi hatalom formájáról és működéséről. A politikai allúzió ugyanakkor konkrét problémákra kínál konkrét megoldást: a felkelésre készülő hugenották és a nagyratörő arisztokrácia ellenében a királynak erőt kell mutatnia; ehhez pedig mindenekelőtt le kell ráznia az anyakirálynő terhes gyámkodását, és meg kell szüntetnie kegyenceinek mindenre kiterjedő befolyását az udvarban. Aki értett belőle, készülhetett az új kurzus felállítására: *quod erat demonstrandum*, nem sokkal a látványos udvari táncmulatság után Lajos megöle-

ti Concini pártjának megmaradt képviselőit, anyját, Medici Máriát pedig Blois-ban háziőrizet alá helyezi.³¹⁴

1667. január 24-én a bécsi Burg előtti Grosser Platzon lovasbalettel rendeznek Lipót császár és ifjú hitvese, a spanyol trónörökös nő tiszteletére. Az Itáliából érkezett ötletgazdák és látványtervezők kitűnő munkát végeznek. A szimbolikus viadal tárgya: a négy elem vetélkedése, amelynek azt kell eldöntenie, melyük a legméltóbb a gyöngy megalkotására – Margaréta neve ugyanis ezt jelenti görögül. (Talán érdemes megjegyezni: a lángoló harci szekér jelképezte Tűz allegorikus csoportozatát a szentgotthárdi győző, Montecuccoli tábornok vezette.) A viadalnak a Diána temploma fölött, egy szivárványon megjelenő Örökkévalóság istennője vet véget. Sommás ítélete: haszontalan a harc, a pályadíjak (az aranygyapjú és a korona) teremtéstől fogva az osztrák ház uralkodóinak rendeltettek. A harc megszűnte után a templom kapujában, lóháton feltűnik maga Lipót; kíséretét az udvar előkelői, az uralkodó dinasztia allegorikus jelmezbe bújtatott géniuszai s a fejedelmi erényeket jelképező figurák élén színrelépő Gloria istennő alkotják. A dinasztikus reprezentáció, az uralkodói erények szimbolikus megjelenítésén túl, ugyancsak konkrét politikai üzenetet hordozott: a „címzettek” a változó széljáráshoz igazodó német fejedelmek és személy szerint XIV. Lajos, aki befolyásának a birodalomban való kiterjesztése mellett szintén igényt tartott IV. Fülöp spanyol örökségére, lévén a másik infánsnő az ő felesége. Ismét csak azt mondhatjuk: *sapientia sat*. Még abban az esztendőben kitört az úgynevezett „devolúciós háború”, amelynek csataterein Montecuccoli tábornok nem az

³¹⁴ A „Le Ballet de la Délivrance de Renaud” c. ünnepség leírása: STRONG, 1987, 49–52. A baletok és operák propagandisztikus felhasználásáról XIV. Lajos érájában: KLAITS, 1976, 13 skk. („The Sun King and the communications revolution” c. fejezet). A francia nyilvánosság alakulásáról, reprezentáció és propaganda viszonyáról: Michèle FOGEL, „1620–1660. Constitution et fonctionnement d’ un discours monarchique sur la guerre: l’ information comme cérémonie”, in: *L’ État baroque: regards sur la pensée politique de la France du premier XVIIe siècle*, publ. Henry Méchoulan, Paris, 1985, 335–352; Hélène DUCCINI, „L’ État sur la place: pamphlets et libelles dans le première moitié du XVIIe siècle”, uo., 289–300.

allegorikus elemek, hanem Turenne marsall ágyúí ellenében bizonyíthatta az osztrák „tűzprincípium” erejét.³¹⁵

Sokszor elmondták és leírták már a manierista és barokk udvari, hatalmi reprezentációról, szűkebb értelemben a látványos spektakulum műfajáról, hogy az 1580-as, 1590-es évektől a harmincéves háború derekáig (körülbelül 1630-ig) terjedő időszakban lassan elveszti társadalmi kommunikációs funkcióját, s mindössze az alattvalók hűségének biztosítását, a *ragion di stato* ideológiájának hatékony, „egyirányú” közvetítését tűzi céljául.³¹⁶ Ezzel párhuzamosan a demonstráció tere is áthelyeződik: eleinte a köztérről a palota udvarába, majd innen a fedett belső térbe, többnyire az építészetileg is centrális helyet elfoglaló udvari színházba; a képi megfogalmazás pedig a perspektíva egyre tudatosabb manipulálására törekszik, a világ „policentrikus”, több értelmezési lehetőségnek teret adó víziója egy koncepcióba rendeződik, amely nem ad alternatívákat. Éppen ezért fontos hangsúlyozni, hogy egyidejűleg egy másik tendencia is érvényesül: a bonyolult, emblematisz allúziórendszer egyszerűsödik, fokozatosan átadja a helyét egy egyszerűbb, a társadalom középrétegei, a kevésbé műveltek számára is érthető repertoárnak.³¹⁷ Mintha a hatalom annak a közönségnek reprezentálna, amelyet maga zárt ki a nézőtérről.

Jó példa lehetne erre a 17. század harmincas éveiben hódító útjára induló regényirodalom sajátos válfaja, a nagyrészt észak-itáliai szerzők által művelt politikai kulcsregény, amely valóban kettős „kulcsra” jár: az egyszerű olvasók számára szórakoztató belletrisztika, a beavatottak szemében politikai reflexió vagy helyzetelemzés.³¹⁸ Az emelkedettebb irodalmi műfajok ugyancsak

³¹⁵ Leírás, gazdag dokumentációval és elemzéssel: Hedvig BELITSKA-SCHOLTZ, *Alcuni problemi della scenografia italiana del Seicento*, in: „Acta Historiae Artium Hungariae”, XVI (1970), 274–277.

³¹⁶ KLANICZAY T., „A nagy személyiségek...”, id. kiad., 58; STRONG, 1987, 53.

³¹⁷ Ez utóbbi aspektusra hívta fel a figyelmet GALAVICS, 1986, 27, skk. L. Még KLAITS, 1976, 15.

³¹⁸ A jelenséget William Barclay *Argenise* kapcsán tárgyalja Claudio Varese idézett tanulmánya; idevágó megfigyelését érdemes idézni: „A valóban megtörtént események és létező személyek beszélő nevekkal történő megidézése tisztelgés az *arcana imperii* tacitista elmélete előtt, a rejtett és nem nyilvános szándék előtt, amely mintegy közös titkává válik az értelmiséginek és a feje-

a szélesebb réteghez fordul, konkrét politikai célra irányuló hatalmi reprezentáció szolgálatában állnak. Montecuccoli filozófusideálja, Tommaso Campanella³¹⁹ élete végén, a harmincéves háború közepén írja – Vergilius IV. eclogájának mintájára – a következő sorokat:

...unum agnoscent omnes patremque Deumque.
Conciliabit amor fraternus cognitus omnes; (...)
Convenient reges, populorumque agmina in urbem
(‘Heliacam’ dicent), quam construet inclytus heros (...)
sceptraque regnorum Christi deponet ad aras,
illaque iura dabit, quae olim docuere prophetae (...)
fas erit et pax.³²⁰

A megszületett Gyermekek, a teokratikus viláгурalmat és örök békét megvalósítani hivatott majdani győzhetetlen hős nem más, mint XIV. Lajos. Ő fogja elhozni az augustusi aranykort a földre – itt azonban többről van szó, mint a Rex Christianissimus hagyományos uralmi igénybejelentéséről a Római Birodalom fölöött. Campanella eruditus allúziói a nagy háború kontextusában nyernek konkrét jelentést; a *De sensu rerum* Richelieu-nek címzett ajánlásában a kardinálist buzdítja a Napállam földi megvalósítására, életének utolsó éveiben pedig politikai értekezésekben és röpiratokban, széles műfaji skálán igyekszik konkrét

delemnek, míg más részről garantálja az írói szabadságot.” („Il riferimento a fatti e a persone reali, sotto i nomi in chiave, è un ossequio alla teoria tacitista degli *arcana imperii*, della volontà nascosta e non divulgabile, che quasi diventa un segreto comune dell’ intellettuale e del principe e d’ altra parte garantisce la libertà letteraria.”) VARESE, 1980, 242; l. még Paolo GETTREVÍ monográfiáját: *Dal picaro al gentiluomo*, Milano, 1986.

³¹⁹ A Campanella-hatás kimerítő elemzése: Raimondo LURAGHI, „Introduzione. Raimondo Montecuccoli, l’ azione e il pensiero”, in: MONTECUCCOLI, I, 1988, 68–76.

³²⁰ „...egyazon urat és Istent ismer majd mindenki. / A meggyőződéseket testvéri szeretet békíti össze (...) / A királyok, és seregestől a népek odagyűlnek a Városba / (Napvárosnak nevezik majd), melyet a győzhetetlen IIős épít (...) / aki Krisztus oltárára helyezi majd a birodalmak jogairat, / s úgy oszt igazságot, mint azt egykoron a próféták tanították. / Béke és jog uralodik majd...” Az ecloga-idézet. Francis A. YATES, „Bruno and Campanella on the French Monarchy”, in: F. A. Y., *Collected essays, II, Renaissance and Reform: the Italian Contribution*, London–Boston, 1983, 136–137.

irányt szabni a bukolikus álmoknak és utópisztikus ideáknak.³²¹ A Napkirály uralkodásának ideológiai alátámasztásában azután az általános szinten megmaradó hagyományos hatalmi reprezentáció mellett egyre erőteljesebben mutatkozik a konkrét politikai olvasatot hordozó, az udvaron kívüli szélesebb közönséget célbavevő reprezentáció, amely már a modern értelemben vett politikai propaganda felé közelít. Jól szemlélteti a két típus meglétét a Colbert által 1661-ben létrehozott „Académie des Inscriptions et Médailles” (az úgynevezett „Petite Académie”) vezető művészei közötti rivalizálás. Az *à l'antique* stílusban metszett, a királyt vagy tetteit „olykor mottó nélkül, olykor mottóval, de mindig komolyan és szellemeskedő játék nélkül” ábrázoló érme-
ket lassan kiszorítják a köriratukkal mozgósítani akaró vagy konkrét eseményre alludáló *à la moderne* kompozíciók, amelyek hatékony, közérthető és mindig az adott célokhoz alkalmazott formában sulykolják a hagyományos Apolló, Nagy Károly, Nagy Sándor és Augustus-analógiákat.³²²

A kor főúri udvarainak reprezentációjában ugyanez a kettőség tükröződik. Az ősgalériák, a síremlékek, a család alapítóinak hősi tetteit bemutató freskóciklusok és irodalmi művek, a *castrum doloris* körül lezajló temetési szertartások, túl a tradicionális mintát követő méltóságdemonstráláson, az esetek többségében a pillanatnyi politikai helyzet kontextusában érvényes másodlagos jelentést is hordoznak.³²³ A barokk nemesi genealógiák³²⁴

³²¹ Campanella franciapárti propagandájáról: *uo.*, 130–138.

³²² Vö. Jeanne MORGAN ZARUCCII, 'Antique' and 'Modern' Style in Medal Inscriptions under Louis XIV, in: „Studi francesi”, 100 (1990), 73–79. Az idézet („quelquefois sans mot, quelquefois avec un mot, mais grave et sans jeu d'esprit”) forrása Jean Chapelain levele (1662) Colbert-hez, *id. u. i.*, 74. Általában a királyi akadémiák propagandisztikus felhasználásáról: Henri Jean MARTIN, *Livre, pouvoirs et société à Paris au XVIIe siècle, 1598–1701*, Genève, 1966, 436–439, 667–670, 769–771.

³²³ A legátfogóbban GALAVICS, 1986; a 83. j.-ben idézett munkákon kívül l. még Marianna JENKINS, *Il ritratto di stato*, Roma, 1977 (az ősgalériák és a portréfestészet „dekódolásáról”); KLANICZAY T., 1964, 306–317 (a barokk irodalmi művek propagandisztikus jelentésrétegéről általában és a *Szigeti veszedelem* kapcsán).

³²⁴ A mitizáló genealógiák 17. századi elterjedésének okairól: Gino BENZONI, *Celebrazione pubblica e celebrazione gentilizia*, in: „Ateneo veneto”, 28 (1990), 47–63; monografikus feldolgozás, nagy forrásanyaggal: Roberto BIZZOCCHI, *Genealogie incredibili. Scritti di storia nell'Europa moderna*, Bologna, 1995.

például – hogy egyetlen műfajt említsünk – nagyjából a már elnyert kiváltságok visszamenőleges igazolását tűzik célul; Giovan Piero Crescenzi ilyen címekkel látja el alapművének, a *Corona della nobiltà d' Italiának* alfejezeteit: a világ teremtésétől fogva bizonyítatják a Rossa, Plata és Visconti családok megszakítatlan nemessége” vagy Piacenza urai Ádám fiaitól kezdve a Farnesék fejedelmi családjáig”³²⁵ – de idézhetnénk az Esterházyak számára mitikus eredetet kreáló *Trophaeumot* is. Ugyanakkor akad példa a propagandához közelítő reprezentatív genealógiára is, elég ha a végül kéziratban maradt Zrínyi-családtörténetre, a *Stemmatographiára* utalunk, amelynek mögöttes célja Zrínyi Miklós, majd Péter uralkodói aspirációinak legitím történeti megalapozása volt, a gót és horvát királyoktól való leszámazás „bizonyításával”.³²⁶

A reprezentáció kelléktárának egyszerűsödése és toposzainak egyértelművé válása együtt jár „termékeinek” tömeges elterjedésével. A fejedelmi portrék, a hadieseményeket bemutató festményekről készült metszetek, a mecénást dicsőítő tézislapok, a sokszorosított érmek, a halotti pompát megörökítő ábrázolások, a kárták, széles társadalmi körben cirkulálnak, s az allegorikus elemek, hasonlatok, metaforák, történeti és képzőművészeti analógiák gyakori előfordulása egy ma is jól ismert folyamatot indít el: a többsikű értelmezési lehetőség eltűnik, a „Magyar Marson” egy adott pillanatban mindenki Zrínyi Miklóst, a „Makkabeus fivéreken” a Zrínyi fivéreket, „Ucalegon szomszédban égő házán” pedig Magyarországot érti.³²⁷ A jelképek alapelemei (bibliai, mitológiai, antik történeti utalások) megmaradnak ugyan, de a transzcendens vagy ezoterikus interpretációs kulcs mindinkább formálissá válik, a konkrét politikai utalások pedig egyértelműen megfejthető kódok formájában jelennek meg. A metaforák lassan puszta információvá válnak – amelyek, mint a koráb-

³²⁵ „...dalla creazione del mondo provasi continovata la nobiltà delle famiglie Rossa, Plata, Visconte”; „la Signoria di Piacenza dai figliuoli d' Adamo fin alla reale famiglia de' Farnesi”; a példákat idézi: BIONDI, 1983.

³²⁶ L. erről BENE Sándor, *Politika és genealógia (A Zrínyiek eredetéről)*, id. kiad.

³²⁷ Vö. BENE, 1989.

biakban bizonyítani próbáltuk, a kor művelt közvéleménye szerint manipulálhatók és manipulálандók is.

Induljunk most el ismét innen, az információról vallott nézetektől, hogy betekintsünk ennek az alakuló, formálódó közvélemény működési mechanizmusába, a táguló politikai nyilvánosság tájékoztatásának, illetve befolyásolásának gyakorlatába. A reprezentáció után a propagandára összpontosító vizsgálódásunk során látni fogjuk, hogy a színház és külvilág, illúzió és valóság, objektív információ és „hízelgő” propaganda ellentétes terminusaiban megfogalmazódó kijelentések és ítéletek egy irányba tendálnak, s világosan kirajzolják az *Opinio* igazgatta nyilvánosságmodell körvonalait.

Az információ közvetítésének csatornáit, a műfaji hierarchiát lényegretörően és tömören összegzi Agostino Mascardi *Dell'Arte istoricája* (1636): „Egy dicső és hősi hadilettről lehet levelet szerkeszteni, amely tudósítás formájában beszámol róla; dialógust, amely elemzi, históriát, amely az utókorra örökíti, szónoklatot, amely magasztalja, vagy költeményt, amely megénekli.”³²⁸ Az utóbbi két műfaj – még ha rendelkezik is propagandisztikus jelentésréteggel, „olvasattal” – inkább a reprezentáció sajátja; a dialógus zsánerének bemutatására konkrét kampányelemzésünk keretében térünk majd vissza. Fordítsuk ezúttal figyelmünket az első kettőre, ezek egymáshoz való viszonyára, amely a legalkalmasabbnak ígérkezik bizonyos általános következtetések levezetésére.

A tudósító levél vagy hírlevél (*lettera d' avviso*) a korban elterjedt, de kissé pontatlan műfaji megnevezés. Valójában egy műfajcsoportról van szó,³²⁹ amelynek belső struktúrája a címzettek és feladók társadalmi státusa, valamint a szövegek nyilvános ismertségének foka szerint rendeződik. Panfilo Persico pedáns osztályozásának két végpontján a magánlevél, illetve a

³²⁸ „D' un fatto d' armi glorioso ed eroico, si può formare una lettera che per mondo d' avviso lo racconti, un dialogo, che lo esami, un' istoria che alla posterità lo conservi, un orazione che l' esulti, od un poema che 'l canti.” Idézi VARESE, 1980, 240.

³²⁹ A műfajról – magyar vonatkozásban – I. R. VÁRKONYI Ágnes, *Bácsú és emlékezet*, in: „Keletkutatás”, 1988, 1, 3–24.

diplomáciai levelezés áll. Tárgy szerint kétféle levéltípus különbözethet meg: a közügyekről (*negotij publici*) és a magánérdekű ügyekről (*negotij privati*) szóló. Utóbbiak két alapfaja az igazgatási tevékenységgel (*amministrazione privata*) kapcsolatos beszámolók és kimutatások (*relationi e conti*), amelyek a központi hivatalok vezetői és az egyes területek felügyeletére kirendelt katonai vagy polgári tisztviselők között forognak, illetve a váltók és tudósítások (*lettere di cambio e d' avviso*), amelyek a gazdasági élet szereplőinek, a kereskedőknek pénz- és információcseréjét szolgálják. „De keletkeznek tudósító levelek személyes jóbarátok és kereskedők között is, akik távoli helyeken élve, beszámolnak egymásnak a köz- és magánélet híreiről háborúban vagy békében, hadifelvonulásokról vagy ünnepegekről, leírnak bizonyos helységeket, országokat, villákat és palotákat, a kereskedelemhez és a szerződés-kötésekhez kapcsolódva.”³³⁰

A közügyekkel foglalkozó levelek három alosztályba sorolhatók. A legtágabb kategóriát azok a tudósítások alkotják, amelyeket „egy adott köztársaság polgárai írnak egymásnak, vagy az ország kormányzásáról, vagy szerencsétlenségekről és zavargásokról, vagy az óhajtott tisztségek és kitüntetések körüli eljárásokról és követelésekről (...) ilyen levelek jönnek-mennek manapság a bíborosok, prelátusok és a velencei nemesemberek között.”³³¹ Ide tartoznak az Indiában esett dolgokról szóló történeti beszámolók”, amelyeket a jezsuita misszionáriusok küldözgetnek a távoli földrészeiről, „éppúgy, mint azok a levelek, amelyek tudósítás vagy jelentés címén terjednek”.³³² Itt már a szerző meg-

³³⁰ „Ma si scrivono anche fra particolari amici lettere di ragguaglio, e fra mercanti, che si corrispondono di lontano, di successi pubblici, e privati di guerra, o di pace, d' apparati, di feste, in descrittioni di luoghi, di paesi, di Ville, di palagi, e per occasione di commercio, e di contrattatione.” PERSICO, 1655, 336–337. (A levelek osztályozásáról uo., 324–330: „Delle lettere d' avviso”.)

³³¹ „...si scrivono fra cittadini della medesima Republica, o intorno il governo di essa, o intorno gli accidenti, e le perturbationi, o intorno le pratiche, e pretensioni di carichi et honori, che s' ambiscono (...) quali si potriano scriver hoggidi fra Cardinali, o prelati, o vero gentil huomini Venetiani”. Uo., 334–335.

³³² „...lettere di relation historica delle cose dell' India (...) sì come quelle, che vanno attorno sotto nome d' avvisi, o di rapporti”. Uo., 328.

fogalmazásából is kitűnik, hogy széles nyilvánosságot kapó, nyomtatásban, de legalább nagyszámú kéziratos másolatban terjedő *avvisó*król van szó, éppen azokról, amelyeket Mascardi is felhozott példának.

A legérdekesebb tanulsággal azonban az elvileg a nyilvánosság kirekesztését feltételező diplomáciai levelezés két faja szolgál. Az uralkodó vagy minisztere utasítást (*lettera d'ordine*) küld az államot képviselő követnek, aki részint hivatalos eseményekről beszámoló formális jelentéssel (*relatione*), részint olyan tudósításokkal (*ragguagli, dispacci*) szolgál megbízóinak, amelyek kiterjeszkednek mindenre, ami az udvarban és az országban történik, olykor kémjelentéseket, olykor gazdasági, történelmi vagy földrajzi híreket tartalmaznak. A jó követ feladata az idő és hely megfigyelése, a különböző forrásokból érkező információk egyeztetése; munkája közeli rokonságot tart az újságíróéval és különösen a historikuséval:

„...írja a kétséges dolgokat kétséges, a bizonyosakat bizonyos gyanánt, s azok esetében, amelyekről különbözőképpen számolnak be, csatolja a forrásokat, s lévén hogy államügyekben minden apróság nagy jelentőséget nyerhet, jól teszi, ha a nép körében terjedő szóbeszédéről is tudósít. Ezt komoly és okos emberek sohasem mulasztják el.”³³³

Az „érvényes” udvari nyilvánosságból kizárt közvéleményre tehát a gyakorlatban oda kell figyelni – akárcsak a jelentéseket olvasó közönségre:

„Nagyon igaz, hogy a levél e részében alkalmazkodni kell annak ízléséhez, akit szolgálunk; ha kíváncsi és aprólékos, jó lesz bőven adagolni a részleteket és különlegességeket; ha nem leli kedvét a sok részletben, bosszantja és fárasztja a terjengősség és a változatosság, jó szakember módjára hagyjuk el a körítést, és ismertessük röviden a dolog lényegét.”³³⁴

³³³ „...scrivere le dubie per dubie, le certe per certe, e di quelle, che diversamente si riferiscano, allegar gli autori, essendo alcuna volta bene, già che nelle materie di Stato ogni cosa può esser di gran momento, riferire discorsi anche del vulgo. Il che non è schivato da huomini gravi e prudenti”. Uo., 328.

³³⁴ „Ben è vero, che in questa parte bisogna accomodarsi alla natura, et al gusto di chi si serve; che s'è curioso, e minuto, convien abondar nelle diligenze e

Mintha csak egy mai médiatanfolyam segédkönyvét olvasnánk – s a párhuzam nem is jár messze az igazságtól, pontosabban a korabeli gyakorlattól. A követi jelentések ugyanis nem ritkán nyilvánosságra kerültek. Jó példa erre a Velencei Köztársaság gyakorlata, ahol a diplomáciai levelezést, egyes kémjelentéseket és a külhonban megtelepedett kereskedők vagy távol szolgáló zsoldosok tudósításait (megfelelő előcenzúra után) maga a kormányzat terjesztette a város terein kézíratos hirdelmények (*pubblici avvisi*) formájában.³³⁵ De előfordult az is, hogy a szóban forgó ágens vagy követ nyomatta ki saját jelentését, mint ahogy azt Giovanni Sagredo, a Serenissima 1661–65 között Bécsben szolgálatot teljesítő követe tette.³³⁶

A nyomtatott hírlevelek (*avvisi a stampa*) kiadói és az ekkor induló újságok (*gazzette*) szemfüles, jó üzleti érzéssel megáldott szerkesztői ezekből a levelekből állították össze általában heti rendszerességgel megjelenő, a külföldi udvarok és harcterek eseményeiről beszámoló kiadványaikat.³³⁷ Hogy milyen tudatos volt a hírforrásként használt műfajok megkülönböztetése és a forráskritikai szemlélet alkalmazása, azt mindennél jobban illusztrálja a Velencében legkorábban megjelent nyomtatott gazzetta³³⁸ egyik 1661-i híréhez kapcsolt, az olvasóknak címzett eszmefutatlás:

„Bizonyára türelmetlenséget szül bennetek, hogy újságunkban nem találjátok a Párizsból két vagy három alkalommal kézírásos röplapokon és különbeszámolókból továbbított hír ma-

curiosità; se non ha stomaco per molta roba, e s' infastidisce, e s' annoia d' ogni lunghezza, e varietà, fà di mestieri, lasciati gli accidenti, seguir la sostanza delle cose, e la brevità.” Uo., 329.

³³⁵ Hans J. KISSLING, „Venezia come centro di informazione sui turchi”, in: *Venezia, centro di mediazione tra oriente e occidente*, a cura di Hans Georg Beck, Manoussos Manoussacas, Agostino Pertusi, I, Firenze, 1977, 99–109.

³³⁶ KÖPECZI, 1976, 223.

³³⁷ Az *avviso a stampa* műfajáról: CASTRONOVO-RICUPERATI-CAPRA, I, 1976, 40, skk.

³³⁸ A gazzetta egyetlen ma ismert sorozatát Firenzében őrzik (Biblioteca Nazionale Centrale, Codici Magliabechiani, cl. XXV, voll. 740, 742, 743). Vö. rólu Roberto SACCARDO, *La stampa periodica veneziana fino alla caduta della Repubblica*, Padova, 1942, 5; BELLOCCHI, III, 1975, 66; CASTRONOVO-RICUPERATI-CAPRA, I, 1976, 40; magyar vonatkozásairól: BENE, 1992.

gyarázatát a Portugália határán történt állítólagos összecsapásról a portugál és a spanyol hadsereg között. (...) De ha a párizsi és a madridi hivatalos tudósítások nem szólnak róla, s ha ezek a különbeszámolók nem jelölik meg sem a napot, sem a helyet, sem pedig más részletet, amelyek feltétlenül szükségesek, hogy bizonyosságot nyerjünk egy ilyen eseményről, miért ne vonnánk kétségbe mi is, legalábbis ameddig egy efféle, több ezer ember szemé láttára lezajlott összecsapásról hivatalos források útján is tudomást szerez a világ? Talán ez az első eset, hogy egy kudarcot vallott rajtaütés vagy egy heves csetepaté két hadsereg között szabályos ütközetnek lett kikiáltva?”³³⁹

A „levél” és a história műfajainak egymásra épüléséről plasztikus képet kapunk ugyanennek az újságnak egy 1664. szeptember 13-i számából. A szentgotthárdi diadalt összegző kommentár szerint:

„Egyszóval tehát minden beszámoló egybehangzóan írja le az ellenség félelmét és a mieink bátorságát, s így arra a következtetésre juthatunk, hogy a postával érkezett tudósítások anyagából nem csupán a kíváncsi olvasók jóllakatására futja, hanem a jövő századok bámulatba ejtésére is, hiszen híres írók jegyzik majd fel őket kortörténeli munkáikban.”³⁴⁰

A *storia contemporanea* műfajáról van szó, arról, amelyet Mascardi úgy aposztrofált: „bizonyos história-hullák, amelyeket úgy hevenyésznek össze, ahogy a »Római Híreket« írnak hétről hétre”³⁴¹. A kortörténet művelői ugyanakkor nem elsősorban a

³³⁹ „Voi v' impazienterete pure al non veder dilucidata in questa Gazzetta la novella scritta per due o tre volte da Parigi ne' foglietti manoscritti, ed in lettere particolari d' un combattimento dettosi seguito alle frontiere del Portogallo tra l' Armata Castigliana, e Portoghese. (...) Ma su li publici avvisi di Parigi, e di Madrid non lo rapportano, e se questi particolari non ci annotano né giorno, né luogo, né altre particolarità, che si richieggono per render indubitabile un simil fatto, perché non dobbiamo noi sospendere la credenza, sin tanto che un accidente seguito a vista di tante migliaia d' huomini venga dalle pubbliche notizie autenticate al Mondo? Ed è forse questo il primo caso, che una sorpresa fallita, o una calda scaramuccia fra due Eserciti sia stata divulgata per una battaglia campale?” Cod. 740, 73° (1661. augusztus 20.).

³⁴⁰ Cod. 742, 79° (1664. szeptember 13.).

³⁴¹ „...certi cadaveri d' historia composti nel modo in cui si scrivono ogni settimana le Novelle di Roma”. *Dell' arte historica*, idézi: BERTELLI, 1973, 193. A szer-

teoretikusok éles nyelvétől, hanem a hatalmasok hosszújától vagy éppen – olykor még annál is jobban – süket közönyétől féltek. A fejedelmek is csak emberek, sőt „annál inkább hajlamosak a tévedésre, minthogy nem hallanak szemrehányó szót, s nem kell félniük senki emberfiától, aki rendreutasítaná őket” – írja Giovan Francesco Loredano, aki szerint inkább a múlthoz kell fordulnunk, ha az igazságra vagyunk kíváncsiak, hogy elkerüljük a hízélgést vagy a vakmerőséget: „én ezt az utat próbálom járni, hasonlóan az anatómusokhoz, akik a holttestekből ássák elő az élők egészségére szolgáló tanulságokat”.³⁴² A bonctani párhuzam nyilvánvalóan Mascardinak címzett epés visszavágás – ennél azonban komolyabb viták is zajlottak a műfajjal kapcsolatban. Sőt, ha pontosak akarunk maradni, azt kell mondanunk, szinte minden, a közvélemény kérdését érintő vita a história műfaja, s azon belül különösen a *storia contemporanea* körül zajlott.

Nem feladatunk, hogy rekonstruáljuk itt a 16. században kezdődött és a 17. század elejére átnyúló, sokfelé ágazó *ars historica* vitát; a kérdéssel mind a hazai, mind a nemzetközi szakirodalom kimerítően foglalkozott.³⁴³ Mindössze két, témánk szempontjából kulcsfontosságú elemére hívnánk fel a figyelmet: a követésre nem méltó, dicstelen tettek megörökítésének szabadságára és a régmúlt- vagy a jelenkortörténet elsőbbségének kérdésére. Ezek ugyanis nem a két egymásnak ellentmondó ókori tekintély, Cicero és Arisztotelész históriával kapcsolatos nézeteinek egyezte-

ző, munkája azonos című fejezetében („Cadaveri di storia”, i. m., 193–218) részletekbe menő, de egyoldalúan elítélő képet fest a velencei libertinus szellemi környezet historiográfiai tevékenységéről. A következő évek kutatásai fordulatot hoztak az irányzat megítélésében, vö. BENZONI, 1987; 1989.

³⁴² „I principi non sono però più che huomini; anzi tanto più inclinati agli errori, quanto che non odono la lingua che li riprenda, né temono uomo che li corregga (...) io voglio tentare questo mezzo, imitando gli anatomisti che da un cadavere cavano argomenti per la salute dei vivi”. Giovan Francesco LORÉDANO, *Vita di Alessandro terzo, pontefice massimo*, Venetia, 1649, 1–2.

³⁴³ KULCSÁR Péter, „Ars historica”, in: *Klaniczay-emlékkönyv. Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, szerk. Jankovics József, Bp., 1994, 119–127; BENE Sándor, *A höpönvegforogató dicsérete*, in: „Budapesti Könyvszemle”, 1994, 2, 140–149; Giuseppe COTRONEO, *I trattatisti dell' ars 'historica'*, Napoli, 1971 (I Principii, 2); BERTELLI, 1973, 3–36; KELLEY, 1988; BELLINI, 1991.

téséről szólnak,³⁴⁴ vagy irodalomelméleti kérdéseket érintenek (mint például a história helyét a műfaji hierarchiában), hanem a történetírásnak a társadalmi kommunikáció folyamatában betöltött szerepét feszegetik.

Ami az első kérdést illeti, Mascardinál és a 16. század „laiskus”, republikánus szellemű történetíróinak utódainál (Traiano Boccalininél és másoknál) láttuk, hogy a zsarnoki tettek, az igazságtalan ítéletek megőrkítése éppenséggel a historikus legsajátabb feladata, hiszen ezzel gyakorolja igazi hivatását, ezzel válik a Hírnév, a Fama törvényszékének legfőbb ügyészévé. Ezzel szemben a 17. század elejére mind az ortodox református, mind a tridentin szellemű historiográfia a hasznos tanításban látja a történetíró feladatát – már ha „külső”, világi történetről van szó (a tendenciózus hittértítő történetírásról nem beszélve, hiszen az *a priori* propagandisztikus – ne feledjük, hogy maga a modern értelemben vett propaganda kifejezés is az 1627-ben alapított római kongregáció felállításáról rendelkező enciklika, a *De Propaganda Fide* címéből eredeztethető).³⁴⁵ A vádoltak padjára kerül tehát Tacitus és – Machiavellivel az élen – a „tacitisták” társasága, s Livius emelkedik követendő mintává; a történetírás az események egyszerű regisztrációjával azonosul, s száműzetik esz-köztárából minden politikai jellegű ítélet. Az istenség beavatkozását a történelem menetébe tényeknek kell igazolniuk. Amint Campanella mondta az ideális történetíróról: „Ne dicsérjen és ne kárhoztasson senkit, mert tanú és nem bíró” – s ha mégis ítélni kényszerülne, inkább „mások véleményét közölje saját kora szereplőiről”.³⁴⁶ A tények és vélemények azonban csak erős

³⁴⁴ Az *ars historica* vita formális kiindulópontja közismerten a két auktor eltérő véleménye. Cicero szerint a legmagasabb rendű műfajként (*opus oratorium maximum*) ünnepli a históriát („Historia vero testis temporum, lux veritatis, vita memoriae, magistra vitae, nuntia vetustatis, qua voce alia, nisi oratoria immortalitati commendatur?” – *De oratore*, II, 9); Arisztotelész *Poétikája* (IX, 1451b) viszont a filozofikusabbnak tételezett fikciós műfajok alá rendeli az esetlegessel és egyedivel foglalkozó történetírást.

³⁴⁵ *International Encyclopedia of the Social Sciences*, 84. j.-ben id. h.

³⁴⁶ „Neminem laudet nec vituperet, cum testis sit, non iudex; aliorum tamen dicet sententias de sui temporis hominibus.” „Historiographia”, in: Tommaso CAMPANELLA, *Opere*, a cura di Luigi Firpo, I, Milano, 1954, 1238.

rostálás után kerülhetnek az olvasó asztalára. Elvettetik az az álláspont, amely szerint „terjessze hát széltében, mindenkinek a historikus a rejtett és titkolt bűnös dolgokat is; azt állítom ugyan- is, hogy ez a közjó érdekében történik”. A kor jezsuita történet- írásának kiemelkedő alakja, Famiano Strada így veri vissza a látszólag hatásos érvet:

„Nem meggyőző, amit mondasz (...) mivel a gonosztettel mély- séges titok takarja, a történetírónak semmi joga sincsen, hogy a mások bűnei közt kutakodjon; mert őt a városok és a köztársa- ságok írónak és nem nyomozónak szegődlették (...) ezért hát e törvény és igazság elleni dolog előadásától el kell tekinteni, bár- miféle közjó is indokolná.”³⁴⁷

A históriának követésre és versengésre ösztönző erkölcsi pél- datárat kell felvonultatnia a publikum előtt; ahogy Paolo Morosini, a Velencei Köztársaság hivatalból kirendelt történet- írója megfogalmazta:

„Remélem, hogy a szorgalom, amellyel elődeink tetteit felidéz- tem és bemutattam (...) méltó lesz érdemeik nagyságához, és az utódokat is nemes versengésre serkenti majd.”³⁴⁸

A képlet azonban csak látszólag ilyen egyszerű. Valójában többről van itt szó, mint a klasszikus humanista közhelyek gépi- es ismételtetéséről vagy a politikusok hátsó gondolataiban és asztalfiókjában kutakodó, a politikai döntésekre összpontosító, illetve az objektívet szélesebbre nyitló, a társadalmi történéseket extenzív módon regisztráló irányzatok (durva általánosítással a

³⁴⁷ „...evulget igitur historicus etiam facinus plane arcanum ignotumque omnibus: tunc enim dixero, id fieri publici boni gratia (...) fieri debet”; „Non persuades (...) nam cum facinus penitum abditum arcanumque est, nullum historico jus est, ut inquirat in alienum crimen; quem scriptorem esse, non indagatorem voluere civitates atque republicae (...) quare ejus rei contra fas et aequum narratio, ob quamcunque publici bonam causam, supprimenda est.” Famiano STRADA, „Prolusio secunda, Muretus, sive de ratione scribendae historiae dialogus”, in: F. S., *Prolusiones academicae*, Oxonii, 1745, 147–148. (Első kiad.: Lugduni, 1617)

³⁴⁸ „Spererò io, che la diligenza da me usata nel ravvivare e rappresentare le attioni de’ nostri maggiori (...) passi così per satisfare al merito loro come per eccitare i posterì a nobile emulazione”. Paolo MOROSINI, *Historia della città e repubblica di Venetia*, Venetia, 1637, „A chi legge”.

thuküdidészi és hérodotoszi hagyomány) szembenállásáról.³⁴⁹ Először is a történetíró morális felelőssége vetődik fel: ha a história feladata elsősorban a tanítás (és csak módjával a gyönyörködtetés), úgy valóban a példaértékű, *imitatióra* és *aemulatióra* serkentő eseményekre kell koncentrálnia, s nem a „népben” egyébként is meglévő „szenvedélyeket” éleszteni és meglövelni. Igen ám, de amikor két szembenálló politikai tábor vagy hitvallás van jelen, akkor ami az egyik számára elítélendő (és hallgatással mellőzendő) erkölcsi vétek (mint például a pápák nepotizmusa vagy Kálvin állítólagos homoszexualitása), az a másik szempontjából éppenséggel a saját igazának bizonyítására szolgáló argumentációs fegyvertár, a morális „tanítás” szerves és elengedhetetlen tartozéka. Ami a hatalom birtokosai szerint a *ragion di stato* megkövetelte szükségszerű technikai eljárás, az a rendi összeesküvés vagy nyílt lázadás ideológusainak tollán a törvényen és morálon lábbal tipró zsarnokság nyilvánvaló bizonyítéka. A „rút” tettek és szándékok felderítésének és kimondásának „szabadságát” tehát az író politikai és vallási hovatartozása befolyásolja. (Szabadságról bajosan is beszélhetünk ott, ahol ami az egyik számára tilos, az a másik számára kötelező.)

Másodsor – és ez a súlyosabb probléma – az is kérdéses, hogy a historikus, még ha le is írhatná az „igazat”, képes-e egyáltalán megismerni azt? Ideális esetben persze igen; akkor, ha (mint Lukianosz mondta) „bátor, megvesztegethetetlen, független, a szólásszabadság és az igazság barátja”, ha „mint hazátlan idegen” írja könyvét, „aki nincsen alávetve sem a törvényeknek, sem az uralkodónak”.³⁵⁰ Abban a tökéletes pillanatban, „...amikor a Fejedelem azt akarja, hogy igazat írjon, a keze alá adja a

³⁴⁹ A két vonulatot (de inkább szemléletről, szellemi alapállásról beszélhetnénk) a történetírói célkitűzés és feladatvállalás szempontjából különbözteti meg CANFORA, 1974; ugyanezt retorikai elemzéssel mutatja ki STRUEVER, 1970; a különbség már a kortárs recepcióban is regisztrálható volt, hiszen míg Hérodotosz műve nyilvános felolvasásokon aratott sikert, addig Thuküdidész a kiválasztott kevesekhez, az értő közönséghez szólt, vö. Luigi Enrico ROSSI, „L’ ideologia dell’ oralità fino a Platone”, in: *Lo spazio letterario della Grecia antica*, I, 1, id. kiad., 99–100.

³⁵⁰ LUKIANOSZ, „Hogyan kell történelmet írni?”, id. kiad., i. h.

tanácskozások és döntések anyagait, a törvényeket, a nyilvános iratokat, a commissiókat, a jelentéseket és egyéb írásokat, amelyek egy békével, háborúval vagy egyéb ügygel kapcsolatos tárgyalás során forognak. Mindezeket túl pedig beszámol neki a terveiről és megfontolásairól is. Kétségtelen, hogy ezekből az anyagokból a történetíró a szóban forgó ügy teljes valóságát képes lesz feltárni és előadni.”³⁵¹

De csakis akkor. Ilyen tökéletes pillanat pedig a valóságban ritkán adatik. A kétely ősrégi, s talán nem is Plutarkhosz az első, aki formába öntötte: „Valójában elképzelhetetlenül nehéz felkutatni a történelmi igazságot, mert a későbbi korok emberei számára a közben eltelt idő homályosítja el, a kortársakban pedig vagy a gyűlölség és rosszindulat, vagy az elfogultság és hízelgés torzítja el az események valós ismeretét.”³⁵² Annyi bizonyos, hogy a klasszikus humanizmus válságának idején különösen felerősödött a szkepszis. Francesco Patrizi általános korhangulatot fejez ki, mikor kijelenti: „Talán egyetlen historikus sincs, aki mindig az igazat mesélné”³⁵³

Az érvelés logikája egyszerű. A modell szintjén érdektelen a régi korok története, hiszen itt csupán még egy felesleges, az objektivitást torzító láncszem, az írásos hagyomány iktatódik az események szemtanúja és a historikus közé. Ami a kortárs történelmet illeti: tanúja lehet külső személy, de akkor az író ki van

³⁵¹ „...quando il Principe vuole, che si scriva vera, egli vi pon mano (allo storico) le consulte, le deliberationi, le leggi, le lettere pubbliche, le commissioni, gli avvisi et l' altre scritture corse nel passare un negotio, o di guerra o di pace che egli si sia, o d' altro. Et più vi narra i suoi disegni, et i suoi consigli. Si che da tutte le predette cose puote l' historico tutta la verità di quel fatto narrare, et raccontarla”. Francesco PATRITIO, *Della historia diece dialoghi*, Venetia, 1560, 27b. (Az olasz szöveget fakszimilében hozó kétnyelvű kiadást használtuk: Frane PETRIĆ, *Deset dijaloga o povijesti*, urednik Vladimir Filipović, Pula-Rijeka, 1980, a továbbiakban a fakszimile oldal eredeti lapszámaira hivatkozunk. A Patrizi-dialógus gondolatmenetének bemutatásánál külön hivatkozás nélkül is lámaszkodtunk COTRONEO, 1971, 205–267. kimerítő elemzésére.)

³⁵² PLUTARKHIOSZ, „Periklész”, in: *Párhuzamos életrajzok*, ford. Máthé Elek, I, Bp., 1978, 342.

³⁵³ „... non è forse historico veruno, il quale sempre il vero ci racconti”. PATRITIO, 1560, 25b.

téve a veszélynek, hogy informátora nem rendelkezik pontos információkkal vagy részrehajló. Ellenben „ha a történetíró jelen volt az eseménynél, akkor vagy valamelyik fél barátjaként, illetve ellenségeként volt jelen, vagy olyasvalakiként, aki nem függ senkitől”. Az első két esetben kétségbe vonható az objektivitása; *tertium non datur*. Ha ugyanis a történetíró „nem függ senkitől és mentes a gyűlölködés és a részrehajlás szenvedélyétől, akkor először is nem fogja ismerni mások megfontolásait”.³⁵⁴

A történeti megismerés tehát egyenlő a cselekvők (az eseményekben meghatározó szerepet játszó vezető személyiségek) szándékainak ismeretével,³⁵⁵ következésképpen: igazi történetíró csak a hatalom sáncain belül elhelyezkedő, „uomo di governo” lehet, független értelmiségi soha. Montecuccoli fentebb idézett gondolatainak forrásvidékén járunk: a história szerzője a kancellár, a

³⁵⁴ „... se lo scrittore è stato presente al fatto, o egli si è trovato come amico dell' una delle parti, o come nemico, o come non dependente da nessuno (...) se non dipende da veruno, et è libero d' ogni passion d' odio et d' amicitia, egli la prima cosa non potrà sapere i consigli altrui”. Uo., 26a.

³⁵⁵ Ez az állítás természetesen kérdésként is megfogalmazható, s már a korban is (legalább Bodin után, vö. Julian II. FRANKLIN, *Jean Bodin and the Sixteenth-Century Revolution in the Methodology of Law and History*, New York, 1963; l. még FERENCZI László, „Jean Bodinről”, in: BODIN, 1987, 9–37.) felvetődött a jogtörténeti vagy az intézménytörténeti megközelítés szükségessége. A szkeptikus kifutás lehetősége persze itt is adott: François Hotman az egymást követő jogrendszerek történeti meghatározottságát, Bodin az egyes államformák éghajlat- és tradíciófüggését, Pierre Charron neosztoicista szkepszise a vallási rendszerek strukturális egybeesését hangsúlyozza. Ezekben az esetekben a relativizmus kihívására adott válaszokról van szó, annak a szellemi krízisnek a megoldási kísérleteiről, amelyet a humanista filológiai, szövegkritikai módszereknek a római jogra alkalmazása hozott magával; amelynek következtében a törvények és intézmények elvesztik az antikvitásból eredeztetett standard érvényességüket – s ha úgy tetszik, „közvélemény-problémává” válnak. (Vö. Tullio GREGORY, *Scetticismo ed empirismo*, Bari, 1961; BATTISTA, 1980; HAMPTON, 1990 és 1991; SCHIFFMANN, 1991.) A fentiekben mindössze annyit állítunk, hogy a társadalmi (illetve a szűkebben vett politikai) nyilvánosság szempontjából a 17. század első felében ezek az irányzatok (jóllehet, mindegyik kidolgozta a maga történetfilozófiáját) kevésbé relevánsak, mint a vallási propagandára koncentrált „tridentí” (és „antitridentinus”) vonulat (vö. BERTELLI, 1973, 93–116), illetve az itt bemutatásra kerülő, a politikai propaganda és a publicisztika felé nyitót tacitista kortörténetírás.

miniszter vagy legföljebb a titkár, mint a politikai akarat végrehajtója. Ám itt – eltérően Montecuccoli következtetésétől – még ideális esetben is felmerül az objektivitás problémája. Teljes hitelességet csak a tökéletes informáltság biztosíthat – tökéletesen informált azonban csak a Fejedelem lehet,³⁶⁶ aki viszont mindig érdekei szerint formálja a történetek vagy a szándékok előadását. A historikus újra és újra szembetalálja magát „az ellenségességgel, amellyel a fejedelmek az igazság iránt viseltetnek (...) a világi história mindig az azt megírató fejedelem akaratához igazodik: vagy pedig híjával van az igazságnak, mivel [az író] nem ismeri mások szándékait.”³⁶⁷

A levezetés elfogadása vagy elutasítása egyéni ízlés kérdése – azt viszont tényként kell leszögeznünk, hogy a 17. század első kétharmadának meghatározó historiográfiaelmélete és maguk a történetírók is ezt a gondolatmenetet követik, akár nyíltan beismerik, mint Montecuccoli, fentebb idézett értekezésében, akár politikai vagy „pedagógiai” okokból (esetleg mindkettőből) tagadják, mint Famiano Stradánál láttuk. A hízélgés, az *adulatio* elkerülése, a pártérdekektől mentes, objektív igazságra törő történetírás megvalósítása mindenképpen alig áthágható akadályként tornyosul a historikus előtt.

„Lehetetlen, hogy a történetíró igazat mondjon” – legyint keserűen a század egyik legtermékenyebb szerzője, Maiolino Bisaccioni,³⁶⁸ az elméleti szakértők pedig nem tesznek mást, mint Patrizi szkeptikus álláspontját ragozzák tovább:

„Oly nagy titokban viszik ügyeiket a fejedelmek, hogy a Szfinx rejtvényének megfejtésénél is nehezebb kártyáik mögé látni.

³⁶⁶ „Ne mások – tettem hozzá – mint maguk a fejedelmek írják a históriát, vagy legalább számoljanak be valaki másnak az eseményekről és saját elgondolásaikról; s tulajdonképpen így is tesznek” – „Non altri, soggiunsi io, che i Principi stessi scrivano l' historia, o altrui almeno riferiscano i successi, et i consigli loro; che pure essi il fanno.” PATRITIO, 1560, 27b.

³⁶⁷ „...con la nemistà che tengono i precipi con la verità (...) tale è sempre la historia profana, quale è il volere del prencipe che scrivere la fa: od è manchevole del vero per difetto di poter sapere gli altrui consigli.” Uo., 28a.

³⁶⁸ „È impossibile che lo storico dica la verità”. Idézi (pontos helymegjelölés nélkül) BENZONI, 1989, 103.

Hiába mondják, hogy át szokták adni az íróknak a titkárság anyagait, ahol nemcsak a követek jelentéseit, hanem a békekötések, fegyverszünetek és háborúk iratait is őrzik (...), mert igen gyakran csak azokat a forrásokat láthatjuk, amelyek egybevágznak a szóban forgó hatalmasság érdekeivel.”³⁵⁹

„Ha a történész mások előadására és hitelére alapozva ír, könnyen tévedésbe eshet az ezernyi hamis beszámoló nyomán, amelyeket az emberek rosszakarata vagy tudatlansága igaznak tüntet fel. Ha viszont csak azokat a dolgokat adja elő, amelyekről azt állíthatja, hogy szemtanújuk volt, és maga is fontos szerepet játszott bennük, ki biztosíthatna bennünket arról, hogy a rokonszenv vagy a gyűlölet, az érdek vagy a félelem és annyi más egyéb szenvedély, amelytől senki sem mondhatja mentnek magát, nem rontották-e meg becsületét és ítélőképességét, olykor úgy, hogy maga sem veszi észre?”³⁶⁰

Ez utóbbi kitétel mögött az eddigi vázolt „szociologikus” szkepszisnél még mélyebb gyökerű, ismeretelméleti probléma húzódik meg: nem csupán az a baj, hogy a történetíró a hatalmi hierarchiában elfoglalt pozíciója okán nem ismerheti meg az „igazságot”; lehetséges az is, hogy az igazság általában megismerhetetlen. Hangsúlyozzuk: nem a probléma új, hanem az a jelenség, hogy a szofista nyelvfilozófia paradoxonáig visszavezethető retorikus szkepszis³⁶¹ a 17. században kikerül az eruditus körből, vulgarizálódik, s a különböző érdekek szolgálatába szegődő, uraikat gyorsan változtató történetírók egyfajta praktikus morálként, erkölcsi öniszólásként hasznosítják és terjesztik,

³⁵⁹ „Incaminano i principi i loro affari con segretezza sì grande, che il penetrargli fino al midollo è assai piú malagevole, che non fu la dichiarazione dell’ enimma proposto dalla Sfinge. Né monta il dire, ch’ agli scrittori si comunicano le segreterie, in cui si custodiscono registrate non pur le lettere degli ambasciatori, ma le negotiationi delle paci, delle tregue, e delle guerre (...) perché bene spesso si lasciano solamente vedere quelle memorie, che giovano agli interessi di quel Signore, che le partecipa.” MASCARDI, *Dell’ arte istorica* (1636), idézi BERTELLI, 1973, 177–178.

³⁶⁰ François De La Mothe LE VAYER, *Discours du peu de certitude qu’ il i y a dans l’ Histoire*; in: Carlo BORGHERO, *Conoscenza e metodo della storia da Cartesio a Voltaire*, Torino, 1990, 204–205.

³⁶¹ S’TRUEVIER, 1970.

sokszor anélkül, hogy tisztában volnának eredetével és filozófiai horderejével. Némelyik szerzőnél már a század elején felsejlik az ötlet: „Ideo enim historia est, quia nota”³⁶² – innen pedig valóban csak egy lépés a következtetés levonása: a történelem nem az, ami „volt”, hanem azok a múlttörmelékek vagy friss információelemek, amelyeket a kaotikus események halmazából érdekeink szerint válogatva logikai láncra fűzünk, „kauzális” magyarázattal látunk el. A kérdés csak az: az író vagy megbízója „teremti”-e a történelmet?

A dilemmára még visszatérünk, annyit azonban máris leszögezhetünk: ezen a terepen a különböző érdekeknek megfelelő „igazságok” kidolgozása technikai kérdés, azoké a manipulációs technikáké, amelyeket a hagyományos humanista szóhasználattal élve, némileg félrevezetően, még a század közepén is „hízelgés” névvel illetnek. A kifejezés azonban ekkorra már elveszti értékhangsúlyát, és az általa összefoglalt módszerek és írói fogások kötelező elemi ismeretté válnak (toposzsinten arra sűtik rá a hízelgés vádját, aki nem alkalmazza őket profi módon). Az *adulatio* terminusa így a historiográfiában ugyanazt a jelenségcsoportot jelöli, amelyet a politikai tetterendszerben *simulatio* és *dissimulatio* néven írtunk le. A képmutatás és köpönyegforgatás kötelező szakmai védjeggyé válása párhuzamos jelenséget szül az udvari nyilvánosságban megfigyelttel: „A kortörténet írójának helyzete hasonló az udvari emberéhez, aki nemcsak hogy tévedhet, hanem bizonyos értelemben kényszerítve is van rá, hogy tévedjen, mert ha hízeleg, nem kerülheti el a gyalázatot, ha pedig kimondja az igazat, az életével játszik.”³⁶³ Mit tehet a historikus?

Visszatérhet a hérodotoszi modellhez, a nagy tettek és érdekes események antikvárius szellemű begyűjtéséhez és a feledéstől való megóvásához, a politika horizontjánál tágabbra nyitva

³⁶² Sebastiano Maccitól idézi pontosabb helymegjelölés nélkül KULCSÁR, 1994, 127.

³⁶³ „La condizione dello storico di cose contemporanee è simile a quello del cortigiano che non solo può errare, ma in un certo modo vi è costretto perché non può evitare o l' infamia se adulatore o il pericolo della vita se proclama la verità.” VARESE, 1980, 244.

az optikát, odafigyelve a mindennapi élet, a vallás, az archeológia, a művészet, a geográfia törvényszerűségeire és kuriozitásaira – amint tette ezt a Baronióval, Ughellivel, Bosióval, Famiano Stradával megújuló katolikus történetírás,³⁶⁴ vagy (*mutatis mutandis*) az éppen ez idő táján kibontakozó, immár szolid adatbázisra és fejlett forráskritikára építő tudományos igényű „lai-kus” historiográfia jellegzetes képviselője, Joannes Lucius, a maga Dalmácia-történetével.³⁶⁵ Ebben az „eruditus” perspektívában már csak a régebbi kor felé fordulás miatt is, áttételesebben jelentkezik a politikai meghatározottság vagy bármiféle érdek érvényesítése. De közvetve azért mégis jelen van, hiszen az előbbi szerzők éppúgy a tridentí szellem propagandáját képviselték, mint ahogy Lucius tudós műve is végső soron Velence Dalmáciára formált igényének történeti igazolására szolgált.³⁶⁶

Népszerű irány a Campanella szellemében „a tudományok megalapozására” (*ad scientiarum bases fundandum*) szolgáló *historia universalis*, amelyen belül a *historia naturalis* és a *historia civilis* rovására túlterjeszkedik a *historia divina*, „amely Isten jelenéseit, az emberek között végzett cselekedeteit, valamint a világ kezdetét és a szentek csodatételeit meséli el”.³⁶⁷ A magyarázat egyszerű:

„Az emberi dolgok között a legmagasabbrendű a vallás, amely révén kapcsolatba lépünk az éggel, meghódítjuk az eget. Ezért azon elbeszélések, amelyek tárgya a vallás, annnyival állnak tárgyuk miatt a többi fölött, amennyivel az ég a föld fölött.”³⁶⁸

Az égi matériával foglalkozó historikusok nem szorulnak módszertani képzésre, „mivel a bizonyosságokat Istentől nyerik,

³⁶⁴ BERTELLI, 1973, 61–91.

³⁶⁵ Joannes LUCIUS, *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*, Amstelodami, 1666; az idevágó irodalom ismertetése: BENE Sándor, *A Zrínyi testvérek az Ismeretlenek akadémiáján*, id. kiad., 662–665.

³⁶⁶ Vitaliano BRUNELLI, *Giovanni Lucio*, in: „Rivista dalmatica”, II (1900), 33.

³⁶⁷ „...quae visitationes Dei, resque eius gestas inter homines, et mundi exordium, et miracula narrat sanctorum eius”. CAMPANELLA, *Historiographia*, id. kiad., idézi BERTELLI, 1973, 30.

³⁶⁸ Pietro Sforza PALLAVICINO, *Storia del Concilio di Trento* (1656), idézi BERTELLI, 1973, 25.

amint tőle veszik az előadás módját is”.³⁶⁹ Az ilyen típusú história azonban, mint utaltunk rá, mind fogantatását, mind célját tekintve elsősorban propagandisztikus, a hitvita érdekeit szolgálja. A Carion világtörténetét kiigazító Melanchton közismert példája mellett említésre érdemes, hogy a kihívásra (mindenekelőtt Flaccius Illyricus-féle *Centuriae*-ra) választ kereső tridentinus irányzat atyja, Cesare Baronio sem az álmában megjelenő Neri Szent Fülöptől kapta az indítást az *Annales Ecclesiastici* hatalmas sorozatának megindítására (amint maga mondja), hanem az V. Pius által 1571-ben, az ideológiai ellencsapás szándékával felállított bizottságtól.³⁷⁰ Tünetértékű e tekintetben Sforza Pallavicino polémiája Paolo Sarpival a tridenti zsinat története kapcsán. A velencei szervita a *historia sacra* tárgyát képező szent eseményt nem átallotta politika- és diplomáciatörténetként megörökíteni; Sarpi szerint az új vallási hullám csakis a pápák temporális hatalmát szolgálja, így egyháztörténetet sem lehet írni más, mint politikai szempontból.

„...ez a zsinat, amelyet kegyes férfiak a meghasonlásnak indult Egyház újraegyesítésének szándékával óhajtottak és rendeztek, éppen ellenkezőleg, oly mértékben megszilárdította a szakadást, és megmerevítelte a pártok álláspontját, hogy az ellentétek kibékíthetetlené váltak; az uralkodók az egyházi rend megreformálása végett befolyásolták a zsinatot, amely a legsúlyosabb deformálást okozta, amióta csak a keresztény név hallható; a püspökök a püspöki hatalom visszaállítására használták volna fel, amely nagyrészt a római pápára szállt, ám a zsinat által az egész elvesztették, és érdekeltté lettek saját szolgálóink fenntartásában (...) Nem lesz hát helytelen századunk Iliászának nevezni [a zsinatot].”³⁷¹

³⁶⁹ „...enim a Deo acceperint veritates, modum etiam narrandi ab eo habent”. CAMPANELLA, *Historiographia*, id. kiad., idézi BERTELLI, 1973, 30.

³⁷⁰ BERTELLI, 1973, 63–64.

³⁷¹ „...questo concilio, desiderato et procurato dagli uomini pii per riunire la Chiesa, che principiava a dividersi, per contrario ha così stabilizzò lo scisma et ostinate le parti, che ha fatto le discordie irreconciliabili; e maneggiato dai principi per riforma dell'ordine ecclesiastico ha causato la maggior disformazione che sia mai stata doppia che il nome cristiano si ode, e dalli

Az ellenhistória szerzője fölülmúlja Sarpit a dokumentáció gazdagságában; mindazonáltal, éppen mert tollát az ellentmondás szelleme vezérli, belül marad ellenfele szemléleti keretein, politikatörténetet ír, hiányzik művéből a tridentini vallásos hevület. Mindennél inkább árulkodik szemléletéről és módszeréről az a professzionális büszkeség, amellyel forrásait enumerálja:

„Ahhoz tartottam magam, hogy a margón minden apró eseménynek is dokumentációját adjam, akár megjelent és a világ által hitelesnek tartott íróktól származik, akár olyan kéziratokból, amelyeknek szerzői fejedelmek, legátusok, követek, s úgymond nyilvános személyek: azaz a tőlük származó levelekből, jelentésekből, utasításokból, határozatokból és hasonlókból. A kéziratok az általam hivatkozott könyvtárakban és levéltárakban vagy eredeti példányként, vagy olyan másolatként található meg, amelyekről a locusok tekintélye és a könyvek régi volta miatt a csalás legkisebb gyanúja is távol áll. Ez pedig éppen az a többlet, amely az emberi dolgok előadásakor alkalmazható, és amelyet nem alkalmazott az az író, akinek válaszolok.”³⁷²

De idézhetnénk a németalföldi vallásháborúban Isten munkálkodásának nyomait kutató Strada forrásutalásait is:

„Az uralkodók bizalmas levelei (...) amelyek legtöbbször sajtókezeléssel írták (...) a követségek titkos instrukciói, a haditanács legbizalmasabb javaslatai és a javaslatok okai, a titkos kémjelentések, a polgárok rejtett konspirációjának dokumentumai,

vescovi adoperato per racquistar l' autorità episcopale, passata in gran parte nel solo pontefice romano, gliel' ha fatta perder tutta intieramente, et interessati loro stessi nelle propria servitù (...) Si che non sarà inconveniente chiamarlo la Illiade del secolo nostro.” Paolo SARPI, *Istoria del concilio tridentino* (1619), idézi BERTELLI, 1973, 108.

³⁷² „Mi son legato a produrre in margine le testimonianze d' ogni picciola cosa, tratte o da scrittori stampati, e ricevuti per fedeli dal mondo, o da manuscritti, i cui autori furono principi, legati, ambasciatori e si fatte persone pubbliche: cioè da loro lettere, relazioni, istruzioni, atti e simiglianti; i quali manuscritti nelle librerie e negli archivi da me successivamente citati, o si conservano autentici o in tali copie che per l' autorità de' luoghi e per l' antichità de' libri rimanga lungi ogni dubbietà di fraude. Il che è quel più che può farsi nella narrazione degli umani successi, e di che nulla ha fatto lo scrittore al quale io rispondo.” PALLAVICINO, 1656; idézi BERTELLI, 1973, 111-112.

amelyeket vagy külön-külön, vagy naplóba vezetve, a titkos levéltárakból rendelkezésemre tudtak bocsátani...”³⁷³

Mintha csak Patrizi felsorolását hallanánk a jelenkor politikatörténetének (rendszerint manipulált) kútfőiről! Nem véletlen, hogy az ellenreformációs történetírás nagyhatású teoretikusa a gyakorlatban ellentmond saját főntebb idézett követelményének (a történetíró ne beszéljen a titkokról, különösen a fejedelmeket dehonesztálókról ne). A *ragion di stato* regnálása idején, Machiavelli és Guicciardini működése után megvalósíthatatlan utópia az Istentől közvetlenül ihletett *historia sacra*. A látoli, egzotikus vidékek leírása ugyancsak kétes értékű: legfőljebb az olvasók szórakoztatására való; Guido Bentivoglio, kardinális létére, maga mondja ki: az Indiák történeténél mégiscsak fontosabb „ez a mi háborúval és politikával oly inkább áthatott Európánk”, s ezen belül is „az államéletet és a háborút illető tanácskozások (...) szolgáltatják azt az anyagot, amely a legnagyobb hasznot hozza annak, aki olvassa, és a legnagyobb dicsőséget szerzi annak, aki írja őket”.³⁷⁴

A valós mintát tehát a tacitista politikai történetírás adja, híveinek éppúgy, mint az ideológia szintjén azt mélyen elítélő ellenfeleknek is. Komoly jelentőséggel bíró vita ezen az irányzaton belül már csak a két kérdés körül folyik. Az egyik a stílust érinti, ahol a század harmincas éveire felülkerekedni látszik a Tacitust és Senecát példaképkül állító tömör, szentenciózus irály, amelyet – elsősorban Virgilio Malvezzi, Luca Assarino és az Itáliában rendkívül népszerű Pierre Matthieu nyomán – egy egész

³⁷³ „...interiores Principum litteras (...), plerasque exaratas ipsorum manu, (...) secreta legationum monita, intima in bellicis senatibus consilia, et consiliorum causas, clandestinos exploratorum codicillos, occultas civium conspirationes, aliaque permulta, quae aut seorsim habita, aut in ephemeridem relata, ex arcanis mihi tabulariis potuere.” Famiano STRADA, *De bello Belgico*, Romae, 1648, „Praefatio ad Lectorem”, szltlan.

³⁷⁴ „...la nostra tanto più bellicosa, e più Politica Europa”; „Consulte di Stato e di guerra (...) materie, che apportano il maggior frutto a chi legge, et insieme la maggior gloria a chi scrive”. Pietro Maffei India-történetét bírálva: BENTIVOGLIO, 1648, 127.

iskola igyekezett utánozni.³⁷⁵ Ellenük indít támadást a cicerói és liviusi stíluseszmény nevében Agostino Mascardi *Arte istoricája*, töredékességgel, inkohereus előadásmóddal, homályos jelentésű vagy kétértelmű szövegek sorozatgyártásával vádolva őket. Ám a polémia belül maradt a „tacitizmus” ideológiai keretein, hiszen Mascardi csupán arra hívta fel a figyelmet, hogy nem elég a történesek mozgatórugóit, a fejedelmek titkos szándékait kutatni; a nyomozás eredményeit a széles olvasóközönség számára is közérthető, világos megfogalmazásban kell hozzáférhetővé tenni.³⁷⁶

A vita másik vonulata a história, illetve a költészet elsőbbségének problémájára keresett választ. A fikciós műfajok primátusát arisztotelészi alapon hirdető irányzattal szemben ugyancsak a 17. század elején jut kifejezésre az a gondolat, amely szerint a *verisimilitas* kategóriája alkalmatlan az általánosabb érvénnyel ható, s ezért „filozofikusabb” költészet és a csupasz tények regisztrálásával földön járó történetírás szembeállítására. A história, mikor az események rejtett okait kutatja, vagy – direkt források hiányában – kevéssé ismert eseményeket igyekszik az analógia eljárásával rekonstruálni, szintén a valószerűsége építi érvelése logikáját. A különbség mindössze annyi, hogy míg a költő kitalált valószerűséggel (*verisimile falso*) dolgozik, addig a történetíró a valódi valószerűség (*verisimile vero*) világában mozog. Amint Mascardi mondja:

„A történetíró gyűlöli a hamis valószerűséget, s nem is ad neki helyet műve lapjain; mert tárgya az igazság, amelynek ellensége a hamis látszat; olykor felhasználja a valós valószerűséget, ám csak mint az igazság felderítésének eszközét.”³⁷⁷

Az arisztotelészi kategóriák megkettőzése arra szolgál, hogy bizonyítsa a fikciós eljárások jogosságát egy nem fikciós műfa-

³⁷⁵ L. erről KLANICZAY T., „Zrínyi helye...”, id. kiad., passim.

³⁷⁶ BELLINI, 1991, 108, skk.

³⁷⁷ „L’ istorico (...) il verisimile falso l’ aborrisce, né già mai gli dá luogo nelle sue carte: perché ha per oggetto la verità di cui la falsa somiglianza è nemica; adopra talhora il verisimil vero, ma come strumento da rinvenire la verità.” *Dell’ arte istorica* (1636), idézi BELLINI, 1991, 102–103. A módszer (a „valós valószerűség” lényegében nem más, mint az analógia) korábbi alkalmazásáról példákat hozott KULCSÁR, 1994.

jon belül, miközben a műfaj megmarad a maga sajátos keretei között. Az „igaz valóságosság” segédfogalmának bevezetése tulajdonképpen a thuküidészi „archeologikus módszer” emeli a teória szintjére, s nemcsak a filozófia felé közelíti általában „a” históriát, hanem elméleti megalapozást is ad annak a politikai tanulságokat kereső és tanító, pragmatikus történetírói irányzatnak, amelyről a nagy ellenfél, Famiano Strada így nyilatkozik:

„...jóllehet, a történetek előadása az okosságra tanít, ezeknek [az íróknak – B. S.] politikától vezérelt csalása oly módon utánozza az okosságot, hogy a becsület álorcája alatt lépten-nyomon a legrútább haszonelvűség erejére oktat; s tény az, hogy sokan adták magukat erre a műfajra, és napról napra egyre többen olvassák őket (hiszen a legtöbb embert rabul ejti a haszon valamely fajtája).”³⁷⁸

A korszak (legalábbis mennyiségileg, terjedelemben és példányszámban) legizmosabb irányzatáról, a propagandisztikus jelenkortörténet-írásról van szó, „a ludás eme óriásáról, a fejlődelmek, a népek és az egész világ érdekeinek letéteményeséről”, lelkendezik Girolamo Brusoni gigantikus Itália-történetének kiadója.³⁷⁹ Az ide sorolható műfajok igen változatosak: a történeti analógiákat kereső politikai biográfiától a teoretizáló *precettistica*n (a *ragion di stato* jegyében a hatalom technikáit a közelmúltban kutató politikai tanulmányirodalmon) át a Gioviót követő (az *arcana imperii*-t a gyorsan szélesedő piac szenzációéhségéhez

³⁷⁸ „...cum gestarum narratione ad prudentiam instituat, prudentiam vero sic politica istorum fraus imitetur, ut sub honestatis aliena specie foedissimae utilitatis vis ubique doceat: factum est, ut multi se ad hoc genus scribendi contulerint, atque a multis (ut plerique utilitate quacunquē capiuntur) magis ac magis quotidie lectitentur.” STRADA, 1745, 145.

³⁷⁹ „Il parto più essenziale e più degno dell’ industria di virtuosa penna è l’ istoria, poiché secondo l’ opinion de’ più sensati politici e de’ più fondati moralisti, la più riguardevole e più degna faccenda delle umane incumbenze è lo scrivere istoria, o’l dar materia plausibile a chi scrive. Questo gigante dell’ arte del sapere, e questa mole degl’ interessi de’ principi, de’ popoli e del mondo...” Girolamo BRUSONI, *Historia d’ Italia*, Venetia, 1676, „Lo stampatore a chi legge”.

alkalmazkodva leleplező, az újságírás felé mozduló)³⁸⁰ változatig húzódnak.

Utóbbiak leggyakoribb témái a török elleni harcok mellett a harmincéves háború eseményei, középpontban a két legnagyobb hatást gyakorló politikus- és hadvezér-egyéniséggel, Wallenstein-nel és Gusztáv Adolf svéd uralkodóval (hozzájuk csatlakozik majd egy rövid időre, a hatvanas években, Zrínyi Miklós is). A *storia contemporanea* legkedvezőbb terepe, valóságos intézményi háttere a szabad szellemű, Aretinót, Traiano Boccalinit és szellemi utódaikat is befogadó Velencei Köztársaság, ahol „mindenkinek szabadságában áll jól megérteni a dolgokat, ahogyan akarja, és megírni, ahogyan érti őket”³⁸¹ Ebben a közegben egyértelmű a kortárs történet fölénye a régebbi korokkal foglalkozó eruditus história felett. „A napjainkban zajló események megismerése nagyobb örömet okoz, mint a régmúltban történetké.”³⁸² A história versenyt fut az idővel, egyre töredékesebb, művelői tollán egyre gyakoribb toposz az időhiányra való hivatkozás, s lassan már csak a relációk sietős egybefűzésére futja nagy sietségben – vagy még arra sem. Pietro Pomo, a harmincas évek velencei szellemi elitjének jeles tagja például így mentegetődzik az „olvasó” előtt:

„Rövid próbálkozásaim (...) csak ízelítőt adnak a műből, s nem jelentik az egész művet (...) mert bizonyos esetekben az egymástól eltérő beszámolók bősége ejt zavarba, máskor meg éppen hiányos voltuk akadályoz a tisztánlátásban; nyíltan megvallom, nem vagyok eléggé felkészülve, hogy a következő dolgokról teljes és szabályosan felépített Históriat állítsak össze. Mind az előbbi, mind az utóbbi eseteket illetően az Igazság egyetlen atyja, az Idő

³⁸⁰ Vö. M. YARDENI, *Journalisme et histoire contemporaine à l' époque de Bayle*, in: „History and Theory” 12: 2 (1973), 208–229.

³⁸¹ „...è lecito a ciaschedun' huomo da bene intendere le cose, come ei vuole, e scriverle, com' ei l' intende”. PIETRO POMO, *De' saggi d' historia (...) in cui si descrivono le attioni seguite dall' invasione del Rè di Suetia in Germania fino alla morte del Voestano. All' Illustrissimo Sig. il Sig. Gio. Francesco Loredano, Venetia, 1640*, „L' Autore a chi legge”.

³⁸² „Le cose occurrenti a' tempi nostri dan più gusto di sapersi che quell' altre da gran tempo avvenute.” Giovanni Nicolò Doglionitól idézi (pontosabb forrás-megjelölés nélkül) BENZONI, 1989, 91–92.

és a jelentések, melyeket mindenfelől ígérnek, remélem, hamarosan lehetővé teszik, hogy meztelen valójukban ismerjem meg a tényeket, és ígérem, híuen tárom majd elébed őket, csak annyira ékesítve, amennyire az egy érdemes író számára megengedett.”³⁸³

Az illő módon felékesített história azonban ritkán készül el. A műfaj, különösen a keresett, gyakran megrendeléshez jutó írók kezén egyenlővé válik az azon melegében, retorikus kötet nélkül tálat információhalmazzal. A jelenkortörténet rangját védelmező szerzők a teória szintjén persze beismerik, hogy az információ bajosan lehet objektív; Gualdo Prioratot idézzük példaként:

„Egy spanyolok és franciák között lezajlott ütközetről nem fog soha torzítás nélkül beszámolni sem egy spanyol, sem egy francia. A részrehajlás természete hasonló a boréhoz: átveszi az edény illatát, amelyben tárolják.”³⁸⁴

Ugyanakkor, a gyakorlatban, Gusztáv Adolf hőstetteinek megörökítője mégis a tanúkra, s többek közt önmaga szemtanú voltára hivatkozik:

„Ha mások úgy vélik, az élő szereplők színe előtt megírt események előadása nem a személyek állásához és az időrendhez igazodik, hanem a részrehajlás és a hízeltés befolyása alá esik,

³⁸³ „Queste mie brevi fatiche (...) sono saggi dell' opera, non tutta l' opera (...) poiché in alcuni fatti la copia delle relationi in se stesse varie, mi fa confusione, in altri la scarsezza mi genera oscurità, e delle seguenti, liberamente io te l' confesso, non mi trovo ancora opportuno bastante per tesserne intiera e ben regolata l'istoria è in queste et in quelle il Tempo, ch' è l' unico padre della Verità, con le relationi che mi si promettono da più parti, spero in breve mi porterà nuda l' espressione de' fatti, ch' io ingenuamente prometto rappresentarti, non d' altro vestita, che di quanto permesso ad honorato scrittore.” POMO, 1640, i. h.

³⁸⁴ „Una battaglia successa tra Francesi e Spagnuoli non mai sarà riferita senza alterazione, né da un Francese, né da uno Spagnuolo. L' affettione non diversa dalla natura del vino, piglia l' odore dal vase, che la conserva.” Galeazzo GUALDO PRIORATO, *Historia delle guerre di Ferdinando II e Ferdinando III Imperatori e del Rè Filippo IV di Spagna contro Gustavo Adolfo Rè di Suetia e Luigi XIII Rè di Francia 1630–1640*, Venetia, 1640, „L' Autore a chi legge”.

jusson eszükbe, hogy az igazságról minél többen tanúskodnak, annál nagyobb az ereje és a hitele.³⁸⁵

Az „igazság”, a maga valódi mivoltában amúgy is megismerhetetlen; legfőjebb megközelíteni tudjuk, elérni soha. Amint Mascardi írta:

„A história irányában megnyilvánuló hit emberi hit, tehát mindig kétely vegyül hozzá, hiszen lényegében nem áll távol a véleményről. Igazságtalan hát az olvasó, aki csalhatatlan bizonyosságot vár el a történetírótól, olyat, amely kétségbevonhatatlan tekintélyre támaszkodik.”³⁸⁶

Mascardi feltétlen hűségű követője, Vittorio Siri a módszertani nehézségekről panaszskodik:

„Mennyi hamis és apokrif iratot őriznek a levéltárak? S magukról a nehezen hozzáférhető és eldugott eredetiekről ki garantálja, hogy olyan szerzőtől származnak, akit nem vezérel a pártos szenvedély, mentes minden külső befolyástól, aki részt vett az eseményekben, beavatott a legbensőbb titkokba és a kormányt vezető miniszterek barátságába, aki pontosan informált, illetve gondosan és hűen beszéli el a történeteket?”³⁸⁷

Aki pedig erre nem képes, csak fikciót képes adni az igaz történet helyett: „századunk a regény kora: így a históriák is regénybe fordulnak” – bírálja hozzá nem értő vitapartnerét egyik álnéven írott röpiratában.³⁸⁸

³⁸⁵ „Se altri, a' quali paresse, che i successi, che si scrivono sotto l' occhio de' viventi, fossero moderati dalla partialità, e dall' adulatione, non adeguati al tempo, et alla conditione delle persone, e però mi riprendessero, perché scrivo di sì buon matino; si ricordino, che quanto più ha la verità de' testimonij, tanto più è grande la sua forza, e 'l suo credito.” Uo.

³⁸⁶ *Dell' arte istorica*, id. Bertelli, 1973, 177–178.

³⁸⁷ „Quante scritture si contengono negli archivij falseggiate et apocriife? E de gl' originali stessi riserbati e riposti, chi assicura, che sieno d' autore, che non habbia vestite le passioni della fattione, o siasi serbato libero da ogni straniera impressione; che sia intervenuto ne gli affari; introdott al conoscimento de' più interi arcani, e della famigliarità de' Ministri direttori del governo; esattamente informato, et accurato e fedele narratore?” Vittorio SIRI, *Del Mercurio, ovvero historia de' correnti tempi*, IX, Casale, 1667, 6.

³⁸⁸ „... essendo questo nostro secolo de' Romanzi: anche le Istorie si convertono in Romanzi”. Colenuccio Nicocleonte (Vittorio SIRI), *Lo scudo e l' asta del Soldato Monferrino impugnati alla difesa del suo Politico Sistema*, Cifalù, 1641, 3.

A zsurnaliszta történetírás művelői valódi kozmopoliták. Többnyire a diplomáciai és katonai szolgálatot egészítik ki a históriaszerezéssel, mint a Rómát, Párizst, Torinót és Velencét különböző tisztségekben végigszolgált Maiolino Bisaccioni,³⁸⁹ vagy a Mazarin alkalmazását független „publicista” szerepre cserélő Vittorio Siri,³⁹⁰ de akad köztük egyházi pályáról érkezett szerző, mint a karthauzi rendbe háromszor belépő (és belőle háromszor kilépő) Girolamo Brusoni.³⁹¹ A régebbi szakirodalomban találó kifejezéssel „tollkalandorként” (*avventurieri della penna*) jellemzett értelmiségiek³⁹² történetíróként is tehetségesen váltották aprópénzre a Patrizinél még tragikus felhanggal jelentkező szkepszist: elfogulatlanul bocsátották áruba képességeiket a legkülönbözőbb, egymással sokszor szembenálló erők számára. A Velencében anyagi nehézségekkel küszködő Brusoni szabályos revolverező zsarolással csikarta ki magának az udvari történetírói állást Torinóban,³⁹³ a Mazarin titkárságán Sirit követő Gualdo Prioratót pedig Ferdinando Porcia herceg egészen egyszerűen megvásárolta a fiatal Habsburg uralkodó, Lipót számára az 1663–64-i regensburgi birodalmi gyűlésen.³⁹⁴

A kor hatalmasai általában megbecsülik a népszerű írók szolgálatait, hiszen ők biztosítják nézeteik leghathatósabb propagálását. A história műfaja elsőrendűen a politikai propaganda eszközüvé lett, amely jelenkortörténetként közvetlenül, ha pedig régebbi idősakkal foglalkozik, az analógia segítségével éri el

³⁸⁹ L. róla BERTELLI, 1973, 208–214.

³⁹⁰ L. róla TOSO RODINIS, 1968, 48–49; KLANICZAY Tibor, „Zrínyi olvasmányaihoz: Vittorio Siri”, in: K. T., *Hagyományok ébresztése*, Bp., 1976, 249–260.

³⁹¹ L. róla Alberto ASOR-ROSA, „La narrativa italiana del Seicento”, in: *Letteratura italiana*, id. kiad., III, *Le forme del testo*, 2, *La prosa*, Torino, 1984, 742–745; SPINI, 1983, 247–253; valamint Giuseppe De CARO alapos szócikkét, in: *Dizionario biografico degli italiani*, XIV, Roma, 1972, 712–720.

³⁹² BROCCIII, 1897–1898, 290; Luigi FASSÓ, *Avventurieri della penna del Seicento*, Firenze, 1924.

³⁹³ BERTELLI, 1973, 215–216.

³⁹⁴ L. erről BENE Sándor, „Ő Császári Felségének kedve telik benne...” (*Egy birodalmi história és társszerzői*), id. kiad. 49–56.

szándékolt hatását. Véletlen volna-e, hogy a Franciaország történetét 1621 és 1628 között vastkos kötetekben feldolgozó Scipion Dupleix munkájának fő tanulsága az: a királyi hatalom ugyan szükségképpen mindig „abszolút” – de rossz kormányzás esetén ez fenyegetően veszélyessé válhat, ezért szükséges, hogy egy miniszter mérsékelje, kontrollálja tanácsaival az uralkodó esetleges túlkapásait vagy szertelenségét? A sorozat utolsó kötetét a szerző XIII. Lajos királynak ajánlja, de aligha kétséges, hogy az iniciatíva ezúttal is Richelieu-é, „akiről úgy tűnik, személyesen és a szerző beleegyezésével vette kézbe az első kötet kefelevonátának javítását”.³⁹⁵

A Dupleix-jelenség néhány évtized múltán kísértetiesen ismétlődik Bécsben, azzal a különbséggel, hogy itt az uralkodó személyesen folyik bele a történetírói műhelymunkába. Ritka, értékes kordokumentum a levél, amelyből ezt az esetet ismerjük, hiszen az írók – független imázsuk védelmében – akkoriban is szerették elhallgatni a kézi vezérlés működését; ezért érdemes hosszabban idézni a szöveget. Gualdo Priorato írja 1667. május 15-én egykori pártfogójának, Vitaliano Borromeo grófnak Milánóba:

„Históriámmal annyira jól haladok, hogy remélem, nem jön közbe semmi akadály, és annak rendje-módja szerint nyomdába adhatom, miután Ő Császári Felsége akkora tetszéssel és meg-

³⁹⁵ „...pare si prendesse addirittura la briga di correggere personalmente le bozze del primo volume, consenziente l' autore”. BERTELLI, 1973, 279–280. A mindig jól tájékozott Gregorio Leti szintén Richelieu-nek tulajdonítja a történetírók alkalmazásának modern technikáját is, mikor az udvari történetíró intézménye ellen foglal állást (korábban a Mazarin-breviáriumban láttunk rá példát): „Azt állítom, hogy a mai történetírók kárt okoznak azzal, ha hízelegnek a fejedelemlnek. (...) Azok az írók, akik miatt gúnyt űznek a fejedelemből, sértik a fejedelmet: Richelieu kardinális, a világ legnagyobb politikusa nagyon jól megértette ezt a politikát, s ezért nem sajnálta a pénzt, hogy Franciaország és a maga dicsőségéről olyan történetírók tollának megszerzésével gondoskodjék, akik szinte a világ végén élnek!” „Sto per dire che gli Historici di questi tempi con adulare i Principi, li fanno dannare. (...) Quelli scrittori de' quali si burla il Principe, offendono il Principe: il Cardinal di Richelieu, ch' è stato l' Arcipolitico dell' Universo, intendeva molto bene questa politica, onde non tralasciava alcuna spesa, per guadagnar alla sua divotione, e della Francia, la penna di queglii Historici, che se ne stavano quasi nel confine del Mondo!” LETI, I, 1666, 881; 886.

elégedéssel hallgatja mostanában a felolvasásokat, hogy az valóban jól mutatja: birodalmi munkáról van szó, mégpedig olyanról, amelyet egyetlen elődje sem szorgalmazott jobban. Ezért aztán, azon túl, hogy számokkal jelölve a könyv végére csatolt minden említésre került iratot, levelet és szerződést, rézbe is metszeti az összes várostromot és mindazon országok térképeit, ahol harcok folytak; az egész munkát az itteni mérnökök végzik, a megfelelő méretarányban. Hogy meggyorsítsa a munkát, a Császári Felség beosztott mellém két fiatalembert, egy rómain és egy genovait, fejenként húsz scudo havi járandósággal; egy bizonyos Marcellinek, a néhai Leslie gróf titkárának pedig havonta negyven scudót juttat, nem más feladatra, mint hogy legyen segítségemre az iratok fordításában és megszerzésükben az állami és hadügyi hivataloknál, valamint hogy itt is, ott is járjon el rendelkezéseim szerint. Trautson gróf, a Császári Felség meghatalmazottjaként, utasításokat ad mindazoknak, akiknek szükséges; Sinzendorf grófot, a kamara elnökét pedig megbízta az összes felmerülő költség kezelésével, olyan parancs mellett, hogy semmiben se hagyjon hiányt szenvednem. S mivel nagyon siralmas és szűkös körülmények között éltem Caprara grófnál, lakást utalt ki nekem az Új Piac téren, a kapucinusok templomával szemközt, frissen épült palotában, és rendelkezéseimre bocsátott egy udvari hintót, két lóval a városban, s hattal, ha ki akarnék kocsizni. Egyszóval: huszonkét esztendeje, hogy szélteben járom a világot, hogy olyan derék fejedelemre akadjak, aki kedvét leli a történelemben, de mondhatom, soha nem találtam senkit, ha csak most nem, ezt a bőkezű uralkodót, aki miután elkészül dicsőséges országlásának krónikája, meg akarja íratni felséges atyjáét és az összes többi osztrák házbeli császáráét is.”³⁹⁶

³⁹⁶ „La mia Historia si va avanzando così avanti, che spero non veniranno i malori, che sarà all' ordine per la stampa; poiché S. M. C. si compiace adesso di audirla leggendo con tanta soddisfazione che dimostra di fatto, che sia un' opera imperiale, e non più praticata da alcun altro de' suoi Processori; perciocché oltre al far porre in fondo del libro tutte le scritture, lettere, et accordi, che si nominano, chiamati per via di numeri, fa intagliare in rame tutte le battaglie, assedii di piazze, e carte geografiche de' paesi, ne' quali si è guerreggiato: tutte fatte da quest' ingegneria con le debite misure. Per sollecitar il lavoro

Itt már szó sincs kollektív cenzúráról, mint azt a hagyomány tartja például Bonfini decasainak születéséről. (Az információkat és forrásokat a historikus rendelkezésére bocsátó főrendek és nemesek közül Visegrádon összegyűlt „vének” állítólag meghallgatták a felolvasást, és közösen „szóltanak renddel minden cikkelyekhez”).³⁹⁷ A história az uralkodó és az író „titkos” együttműködésének eredménye; Lipót nagyon jól tudta, hogy a saját uralkodásának történetét „megfelelő” ideológiai szempontból feldolgozó monumentális mű, a *Historia di Leopoldo Cesare*, valószínűleg nehézfegyverként szolgál majd a vasvári békét követően Európa-szerte fellángoló publicisztikai harcokban.³⁹⁸

De idézhetjük egy magyar tacitista példáját is a kollaborációra. Szamosközy István maga ajánlkozik Báthori Zsigmond erdél-

mi ha la S. M. assegnati due giovani, uno romano, e l' altro genovese, perché servano a coppiare, con assegnamento di 20 scudi al mese; ed un tal Marcelli, che serviva di segretario il già Conte Leslie, fa corrispondere 40 scudi al mese non con altro impiego, che ad assistermi nella traduzione di scritture, nel cavarle dalle secretarie di stato, e di guerra, e nell' andare di qua, e di là, secondo da me gli è ordinato. Il Conte di Trautson fatto commissario di S. M. per dar gli ordini a quanti occorresse, ed il Conte di Sinzendorf presidente della Camera direttore di tutte le spese, che convengono farsi, con ordine di non lasciarmi mancare cos' alcuna. E perché io abitavo nel quartiere del Conte Caprara assai melanconico, e ristretto, me ne ha fatto dar uno sulla Piazza del Nuovo Mercato nel palazzo nuovo dirimpetto alla Chiesa de' Cappuccini, et assegnatami una carrozza di Corte a due cavalli per la città, et a sei, quando volessi uscire. In somma sono 22 anni che vado vagando il mondo, per veder pure, se ritrovar potessi un principe, che si diletta della historia, e virtuoso; ma posso dire di non averne mai trovato alcuno, se non adesso, questo generoso Cesare; qual fatta, che sia l' Historia del suo glorioso imperio, vuole, che si faccia quella dell' Augustissimo suo Padre, e di tutti gli altri Imperatori Austriaci." A levél teljes szövege közölve, jegyzetekkel: BENE Sándor, *Ócsászári felségének...*, id. kiad. 1993 b, 52–54. Lelőhelye: Biblioteca Bertoliana di Vicenza, Libreria Gonzati, 27.9.66: *XIV lettere quasi tutte del Conte Galeazzo Gualdo Priorato*; itt mondok köszönetet Adele Scarpatinak, a kéziratár vezetőjének, kutatásomhoz nyújtott segítségéért.

³⁹⁷ HELTAI Gáspár, „Kronika az magyaroknak dolgairól”, in: *Heltai Gáspár és Bornemisza Péter művei*, kiad. Nemeskürty István, Bp., 1980, 410–411 (Magyar Remekírók).

³⁹⁸ Galeazzo GUALDO PRIORATO, *Historia di Leopoldo Cesare*, I–III, Vienna, 1670–1674.

lyi fejedelemnél Gian Michele Bruto magyar históriájának kiadására:

„A történelem, melyet joggal neveznek az idő lámpásának, abban is segít, hogy (...) jóvoltából az elmúlt események, a nagy férfiak tettei az örökkévalóságba kerülnek át. (...) Mivel az élénk szellemű, csaknem isteni tehetséggel megáldott Brutusunk ezt kiválóan elvégezte (...), a lehető legnagyobb mértékben arra kell törekedni, hogy Felséged Isten kegyelméből gondoskodjék e munka kiadásáról, s alkalmazzon egy művelt és éles szemű cenzort, aki az események és dolgok leírásában található hibákat [ti. a magyarokat a nemzetközi közvélemény előtt diffamáló passzusokat – B. S.J kigyomlálja...”³⁹⁹

A história tehát, amellet hogy deklaráltan továbbra is hagyományos feladatkörét, a nemes versengésre buzdító példák örökítését látja el („a dicsőség és a hírnév utáni vágy ösztönzi a nemes lelkeket, s ez sarkallja őket a hátor tettekre”), a hatalmasok szemében elsősorban mint a célirányos politikai propaganda eszköze jöhet számításba. Hogy ne menjünk messzire Báthori környezetétől, lássuk, miként ajánlja kortörténeti munkáját a fejedelemnek Baranyai Decsi János:

„Mi sem illik jobban azokhoz (...) akik az államot kormányozzák, mint hogy – míg élnek – a legnagyobb erőfeszítéssel igyekezzenek dicső és üdvös cselekedeteket véghezvinni (...) megpróbáltam Emlékiratom e tizedik kötetében az utóbbi három év legemlékezetesebb eseményeit röviden, és amennyire tőlem telt, az igazságnak megfelelően összefoglalni. Először azért, hogy a mindenható jó Isten csodáit (...) az utókor tudomására hozzam. (...) Legfőképpen pedig azért, hogy Felséged magasztos és tisztos hírért, dicsőségért nemcsak a hazaiak, hanem az idegenek körében is a történetek legigazabb előadásával védjem és óvjam a rosszindulatúakkal szemben. (...) Úgy látom, e rágalmozók fecsegésével nem lehet másképp szembeszegülni, szájukat másképp betömni, csak ha Felséged tulajdon hírnevét és méltóságát (...) jogos védőírat terjesztésével a keresztény világ idegen tartományaiban is szelében-hosszában megvédeni.”⁴⁰⁰

³⁹⁹ A szöveg első közlése: BALÁZS-MONOK, 1992, 47–82.

⁴⁰⁰ BARANYAI DECSI János, *Magyar históriája (1592–1598)*, kiad. Kulcsár Péter, Bp., 1982, 29–32 (Bibliotheca Historica).

A jelenség nem töltött el mindenkit osztatlan örömmel. Apollo például, ha hihetünk Traiano Boccalini Délosz szigetéről keltezett, a soros nemzetközi történéskongresszus határozatáról beszámoló tudósításának, határozottan elítélte a história propagandisztikus hasznosítását:

„Kijelentjük, hogy a hazug históriák nyilvánosságra hozatala nem más, mint gyilkos útszéli merénylet a jeles olvasók ellen; ezért azt óhajtjuk, hogy akik ilyen hatalmas törvénszegést követtek el, visszavonhatatlanul a gyilkosságért járó büntetéssel bűnhődjenek; s mivel nyilvánvaló tény, hogy a fejedelmek még a történetírói szabadság fölött is oly mértékben visszaélnek hatalmukkal, hogy nem engednek semmit sem publikálni magukról (bármennyire igaz is) anélkül, hogy az ne találkozna teljes megelégedésükkel: ez az igényük mások írásaiból olyannyira származott a történeti igazságot, hogy a szemérmetlen hízelgés miatt, amellyel a mostani fejedelmek körül akarják hódolatni magukat, jeles férfaink közül a legnagyobb tehetségűek visszariadtak, és a történetírás rendkívül fontos tiszte, amely eleddig a legválogatottabb írók kiváltsága volt, századunk nagy szégyenére és az eljövendő korok mérhetetlen kárára szemmel láthatóan a tudatlan aljanép kezére került.”⁴⁰¹

Kérdés, hogy igaza van-e „Apollónak”? Szerintünk nincs; a költészet istene két ponton téved. Először is: a kortörténetírók serege korántsem „tudatlan népség”. Nagyon is tisztában van vele, hogy munkája révén a fejedelmi adományokon túl a piacról

⁴⁰¹ „Dichiarando che il publicar al mondo istorie false sia un assassinare alla strada i virtuosi che le leggono; epperò vogliamo che quei che incorrono in così enorme eccesso, irrimissibilmente con le medesime pene dell' assassinio sieno puniti; e perché chiaramente ne consta che i prencipi anco sopra le penne libere degli istorici si sono arrogati tanta autorità, che non permettono che di essi si pubblici cosa, ancorché vera, che non sia di loro intiera soddisfazione: pretensione che dagli scritti altrui talmente ha sbandita la verità istorica, che, per le obscene adulazioni con le quali i moderni prencipi vogliono esser adulati, gl' ingegni grandi dei nostri migliori virtuosi essendosi spaventati, l' importantissimo carico di scrivere l' istorie, solo riserbato ai più scelti letterati, con ignominia grande del secolo presente e infinito danno dell' etadi future, oggi si vede capitato in mano di gente ignorantissima...” BOCCALINI, *Ragguagli*, id. kiad., I, 194.

is tisztos jövedelemre lehet szert. A 17. század első harmadában kibontakozó „fogyasztóorientált” történetírás kiadói vállalkozásnak sem utolsó: a *storia contemporanea* szenzációs leleplezéseit mohó érdeklődéssel követő, egyre növekvő olvasóközönség valódi versenyhelyzetet teremt a sikerre vágyó írók számára, és büszsán honorálja a fejedelmek titkait fürkésző értelmiségiek erőfeszítését. Vittorio Siri *Mercuriója* mellett említést érdemel ebben a vonatkozásban a *Historie memorabili de nostri tempi* velencei sorozata (1642–1656), amelynek egymást váltó szerzői (Alessandro Zilioli, Maiolino Bisaccioni, Birago Avogaro és Girolamo Brusoni) a század elejétől az utolsó kötet megjelenését megelőző évig jutnak el az európai nagypolitika eseményeinek sietős számbavételével.⁴⁰²

A versenyben két tényező biztosít fölnyrt a konkurenciával szemben (s itt már, legalábbis a megfelelő létszámú polgári olvasóközönséggel büszkélkedő területeken, a modern médianyilvánosság előképével találkozhatunk): az olcsóbb ár, illetve a naprakész, a tüz közeléből származó információk. Az előző fejezetben említett „Mercurio-vita” talán legjellemzőbb momentuma az a szellemes oldalvágás, amellyel Birago Avogaro megszemélyesített *Mercuriója* a maga előnyeit hangsúlyozza Vittorio Siri kompilációjával szemben:

„Tisztában vagyok vele, hogy előttem már megjelent egy másik Mercurio is, bővebb és szebb kiállítású, amely sok könyvkereskedésben előkelő helyet foglal el; nem mérem hozzá magamat, és nem is akarok versenyre kelni vele; tartsa csak meg a maga helyét, s én mint kisebb terjedelmű, megpróbálom megtalálni az enyémet – s talán úgy esik majd, hogy ha nem is fogok olyan jómódban élni, mint amaz, legalább megmutatom, hogyan lehet jól élni és keveset költeni.”⁴⁰³

⁴⁰² BERTELLI, 1973, 209, skk.

⁴⁰³ „So essere comparso prima di me un altro Mercurio, più grande e di più bella presenza; il quale in molte librerie ha preso buon posto; con esso io non mi metto, né con lui voglio contendere: habbia pur egli il suo luogo, che io come minore di corpo cercherò d' accomodarmi; e forse mi verrà fatto, che se non starò sí aggiatamente: mostrerò almeno, come si può star bene e spender poco.” Birago AVOGARÓ, *Mercurio veridico* (1648); idézi BERTELLI, 1973, 210.

Az első kézből származó információ értéke pedig nem szorul külön indoklásra. Nyilvánvaló, hogy a közönség hírehségét az *arcana* minél mélyebb rétegeihez hozzáférő újdondászok elégíthetik ki nagyobb sikerrel. Ezúttal a konkurens Vittorio Siri *Mercurió*jából idézünk. Az öntudatos ajánlás nem csupán a vetélytárs írók lekicsinylésére szolgál, hanem jól mutatja részint a politikai kérdésekről okoskodó közvélemény megjelenését, másrészt a közvéleményt generáló *kíváncsiság* kényszerítő erejét is:

„Bizonyos írók, akik híjával vannak a tárgyalásokról szóló híreknek, mikor észreveszik, hogy históriáikkal, ha mégoly rövid időre is, de – akárcsak az újságok – táplálékot adhatnak az olvasók kíváncsiságának, úgy igyekeznek pótolni súlyos hiányosságukat, hogy munkáikba beleveszik a köztereken hallható vitákat, s megfűszerezik különböző kiszólásokkal, vagy amint maguk hiszik, »szentenciákkal«; így az események valódi okát illetően minden addiginál nagyobb bizonytalanságban hagyják az olvasót, mivel csak a műhelyekben forgó szóbeszédet visszhangozzák.”

Saját maga persze kivételt képez, hiszen elfogulatlanságával már csak jólinformáltsága vetekszik:

„[Az okokról] nem csupán az ügyeket vezető miniszterektől értesültem; hanem magából a forrásból merítettem, azaz az illető uralkodók szóbeli közléséből hámoztam ki a legrejtettebb információkat, amint azt az olvasó nem kis haszonnal és élvezettel figyelheti majd meg.”⁴⁰⁴

⁴⁰⁴ „Certi scrittori mendichi delle notizie de’ negotiati, accorgendosi di dare con le lor’ Historie un brevissimo alimento alla curiosità di chi legge, come le gazzette, procurano a questo mancamento gravissimo il rimedio coll’ installamento nelle lor’ Opere di tutti i discorsi di Piazza, infrascati di varie dicerie, o come si fanno a credere, sentenze; lasciando più che mai sospeso il giudizio del Lettore intorno al vero motivo di quell’ attioni; rapportando solo tutti i cicalucci, che si fanno nelle botteghe. (...) (I motivi) ... mi sono stati comunicati non solo da’ Ministri, che maneggiavano quelli affari; ma dall’ istesso fonte, cioè a dire dalla viva voce de’ medesimi Prencipi n’ ho cavate le più recondite informationi: come con non picciolo suo utile, e diletto osserverà il lettore...” Vittorio SIRI, *Il Mercurio ovvero historia de’ correnti tempi*, I, Casale, 1644, „Lettore” (sztlan).

Apolló másik tévedése a historikus és a fejedelem közti viszonytal kapcsolatos: kihagyta a számításból a *grandi* újkeletű félelmét a publikumtól. A dolog ugyanis nem egészen úgy áll, hogy csak azt lehet megírni, amit a megbízó elvár (és csak úgy, ahogyan elvárja). Egyfelől igaz, hogy az uralkodóval egyenrangú humanista ideálja, a laeliusi „barátság” fikciója már a múlté. A történész szakember, fizetett hivatalnok. Másfelől azonban az írók jól látják, hogy a hatalom birtokosai skizofrén módon viszonyulnak a „szakmához”: egyrészt a legszívesebben titokban tartanák az államérend diktálta politikai lépéseik forgatókönyvét, másrészt nincs türelmük megvárni az utókor igaz ítéletét, s égnék a vágytól, hogy mégis az *Opinio* tükrében szemlélhessék saját dicsőségüket, sikerüket. Ha erről nem gondoskodnak maguk, majd megteszi valaki más, de esetleg nem a saját szájuk íze szerint tájékoztatja a kíváncsi közönséget. Gualdo Priorato figyelemztetése több mint bizonyos, hogy célba talált:

„A história nem más, mint kimondott és megtörtént, az adott pillanatban többé nem titkos dolgok elbeszélése, amelyeknek érezhető hatásuk van. Ha valaki megpróbálja eltitkolni őket, csak növeli a kíváncsiságot, s ha azután a részrehajlás és a tudatlanság is közreműködik nyilvánosságra hozatalukban, az az Igazság meggyalázásához vezet.”⁴⁰⁵

Itt leljük meg ismét a történetíró számára kínálkozó keskeny szabadságmezsgyét. A közvélemény kialakításának, formálásának leginkább bevált eszköze a História – ám hogy az igazán hatékonyan működjék, meg kell őrizni a látszatot. Az uralkodónak (vagy bárkinek, aki saját hírével lörödik) komoly áldozatot kell hoznia, hogy hírnevéről igazán felkészült, a megfelelő szakmai hitellel rendelkező szakember gondoskodjon a kortársak szemében, a Fama ítélőszéke előtt.

„A betűvelő mesterség ezen ágának anyagai a katonai és politikai információk, a személyekről és az országokról érkező hírek

⁴⁰⁵ „La Historia non è che un racconto di cose dette, e seguite, non più occulte all' hora, c' hanno sortito l' effetto loro. Chi presume nasconderle, maggiore n' eccita la curiosità, et entrando poi la passione, e l' ignoranza a pubblicarle, ne rimane adulterata la Verità.” GUALDO PRIORATO, 1676, „A chi legge”.

– de csak a szakértő kezében, mert aki nem jártas a hadimesterségben, nem írhat háborúról, s hallgasson a kényes politikai ügyekről, aki nem a ragion di stato fényében látja őket.”⁴⁰⁶

A magas színvonalú szolgáltatás nem kevés pénzbe kerül, az író „független” imázsának megőrzése még többre, hiszen bizonyos társadalmi pozíciót, presztízst is biztosítani kell a tollát bérbeadó historikus számára. Hiszen a cél éppen az, hogy a titkos találgatások, a bizalmas felolvasások ne kerüljenek nyilvánosságra. A „Politika” által teherbe ejtett *Históriát* csak a szüzesség látszatának fenntartásával lehet sikeresen férjhez adni – a násznagy szerepét pedig nem játszhatja akárki:

„Aki híjával van e tulajdonságoknak, soha nem fog megbízható, szűz *Históriát* írni; szűznek nevezem, hogy megkülönböztessem a gyalázatba esettektől, amelyek korábban megjelentek; lévén ezek az ismeretek annyira lényegbevágóak, hogy a história lelkének is nevezhetjük őket.”⁴⁰⁷

A felszarvazott férj – „ki” is lehetne más? – a nemrég még lenézett és megvetett nép, a „volgo”. Egy Lipót császárnak ajánlott munka dedikáló levelének kontextusában igencsak különösen, már-már fenyegetően hangzik a hivatkozás: „a szereplők tulajdonságairól a hírnév ítél, és a nép, mely ritkán téved”.⁴⁰⁸ Nem véletlen, hogy maga Priorato is szükségét érzi a mentegetődő magyarázatnak:

„Szükségét éreztem e rövid kitérőnek, hogy megcáfoljam ama téves és átgondolatlan véleményeket, amelyeket még olyanok is hangoztatnak, akik bölcs emberek hírében állnak – az olvasó megért majd engem.”⁴⁰⁹

⁴⁰⁶ „Li materiali di questa fabbrica litterale sono l’ informazione d’ affari Militari, e Politici, la notizia delle Persone, e de Paesi; ma poste nelle mani d’ un perito, poiché, chi non sa d’ arte militare non può scrivere di guerra, e taccia pure l’ emergenze politiche, chi non ha lume della Ragion di Stato.” Uo.

⁴⁰⁷ „Chi manca di questi requisiti, mai non scriverà con fondamento l’ *Istorie* vergini, così le nomino, per distinguerle dalle adulterate, che per lo passato sono state date in luce, essendo queste cognitioni sì essenziali, che possono dirsi l’ anima dell’ *Istoria*.” Uo.

⁴⁰⁸ „...la fama, et il volgo, che di rado s’ inganna, distinguono le qualità delle persone”. Uo.

⁴⁰⁹ „Ho stimato necessario questa breve digressione, per ribattere queste opinioni inconsiderate, et erronee, le quali ho inteso correr anche per le bocche de *Soggetti*, che sono in stima de saggi, chi legge, mi compatisca”. Uo.

Az elmondottak fényében nem kétséges, hogy – legalábbis a bécsi politika korifeusai – alaposan megértették. Más kérdés, hogy az író maga ezek után hogyan tud a tükörbe nézni? Hogyan őrizhető meg a személyiség egysége, a hivatástudat és valamiféle erkölcsi tartás akkor, ha valaki folyamatos szerepjátékra kényszerül? Az egyik lehetséges választ ugyancsak a vicenzai történetírónál találjuk meg. Gualdo Priorato 1659-ben publikálja – Giovio mintájára – a maga hírnévkatalógusát, amelynek már címe is jelzi a „Múzeum” megjelenése óta végbement modellváltást: *Italia jeles férfúinak színpada*. A mű ajánlása csak úgy búzlik a barokk közhelyektől:

„Élőkről éppúgy szólok, mint a holtakról. (...) Az illatok a lelkes lények felől szállnak fel és nem a holttetemekről; s inkább örül az ember, ha még életében hallja a tetteit kísérő tapsot, mint ha a halála után érkezik a dicséret.”⁴¹⁰

A társadalmi hierarchia figyelembevétele nélkül, ábécérendben színre léptetett személyek bemutatása nem pusztán a dicsőségükkel való vetélkedés felkeltését szolgálja; a gyűjtemény azért is készült, „hogy ezek az információk kinek-kinek útmutatásul szolgáljanak saját cselekedeteihez. Mert a legmagasabb rendű bölcsesség az, amely képes a múltból szabályokat kihüvelyezni, a jelenvaló dolgok irányítására”.⁴¹¹

A közhelyes bevezetőt azonban érdekes dokumentum követi: Gualdo velencei mecénása és barátja, Giovan Francesco Loredano „nyílt levelét” olvashatjuk itt, aki – az *advocatus diaboli* szerepét magára öltve – megpróbálja lebeszélni pártfogoltját a *Scena* közreadásáról. Felhívja rá a figyelmet, hogy az élők dicséretét elkerülhetetlenül hízelgésnek vélik majd az emberek, akik általában csak azt tisztelik, „ami nincs vagy nem látható”. Az irigység beszennyezi a dicsőítést, amint a lehelet is elhomályosítja a tükröt:

⁴¹⁰ „Parlo egualmente così de gli vivi, come de’ morti. (...) Gli profumi s’ odorano da gli animati, non da cadaveri, e più gode l’ huomo nel sentir gli applausi alle sue attioni fin che è vivo, che nello sperar gli encomij doppo esser morto.” GUALDO PRIORATO, 1659, „A chi legge”, sztlan.

⁴¹¹ „...ché queste informazioni servino di ammaestramento alle proprie attioni; imperoché il migliore della prudenza è quello, che sa cavar regola dalle cose passate, per la direttione delle presenti”. Uo.

„A napban is felfedezhetünk foltokat, s az emberi szemek azt a ragyogást is kritikával merik illetni, amelyet képtelenek elviselni. Mivel tehát az élőknek minden kis szépséghibája közismert, ha dicséretüket halljuk, az inkább gúnyra ingerel, mint tapsra serkent.”⁴¹²

Ha az író felfedné valaki hibáit, „a dicséret szatírába fordul”, ha ellenben elhallgatja azokat, úgy a történelmi hitel (*verità historica*) ellen vét. A nagy tetteket inkább véghezvinni, mint megörökíteni szükséges, legalábbis az hoz több dicsőséget. Nem beszélve arról, hogy lehetetlen vállalkozás egyenlő mértékkel mérni a dicsőséget a különböző professziók jeleseinél:

„[Az író] ...egy hadvezérben ezer és egy okot talál majd, hogy dicséretet zengjen róla. De mit mond majd arról a nagy kiválóságról, aki nyugodt irodalmi tevékenysége közepette soha nem tett meg nagyobb utazást, mint a tértől saját házáig vezető út?”⁴¹³

Gualdo ugyancsak itt közölt felelete rendre cáfolja a kifogásokat; „Caesar a tollával szórt villámokat és a kardjával írt”⁴¹⁴ – és más hasonló szakállas elmésségekkel. A hízelgés vádját azonban meghökkentő érveléssel utasítja el: „Beszéljen csak az aljanép, amit akar. Aki mindenkit dicsóít, nem hízelelhet egyeseknek!”⁴¹⁵

Ez pedig jóval több, mint szellemes ríposzt. A *bon mot* a kor laikus értelmiségének praktikus életfilozófiáját sűríti magába. Gualdo Priorato hányattatott élete típuskarrier, még akkor is, ha a vicenzai gróf a század európai szellemi életének élvonalához tartozott.⁴¹⁶ Velencében alapításától kezdve elismert tagja

⁴¹² „Si scuoprono delle macchie nel Sole, et ardiscono gl' occhi censurare quello splendore, che non possono sofferire. Conoscendosi dunque ogni picciol neo in chi vive, il sentirsene la lode è guadagnar irrisioni più tosto, che applausi.” Uo., „Gio. Francesco Loredano all' Autore”. (Sztlan.)

⁴¹³ „Troverà in un Capitano o in un Principe mille motivi per nobilitar il suo elogio. Che potrà dire d' un gran virtuoso, che nell' otio letterario non avrà mai viaggiato, che dalla piazza alla casa?” Uo.

⁴¹⁴ „Cesare fulminò con la penna e scrisse con la spada”. Uo., „L' Autore a Gio. Francesco Loredano”.

⁴¹⁵ „Dica ciò che vuole il Volgo. Chi loda tutti, non può adular alcuno.” Uo.

⁴¹⁶ Gualdo Priorato életéről és munkáiról I. MORAW, 1962, 174–203; TOSO RODINIS, 1968, 15–77; KÖPECZI, 1976, 219–223; Angelo TAMBORRA, „Guerra al Turco e rivolta nobiliare in Ungheria nella seconda metà del

volt az egyik legnevesebb itáliai akadémiának, az „Accademia degli Incogniti”-nek; franciaországi tartózkodása során Madame de Sablé szalonjának állandó vendége; morálfilozófiai maximáival Virgilio Malvezzi és Balthasar Gracián mellett ő közvetítette La Rochefoucauld és a Port Royal gondolkodói felé Guicciardini pesszimista kultúrkritikáját. Olyan kiemelkedő személyiségek, mint Mazarin kardinális vagy Krisztina svéd királynő nem csupán életrajzuk megírását bízták rá, hanem fontos diplomáciai szolgálatokra is alkalmazták (Krisztina rendkívüli meghatalmazott követeként például 1662-ben ő járja sorra az európai udvarokat, nemzetközi segítséget eszközendő a török ellen harcoló Velence számára). Ha tehát valaki, akkor ő személyes élményei alapján nagyon jól tudhatta, miért hívta maga mellé Lipót császár, és bizonyára Lipót is tudta róla, hogy tudja... A kölcsönös szerepjátékra épülő színlelésnél, mint láttuk, mi sem természetesebb ekkor. A veleszületett nagyságnak és erénynek elismeréssel adózó, de a hízelgést nem ismerő történetíró és a nagyvonalú mecénás – a „jeles férfiak színpadán” mindketten jól alakítottak. Ám súlyos tévedés volna azt hinni, hogy ebben a szereposztásban a szellem embere az alárendelt, autonómiájában korlátozott fél. A helyzet paradox. Az ötödik alabárdos tudja magáról, hogy egy személyben ő a díszletmester, a világosító, olykor a sűgő is – és a játék végeztével ő írja az első kritikát. Tolla nélkül a színpad láthatatlan, nem létezik.

A történelem nagyjai kötve vannak merev szerepükhöz; háziszínpaduk valóságos panoptikum, ősgaléria. A „panegyrista” – jöllehet az előadás után – kedvére cserélgetheti a politika színpadának szereplőit, szabadon modellezi saját aktuális univerzumát. Átírja a darabot, javítja a rendezői példányt – játszik. S a

Seicento”, in: *Venezia e Ungheria nel contesto del barocco europeo*, a cura di Vittore Branca, Firenze, 1979, 421–429. Jelentős, Giuliana Toso Rodinis monográfiája által csak részben feldolgozott Gualdo-anyagot (elsősorban levelezést a kor európai nagypolitikájának szereplőivel) őriz még a vicenzai Museo Civico kéziratára („Fondo Gualdo”, különösen fontos lehet Gualdo és Krisztina svéd királynő levelezése, Busta 11.), valamint a firenzei Biblioteca Nazionale Centrale Magliabechi-gyűjteménye (Magl. classe VIII, cod. 1172, ff. 83–96).

játék – bár messze van már Paolo Giovio múzeumrendezésének magasztos komolyságától – nem megalázó. „Aki mindenkit dicsőít...” Az ironikus megjegyzés keserű tapasztalattal szerzett belső biztonságról, ha úgy tetszik, negatív formában megőrzött függetlenségről tanúskodik.

Gualdo Priorato le is mondott az udvari tollnoknak kijáró szerepny apoteózisról. Világcsavargó élete végén hazament meghalni Vicenzába. Illúziók nélkül lépett le a rivaldafényből – üres színpad előtt, utolsó nézőként engedte le a függőnyt. Számos pályatársa, „akadémikus” kollégája is saját sírkövére vésethette volna a szellemi végrendeletétül papírra vetett tömör *curriculum vitae*-t:

„Sok éven át jártam a világot. Megfigyeltem a korunkban esett dolgokat. Megörökítettem őket tollammal, és hírüket historiákban hagytam az élők és mindazok emlékezetére, akik utánunk születnek majd. Részletes beszámolókat készítettem számos tartományról az egyes fejedelmi udvarokról, az általam felkeresett különböző népek szokásairól. Valójában nem találtam mást a világban, mint hiúságot, látszatot és illanó árnyakat.”⁴¹⁷

⁴¹⁷ „Ho peregrinato molti anni il Mondo. Ho osservato gli accidenti a giorni nostri in quest' occorsi. Li ho registrati con la penna e n' ho tramandato coll' Historie le notizie a chi vive, et a chi nascerà dopo di Noi. Ho fatto pure le relationi particolari di molte provincie, di varie corti de' Principi, de' costumi di diverse nationi da me praticate. In effetto trovo non essere nell' universo, che vanità, apparenze et ombre fugaci.” Galeazzo GUALDO PRIORATO, *L' uomo chiamato alla memoria di se stesso e della morte* (1671), „Introduzione”, idézi TOSO RODINIS, 1968, 44.

EPILÓGUS

*(Vázlat a magyarországi politikai nyilvánosság
modelljeiről a 16. század végén és a 17. század első felében)*

Az elmondottak alapján könnyen juthatnánk arra a következtetésre, hogy a korabeli Magyarországon (erről az alábbiakban mindig Erdéllyel, s néhol Horvátországgal együtt fogunk beszélni) nyomát sem lelhetjük az előző fejezetekben bemutatott, finoman strukturált, olykor egymás mellett élő közvélemény-modelleknek, az azokat leíró metaforakészletnek. Ott, ahol a humanista közösség még a 16. század végén is csak a társadalom rendkívül szűkkörű írástudó elitjének egy részét foglalta magába, az olvasóközönség nagysága nem haladta meg sokkal az írókét, hiányzik az írók és olvasók közötti, a hírnévképzéshez elengedhetetlenül szükséges távolság, nem sok remény van rá, hogy felleljük az itáliai közegben megfigyelt autonóm irodalmi nyilvánosság gesztusait, nyilvánosságteremtő mechanizmusait. Ott, ahol az udvarok csak részben töltik be a Nyugat-Európában rájuk háruló igazgatási és kultúraszervező szerepet,¹ ahol hiányzik – illetve az országon kívül helyezkedik el, és nyelvileg is elkülönül a társadalom nagy részétől – a királyi udvar, nehezen fogjuk megtalálni a „privátpolitizálás”, az udvari viselkedésmód kifinomult normarendjét, amely a miniszterektől a titkárokig mindenki számára kijelöli saját helyét az érvényes nyilvánosság

¹ „Az állandó katonai készenlét természetesen kihatott az udvarok életformájára is: általában a közép-kelet-európai udvarokban, s főleg a magyar és horvát főurakéban, nem valamiféle szalonélet folyt, mint ahogyan az nyugaton már szokássá vált vagy kialakulóban volt.” VÁRJAS Béla, *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Bp., 1982, 54–55; l. még KLANICZAY Tibor, „A reneszánsz udvari kultúra Magyarországon”, in: K. T., *A múlt nagy korszakai*, Bp., 1973, különösen 207., skk.

körén belül vagy kívül. A politikai nyilvánosság modelljeinek tehát – ha beszélhetünk ilyenről – más, a nyugat-európaiktól eltérő szerkezetet, s még jóindulattal szemlélve is erős fáziskésést kellene mutatnia. A vonatkozó forrásanyagra vetett futó pillantás is meggyőzhet azonban bárkit, hogy mégsem így van. A magyarországi politikai nyilvánosságról megfogalmazódó nézetek, annak ellenére, hogy a nyilvánosság valós szerkezetében sokszor hiányoznak az artikulálódásukhoz szükséges feltételek, erős párhuzamokat mutatnak a Nyugat-Európában kifejezésre jutó nézetegyüttessel. Korszakunkban mind a Habsburg-udvar, mind az erdélyi fejedelmek udvara csak erős megszorításokkal nevezhető „abszolutistának”² – mégis létezik udvari ideológia és abszolutista politikai elmélet; nincs fejlett polgári társadalom, a városok presztízse messze van attól, hogy az egész *corpus politicum* számára vonzó „köztársasági” modellt kínálhassanak³ – mégis létezik *respublica*-ideológia, s a jó kormányzás, az igazságosság elvét a politikai szereplők számára kötelezőként előíró normarendszer; az elit értelmiség kisszámú és társadalmi megbecsültségét elsősorban nem értelmiségi létformájából szerzi – mégis a Nyugat-Európában szokásos gesztusokban nyilvánul meg érintkezési-kapcsolattartási rituáléja, s propagandaszervező, közvéleményt manipuláló tevékenységét tekintve a hatalmi centrumok számára rendkívül magas színvonalú „szolgáltatást” nyújt. Az alábbi vázlatban a korábban kidolgozott terminológia segítségével arra keresünk választ, miképpen lehetséges ez a furcsa, paradox helyzet, hogyan alakult ki és melyek az összetevői.

Nem tartjuk feladatunknak a hazai politikai nyilvánosság intézményeinek, kommunikációs csatornáinak egzaktására törek-

² Vö. MAKKAI László, *Az abszolutizmus társadalmi bázisának kialakulása az osztrák Habsburgok országaiban*, in: „Történelmi Szemle”, 1960, 193–223. Ez a kiindulópont. A kérdésre vonatkozó könyvtárnyi hazai és külföldi szakirodalom felsorolásától ezen a helyen eltekintünk.

³ A városok kulturális súlyvesztése már a 16. század közepén szembetűnő: VARJAS, 1982, 49–50. A mezővárosok pezsgő szellemi mozgalmi csak részben ellensúlyozhatták az intézményrendszer hiátusait; a mezővárosokról újabban: SZAKÁLY Ferenc, *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*, Bp., 1995 (Humanizmus és reformáció, XXIII).

vő vizsgálatát, a mögöttük munkáló társadalmi értékrendek módosulásának nyomon követését. Az egyes részterületekkel foglalkozó szakirodalom (még ha a probléma speciálisan nyilvánoságtörténeli szempontú áttekintése egyelőre várat is magára) igen kiterjedt; az eredmények összefoglalása, a szintézisalkotás a történelmi kutatás feladata lesz. Az alábbiakban mindössze vázlatot, munkahipotézist adunk a kérdéscsoportot érintő irodalomtörténeli kutatások lehetséges irányának kijelölésére, definiálva a fejlődéstörténeli kereteket és a kategóriákat, amelyekben az elemzendő forrásokat elhelyezni gondoljuk. A nyilvánosság, a közvélemény jelölésére alkalmazott korabeli szókészlet áttekintése, a 17. század első felében lassan formálódó politikai (nem politikai kérdéseket traktáló, hanem a politikáról szóló!) diskurzus előzményeinek ismertetése, majd a korabeli nyilvános szféra kommunikációs terének felvázolása után két kérdést tárgyalunk részletesebben. Először a társadalmi elit önmagáról alkotott képét, a politikai modellek változatait vesszük szemügyre, lehetőség szerint összefüggésben az adott modellek implicit vagy explicit nyilvánosság-koncepciójával. Másodszor a kor irodalmi anyagából vett, az egyes tendenciákat, eszmeáramlatokat jellemző példákkal igyekszünk megvilágítani a hírnév és dicsőség terminusainak értelmezéseit, a kontextust, amelybe a problémára legérzékenyebben reflektáló Zrínyi Miklós nézetei illeszkednek. Végül egy rövid eszme-futtatás keretében megkíséreljük megvonni a 17. század közepén jelentkező rendi reprezentációs törekvések mérlegét, utalva ezek hatására a politikai nyilvánosság alaprajzá-
nak változásában.

Mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy a társadalmi (politikai és irodalmi) nyilvánosság leírásának kifejezései, metaforái a 17. század közepére, Zrínyi fellépéséig már magyar nyelven is egy-
séges terminológiát alkotnak. Maga a *közvélemény* szóösszetétel mai jelentésében ugyan csak a 19. század elején bukkan fel,⁴ de az *opinio communis*, *opinio omnium* már a 16. században is rendelkezik magyar megfelelővel ('közönséges ítélet'). A magyar

⁴ *A magyar nyelv történeli-etimológiai szótára*, főszerk. Benkő Loránd, II, Bp., 1970, *ad vocem*, az első előfordulást 1804-ben regisztrálja.

nyelvű retorikai és homiletikai kézikönyvek a 'zajgással', 'zajongással' adják vissza a klasszikus retorikák *rumor* terminusát. Kódexeink és szójegyzékeink az *infamiát* 'pokol hírnek', a *vulgaris famát* 'ez világi hírnek', az *opiniót* 'vélekedésnek' fordítják.⁵ Szenczi Molnár Albert szótára az *opinióra* szintén a 'vélekedést' hozza; a *fama* nála 'hír', a *laus* 'dicséret', a *gloria* tolmácsolásában pedig megjelenik a klasszikus humanizmustól megörökölt kétértelműség ('dúcözség' / 'dicziret'), s Cicero nyomán ő is azonosítja a *gloriát* a *fama bonával* (mindkettőre megadja a 'hírnév' jelentést is).⁶ A 'hír, információ' jelentésű *famát* persze a 17. század eleji magyar nyelvhasználat is széles körben megkülönbözteti a *gloriával* átfedést mutató, magasztos *Famától*,⁷ akárcsak ez utóbbit a *gloria coelestistől* a mennyei dicsőségtől. A *laus hominum* klasszikus eljárásait szinte minden 17. századi magyarországi retorikai kézikönyv tárgyalta, többnyire latinul, és Iszókratész, Plinius, Cicero, Florus művei alapján a gyakorlati alkalmazást is elsajátíthatták az érdeklődők – de e munkák terminológiája részben magyarul is megjelenik, a prédikátorok és világi orátorok nagy előszeretettel alkalmazzák őket elsősorban a halotti beszédekben.⁸ Hasonló a helyzet a hírnév tudatos, az erkölcsileg megérdemelt fokot meghaladó manipulálásának („kiterjesztésének”) technikáival: ezeket többek közt Cicero korábban idézett levele is legitimálta, amelyet a diákok a hazai iskolákban is tanultak, s a vonatkozó magyar megfelelők (dicséret, kedvezés, fölmagasztalás) már Balog György *Ad familiares*-fordítása előtt is közszájon kellett hogy forogjanak. Végül – elsősorban Justus Lipsius *Politicájának* Laskai-féle átültetése

⁵ *Régi magyar glosszárium*, szerk. Berrár Jolán–Károly Sándor, Bp., 1984, *ad vocem*.

⁶ SZENCZI MOLNÁR Albert, *Dictionarium Latinoungaricum*, Norimbergae, 1604, *ad vocem*.

⁷ „Soha az hir igazan meg nem vitetik: minden dolgok annak beszeleseből az igaznal nagyobbak. Az mi ducsőségünk is, noha valosagos, mindazonal nagyobb hire neve vagon, hogy sem mint cselekedeti.” Quintus CURTIUS, *Az Nagy Sándornak (...) viseltetett dolgairul irattatott Historia, mely most Deakból Magyar nyelvre Iaparthoni Forro Pal által fordittatott*, Debrecen, 1619, 544.

⁸ KECSKEMÉTI, 1998, 164–166.

nyomán – magyar terminológiát kapott a *ragion di stato* nyelvezete is (a *simulatio* és a *dissimulatio* 'színesként', 'tettetésként', 'palástolásként' jelennek meg hamarosan a Lipsiust olvasó közönség körében).⁹

Az a jelenség, amelyet a 17. század közepi Magyarországon nyilvánosságnak (s első renden politikai nyilvánosságnak) tekintünk, alapvetően három korábbi diskurzustípusból alakul ki: a középkori kommunikációs gyakorlatból (krónikairodalom és kancelláriai oklevéladás), a humanista irodalmi nyilvánosság érintkezési formáiból és a reformáció terjedése nyomán kibontakozó hitviták publikus diskurzusából. Az első típus érvényes kommunikációs tere a királyi udvar, az uralkodó közvetlen környezete, az itt normatívként megfogalmazódott értékek sugároznak ki az udvartartás főrangú tagjainak kíséretére; a második a fejedelmi és főúri udvarok mellett az egyházi vezetők környezetében és többé-kevésbé autonóm módon a szerveződő tudóskörök összefüvetelén is kibontakozhat; a harmadik – jóllehet mind tudós körben, mind udvari környezetben elképzelhető – már jóval szélesebb területet fed le: a palota mellett színhelye lehet a templom, az iskola, a városi köztér, a mezővárosi vásár sokadalma. Mindhárom diskurzustípusnak megvan a közvetlen résztvevőknél tágabb virtuális publikuma, az írásbeliség, a nyomtatás, az anyanyelv irodalmi és politikai használatával arányosan növekvő közönsége, s mindháromban megfogalmazódnak olyan értékek, amelyek eredeti kontextusuktól eltávolodva, mint a későbbiekben visszatérünk rá, korántsem problémátlan, egyenes vonalú fejlődéssel, de lassan mégis kirajzolják a 17. századi politikai diskurzus alapvonalait.

Az uralkodói udvarból propagált értékrend elemei között ilyen mindenekelőtt a vitézi erény és a hit védelme-terjesztése által garantált dicsőség. Mint az oklevél-arengákból nyomon követhető, a nemzetség, majd a család dicsőségéről a hangsúly fokozatosan az egyéni dicsőségre helyeződik át. A *gloria* ára és elérésének feltétele a dicső halál, jutalma az örök élet a mennyben és az utókor emlékezetében. Párhuzamos folyamatként regisztrálható a *fama* jelentésének módosulása, amely a 'hír', 'híradás' fázi-

⁹ LASKAI, 1970, 306.

saitól jut el (vissza) az antik értelmezéshez: a *fama bona* az erényt (*virtus*) kísérő jó hírnév.¹⁰ A krónikákban ugyanakkor megfogalmazódik a – meglehetősen ellentmondásos – nemzeti dicsőség toposzkészlete is, amely az egyik oldalról a szent királyok és a Boldogasszony pártfogolta magyarság képzetéből, a másik oldalról a hun mitológia, az Európát rettegtető szittya ősök dicső emlékezetéből áll össze, s válik Kézaitól kezdve a köznemesi nemzettudat meghatározó elemévé.¹¹

A humanista diskurzus „politikai” hozadéka a műveltség, a kultúraszereget (-kultusz) erényének reprezentációs értékévé avatása.¹² Gondoljunk csak a Bonfini históriáját Brodarics nyomán bővítő Heltai Gáspár gesztusára: Mátyás könyvtárának, egyetemépítő munkájának csodálattal kísért megörökítése jól mutatja, hogy Galeotto Marzio civilizátori törekvésének magjai termékeny talajra letek.¹³ S nem csupán a Heltai képviselte polgárosodó városi környezetben. Báthory Zsigmond, majd Bethlen Gábor dicsőítésében már elmaradhatatlan elem az erudíció és a bőkezű fejedelmi mecénatúra felmutatása, I. Rákóczi György uralkodása idején pedig egyenesen az udvari reprezentáció, a politikai rituálék integráns részévé válik. Másrészt, a humanista irodalmi gyakorlat hozza magával a korszerű politikai propagandának kereteket biztosító gazdag műfaji rendszert, itt dolgozódnak ki a hírnévkultusz és a célzatos diffamálás modern technikái.¹⁴ Ne feledjük, humanista lelemény a védőbástya-toposz is, amelynek jegyében a magyarországi humanisták a Hunyadiak kora óta gyarapították az európai *Turcica*-irodalom különböző műfajait.¹⁵

¹⁰ KURCZ, 1989, 163–221. (az „Értékrendszer és propaganda” c. fej., különösen 186–188.).

¹¹ KLANICZAY Tibor, „Nacionalizmus a barokk korban”, in: K. T., *Pallas magyar ivadékai*, id, kiad., 138–150.

¹² L. erről VARJAS, 1982, 39–48. („A reneszánsz és a humanizmus hatása” c. fej.).

¹³ *Krónika az magyaroknak dolgairól*, in: *Heltai Gáspár és Bornemisza Péter művei*, kiad. Nemeskürty István, Bp., 1980, 487–490.

¹⁴ Tömör, kitűnő összefoglalás: RITÓÓK Zsigmondné, *Politikai satíra Magyarországon a XVI. században*, in: „ItK”, 1971, 265–277.

¹⁵ IIOPP, 1992. Újabb, átfogó értékelés: IMRE Mihály, „A ’kereszténység védőbástyája’. Egy irodalmi toposz XVI. századi változatai”, in: *Hagyomány és korszerűség a XVI–XVII. században*, szerk. Petercsák Tivadar, Eger, 1997, 217–233. (Studia Agriensia, 17.).

Végül, a hitviták társadalmi nyilvánossága olyan kommunikációs teret jelentett, ahol a dogmatikai problémákkal természetesen módon összefonódott politikai kérdések minden korábnál szélesebb közönség előtt válhattak nyilvános okoskodás, érvelés, eszmecsere tárgyává. A zsidó–magyar párhuzammal a nemzettudatot formáló új toposzok, a históriás énekek, röpiratok, a wittenbergi, majd később a tridentinus szemléletű történetírás révén új, vagy technikáikban megújult műfajok kerültek a nyilvános diskurzus körébe – s mindez együtt járt a megfelelő intézményrendszer (nyomdák, cenzúragyakorlat) létrejöttével.¹⁶ János Zsigmond már 1566-ban saját politikai reprezentációjára is felhasználja a hitvitát (a gondosan szcenírozott nagyváradi kalvinista-unitárius összeesapást),¹⁷ de a hangsúly hamarosan áthelyeződik a konfesszionális ellentétekről a politikaiakra. A szakirodalom hagyományosan Magyar István röpiratában (*Az országokban való sok romlásoknak okai*) jelöli meg azt a szimbolikus kezdőpontot, ahonnan megfigyelhető a felekezeti szempontokat követő hitvitázó propaganda „laicizálódása”, a tisztán politikai kérdésekre koncentrááló publicisztika megerősödése a század közepére.¹⁸ A magunk részéről ezt a megfigyelést annyival árnyalnánk, hogy itt több forrásból táplálkozó tendenciáról van szó: hosszú idő alatt, sok irányból induló változásfolyamatok következtében alakulnak ki a politikai nyilvánosság intézményei, „já-

¹⁶ A protestáns rendek már az 1655-i országgyűlésen tiltakoznak a bécsi cenzúra ellen: BALLAGI Géza, *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*, Bp., 1988, 21; Erdélyben szintén ekkortájt (1642-ben) merül fel az addig inkább teológiai művekre koncentrááló cenzúra politikai alkalmazásának lehetősége: HELTAI János, *Szent atyák öröme (Medgyesi Pál és Vásárhelyi Dániel hitvitája)*, in: „Europa Balcanica–Danubiana–Carpathica, 2/a, Annales. Cultura, historia, philologia”, főszerk. Miskolczy Ambrus, Bp., 1995, 224–235.; az előzményekről, Ferdinánd, Miksa és Rudolf cenzúrendeleteiről: HUBAY, 1948, VIII–IX; MOLNÁR Imre, *A cenzúra története Magyarországon*, Bp., 1912. A János Zsigmond cenzúrendeletéről megfogalmazott korábbi nézeteket (vö. VARJAS, 1982, 224–226.) finomítja, kidolgozott kontextusba helyezi: BALÁZS Mihály, *Teológia és irodalom. Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei*, Bp., 1998, 23–33. (Humanizmus és reformáció, XXV).

¹⁷ BALÁZS, 1998, 11–23.

¹⁸ PÉTER Katalin, *A magyar nyelvű politikai publicisztika kezdetei. A „Siralmas panasza” keletkezéstörténete*, Bp., 1973 (Irodalomtörténeti füzetek, 83.).

ratódnak be” kommunikációs csatornái, irodalmi műfajai, s az általuk közvetített, lassan politizálódó, de teljesen laikussá majd csak a 19. századi reformkor idején váló ideológiák, toposzok, politikai metaforák. A Magyaritól eredeztetett tendencia (a nemzeti sorskérdéseket protestáns szemszögből lárgyaló publicisztika) csak az egyik ága ennek a folyamatnak. Ugyanígy fontosnak tekinthető a 17. század közepére ugyancsak politizálódó, a krónikáshagyományra építő és a Mária-, illetve a szentkoronakultusz elemeiből táplálkozó „nemzeti katolikus” publicisztika. Ennek reprezentatív darabja a 17. század közepén több iratból összeszerkesztett (majd újabb interpolációkkal végső formáját a 18. század elején, *Siralmas panasza* címen elnyert, sokáig Zrínyi-nek attribuíált) *Siralmas könyörgő levél*, jelképes kiindulópontjaként pedig, már csak a szimmetria kedvéért is, megjelölhetnénk Pázmány *Feleletét Magyar röpiratára* (1603). De mire ezek a szerzők fellépnek, már régen készen áll egy, a hitviták gyakorlatában kidolgozódott, a széles publikum, az egyszerű „község” befogadóképességéhez, elváráshorizontjához applikált nyilvános beszédmód,¹⁹ amely csak arra vár, hogy politikai tartalommal töltsék meg, s ráépítsék azt a műfaji hierarchiát, amelynek csúcán állnak az említett, teológiai és politikai érveket vegyítő, Erasmus, illetve Bellarmino gondolataiból építkező, elit közönséghez forduló röpiratok.

Milyen nyilvánosságszerkezetbe ágyazódnak be a többágú tradíció közvetítette értékek és retorikai technikák? Egyrészt meglepő, hogy a tradicionális irodalmi reprezentáción túllépő korszerű propagandának, a közvélemény tudatos befolyásolásának már a 16. század folyamán rendkívül sokrétű, hatékony gyakorlata alakult ki Magyarországon és Erdélyben, amelynek során a felsorolt három diskurzustípus technikáinak és ideológiai összetevőinek ötvözéséből lassanként létrejött egy negyedik, politikai (vagy mint mondtuk, fokozatosan politizálódó) diskurzustípus,

¹⁹ A népszerű teológiai beszédmódról: BALÁZS, 1998, 104–114. A kitűnően dokumentált monográfia maga adja meg a kapcsolódási pontokat a népszerű teológiai és politikai beszédmódok között, mikor a Basta ellen írott paszkvillus közvetlen forrását az antitrinitárius vitairódalom egyik nevezetes darabjában, a *Genealogia Antichristi*-ben azonosítja (uo., 142–146.).

azaz formálódni kezdett egy sajátosan politikai nyilvánosság. Gondoljunk Zay Ferencnek a történeti tények sorrendjének átrendezésével mesterien manipuláló Szapolyai-ellenes pamfletjére Nándorfehérvár esztéről,²⁰ Nádasdy Tamás és Tinódi Sebestyén együttműködésére,²¹ a szigetvári várvédelmet vagy az 1588-i szikszói győzelmet²² ünneplő szövegek terjesztésére, Rákóczi Zsigmond mecenatúrájára, a Báthoryak körüli, nagyrészt humanisták által művelt publicisztikára és történetírára, a tizenöt éves háborút, majd a Bocskai és Bethlen fejedelemségét, hadjárataikat kísérő propagandára, II. Rákóczi György és fejedelmi utódainak röpiratváltásaira²³ – hogy csak a leginkább kézenfekvő példákat említsük. Másrészt, ha azt vesszük szemügyre, hogy milyen közvéleményt, pontosabban hányféle és milyen módon rétegzett közvéleményt szólítottak (szólaltattak) meg a publicisztikus igénnyel fogalmazott munkák, az összkép már nem ilyen vigasztaló. Kik olvasták a publicisztikát? Mindenekelőtt persze azok, akik írták. Szamosközi, Baranyai Decsi, Magyarai, Pázmány, Alvinczi, Bocaius, Szalárdi, Bethlen János és a többiek, akik levéltárosi, prédikátori, iskolamesteri, kancellári és egyéb funkcióikon túl egyszersmind professzionális közvéleményformálók is voltak, azaz nemcsak alakították, de alkották is a „köz”-véleményt – s talán éppen ebben a minőségükben nevezhetők az anakronizmus veszélye nélkül „értelmiségieknek”, „értelmiségi elitnek” a kifejezés mai értelmében.²⁴ Mellettük – legalábbis ha

²⁰ ZAY Ferenc, *Az Lándorfehérvár elvesztésének oka e volt, és így esett*, s. a. r. Kovács István, Bp., 1980 (I. SZAKÁLY Ferenc utószavát: „Nándorfehérvár, 1521: a vég kezdete”, i. m., 85–163.).

²¹ VARJAS Béla, „Tinódi politikai pártállása”, in: *Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. Varjas Béla, Bp., 1987, 91–112.

²² L. SZABÓ András kommentárját a Tardi Györgynek a csatáról készült históriás énekéhez: *Régi magyar költők tára. Tizenegyedik kötet 1579–1588*, sajtó alá rendezte Ács Pál, Bp., 1999, 331–356., 490–498. (Régi magyar költők tára. XVI. századbeli költők művei. Új folyam). Itt mondok köszönetet Szabó Andrásnak azért, hogy a Tardi-műhöz készült jegyzetanyag előadásá bővített változatát rendelkezésemre bocsátotta.

²³ LUKÁCS Zs. Tibor, *A korabeli propaganda és II. Rákóczi György megtéltése*, in: „Aetas”, 1995, 68–94. (LUKÁCS, 1995a.)

²⁴ A magyarországi értelmiség rétegződéséről, a definícióval kapcsolatos problémákról I. HELTAL, 1994, 9–14.; valamint *A magyarországi értelmiség a XVII–XVIII században*, Szeged, 1984 kötet tanulmányait.

történelmi keresztmetszetünket a 16. század végére és a 17. század első felére határoljuk – nagy vonalakban még két csoport tekinthető közvélemény-alkotó elemnek. A városok és részint a mezővárosok közönsége, az alsópapság, a szerzetesek, az iskolamesterek (*doctores* – tanító rend), az ún. „vitélző rend” és a köznemesség tájékozódó része alkotta az egyik, inkább virtuális publikumnak felfogható réteget, amely a legritkább esetben jelenített meg vagy képviselt konkrét kérdés kapcsán „érvényes” (a döntéshozó körök által figyelembe vett) közvéleményt, de a véleményformálók számára mégis hivatkozási alapot jelentett, a nyilvános történések e réteg színe előtt, hallgatólagos jóváhagyásával mentek végbe.²⁵ A másik elem a kortársak által találóan „politicus rendnek”²⁶ nevezett, igen heterogén csoport volt. Ez a főpapságból, az országgyűléseken résztvevő nemesekből és képviseleti joggal bíró választói körükből, a főrendekből, illetve a körülöttük szolgálatot teljesítő familiárisokból, valamint a szabad városok országgyűlési küldötteiből állt össze. „Nemes Magyarország”, „nemzetünk virága”, „in clyta gens Hungarica” – a korabeli közköltészet, a röpiratirodalom és a történelmi munkákban olvasható prooemiumok jól körülhatárolják a politicus rendet, azaz a bevezetőnkben említett „érvényes közvélemény-formálóként” aposztrófált csoport kommunikációs terét.

A politikai kérdésekről formálódó közvélemény társadalmi szerkezetét vizsgálva megállapítható, hogy az Európa-szerte megfigyelt hatalmas hírehség, az érdeklődés itt is jelentkezik, de a hasznos információk terjedése egyrészt egy vallási szempontból megosztott, kis létszámú nemesi rétegre korlátozódik. Péter Katalin becslésének eredménye: „A 17. század közepén Magyarországon legalább kétszáz-kétszázötven aktív politikus működését kell feltételeznünk. Ennyire tehető a számuk, ha figyelembe vesszük, hányan voltak jelen egy-egy országgyűlésen, és ezt a számot körülbelül megduplázzuk azokéval, akik nem kerültek

²⁵ BARTÓK István, „A társadalmi rétegződés tükröződése a 17. századi magyar irodalmi gondolkodásban”, in: *Tarnai Andor-émlékkönyv*, szerk. Kecskeméti Gábor, Bp., 1996, 19–29.

²⁶ A kifejezés Medgyesi Páltól származik, idézi TARNÓC Márton, *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában*, Bp., 1978, 57.

be az országgyűlési tárgyalásokra, de feltehetőleg feszült figyelemmel kísérték a Pozsonyban zajló eseményeket.”²⁷ Másrészt – és ez a nagyobbik baj – az információáramlás „egyenetlen, esetleges, nincs kiegyensúlyozott folyamatosság, hadieseményekhez és országgyűlésekhez kapcsolódik, a Habsburg-politika függvényében”, mint azt R. Várkonyi Ágnes kiemelte.²⁸ Nincsenek tehát államügyekről, az államérdek mibenlétéről fecsegő kofák és borbélyok (pontosabban: ha voltak is, az írók nem panaszkodtak miattuk, tehát az „érvényes közvélemény” reakcióira semiféle befolyásuk nem volt). Hiányzik az a közönség- és hírfelleg, amely Itáliában, Franciaországban, Angliában, Hollandiában és a Német Birodalom egyes államaiban üzleti szempontokat vont be a hírterjesztésbe, és főként – ezt nem lehet eléggé és elég gyakran aláhúzni – állandóságot biztosított benne.

Első pillantásra is szembeütő: a magyarországi politikai nyilvánosság alaprajza a nyugat-európai mintától eltér. Miközben bizonyos vonatkozásokban (a szemlélődő közönség és az érvényes közvéleményt formáló csoport egyidejű jelenléte kapcsán) megfeleltethető annak, egy adott ponton, az Udvar-jelenség tekintetében, komoly anomáliák jelentkeznek.

A viszonylagos elmaradottságnak történelmi okai vannak. A nyilvánosság működési mechanizmusai már az általunk vizsgált korszak előtt is a fáziskésés tüneteit mutatják. A középkori magyar királyi udvar kormányzati és katonai központként „kifogástalanul” működött ugyan, ám a kultúrafinanszírozásban, az irodalmi nyilvánosság kialakításában már nem – illetve csak külsőségeken – érte el a másutt szokásos színvonalat. Az irodalmi anyag vizsgálata meggyőző példákkal szolgált erre nézve.²⁹ Magyarországon a középkortól kezdve nem, vagy csak nyomelemekben érhető tetten a lovagi kultúra irodalmi termékeinek jelenléte, hiányzik a középkori irodalom nemzeti nyelvű udvari-lovagi regisztere. Miközben a populáris és klerikus regiszterek teljesen kidolgozottak, a nyugat-európai lovagi kultúrából még

²⁷ PÉTER, 1973, 54.

²⁸ R. VÁRKONYI Ágnes, *Európa Zrínyije*, in: „ItK”, 1996, 16.

²⁹ Az alábbiakról vö. ZEMPLÉNYI Ferenc, 1998.

átvétellekppen és szórványosan is csak az tudott meghonosodni, ami ezekkel rokonítható: a Toldi monda, illetve a Szent László, majd Nagy Lajos köré épülő vallásos lovagkirály-kultusz. Tehát úgy tűnik, már a középkori magyar társadalomból is éppen az a kommunikációs tér, az a virtuálisan nyilvános agóra hiányzik, amely egy-egy tettnek vagy nagy személyiségnek a Dante által posztulált megfelelő távolságot biztosítaná a közönségtől ahhoz, hogy beinduljanak a „nyilvánosságban” megszokott hírnévképző mechanizmusok. Az oklevél arengákba transzponált „tér” nem igazán élő, működő, az itt rögzült értékek hieratikus mozdulatlanságba dermednek; az egyénileg esetenként igen művelt cancelláriai értelmiségiek olyan kontextushan adják a nyilvánosság kategóriáinak (*honor, fama, gloria*) definícióit, amely kontextus alapvetően idegen vagy legalábbis nehezen érthető azok számára is, akikről a narráció maga szól. E fogalmak magyar megfelelői egy primitívebb szövedékű, „vitézi kultúra” kereteibe illeszkednek³⁰ – ennek analógiájára tehát a korabeli nyilvánosságot is egyfajta „vitézi nyilvánosággként” határozhatjuk meg, amelynek sajátosságai évszázadokon át változatlanok. Jó hírnév, tisztesség, vitézség – a fogalmak a Galeotto által említett hősénekektől Tinódi tudósító énekein keresztül a Balassi ábrázolta világig ugyanazt jelentik, mivel a virtuális közönség szinte egybeesik a nagy tettek hírét halló, hitelesítő és a maga viszonylag szűk körében továbbadó vitézek közösségével.³¹ A szűk referenciacsoport és a túlnyomórészt orális közvetítés magyarázza az irodalomtörténeti kutatások által megfigyelt jelenséget: a hősénekek, majd a történelmi énekek kontemporáneos voltát, azt hogy ezek szinte kizárólag a jelen és a félmúlt eseményeit ismertető tudósi-

³⁰ ZEMPLÉNYI, 1998, 28–31.

³¹ Az említett fogalmak még évszázadokon át normatív erkölcsi eszményeket jelölnek – más kérdés, hogy mögöttük lassan változik az értékrend. Erről a folyamatról két külön tanulmány is született az elmúlt években: SZILASI László, *Argumenta mortis (Érvek és ellenérvek a hősi halálra: becsület és méltóság a régi magyar elbeszélő költészetben és emlékiratokban)*, in: „ItK”, 1997, 217–234.; BITSKEY István, „A vitézség eszményének változatai a XVI–XVII. század fordulójának magyar irodalmában”, in: *Hagyomány és korszerűség*, id. kiad., 203–215.

tások voltak, illetve lehetek.³² A vitézi „regiszterrel” párhuzamosan kialakult egy még annál is szűkebb elit irodalmi és politikai regiszter, a kancelláriai, majd a Mátyás- és Jagello-korabeli humanista értelmiség kvázi-publicitása, amelynek jó ideig (már csak a nyelvi elkülönülés és a műveltségbeli különbség miatt) nem volt érintkezési pontja az előzővel – azaz folytatódott a kettős nyilvánosság hagyománya. Egészen a reformáció áttöréséig, amikor az addig főként az egyházi-klerikus regiszterben kidolgozott nemzeti nyelvű irodalmi tradíció kilépett a kolostorok falai közül, és nyelvi öntőformákat kínált az új vallási ideológia, illetve az elit körből leszálló kultúrjavak, a humanista közvélemény-formálási technikák számára. (Nem lehet eléggé hangsúlyozni Heltai szerepét ezek propagálásában.)³³

Mindez a 16. század második felében a társadalmi nyilvánosság tágulásához és a politikai diskurzustípusra alkalmas (vagy nemsokára alkalmassá váló) műfajok robbanásszerű gazdagodásához vezetett. Közben azonban – s ezt sem lehet eléggé hangsúlyozni – eltűnt az a központi udvar, amely normát adhatott volna az új fegyverek használatára, koordinálni tudta volna a politikai nyilvánosság formálódását. A török szorításában sokszor lélegzethozó is alig jutó főúri udvarok nem tölthették be azt a szerepet, amely más területeken nemcsak egy valós szociális tér formálásához, belső tagolásához vezetett, hanem egy szimbolikus irodalmi és ugyanakkor politikai játéktér, kommunikációs közeg létrehozásához is hozzájárult. Ennek eredményeképpen míg „lent”, a társadalom alsó rétegeit megszólító propaganda kifogástalanul működött, addig az értelmiségi elit maga már nem követte az Európa-szerte jellemző mozgásformákat. A Mátyás kori humanista közösség szerveződése szerkezetében – ha nem is „méretarányaiban” – még párhuzamos volt az itáliai mintával (a fejedelmi hatalom civilizatorikus szándékú dicsőítése mellett a humanisták érintkezési formái, rítusai „republikánus” formá-

³² ZEMPLÉNYI, 1998, 48.

³³ Vö. BALÁZS, 1998, 110, skk. Heltai szerepéről részletesen: VARJAS, 1982, 220–241. A formálódó új műveltségtypusról: RITÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Eleink szórakoztató olcasmányairól*, in: „ItK”, 1980, 650–655.

kat követték).³⁴ A 16–17. század fordulójának késő humanista mozgalmi már csak az európai diskurzusok egyik ága, a lipsiusi újszoikus áramlat által előírt szellemi magatartásformával tartottak lépést. A „szakemberré válás” jelensége jórészt az országon kívüli központokban (Bécsben, illetve a krakkói Báthoryudvarban) figyelhető meg,³⁵ az újszerű akadémiai mozgalom csak nyomokban mutatkozik.³⁶ A *respublica litteraria* presztízsmentő kísérleteit elsodorják a konfesszionális ellentétek,³⁷ a társadalom feletti humanista elit megteremtésére irányuló törekvés pedig véres véget ér Kovacsóczy Farkas és társai kivégzésével.

Magyarországon nem játszódik le öntörvényűen az a folyamat, amelyet európai példákön igyekeztünk szemléltetni: a korai humanista irodalmi nyilvánosság Dante és Petrarca által definiált hírnévformáló eljárásai először az itáliai fejedelmi udvarokban találnak gyakorlati alkalmazást az udvaroncok, vagy

³⁴ KLANICZAY, 1993, 77. regisztrálja a Mátyás kori, „az itáliai élvonallal együtt haladó akadémiai próbálkozások” után következő, sok eredményt felmutató, de mégis „kissé provinciálisabb” folytatást.

³⁵ Ennek buktatóiról, a humanista és az igazgatási apparátusba beépült tisztviselő szerepkonfliktusairól egyelőre csak esettanulmányok állnak a rendelkezésünkre, pedig vonzó téma lehetne egy összefoglaló feldolgozás. (L. „BARLAY Ö. Szabolcs, „Egy humanista politikus pályakezdése – Berzeviczy Márton”, in: *Irodalom és ideológia a 16–17. században*, id. kiad., 135–150.; SZABÓ András, „Humanista vagy diplomata? Dudith András politikai tevékenysége 1574-ben”, in: SZ. A., *Respublica litteraria. Irodalom- és művelődéstudományi tanulmányok a késő humanizmus koráról*, Bp., 1999, 17–23.

³⁶ A Rimay-féle „Pallas-akadémiára” gondolunk, l. KLANICZAY Tibor, „Az akadémiai mozgalom és Magyarország a reneszánsz korában”, in: K. T., *Pallas magyar ivadéka*, id. kiad., 27–31.; valamint ÁCS Pál utószava, in: RIMAY János *Írásai*, kiad. Ács Pál, Bp., 1992, 269–277. (Régi Magyar Könyvtár. Források, I.)

³⁷ Nagy anyagot mozgató, monografikus igényű esettanulmány a jelenségről a szepességi humanista Sebastianus Ambrosius kapcsán: SEBŐK Marcell, *Sebastianus Ambrosius, késmárki humanista. Egy 16. századi életút szakaszának rekonstrukciója (1554–1600)*, PhD disszertáció, 1999. (A kéziratot a szerző szíveségéből használhattam, amit ezúton köszönök.) Forgách Mihály kapcsán, de a magyar *respublica litteraria* sorsára nézve összegzően fogalmaz Szabó András: „magasba ívelő, majd a semmibe hulló pályája mutatta, hogy a századforduló után egyre nehezebb lett a lépéstartás; a humanisták világa s ezzel egy időben a magyar szellemi élet is egyre nagyobb válságba került”. („Levelek és levelezés a kései humanizmusban”, in: SZABÓ, 1999, 108.)

magasztosabban szólva az Udvari Ember önérvényesítő törekvéseinek szolgálatában, majd az abszolutista hatalmi praxis elterjedésével a nagy európai hatalmak adminisztratív központjaiban a politika technikáiként nyernek új legitimitást. Könnyen juthatnánk ebből arra a következtetésre, hogy ahol csökevényes formában van jelen az „Udvar színháza”, ahol szinte teljességgel hiányzik a „politika színháza”, ott értelemszerűen nem jöhetnek létre azok teoretikus elemzései sem. Példáért sem kellene messzire mennünk a tétel igazolására: Szepsi Csombor Márton *Udvari skólája* (1620) néhány közhely felmondásától eltekintve nem az udvari, hanem az erkölcsstani irodalom terméke³⁸ – s az egyébként udvartartó mecénás Pázmány saját udvarmesteréhez címzett utasításából sem igen igazodhatott volna el a magyar „cortegiano”. („Az istállót gyakran meglássa az praefectus és reávigyázzon, mint bánnak az lovakkal. Az kocsi-sok ha részegeskednek vagy kinn járnak, megbüntesse” – ilyen és hasonló gyakorlatias tanácsok sorjáznak az *Instructióban*.)³⁹ Ezek a példák azonban igencsak tendenciózusan válogatottak. Nem kellene hozzá nagy erőfeszítés, az ellenkező (az udvari kultúra jelenlétét hangsúlyozó) álláspont bizonyítására is szép számmal sorjázthatnánk a megfelelő locusokat. Az értelmiségi és politikai elit körein belül, a visszamaradottság ellenére sok olyan, a nyilvánosság működ(tet)ésére, a hírnév manipulálására vonatkozó modern gondolatot találunk, amelyeket nehezen vezethetnénk le az archaikus társadalom- és nyilvánosságszerkezetből, mégis jelen vannak, s aktuális kérdések kapcsán képesek közvéleményt generálni. A modell és a valóság között komoly feszültség mutatkozik. Hogyan léphetünk tovább az ellentmondás feloldásában?

³⁸ KLANICZAY G., 1987, 48. Részletes – de ezzel egybehangzó következtetésre jutó – elemzés: KOVÁCS Sándor Iván, „Szepsi Csombor Márton”, in: SZEPSI CSOMBOR Márton *Összes művei*, s. a. r. Kovács Sándor Iván–Kulcsár Péter, Bp., 1968, 75–92. (RMPE, 1).

³⁹ „Instructio praefecti aulae”, in: *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból*, I, *Késő reneszánsz manierizmus és kora barokk*, szerk. Kovács Sándor Iván, Bp., 1998, 382. A szöveg értelmezése: BITSKEY István, „Pázmány Péter udvartartása”, in: *Magyar reneszánsz udvari kultúra*, id. kiad., 166–175.

Nyilván a modell (modellek) részletesebb vizsgálatával. „Modell” alatt két rendszert értünk. Egyrészt a korabeli európai politikai gondolkodás két nagy keretrendszerét, a „Politika” klasszikus humanista gyökerű, republikánus értelmezését és az államrezon elmélete szerinti átértelmezését. Ezek a rendszerek ugyanakkor implicit vagy kifejtett módon magukkal hozták a politikai nyilvánosság státusáról, szerepéről, működési módjairól vallott nézetek együttesét. Könyvünk korábbi fejezeteiben megkíséreltük bizonyítani, hogy a klasszikus értelemben vett „Politika” közvélemény-fogalma a 17. század első harmadára már csak irodalmias dekorumként létezik, valójában a diadalra jutó *ragion di stato* politika-felfogásának manipulatív célokra alkalmazott technikai eszköze lesz. Magyar viszonylatban így egyrészt az a kérdés, hogy kimutatható-e a politikai gondolat két nagy rendszerének hatása, megpróbálják-e a közszereplők az elmaradottabb hazai társadalomszerkezetet ezek kereteiben értelmezni és leírni, másrészt az, hogy reflektálnak-e, s ha igen, hol és hogyan a nyilvánosság státusát érintő európai diskurzusokra? Tetten érhető-e az európai politikai teóriákban Boteróval nyilvánossá váló gondolat (bármely hatalom végső legitimációs forrása a puszta reputáció), s főként: a hazai politikai nyilvánosság aktorai, illetve a környezetükben mozgó értelmiségiek levonják-e az ebből adódó következtetéseket? Egyszerűbben fogalmazva: mi volt a 16. század végének és a 17. század első felének magyarországi közvéleménye magáról a közvéleményről?

A korábbiak során abból indultunk ki, hogy a „közvélemény” nem állapot, hanem folyamat, párhuzamosan zajló (s esetünkben aktuális politikai tárgyú) diskurzusok összessége, amelyeknek következtetéseit, a belőlük kibontakozó opciókat eleve s igen jelentős mértékben meghatározzák a diskurzust folytatók, a nyilvánosan „okoskodók” köreiből megkérdőjelezetlen, eleve adottnak vett értékek, a szemléleti keretek, amelyeket „uralkodó véleményeknek” neveztünk el. Ennek megfontolásával úgy is felvethetjük a problémát: hányféle politikai diskurzustípus létezett a korban? A nyilvánosság szerepével, a hírnév státusával kapcsolatos uralkodó véleményeknek milyen rétegződése figyelhető meg? Így, a valós alaprajz visszamaradottságát tényként kezel-

ve, s figyelmünket a modellekre fókuszálva, már élesebb körvonaltalú képet, pontosabb metszetet kapunk.

A források, amelyekből a politikai nyilvánosság körvonalai felvázolhatók, amelyek alapján a politikai diskurzus toposzai, moduljai, azaz tipikus gondolatformái csoportosíthatók, igen tág körben szóródnak. Természetesen idetartoznak az *ars historica* vita magyarországi és erdélyi vonulatának dokumentumai, hiszen ezek tanúskodnak a szerzők által számbavett virtuális közönség elvárásairól, a történelmi (és a történelmi-műfaj) közvélemény-formáló funkciójáról.⁴⁰ Ide tartoznak az államelméleti munkák és fejedelmi tükrök (akár eredeti, akár lefordított művekről van szó); ezekben sok helyütt teoretikus szinten is meghatározzák a politikailag érvényes nyilvánosság köre.⁴¹ Hasonló – explicit vagy implicit – definíciókat találhatunk a retorikai és homiletikai kézikönyvek lapjain. Közvetve maga a politikai publicisztika (röpiratok, paszkvillusok),⁴² a politikai tárgyat választó, közköltészeti vagy elit regiszterben megszólaló szépirodalmi alkotások, a politikai allúziókkal terhelt szindarabok és a prédikációs gyakorlat termékei is hasznos forrásoknak bizonyulhatnak: a propaganda részint megteremteni, részint definiálni igyekszik saját célcsoportját. Az ellenpróbát – hatásvizsgálatot – a nyilvános és a privát szféra határán elhelyezkedő forráscsoportokon végezhetjük el: a naplók, emlékiratok, hírlevelek, a szűk körben ismert politikai tárgyú költemények sokszor megjelölik forrásaikat, s így sokat elárulnak az információáramlás szerkezetéről, illetve az egy-egy adott kérdés kapcsán formálódó közvéleményekről, s talán még többet a mögöttük meghúzódó statusosabb értékrendekről, a szűkebb-tágabb közösségre jellemző

⁴⁰ BALÁZS-MONOK, 1992; KULCSÁR, 1994.

⁴¹ WITTMAN Tibor, *A magyarországi államelméleti tudományosság XVII. század eleji alapvetésének németalföldi forrásaival*, in: „Filológiai Közöny”, 1957, 53–66.; KÓPECZI Béla, „A magyar politikai irodalom kezdetéhez. Kovacsóczy Farkas dialógusáról”, in: K. B., *Függetlenség és haladás. Politikai gondolkodás a régi magyar függetlenségi harcok századaiban*, Bp., 1977, 13–30.; HARGITTAY, 1995, 441–484.

⁴² TÉGLÁS J. Béla, *A történelmi pasquillus a magyar irodalomban*, Szeged, 1928.

uralkodó véleményekről, a bennük mutatkozó változásokról.⁴³ A közönség rétegződését, a politikai kommunikáció szerkezeti rendjét plasztikusan kirajzolják a hatalmi reprezentáció eseményeinek (beiktatási ünnepek, követfogadások) szertartáskönyvei, vagy az iskolai színjátszás dokumentumai (szereplők és közönség köre), a temetési pompa rituáléja, az ezekhez kapcsolódó képzőművészeti alkotások is.⁴⁴

E forráscsoportok nyilvánosságtörténeti szempontú elemzésének véleményünk szerint legcélszerűbb módszere az a fogalom- és toposzelemzés, amelyet a korábbiak során nagyrészt illiiai anyagon igyekeztünk szemléltetni. Magyar (magyarországi, erdélyi s esetleg horvátországi) vonatkozásban szintén elvégzendő feladat a hírnév, a dicsőség, a tisztesség kategóriáiban mutatkozó jelentésváltozások elemzése, a kapcsolódó toposzok és metaforák (vélemény, újság, teátrum-képzet, a néppel, a „községgel” kapcsolatos metaforák) funkciójának vizsgálata, a használatukban tapasztalható esetleges átrendeződés regisztrálása, természetesen a területi és vallási megoszlás, a társadalmi rétegek véleményérvényesítő képességének figyelembevételével. Ehhez nagy anyag áttekintésére, néhol egyenesen anyagfeltáró alapkutatásokra lesz majd szükség. A továbbiakban – a jellemzőnek érzett példák illusztratív célú felsorolása mellett – egy előzetes munkahipotézis megfogalmazására teszünk kísérletet.

Eszerint a 16. század végétől a 17. század közepéig terjedő időszakban két markáns elképzeléseggyüttes, két „modell” él egymás mellett Magyarországon és Erdélyben, amelyek a politikai kommunikáció, a közügyeket érintő diskurzus formáit, kereteit meghatározzák: az udvari és a rendi nyilvánosságmodell. Az egyes európai régiókban erősen jelenlévő „polgári” nyilvánosság itt szűk területre, a városok belső életére korlátozódik, a népi vagy „plebejus” nyilvánosság pedig politikailag nem artikulálódik, pontosabban a nagypolitika szereplőit, eseményeit – mint

⁴³ LUKÁCS Zs. Tibor, *Propaganda és közvélemény kutathatósága a történettudományban*, in: „Aetas”, 1995, 176. (LUKÁCS 1995b)

⁴⁴ ERDŐSI Péter, *Báthory Zsigmond ünnepi arcmása. A fejedelem és a ceremóniák*, in: „Aetas”, 1995, 24–66.; GALAVICS, 1986 és SZABÓ, 1989.

az másutt is megfigyelhető – folklorizálja, beépíti saját világlátásába és hiedelemrendszerébe. Mindez nem jelenti azt, hogy ez a két szféra ne lenne része az udvari vagy a rendi „modellnek”, vagy hogy a politikai propaganda – különleges, az egész társadalom mozgósítását megkívánó helyzetekben – ne célozta volna meg őket:⁴⁵ mindössze arról van szó, hogy nem alkottak önálló, a nemzeti vagy állami közösség(ek) politikai kommunikációjának egészét lefedni kívánó (és képes) modellt.

Az udvari és a rendi nyilvánosságtípusok politikai beszédmódjai, mint utaltunk rá, természetesen az adott államelméleti modellek és a mögöttük meghúzódó politikai érdekek, hatalmi be rendezkedések mentén szerveződtek. Mind Erdélyben, mind a királyi Magyarországon megfigyelhető a kérdéses időszakban a központosító, abszolutista törekvések és a rendi autonómiatörekvések ütközése, Klaniczay Tibor kifejezésével élve „udvar és társadalom szembenállása”.⁴⁶ Hogy egy szemléletes példával éljünk: Báthory Zsigmond itáliai (közelebbről firenzei) mintájú miniabszolutizmusával szemben a rendi ellenzék, Szamosközi István tanúsága szerint, szintén itáliai (közelebbről velencei) mintájú arisztokratikus köztársasági ideák jegyében lépett fel, amelynek elméleti megalapozását Kovacsóczy Farkas 1585-i diálogusa (*De administrando Transylvaniae*) végezte el. (S könnyen meglehet, hogy többek közt ez az ideológiai háttér vezetett a látványos bukáshoz is: az ún. rendi ellenzék nem volt egységes állásponton a kérdésben, sem Erdélyben, sem Magyarországon, s

⁴⁵ A nemzetfogalomba olykor belefoglaltattak – olykor nem; ennek mechanizmusáról l. MERÉNYI VARGA László, „Rimay János: Kiben kesereg a magyar nemzetnek romlásán s fogyásán”, in: *A régi magyar vers*, szerk. Komlószy Tibor, Bp., 1979, 181–200. L. még KLANICZAY, „Nacionalizmus a barokk korban”, id. kiad.; R. VÁRKONYI Ágnes, „A nemzet, a haza fogalma a török harcok és a Habsburg-ellenes küzdelmek idején (1526–1711)”, in: *A magyar nacionalizmus kialakulása és története*, Bp., 1964, 27–78.; PÉTER Katalin, „A haza és a nemzet az ország három részre hullott állapota idején”, in: P. K., *Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeli tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*, Bp., 1995, 211–232.

⁴⁶ KLANICZAY Tibor, „Udvar és társadalom szembenállása Közép-Európában (Az erdélyi udvar a XVI. század végén)”, in: K. T., *Pallas magyar ivadéka*, id. kiad., 104–123.

szélesebb körben bizonyára kedveltebb volt a lengyel típusú nemesi *respublica* ideálja.) A tanácsurak – Kovacsóczy, Sombory, Kendy Sándor – közvetítő és köztes funkciója udvar és rendek között kifejezésre jutott a Báthory Zsigmond uralkodását jellemző „hárompillérű” hatalmi reprezentációban,⁴⁷ s különösen Erdélyben tovább élt a Kovacsóczy-féle gondolat: mérsékelt abszolutizmus mellett optáló változata még a 17. század második felében, Bethlen Jánosnál is felbukkan.⁴⁸

Ha mármost szemügyre vesszük a kétféle politikai diskurzustípust elhatároló tartalmi elemeket (lényegében az uralkodó vélemények moduljairól van szó), akkor a rendi modellben a következőket találjuk. A nemesség zöme jogi tekintetben az „egységes nemesség” álláspontjára helyezkedett a Werbőczy-hagyomány értelmében – noha a *Tripartitum* már születése pillanatában is inkább a vágyott, mint a való világot tükrözte. (Érdemes volna – összegző alapmű hiányában – a naplókából, családi levelezésanyagból, genealógiákból feltárni a századfordulón Európa-szerte virágba boruló „nobilitas-irodalom”, a nemesi jogok és kiváltságok eredetét kutató művek gondolatformáinak hazai analógiáit.)⁴⁹ A nemesi rend tudománya a klasszikus deákság, mindenekelőtt Cicero és Quintilianus retorikája, a római jog és a közjogi kérdések körül forgott, s erős hajlandóságot mutatott – természetesen a jogi státust legitimálandó – a leszármazás, a genealógia problémái iránt.⁵⁰ Mint azt a 16. század végétől megízmosodó fordításiirodalom jelzi, volt ennek a rétegnek egy már érdeklődő, de a státusának megfelelő latintudást még nem elsajátító része, amelyet a korabeli retorikai kézikönyvek, tankönyvek „deáktalannak” neveznek: az ő számukra készültek – például – Baranyai Decsi János Erasmus- és Sallustius-fordításai.⁵¹ Újabb irányzatok – mint a ráimizmus, a karteizianizmus vagy a

⁴⁷ ERDŐSI, 1995.

⁴⁸ BENE, 1994.

⁴⁹ Egy lehetséges forrás: THIÖKÖLY Miklós, *Oratio de nobilitate*, Heidelberg, 1604 (RMK III, 1013).

⁵⁰ Vö. KECSKEMÉTI, 1998, 169., 171.

⁵¹ A deáktalannokról: BARTÓK, 1998, 257–259.; a fordításiirodalomról: KURCZ Ágnes, *Baranyai Decsi János Sallustius-fordítása*, kísérőtanulmány a mű

puritanizmus – e tábor (s általában a „politicus rend”) gondolkodásán nem tudtak részt venni, kivételt talán csak az újsztoicizmus és a heidelbergi gyökerű, Pareus-féle irénizmus képeznek, de mint látni fogjuk, nem tudományos, illetve dogmatikai újdonságaik, hanem elsősorban politikai implikációik okán. A rendek zömének politikai diskurzusa a krisztianizált cicerói (liviusi) *respublica*-ideál erkölcsi terminusaiban fogalmazódott meg (önfeláldozó hazaszeretet és harc a pogányság/eretnekség ellen, családszeretet, hűség, becsület-tisztesség, az adott szó megtartásának kötelem, az idősek tisztelete stb.). Az uralkodóval/fejedelemmel folytatott politikai kommunikáció keretmetaforája a „Család”. Az uralkodót fejedelmi tükrök és parainézesek készítik fel hivatására, az ősök példája és tapasztalt, „látott-hallott” tanácsadók segítik a konfliktusok elsimításában, a diéta *consensus*-ának elnyerésében döntéseihez. Felelőssége a családfő fele-

fakszimile kiadásához, in: *Bibliotheca Hungarica Antiqua*, X, Bp., 1979; MONOK István, *II. Páportoni Forró Pál élete és művei*, kisértanulmány a mű fakszimile kiadásához: *Bibliotheca Hungarica Antiqua*, XVIII, Bp., 1988; KECSKEMÉTI Gábor, „Az iskolai gyakorlat és a 17. századi magyar próza-fordítások”, in: *Római szerzők 17. századi magyar fordításai*, id. kiad., 597–599. Baranyai Sallustius-fordításainak (különösen a *Catilina*-összeesküvésről) politikai aktualitása nem kérdéses Báthory Zsigmond és ellenzéke összecsapásának kontextusában – ugyanakkor hosszú távon mégis a nemesség akkulturációjára irányultak. Itt jegyezzük meg, hogy érdemes volna kidolgozni a Komlovszki Tibor által felvetett – s a konkrét politikai körülményekre való utalással csak részben lezárt – problémát: mi lehet az oka annak, hogy a rendi és művelt polgári környezetből származó gondolkodók a századfordulón és az azt követő évtizedekben egyre fokozódó érdeklődést mutatnak az udvariság és az abszolutista államelmélet kézikönyvei iránt? (Vö. KOMLOVSZKI Tibor kisértanulmánya, in: DRASKOVICHI János, *Horologii Principum, azaz az fejedelmek oraiának második keönyve*, Bp., 1989, 10–11., *Bibliotheca Hungarica Antiqua*, XXIII.) Lackner Kristóf szinte egyszerre írja meg a rendi-polgári közösség részéről az uralkodónak címzett erkölcsi kötetmek kompendiumát (*Coronae Hungaricae emblematica descriptio*, Bécs, 1613) és az udvari ékesszólás mesterségében eligazító drámáját (*Cura regia*, Kassa, 1616); Rimay részt vesz a rendi főméltóságok politikaelméleti kérdéseket érintő tanácskozásain Révay Péter, Szokoly Miklós, Darholz Kristóf körében – s nem sokkal később, a Prágai András Guevara-fordításáról írott híres „lektori jelentésében”, ellátja az erdélyi fejedelmet az udvari stílus és életforma illendő szabályrendszerével. A példák még nyilván szaporíthatók volnának.

lőssége: kötelessége megvédelmezni a közösséget, gondoskodni bajba jutott alattvalóiról. Erényei (igazságosság, erő, kegyesség, okosság) gyakorlásáról az „ország” (ti. a rendi országgyűlés) előtt ad számot – ha ellentétbe kerül velük, s következképpen árt a *bonum publicum*nak, az ország először felterjeszti sérelmeit (*gravamina*), ha ez nem használ, ellenállást tanúsíthat, végső esetben választott magisztrátusai segítségével le is teheti a trónról.⁵²

Az ellenállási jog megalapozásában láthatóan morális (azaz a tradícióban, az uralkodó vagy általános véleményekben adott) érvek keverednek a jogi argumentáció elemeivel. Az uralkodó alkalmatlanságáról először véleményt alkot az ország, de súlyosabb esetben a gravameneket már közjogi érvekkel is meg kell támogatni (az uralkodó szerződészegésére, törvénsértésére hivatkozva). A hangsúlyok persze területenként változnak (a királyi Magyarországon elvileg 1681-ig érvényben van az *Aranybulla* ellenállási záradéka, itt tehát az érvelés főként a legitimitásra hivatkozott, míg Erdélyben ennek híján inkább az idoneitás motívuma dominált, s a fejedelem eltávolításának indoklására új közjogi formát kellett találni. Ilyen volt például Báthori Gábor „önkéntes trónelhagyása” – noha azért a rendek nem mulasztották el felhívni az utód, Bethlen Gábor figyelmét, hogy a fejedelmi eskü jogi szempontból is kötelezettségvállalást jelent.⁵³ Ám a kettős (a köz-jogra és a köz-veleményre hivatkozó) argumentáció mindvégig megfigyelhető.

A kettősség oka pedig kézenfekvő: a rendi modell „véleménynyilvánossága” ideális esetben egybeesik a közjogi értelemben vett politikai nyilvánossággal, a morális terminológiában megfogalmazódó politikai véleményformálás egyszersmind közjogi disputa is. Az ország (*a corpus politicum*), mint utaltunk rá, azonos az országgyűléssel. A modell persze csak ideális keret. A gyakorlatban a politikai diskurzus kommunikációs tere jóval tágabb volt ennél: a nyomtatásban terjesztett (kiszivárogtatott) grava-

⁵² BENDA Kálmán, *Habsburg-politika és rendi ellenállás*, in: „Történelmi Szemle”, 1970, 404–427.

⁵³ Erdélyi Országgyűlési Emlékek, VI, 354.

minális iratok, a röpiratok, paszkvillusok, tendenciózus hírlevelek, a fülbesúgott propaganda virtuális közönségének körébe beletartoznak a familiárisok, a városok polgárai, a nemesi kiváltsággal nem rendelkező udvari szolgálattevők, a vitézlő rend katonái, a kollektív nemességgel is csak Bocskai óta bíró prédikátorrend, a hajdúk... Egy-egy aktuális politikai kérdés, pereskedés vagy hadjárat kapcsán e körökben is formálódik egyfajta közvélemény. A domináns szólamot, a rendi modell értelmében érvényes közvéleményt természetesen továbbra is a diétai nyilvánosság diskurzusa, az ebből időről időre kialakuló konszenzus jelenti, de a nyilvánosság aktorai figyelembe veszik, illetve alakítani vagy integrálni próbálják a többi szólamot is.

A hírnév, a dicsőség, a tisztesség, a reputáció kategóriáiban érezhető jelentéseltolódás vizsgálata ebben a körben sejtethetően egyfajta sajátos interferenciát, szellemkép-effektust mutatna ki. A nobilitas, s főként a politia, politicus és kapcsolódó fogalmak elemzése minden bizonnyal egy, a tradicionális keresztény morál és a cicerói örökség terminológiájából építkező, az igazságosság, a közjó és a jó kormányzat értékein alapuló, behatárolt társadalmi kommunikációs térben zajló, nyílt (publikus) közlésformákban megvalósuló diskurzustípus, az ideális „rendi nyilvánosság” politikai kommunikációjának körvonalait rajzolná meg. Ugyanakkor nagy számban találnánk olyan megnyilatkozásokat is, a magánlevelezésben éppúgy, mint a kortörténeti művekben vagy a prédikációirodalomban, amelyek a politikát egyértelműen az ateizmussal, a politikust az Istentől elrugaszkodott, machiavellista csalóval azonosítják. Ezek a kritikák azonban már az abszolutista Udvar politikai diskurzusát illetik, ahol a politika, Botero szellemében, nem az igazságos kormányzás tudománya, hanem az alattvalói engedelmesség biztosításának manipulatív eszköze. A *ragion di stato* „nyilvánossága”, mint korábban láttuk, fából vaskarika, hiszen éppen teoretikus szinten, a modell értelmében kizárt a létezése. Az udvari kommunikáció az uralkodó és bizalmas tanácsosai legszűkebb körében zajlik, centrális szervező eleme a titkosság (*secretum, segretezza*). Az uralkodó (s hozzá hasonlóan az államigazgatási-udvari hierarchia bármely fokán pozíciót betöltő „udvari ember”) legfőbb politikai erénye az okosság, amely lehetővé teszi az ellenfél fél-

revezetését, az érdek érvényesítését, a vallás(ok) *instrumentum regniként* való felhasználását; kommunikációs technikája a színlelés és a leplezés. Mindezek a technikák – hasonlóan a rendi politika törekvéseivel – a *bonum publicumot* szolgálják, csak hogy ebben a közegben a közjó nem a cicerói értelemben vett politikai közösség „köz-java”, hanem az Állam, a Status vitális érdeke, fennmaradásának záloga.

Az Udvar „uralkodó véleménye” ritkán explicit: rekonstruálására éppen ezért az udvari nyilvánosságmodell ellenében megfogalmazódó kritika a legalkalmasabb forráscsoport. A rendi közgondolkodás (amely ezen a ponton egybeesett a csak nyomokban meglevő polgári mentalitással) már Heltai *Krónikájában* kifejezésre jut, mikor a szerző a Beatrix érkezétével megváltozó budai udvari szokásokat, a régi jó magyar úzus elhagyását kárhoztatja⁵⁴ – hasonló berzenkedésről Bethlen Miklós is megemlékezik kerek száz évvel Heltai után, mikor Zrínyi Miklós udvarában új, finomabb szokásokat honosít meg az új feleség, Löbl Mária.⁵⁵ A 17. századi udvarellenes költészet közhelyeit Jankovics József már régen csokorba szedte,⁵⁶ itt ezért egy más jellegű példát idézünk, családi levelezési anyagból. Teleki Mihálynak írja édesanyja, Teleki Jánosné:

„Osztán olyan szokást vettél te elő, Teleki Mihály, hogy az egyik szódat a másikkal hamar arcul csapod, az mely soha tisztességedre nem esik; igazán látszik, hogy udvari hited vagon; hanem el hagyj a féle tökéletlenséget (...) mert apád olyan ember vala, hogy kárával is megállotta vala, mit egyszer megmondott. De te bizony nem vagy olyan.”⁵⁷

A korholó levél jól mutatja a két diskurzustípus, a hagyományos rendi és a *ragion di stato* vezérelte udvari összeütközését

⁵⁴ *Krónika az magyaroknak dolgairól*, id. kiad., 462–463.

⁵⁵ BETILLEN Miklós *Élete leírása magától*, in: *Kemény János és Bethlen Miklós művei*, kiad. V. Windisch Éva, Bp., 1980, 600–601.

⁵⁶ JANKOVICS, 1987; a korábbi korszak hasonló tárgyú terméséről: ÁCS Pál, „A profétai szó. Udvar- és felsőbbbírálát a magyar reformáció korai szakaszában”, in: *Magyar reneszánsz udvari kultúra*, id. kiad., 118–128.

⁵⁷ Teleki Jánosné Teleki Mihálynak, Boros-Jenő, 1658, márc. 9. Idézi: LUKÁCS, 1995a, 90.

(még számtalan hasonlót idézhetnénk Szamosközitől Szalárdiig és tovább), s nemkülönben azt is, hogy a kortársak tudatosan tettek köztük különbséget. A 17. századi erdélyi politikában félig tréfás, félig komoly sértésnek minősült a „lemachiavellizés”. Bethlen Miklós *Önéletírásában* olvassuk a következő epizódot Teleki Mihály és Gyerófi György összecapásáról:

„...nem ok nélkül mondotta, bátor tréfából, Gyerófi György Telekinek, mikor egyszer Machiavellust hányta szemére Gyerófinek, hogy örökké olvassa: »De uram, úgy segíjen, ha ma Machiavellus itt Erdélyben laknék, megköszönné, ha a konyha- vagy sütő-szekered kocsiságára méltóztatnád, annyira vagyon a te eszed Machiavellustól.«”

Korábban ez még komoly vádnak számított; például olyan értelemben, ahogy Esterházy Miklós applikálta Bethlen Gáborra, azzal vádolva a fejedelmet, hogy „az Machiavellus schólájába viszen bennünköt, s végre megtagadtatja az istent is az emberekkel”,⁵⁸ vagy ahogyan Alvinczi használta – röpiratcímként is! – a „machiavellizatio” kifejezést.⁵⁹

Persze az új uralkodói erények olykor pozitív előjelű kommentárban is részesültek: gondoljunk csak Báthory Zsigmond mesteri közvélemény-manipulációjának dicséretteli megörökítésére Baranyai Decsi *Magyar históriájában*, vagy Bojti Veres Gáspár krónikájára, amelyből az eseményeket a háttérből irányító vagy befolyásoló Bethlen Gábor protestáns-machiavellista portréja tűnik elő.⁶⁰ Ugyanakkor azt is meg kell jegyeznünk, hogy – hasonlóan a Nyugat-Európában megfigyelt folyamathoz – az udvari „politika” elzárkózása, titkossága, éppen a nyilvánosság kizárásának gesztusával, minden addiginál szélesebb körű nyilvános-

⁵⁸ A példákat idézi LUKÁCSY Sándor, *Az állam lelke. Machiavelli és egyházi irodalmunk*, in: „LTK”, 1998, 305–306.

⁵⁹ A *Machiavellizatio, qua unitorum animos dissociare nitentibus respondetur*, Saragossae, 1621 (RMK II, 399) c. névtelenül megjelent vitairatról van szó, l. róla HELTAI, 1994, 134–137.

⁶⁰ BARANYAI DECSI János *Magyar históriája*, kiad. Kulesár Péter, Bp., 1982; BOJTI VERES Gáspár, „A nagy Bethlen Gábor viselt dolgairól”, in: *Bethlen Gábor emlékezete*, szerk. Makkai László, Bp., 1980, 36–133. (A machiavellista portréről: MAKKAI László *Bevezetője*, i. m., 27–35.)

ságot teremtett. Egyrészt azért, hogy itt is megfigyelhető a másik, rendi modellnél hangsúlyozott jelenség: az udvarok „deáktalan” népe, a „csapza, gőzöngúz, cselelendi természetű”, „nem udvari” udvariakat⁶¹ egyre kiterjedtebb, az európai abszolutizmus és udvariság alapműveit, ha sokszor bíráló éllel, kritikával is, de mégiscsak közvetítő fordítások szolgálják ki: Háportoni Forró Pál Curtius-fordítása, Szepsi Korotz, Prágai és Laskai magyarázatai a Jakab-féle *Bazilikón dorónból*, Guevara és Lipsius politikai kézikönyveiből – s közben megszületik a magyar nyelvű eredeti *speculum principis*, Pataki Füsüs János *Fejedelmek tüköre* c., Bethlen Gábornak ajánlott munkája.⁶² A másik ok az, hogy a vallási meggyőződéseket uralmi eszközként hasznosító propaganda a rendi modell megengedte politikai nyilvánosság-nál jóval szélesebb körű közönséget, a hívők közösségét szólította meg. Báthory Zsigmond moldvai hadjáratát gondosan szcenírozott (és interpretált) égi jelek kísérték; a Habsburgokkal kötött szövetséget jezsuita propagandistái nem politikai érvekkel igazolták, hanem a pogány ellen fegyvert fogó hős, az egyetemes katolicizmus bajnokának döntését ünnepelték benne.⁶³ Bethlen Gábor 1618-i magyarországi kitámadásának ideológusai elsősorban a hitsorsosok megsegítésének szándékával érveltek, hangsúlyozva, hogy a fejedelmet isteni parancs szólította fegyverbe – tehát tovább gazdagították a Bethlen körül már korábban kibontakozó protestáns mitizációt.⁶⁴ II. Rákóczi György 1657-i lengyelországi hadjáratát a társadalom egészét, az írástudatlan rétegeket is célba vevő propagandakampány készítette elő, amely főként Drábik próféciáit használta fel a Rákóczi-ház isteni küldetéséről a katolikusok elleni szent háború vezetésére.⁶⁵

⁶¹ Rimay levele I. Rákóczi Györgynek, in: RIMAY, 1992, 232.

⁶² Összefoglalóan: IIARGITTAY, 1995, 443–464.

⁶³ KRUPPA Tamás, „A Sas és a Sárkányfog (Báthory Zsigmond dicsőítése)”, in: *Neolatin irodalom Európában és Magyarországon*, szerk. Jankovits László–Kecskeméti Gábor, Pécs, 1996, 121–126.

⁶⁴ IHELTAL, 1994, 155–161.; KECSKEMÉTI, 1998, 198–209.

⁶⁵ A hadjárat tényleges okairól, a fejedelem szerepének újraértékelésével: R. VÁRKONYI Ágnes, „A kereszténység Achillese”, in: R. V. Á., *Europica varietas – Hungarica varietas. Tanulmányok*, Bp., 1994, 76–90.

Nem minden alap nélkül írta Pázmány már 1620-ban, a *Rövid felelet*ben a vallási vitairatok létrejöttének fő okáról: „Azért csak egyéb practikákkal az calvinista predikátorok pártolkodásra és fejedelmek ellen támadásra ne izgatnák az urakat, az hit dolgairúl-való írásokkal nem gondolnánk.”⁶⁶

A dolog szépséghibája csak annyi, hogy Pázmány mindezt elmondhatta volna saját egyházának politikai „felforgató tevékenységéről”, vagy akár a maga személyéről is. A század első harmadának végén már Magyarországra is (legalább a legkiemelkedőbb gondolkodóig) elért a gyakorlati belátás, amelyet Grotius éppen ezekben az években igyekszik majd a teória szintjére emelni: a világi hatalomnak azért kell ellenőrzést gyakorolnia az egyházak és dogmatikai vitáik fölött, mert minden olyan dogmatikai érv, amely túllép a krisztusi kinyilatkoztatásnak az összes keresztény felekezet által közös nevezőként elfogadható minimumán, csakis az adott felekezet képviselőinek a világi hatalom megragadására vagy kiterjesztésére tett törekvésével, azaz eleve politikai szempontokkal indokolható, s így az államrend felforgatására irányulhat. (Ő maga ebből le is vonta a megfelelő következtetést, és a harmincéves háború során diplomataként egyszerre szolgálta a protestáns svéd és a katolikus francia monarchiát.)⁶⁷ Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a konfesszionális ellentéteket ne kellene számításba vennünk a korabeli magyarországi politikai diskurzus típusainak csoportosításánál, hiszen csakis ezek figyelembevételével finomíthatók a fentebb adott vázlatos definíciók. Pusztán arról van szó, hogy a konfesszionális megközelítést úgy kell értenünk, ahogyan a kortársak Pázmányhoz mérhető elitje használta a distinkciót: a hívő és a hitetlen „politizálás”, illetve kormányzás különbségét jelölve vele. Nem arra gondolunk, hogy maguk a politikusok hittek-e vagy sem. A választóvonal két politikai gondolkodásmód között

⁶⁶ PÁZMÁNY Péter, *Rövid felelet*, Pozsony, 1620. Idézi: HARGITTAY Emil-VARGA Ágnes, „A hitvitáktól a gyakorlati politikáig (Pázmány Péter politikai pályájának alakulása)”, in: *Irodalom és ideológia a 16–17. században*, id. kiad., 319.

⁶⁷ Richard TUCK, „Hugo Grotius”, in: *A kora modern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe*, id. kiad., 85–123.

húzódik. Az egyikben politikai jelentőséggel bírnak az egyházak, illetve az általuk hirdetett ideológiák és hitvallások, míg a másik ezeket az egyéni lelki élet szférájába utalja, és az alattvalói engedelmisséget (illetve a polgári kötelességtudatot) autonóm, tisztán politikai-jogi eszközrendszer segítségével véli elérhető eszménynek. Ilyen módon, ha a politikai praxist tekintjük, tipológiailag egy csoportba kerül a pápai állam, a Pfalzi Választófejedelemség és a Genfi Köztársaság az egyik oldalról, s viszont – mondjuk – a francia monarchia és a Velencei Köztársaság a másik oldalról. A politikai teória szintjén az előbbi csoportba sorolható a Campanella *Napállamából*, Ribadeneyra atya *Keresztény fejedelméből* vagy Kálvin *Institutiójából* kibontható teokratikus államelmélet (akár protestáns, akár katolikus változatában), Fenner politikai teóriája, az utóbbiba Bodin *Respublicája*, Botero szintleg katolikus, de valójában Machiavellit rehabilitáló államrezonja, Lipsius és Grotius republikánus ihletésű (de a monarchikus berendezkedésre is kitűnően applikálható) teóriái, s végül soron Thomas Hobbes *Leviatánja* is.

A 16. század történelmi és morális megrázkódtatásaira ugyanis – a *sacco di Romától* a Szent Bertalan-éjig –, amelyek nyilvánvalóvá tették a szakadást a humanista ideálok és a nyers érdekek motiválta hatalmi gyakorlat, istenhit és a vallási dogmarendszerek, a keresztény morállal szabályozott belső lelki élet és a pragmatikus szabályoknak engedelmessé váló társadalmi viselkedésformák között, alapvetően két válasz született a nyugat-európai politikai gondolkodásban. Trident és Genf konzervatív politikai üzenete az egyház világi hatalmat ellenőrző szerepének megerősítését, a *politica ecclesiastica* elsőbbségét posztulálta⁶⁸

⁶⁸ A nemzetközi szakirodalom a „politikai teológia” terminussal jelöli azt a szellemi áramlatot (s analógiák sorával mind református, mind katolikus politikai gondolkodásban kimutatja jelenlétét), amely a kor kihívásaira teoretikus igényrel próbált reagálni. E kihívás lényege elméleti szempontból az volt, hogy a mindennapi politikai gyakorlat tapasztalata egyre inkább feloldhatatlan ellentétbe került a természetjogi alapvetésű államelméleti rendszerekkel: az alattvalók irracionális lázadásai, a hatalomgyakorlók kegyetlenkedése, szerződésszegései, érdekelvű viselkedésformái összeegyeztethetetlennek bizonyultak azzal az elgondolással, hogy Isten a természetbe ágyazta a társadalmi együttélés számára is mintát adó, méltányos törvényeket. A politikai

(utóbbi egyenesen beleolvastotta a világi magisztrátust a teokratikus igazgatási modellbe);⁶⁹ a laikus politikai gondolkodás ezzel szemben Machiavelli és Guicciardini tanításához nyúl vissza. Ebből a forrásból táplálkozik Montaigne és Charron szkepszise, a libertinus „protest” vagy a neosztoikus vallási közöny, de ugyanennek a gondolkörnek természetes hajtása a laikus *ragion di stato*-elmélet is, amely első jelentős kísérleti terepét a Richelieu

teológia célkitűzése a vallásgyakorlat és a polgári engedelmesség, illetve az egyházszerkezet és az állami jogkörök viszonyának új kodifikálása volt. De Soto, Ribadeneyra, Bozio, Suarez és a többiek művei végezték el egyrészt a nikodémita, disszimulatív technikák mint a vallásgyakorlat technikáinak minuciózus kidolgozását, másrészt a *communitas* és a *res publica* új definíciójának megalkotását. Ennek alapja a temporális hatalom legitimitásának gondolata lett (Isten a népekre bízta a politikai hatalom megszervezését, az állam emberi eredetű képződmény, vö. BÁN Imre, „Az arisztotelizmus, a barokk kor filozófiai gondolkodásának alapja”, in: B. I., *Költők, eszmék, korszakok*, szerk. Bitskey István, Debrecen, 1997, 164.) – amelyet katolikus oldalról inkább a kormányzat működtethetősége felől vizsgáltak (hogyan tud az uralkodó világi, emberi, a vélemények manipulálhatóságával számoló eljárásokkal kormányozni), míg protestáns oldalról (Kálvin, Althusius és mások) főként e hatalom határait, az ellenállási jogot elemezték. (Ami persze nem jelentette azt, hogy a katolikus – főként jezsuita – gondolkörben ne kapott volna kitüntetett szerepet a rezisztencia kérdésköre – vö. Quentin SKINNER, „Az ellenreformáció tomista filozófusai”, in: *A kora modern politikai eszméltörténet cambridge-i lát képe*, id. kiad., 75–84.) Azonban mindkét áramlat egyetértett abban, hogy a temporális hatalomnak továbbra is – sőt éppen temporális jellegéből következően a korábbinál is inkább – szüksége van a transzcendens szférával kapcsolatot tartóknak (az Egyház vagy a világi reputáció mellett transzcendens legitimációval is rendelkező magisztrátus) ellenőrzésére, morális kontrolljára. Könyvünk korábbi fejezeteiben, jóllehet nagygyrészt a „laikus” politikai gondolkodás teljesítményei mentén haladtunk, igyekeztünk megjelölni a kapcsolódási pontokat, amelyek bizonyíthatják, hogy a *politia ecclesiastica* közvélemény- és nyilvánosságfogalmai mindazonáltal és végső soron egybeesnek az autonóm (néha „ateista”) politika koncepciójával. (Tekintettel arra, hogy a világi hatalmat mindkét irányzat hívei a reputációval vélik megalapozhatónak; különbség legfeljebb abban van, hogy egyesek a transzcendens „kapcsolatot” is reputáció-, azaz vélemény-kérdésként kezelik.) A fentiekről összefoglalóan: BORRELLI, 1993, 21–62. („Il tracollo del giusnaturalismo cristiano e le modificazioni della teologia politica” c. fejt.).

⁶⁹ L. erről: Giorgio TOURN, „Calvino e i fiorentini”, in: *Dall' accademia neoplatonica fiorentina alla Riforma. Celebrazioni del V. centenario della morte di Lorenzo il Magnifico*, Firenze, 1996, 27–50.

által egybekovácsolt francia monarchiában találta meg.⁷⁰ Utaltunk már rá korábban, hogy Richelieu, majd Mazarin stábjainak meghatározó politikusai, publicistái és történétírói éppen séggel a kor szellemi elitjének fő fészkeiből, az Academie putéane-ból kerültek ki, s hogy Hobbes *Leviatánja* is e közegeből nőtt ki. S az sem véletlen, hogy az állhatatosság morális követelményének politikai tanulságait kereső Justus Lipsius teljes természetességgel fordul Machiavelli útmutatásához – hasonló jelenséget figyelhetünk meg, mikor a *Világ megvetéséről* értekező Giovanni Botero katolikus államrezonná igyekszik konvertálni Borromei Szent Károly tanítását.⁷¹

Magától értetődik, hogy a másodikként említett, az egyház politikai befolyását mind az elmélet, mind a praxis területén elvető csoport – ebben a korban – inkább a teória szintjén definiálható: a „laikus” polgári államberendezkedés még messze van a megvalósulástól, s a „laikus” (a vallást csupán „politikai” okokból pártfogoló) abszolutista modell is éppen csak túlesett az első kísérleti stádiumon. De mégis elgondolkodtató, hogy magyar viszonylatban e szempontokat megfontolva arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a publicisztikában alkalmazott eljárások, beszédmódok tekintetében nem a protestáns Alvinczi és a katolikus Zrínyi Miklós között húzódik választóvonal, hanem – hogy a névsorolvasásnál és a kényelmes, de talán nem haszontalan általánosításnál maradjunk – a korai Pázmány, Balásfi, Milotai Nyilas, Pataki Fűsüs és Medgyesi, illetve Kovacsóczy, Hápertonni Forró, Alvinczi és Zrínyi között. A történetírás, mint közvélemény-alkotó és -alakító műfaj területén az előbbi oldalon talál-

⁷⁰ A vázlatos felosztással Sergio Bertelli alaptételét követjük: „Az ortodoxia felülkerekedik Rómában ugyanúgy, mint Genfben vagy Dordrechtben, de mindenütt szemben találja magát az irénikus vagy nyíltan libertinus mozgalmakkal. (...) Vörös fonal köti össze a *Principét* író Machiavellit Spinozával, a *Tractatus theologico-politicus* szerzőjével; ugyanúgy, amiként a képzeletbeli másik oldalon együvé tartoznak Matija Vlačić és Antonio Possevino, a korabeli média-kultúra rendszerezésére irányuló törekvésükkel.” BERTELLI, 1973, XVII.

⁷¹ Vö. Valerio MARCHETTI, „Gli scritti religiosi di Botero”, in: *Botero e la ragion di stato*, id. kiad.

juk Károlyi Gáspárt, Istvánffy Miklóst, Redmeczi T. Jánost és Szalárdi Jánost, az utóbbin Forgáchot, Szamosközit, Bethlen Jánost – s historikusként, Mátyás életrajzírójaként, ide sorolható Zrínyi Miklós is. Mindez nem szünteti meg a korábbi (udvari/rendi) nyilvánosságmodellek érvényességét, csupán annyit jelent, hogy a két modell képviselői, a nyilvánosság aktorai egy másik tengely mentén is csoportosíthatók. A rendi nyilvánosság-elképzelésnek éppúgy van az egyház és a vallás politikai szerepét hangsúlyozó iránya, mint ahogyan az abszolutista teória hirdetői között is megtaláljuk azokat, akik megszüntetnék a *politia ecclesiastica* befolyását.⁷² Hogy magát Zrínyit idézzük példaként:

„Az Isten nem azért küldte annak a szép hierarchiának képét, úgymint religiót, közinkben, hogy azzal az emberi társaságokra rendelt és minden nemzetektől tartatott regulákat megbontsuk. Azaz ok nélkül és csak religiónak színe alatt valakire támadni nem jó, nem Isten kedve szerint való; ismég, ha szövetséget vetünk ellenségünkkel, azt megbontani, hit titulus alatt, bűn és nagy vétek. De ezt a mostani világban lévő papjaink más-képpen értik, holott éjjel-nappal szegény országunkban zelusnak neve alatt lutheránusok és kálvinisták ellen declamálnak, ezekre hadakoznak és kiáltanak, nem meztelen igazságnak okaival, hanem haraggal, gyűlölséggel, s ha őtlők lehetne, tűzzel-vassal (...) nem isteni zelus ez, hanem lábok alól felszedett ambitio, kivel magok javát s nem az Isten dicsőségét keresik, kivel Krisztus urunk intentióját, fundációját és testamentomát elrontják.”⁷³

Természetesen mint minden osztályozás, ez is több ponton támadható, de szándékosan fogalmaztunk élesen és sarkítva, mert alapjában véve érvényesnek tartjuk. Szemléltetésül két példára emlékeztetünk.

Az erdélyi csapatok 1618-i magyarországi bevonulását Bethlen Gábor prédikátor-propagandistái mindenekelőtt a protestáns vallási sérelmekkel indokolták, és a kálvini teokratikus modell keretein belül igyekeztek legitimálni: Milotai Nyilas István és társai víziójában a fejedelem isteni elhívásnak engedelmeskedett,

⁷² Vö. HARGITTAY, 1995, 471.

⁷³ „Mátyás király életéről való elmélekdedések”, in: ZRÍNYI, I (1958), 606.

új Dávid királyként érkezett alkalmas időben a hívek szenvedésének enyhítésére. Uralkodói alkalmasságát kegyessége és karizmája, „Deo electus” (Isten által választott) – volta garantálja. Ebből a kórusból nemcsak élesen kiválik, hanem el is üt tőle egy hang: az Alvinczi Péteré. A Pareus irénikus tanításán nevelkedett kassai prédikátor mindenkinél lucidusabban látja a két fő problémát: a *kálvinista* Bethlen mozgalma Magyarországon csak is a katolikus és evangélikus rendek támogatásával vetheti meg a lábát; az *abszolutista* Bethlen politikai stílusát, kormányzási gyakorlatát pedig egy alapvetően „rendi modellben” gondolkodó közeggel kell elfogadtatni. Két röpiratában (*Magyarország panasza, Defensio querelarum Hungaricarum*) ezért a vallási sérelmeket közjogi sérelmekként is definiálja, az erdélyi bevonulást pedig a magyarországi rendi szabadságjogokat garantáló bécsi béke Habsburg részről történt megszegésével igazolja. Érvelésének legfontosabb mozzanata azonban éppenséggel az, amikor az egyház (jelen esetben a jezsuita rend) politikai ambícióját, ég és föld „összeelegyítését” támadja: ezzel egyrészt a királyhű katolikus rendeknek kínál fogódzót, önigazolást arra az esetre, ha a fejedelemhez csatlakoznának, másrészt azonban a modern, laikus politikai nyilvánosságra nyit horizontot, Magyar elhíresült röpiratánál sokkal jelentősebb lépést téve egy új (abszolutista és rendi modell egyeztetését célzó) politikai diskurzus kidolgozása felé. Az újabb kutatás által regisztrált jelenség, ti. Alvinczi rendkívüli jelentősége a vallási tolerancia eszméjének magyarországi történetében,⁷⁴ ennek nem oka, hanem következménye. Valódi (értsd: a tapasztalatok szerint működőképes) tolerancia ugyanis kizárólag politikai alapon, a modern polgári nyilvánosság közegében képzelhető el, a kassai prédikátor érvelésének logikája pedig éppen ebbe az irányba mutat. Alvinczi tehát érzékelte a magyarországi nyilvánosságban az érvényes modellek szintjén mutatkozó szakadást, és publicisztikai munkáiban megoldási javaslatot kínált annak áthidalására. A két modell összehangolását tekintve az sem érdektelen jelenség, hogy a következő évtizedekben Lipsius *Politicájának*, s tágabb értelemben a neosztoi-

⁷⁴ HELLTAL, 1994, 161–175.

kus gondolatnak rendkívüli népszerűsége jelentkezik Magyarországon és Erdélyben egyaránt.⁷⁵ A korabeli európai politikai gondolkodásban ugyanis éppen ez a munka képviseli a legtöbb reménnyel kecsegtető egyeztetési kísérletet a cicerói *respublica*-ideál és az abszolutista teóriák között.

A másik példa – Zrínyi Miklósé – már nem szorul részletes kifejtésre. Kétségtelen, hogy kortársai közül a nyugat-európai szellemi áramlatok ellentmondásainak megélésében, lelkiismereti vívódásában, nemzet, politika és vallás viszonyáról való töprengéseiben, a közvélemény jelentőségére és formálásának módjaira vonatkozó következtetések levonásában ő jutott a legmesszebbre. A *Mátyás-elmékedések* tanúsága szerint katolikus részről ő volt az a reprezentatív politikai gondolkodó és gyakorló politikus, aki biztos kézzel nyúlt a laikus *ragion di stato* legjelentősebb teoretikusaihoz, a francia típusú abszolutizmus példájához, s ezzel eljutott egy korszerű nyilvánosságmodell megalkotásának küszöbéig.

A társadalomszerkezet több ízben hangsúlyozott visszamaradottsága persze nemcsak negatív következményeket vont maga után. Magyarországon nincs Castiglione-fordítás, van viszont Erasmus-hatás⁷⁶ és magyar Grobián⁷⁷ – mindkettő a polgári nyilvánosság formálódásának irányába mutat egy archaikusabb társadalmi szerkezeten belül. Nincs egy abszolutista udvar és az onnan sugárzó egy ideológia – van viszont több hatalmi központ, amelyek az abszolutista ideológiák különböző válfajait „versenyeztetik”, s a 17. század első felében „kikövetelik” a politikatudományi tárgyú irodalom magyar nyelven való megjelenését, illetve van rendi nyilvánosság, amely majd a 17. század második felére paradox módon éppen archaikusabb vonásai, az antik *res publica*-ideálhoz való ragaszkodása révén válik alkalmassá az itáliai *ragion di stato* ideológiák Hollandiában és egyes német területeken kidolgozott modernizált polgári változatainak befogadására. Persze az alkalmasság csak lehetőséget, esetünkben betel-

⁷⁵ TARNÓC, 1978, 130–149.

⁷⁶ KLANICZAY Tibor, „Egy epizód Erasmus utókorából: a magyar Enchiridion (1627)”, in: K. T., *Pallas magyar ivadékai*, id. kiad., 129–137.

⁷⁷ KLANICZAY G., 1990 álláspontjával szemben l. erről KÖSZEGHY, 1999.

jesületlen lehetőséget jelent. Azt a nyugat-dunántúli és felvidéki, nagyrészt lutheránus nemesi és polgári, városi értelmiséget, amely érzékenynek bizonyult Chemnitz, Besold, Clapmar, Boecker vagy Hermann Conring teóriáira,⁷⁸ az eperjesi skólával együtt sodorták el a Wesselényi-összeesküvést, majd a Thököly-mozgalmat követő megtorlás hullámai.

A rendi és az abszolutista politikai és nyilvánosságmodellek után vessünk egy pillantást a harmadik – bár hazai viszonylatban csak virtuálisan létező – területre. A „polgári” nyilvánosságmodell potenciális jelenlétét a szakirodalom a puritán ideológia megjelenésével szokta kapcsolatba hozni. Ezen a ponton azonban a további kutatásoknak sok félreértést kell majd tisztázniuk.

⁷⁸ Conring politikai gondolkodásáról a korabeli kontextusban: Horst DREITZEL, „Hermann Conring und die Politische Wissenschaft seiner Zeit”, in: *Hermann Conring (1606–1681). Beiträge zu Leben und Werk*, hrsg. Michael Stolleis, Berlin, 1983, 135–172. Messzire vezetne az említett politikai gondolkodók magyarországi recepciójának taglalása. Itt csak annyit tartunk szükségesnek megemlíteni, hogy a Hermann Conring nevével fémjelezhető, nagyrészt evangélikus körben (főként a strassburgi és a helmstedti egyetemeken, Bernegger és az irénikus Georg Calixtus környezetében) kibontakozó, és politikai alapú vallási toleranciára épülő irányzat több szempontból túllép a könyvünkben bemutatott államrezon-elméleteken. Képviselői a politikát nem csak technikaként, hanem elsősorban tudományként fogják fel (Altdorfbán, Tübingenben, Strassburghban katedrákat alapítanak tanulmányozására); szövegkiadói és kommentátori tevékenységük keretében Machiavellitől és Boterótól kezdve módszeresen lefordítják az itáliai államrezon-irodalom kiemelkedő alkotásait, s integrálni próbálják a klasszikus *respublica*-gondolatkör elemeit (vö. Michael STOLLEIS, „Zur Rezeption von Giovanni Botero in Deutschland”, in: *Botero e la ragion di stato*, id. kiad., 405–416); új, statisztikai, demográfiai, gazdasági, jogtörténeti alapra épülő államelméletet dolgoznak ki. Ennek nyomán rendszereikben természetesen változik a társadalmi nyilvánosság státusa, szerkezete is. Conring és szellemi környezete szolgáltatja majd az 1660-as évek francia–svéd–rajnai politikájának ideológiai munícióját, s ezek az érdekek több ponton egybevágnak a magyar politikusok egykorú törekvéseivel. Mindez még kevés ahhoz, hogy elhamarkodott következtetéseket vonjunk le, de gyanúink irányát érdemes kijelölni: a lutheránus Vitnyedy István tevékenysége, levelezésében feltűnő gondolatai, az eperjesi iskolaszervezésben játszott szerepe, valamint az ide köthető egyéb, politikai kérdésekkel foglalkozó értelmiségiek (Weber János, Ladiver Illés) szellemi magatartása arra mutat, hogy érdemes volna alaposabban megvizsgálni, s nem csupán politikai, hanem konfesszionális szempontból is: volt-e valamilyen igazolható hatása ennek az „új irénikus” gondolatkörnek Magyarországon?

A puritanizmus politikai nézeteiben⁷⁹ nem találunk „nyitást” az ismeretelméleti szkepszis felé (amely végső soron filozófiai alapját adja az isteni eredet hangsúlyozása helyett a pusztán reputációra, azaz a közvéleményre épülő hatalmi legitimációnak, s egyaránt megjelenik mind a Zrínyi kételyeit erősítő ateista államrezon-irodalomban, mind annak polgárias recepciójában az itt említett, nagyrészt lutheránus gondolkodóknál). A puritánok hivatkozási bázisa (s egyben e hivatkozás morális igazolása) „az egyszerű, tanulatlan, de értelmes emberek tapasztalatainak érvényessége”,⁸⁰ amelyet természetesen az isteni gondoskodás garantál, ismeretelméletük tehát alapjában véve optimista, s ezzel párhuzamosan politikai gondolkodásuk is „pozitív”: a magisztrátus vagy a Fejedelem világi hatalmát Istentől származtatják, a szegény község engedelmisségét vagy engedetlenségét szerintük az állandó transzcendens kapcsolat szabályozza. A puritán gondolkodásban így elválaszthatatlanul összefonódik a polgári társaság együttélését keretbe foglaló isteni törvény és a világi törvény szabályrendje, politikájuk a *politia ecclesiasticá*nak talán még a katolikus vonalnál is nagyobb világi befolyást biztosít. Medgyesi Pál *Jajai* a konzervatív publicisztika csúcsteljesítményei, Apáczai Csere János pedig *expressis verbis* is a kettős szerződésre épülő kálvini teokratikus állammodellt tartja követendőnek az *Encyclopaediában*.⁸¹

Nem lehet véletlen, hogy Apáczai forrásait, Fennert és Althusiust külföldön, elsősorban német területen, éppen az autonóm (ti. a vallástól autonóm) politika hívei kritizálták a legélesebben, akár az abszolutista hatalom ideológusai voltak (mint Boeckler, Conring és a többiek), akár a „republikánus” oldalon sorakoztak fel (mint a velencei arisztokratikus köztársasági modell elkötelezettjei, Grotiusszal az élen).⁸² A hazai visszhangról ugyanez mondható el. Nem az lényeges, hogy Apáczai és társai szembekerültek a Balásfi Tamás, Szepsi Korotz György vagy

⁷⁹ Vö. KONTLER, 1997, 70, skk. és az itt hivatkozott irodalom.

⁸⁰ KECSKEMÉTI, 1998, 130.

⁸¹ APÁCZAI CSERE János, *Magyar Encyclopaedia*, s. a. r., Szigeti József, Bukarest, 1977, 409–411. (X, 25.), vö. 502.

⁸² BÁN Imre, *Apáczai Csere János*, Bp., 1958, 339.

Pataki Füsüs János nevével fémjelezhető irányzattal, hiszen az ilyen oldalról megfogalmazódó bírálatok csak technikai kérdéseket érintettek (az említettek az abszolutizmus ideológusai voltak, míg a puritánok respublicában gondolkoztak). Az a fontos, hogy Medgyesiék társadalomreformáló nézetei elfogadhatatlannak bizonyultak mind a rendi *respublica*, mind a központosító gondolat olyan hívei szemében, akik a politika autonómiája mellett voksoltak: Rimaytól és Lipsius-követő körétől (az itt folytatott diskurzusok születtek meg Révay Péter *De sacra Coronáját*), vagy Vitnyédy István szintén lipsiusi indíttatású környezetétől éppoly távol állt ez a gondolatkör, mint az „abszolutista” Zrinyitől, akinek szellemi horizontján meg sem jelent a puritán ideológia (maguk a puritánok, azaz politikai ténykedésük vonásai viszont félelemmel vegyes viszolygást keltettek benne, ha hihetünk Forstall Márk egyik anekdotájának).⁸³ Abból ugyanis, hogy valaki a *politia ecclesiastica* befolyásával szembe helyezkedik, és a politika autonóm voltát propagálja, még nem következik, hogy a politikai nyilvánosságot korlátlanul kiterjeszti. Magyarországon

⁸³ Zrinyi, halála előtt két nappal, asztaltársainak „egyéb elmés dolgok között elmesélte, hogy I. Károly angol királynak – néhány nappal szörnyű megöletése előtt –, miközben a vergiliusi jóslatokat böngészte, az Aeneis második énekében ezen a soron akadt meg a szeme: »Elküldték meghalni, s máris sírnak a vesztén«. A többieknek azt bizonygatla, hogy ez gyermekes haszontalanság, mindazonáltal a tréfa kedvéért és szórakozásul maga is megkísérelte ugyanazt a sorshúzást, és erre bukkant az ötödik énekben: »Jaj, te szerencsétlen, mily végzetet őriz a sorsod?« A könyvet tüstént eldobta kezéből, és azt mondta: az istenek [Károlynál] előbb teljesítik be rajta a sorsot.” („Biduo antea, dum inter alios sales de cleromantia discursum narrassetque Carolo primo Britanniarum regi paucis ante diem necem diebus sortes Virgilianas lustranti obligisse carmen illud Aeneid. 2. *Demisere neci iam cassum lumine lugent, pluribusque probasset puerilem esse vanitatem, toci tamen inimique causa ipsummet tunc easdem sortes tentasse et incidisse in illud lib. V. Infelix, cui te exilio fortuna reservat? Librumque confestim e manibus abiecitisse prolati hisce verbis, quod dii prius omen in ipsum convertant.*”) Marcus FORSTALL, *Stemmatographia Mavortiae familiae comitum de Zrin* (1663–1665), kézirat, Zagreb, Arhiv Hrvatske, Obitelj Zrinski, fasc. 280, conv. E 50. Bán Imrével szemben („Korai felvilágosodás és nemzeti műveltség”, in: *Európa és a Rákóczi-szabadságharc*, szerk. Benda Kálmán, Bp., 1980, 238.) nem tulajdonítunk kiemelt jelentőséget annak, hogy Zrinyi az Áfium európai seregszemléjét egy helyen a skótokkal kezdi.

és Erdélyben a politikáról való gondolkodás éppen akkor – Péter Katalin meggyőző kutatási eredményeinek tükrében a 16. és a 17. század fordulóján – erősödik meg és strukturálódik, amikor a társadalmi és kulturális mobilitás megmerevedik, a nemesség „bezárkózik”.⁸⁴ Ezzel párhuzamos folyamat Lipsius hatásának erősödése – az a Lipsius lesz egyre népszerűbb a 17. század első felében, aki a nyilvánosságna igencsak korlátozott szerepet szán, aki szinte retteg a „várasbeli nép” véleményeinek zavarosságától, az „ezerfejű hydrától”.

Igaz ugyan, hogy – éppen a köz-veleménnyel kapcsolatos optimista nézetei okán – anyanyelvi oktatási programjával, a puritán mozgalom tette a legtöbbet a hazai politikai nyilvánosság tágitása, az addig kirekesztett társadalmi csoportok „beemelése” érdekében, ám ezt egy, a politikai és az egyházszervezeti életet egy szinten kezelő ideológia alapján tette, amelyről joggal tartottak azok, akik a hatalom birtokosainak államérendekből elkövetett túlkapásainál sokkal veszélyesebbnek ítélték a csőcselék várható túlkapásait. (Annál is inkább, mert retorikában jártas, Machiavellit és Guicciardinit olvasó emberek lévén, tudták, hogy az istenadta nép reakciói ugyancsak befolyásolhatók, s míg a transzcendens sugallat ritkán nyakaztatott uralkodókat és előkelőket, a demagógia igenis gyanúba keverhető a lincshangulat felkeltésével, a közösség életét szabályozó politikai rend anarchiát szülő felforgatásával). Nem mindegy tehát, hogy az ellenállási jog hirdetői *milyen* polgári ideológiára és *milyen* nyilvánosság-fogalomra hivatkoznak. A puritánus ideológiának kevesebb köze van a Magyarországon a reformkorban jelentkező szekularizált polgári vagy polgáriasult nemesi ideológiákhoz, mint a Zrínyi-féle, a nemzeti abszolutizmus felé nyitó függetlenségi gondolatnak, vagy a Vitnyédy és társai által képviselt, nagy hagyományú rendi republica-elképzelésnek.

Ha a fentieket szemléletesen (s az egyszerűsítés ódiomát ismét vállalva) akarnánk ábrázolni, egy koordinátarendszert kellene ráhelyeznünk a korszak politikai gondolkodásának finom

⁸⁴ PÉTER Katalin, „Aranykor és romlás a szellemi műveltség állapotaiban”, in: P. K., *Papok és nemesek*, id. kiad., Bp., 1995, 93–94.

hálójára. A vízszintes tengely bal oldalán a *politia ecclesiastica*, jobb oldalán az autonóm politika felé mutatna a nyíl – a függőleges tengely alsó része a *res publica*-modell, felső része az abszolutista berendezkedés irányába indulna. Ilyen módon rendszerben szemlélve a kérdéses korszak ideológusait, politikusait, bizonyos ellentmondások látszólagosnak bizonyulnának, mások létére viszont az eddigi sejtéseket megerősítő fény derülne. Mellőzve most az ismételt névsorolvasást, csak egyetlen momentumra hívjuk fel a figyelmet: úgy véljük, a politikai nézetek ilyenfajta csoportosítása kellőképpen magyarázza (de legalább meggyőzően szemlélteti) Justus Lipsius (illetve a Lipsius-recepció) centrális jelentőségét a hazai politikaelméleti „palettán”. Korábról is sok idevágó megjegyzést idézhetnénk a szakirodalomból,⁸⁵ mindennél többet mond azonban, ha bárki megpróbálja elhelyezni a németalföldi filozófust a koordinátarendszerben: nemigen lesz más választása, a két tengely metszéspontjában talál majd helyet számára. Másfelől, ez a rendszer megmagyarázhatóvá, leírhatóvá tesz olyan összetett jelenségeket, amelyekről eddig is tudtunk ugyan, a kontextust azonban hiába kerestük értelmezésükhöz.

Értelmezhetővé, rendszerezhetővé válnak például a 17. század politikai nyelvében és gesztusrendjében mutatkozó kommunikációs zavarok. Nem véletlen, hogy ezek a királyságban még súlyosabbnak bizonyultak, mint Erdélyben (habár ott sem ismeretlenek, elég ha visszaemlékszünk a Teleki Mihálynak címzett anyai „dorgálásra”). Az országon kívüli, nyelvileg és politikai praxisában is elkülönülő királyi udvar komoly karrierlehetőséget kínált a magyar főrendi politikusok számára, ugyanakkor olyan problémával állította szembe, sokszor feloldhatatlan ellentmondásokba sodorta őket: a nádor, az országbíró, a kancellár és a többiek egyszerre voltak tagjai az udvari nyilvánosságnak és a rendek által formált *corpus politicum*nak vagy „respublicának”. A 16. században még löbnyire be tudták tölteni a helyzetükből kényszerítően következő mediátorszerepet, a harmincéves háború folyamán és főleg a befejeződését kísérő általános csalódás – s

⁸⁵ TARNÓC, 1978, 130–149.

nem utolsó sorban udvarbeli térvesztésük – nyomán azonban nem is egyszer komoly személyiségválságba kerültek. A legkirívóbb példa Nádasdy Ferencé, aki a század közepén Zrínyi mellett talán a legtöbbet tette a rendi típusú „országpropagandáért”, a Magyar Királyság európai imázsának javításáért,⁸⁶ kortársai egy része mégis karrierizmussal, túlzott személyes ambíciókkal, kritikátlan udvarhúséggel vádolta, de nem sokkal kisebb nehézségekkel kellett szembenéznie a törökellenes harcok idején a hazai közvéleményt felrázni, mozgósítani próbáló Wesselényi Ferenc nádornak sem, aki minduntalan rákényszerült az általa is opponált uralkodói rendelkezések végrehajtására. Hatalmi reprezentációjuk és politikai propagandatevékenységük ezért szükségképpen felemás: érdekes és gyümölcsöző kutatási téma volna vallatóra fogni levelezésüket a kétféle nyelvhasználati norma, politikai beszédmód ütközését vizsgálva. (Nem beszélve a Wesselényi-összeesküvést követő peranyag, Zrínyi Péter és társai vallomásszövegeinek hasonló típusú elemzésétől várható eredményekről.)⁸⁷ Ehelyett most egy korábbi, kevésbé éles példával szemlél-tetjük a problémát. A század elején II. Mátyás alatt királyi kancellári hivatalt betöltő Lépes Bálint írja Thurzó György nádornak Frankfurtból 1612-ben:

„...adná Isten, hogy nemcsak levélírással mutathatnám meg Nagyságodhoz való devociomat, hanem más szolgálattal is, meglátná bizonyonnyal Nagyságod, hogy igaz szolgálja volnék Nagyságodnak. Soha bizony az simulatiohoz nem tudtam, az mi nyelve-men vagy pennámon volt, szívemben is azt viseltem jóakaró uraimhoz, patrónusimhoz, és akármely barátomhoz is.”⁸⁷

Nyáry Istvánnak a következő évben így ír Nyitráról:

⁸⁶ Nevéhez fűződik a reprezentatív uralkodókatalógus, a *Mausoleum* (Nürnberg, 1664) és Révai Péter szentkorona-értekezésének (Petrus REVA, *De Sacrae Coronae Regni Hungariae ortu, virtute, victoria, fortuna*, Viennae, 1652) kiadatása, a törökellenes küzdelmeket megörökítő sárvári freskóciklus elkészíttetése. GALAVICS, 1986, 82–84. A *Mausoleum*ról: RÓZSA György, *Magyar történelmébrázolás a 17. században*, Bp., 1973, 13–50. Nádasdy ellentmondásos megítéléséről (a rehabilitálás – szerintünk is jogos – szándékával): uo., 121–141.

⁸⁷ Első megközelítés: BIENE, 1997.

„Szokták mondani, szerető Öcsém Uram, hogy sokan csak úgy élnek barátjokkal, mint az magas helyre hágó emberek az lajtorjával. Midőn fölhágtanak, elrugják lábokkal az lajtorját, mintha soha azután többé nem kellene. (...) Mindazáltal, én nem vonzom meg Kegyelmedtől szolgálatomat, ezután is azmiből megtalál, Kegyelmednek szeretettel igyekezem szolgálnom. Ím megént Udvarhoz köll mennem, az én terhes Cancellariusságomnak terhe mellé...”⁸⁵

A terminológiából látható, hogy Lépes jól ismerte az udvari nyelvhasználat és viselkedésmód aranyzabályait, nem kételkedhetünk benne, hogy előmenetele érdekében élt is velük a szükséges mértékben – magyar nyelvű magánleveleiben azonban védekezik, igyekeznek „tisztázni” magát a feltehetően el sem hangzott, őt magát mégis nyomasztó lehetséges vádak alól. A korabeli röpiratok, a válsághelyzetekben megfogalmazódott polemikus állásfoglalások pedig azt igazolják, hogy az önvád nem volt alaplan: a század legfontosabb publicisztikai iratai, a *Siralmas könyörgő levél* vagy az *Oktatás elmélkedésre* ki is mondja őket,⁸⁹ súlyos kritikával illetve az „udvarló” urakat. Ám a leghatásosabban éppen az egyik „fővádlott”, Nádasdy Ferenc tudja ezt megtenni: hírhedt *Oráció*­jában hátborzongató pontossággal veti szemére társainak azt, amivel az „ország” többnyire őt magát szorongatta:

⁸⁵ Thurzó Györgynek, Frankfurt, 1612. jún. 25.; Nyáry Istvánnak, Nyitra, 1613. dec. 18.; mindkét levél: *Literátor-politikusok levelei Jenei Ferenc gyűjtéséből (1566–1623)*, s. a. r., Jankovics József, Bp. – Szeged, 1981, 209–220.

⁸⁹ „Sok Ember vagy on olyan az mi Gyűllésünkben, a’ ki nagyobra böcsüllí azt, hogy a’ mi Szomszédink (:Németlek:) közzül csak egy nagy Embernekis hízelkedgyék, s- annyival inkább az Udvarnak, sem mint az köz jónak szolgállyon, bár csak a titoknak megh tartassával: azért csak prostituállyuk inkább magunkat, sem mint valami jótt reménlhessünk.” A Ráday-emlékirat néven ismert irat (*Jo Emlékezettű Magyar Országgi Palatinus Wesselyény Ferencz, n|a|gy Esztergami Érssek Lippay György s- Judex Curiae Nadasy Ferencz, és Horváth Országgi Bán Zrinyi Péter Haza flusságoktul viseltettvén Nemett Nemzett igája ala vetett Haza szabadítassára valo Elmélkedéssek*, Budapesti Egyetemi Könyvtár, Kaprinay, A XXXIII, i. h.: 93.) kiadása folyamatban a „Hadtörténeti Közlemények”-ben, a szakirodalmi és textológiai tájékoztatást l. ott.

„Nem mentem semmire az második státust is, az nagyurakat (...) Része az tisztekre való vágyódás miatt minden más jóra függeszthető elméjeket megtompítják, s vonyakosznak az tisztéken, midőn nem lesz majd ország, kiben azt viseljék. Részének éjjelnappali elméje izgága szerzésben fárad, udvarnál való hazudozásban, mások ellen való vádolkodásban, azzal magának való becsület keresésében utolsó értéke fogyasztásával, s gyermeki-nek koldulásra való juttatással. Mások bolond, haszontalan, költséges épületekkel, szemtöltő, ámhogy tárház ékesítő kénccsel tékozzolják negy jövedelmeket. Mások vadászással, madarászással vesztegetik az jó időt (...) Vannak ezek mellett, kik józan elmével töltik az haza javából erszényeket, alattomban való praktikákkal ártanak édes nemzeteknek (...) tartván az idegen nemzet közt titkos barátokat, inkább királyunknál bírnak országunk dolgaival, s imádtatják magokat az statusoknak nagyjával és kicsinyével egyaránt.”⁹⁰

Mindez persze továbbra is csak a praxist (pontosabban a praxis zavarait) szemlélteti. A 17. század közepén az abszolutista politikai gyakorlat (s ebből következően a politikai közvéleményformálás különböző típusainak, lehetőségeinek) teoretikus összegzése felé Zrínyi Miklós teszi majd meg az első lépéseket. A megelőző korszakra nézve a már jelzett forráscsoportok összehasonlító elemzésének híján érjük most be néhány kiragadott (de mégis szövegszerű, az általános kijelentéseket illusztráló) példával arról, milyen kontextusba illeszkednek a Zrínyi-féle *Vitéz hadnagy* vagy a *Nádori emlékirat* idevágó eszmefuttatásai a hírnév és dicsőség megteremtéséről, működéséről és hatásáról a nyilvános kommunikáció erőterében.

Az égi és földi dicsőség összehangolhatóságáról, az átjárhatásról egyikből a másikba Rimay Balassi-epicédiuma után talán Zrínyi hagyta a legszebb irodalmi tanúságot, a *Szigeti veszedelem* „theatrum mundi”-modelljében.⁹¹ De a probléma felvetődik a kor más irodalmi alkotásaiban is, méghozzá különös súllyal az

⁹⁰ NÁDASDY Ferenc, „Oratio az ország négy rendjéhez”, in: *Magyar gondolkodók, 17. század*, kiad. Tarnóc Márton, Bp., 1979, 278.

⁹¹ BENE, 1996.

új-sztoikus gondolatkörben. A *Sebes agynak késő sisak* című versciklus,⁹² jóllehet szerzőségének, forrásainak kérdése még nincs megnyugtatóan tisztázva,⁹³ kétségkívül ide sorolható. Éppen azért tűnik indokoltnak egy ilyen sok rejtélyt tartogató mű számbavétele, mert – ellentétben más, kézenfekvőbb lehetőségekkel, például a Bethlen Gábort támogató publicisztika termékeivel – több szempontból is határterületen helyezkedik el, s így jobb rálátást biztosít a problémára, mint az egyértelműen propagandacélokat szolgáló írások. Műfajilag a moralizáló reprezentatív manierista költészet és a verses publicisztika metszéspontján foglal helyet; rendeltetését, irodalmi létformáját tekintve önálló szövegalkotásként is megáll, de plauzibilisnek tűnik a feltételezés, hogy eredetileg a harmincéves háború főszereplőit bemutató galéria képei alá szánták a verseit (gondoljunk a Nádasy-féle *Mausoleum* szerkezetére); ideológiai üzenete pedig, mint azt már Komlovszki Tibor kitűnő tanulmánya megállapította,⁹⁴ protestáns hangszerelésben ugyan, de mégiscsak Guevara *Reloxán*ak sztoikus erkölcsi alapelvein méri az államférfiak és hadvezérek cselekedeteinek értékét.

Figyelmen kívül hagyva most egyéb szempontokat, lássuk, milyen követendő mintát jelöl ki a ciklus a morális politizálást (a politika moralizálását) illetően. A főhősök színpadias sereglésének terminológiájából két értékrend s az általuk implikált magatartásmódok ütközése rajzolódik ki. Az egyes szám első személyben megszólaló szereplők egyik táborra egy kizárólag politikai (a szöveggörnyezet értelmezéséből következően: ateista) normarend értékeit hangoztatja. Wallenstein az ész (a *prudentia*) és a cselekvésre elszánt akarat (*ambitio*) hasznosításával éri el si-

⁹² Kiadása: „Sebes agynak késő sisak”, in: *Bethlen Gábor korának költészete*, Bp., 1976, 36–105. (Régi Magyar Költők Tára – a továbbiakban RMKT – XVII/8).

⁹³ Az ezzel kapcsolatos kételyeket már HARGITTAY, 1995, 460. felvetette: a versciklus szerinte nem készülhetett I. Rákóczi György megbízásából, tekintettel arra, hogy állítólagos keletkezése idején a szerző éppen Rákóczi fogságában volt.

⁹⁴ KOMLOVSZKI Tibor, *Egy manierista „Theatrum Europaeum” és szerzője*, in: „ItK”, 1966, 85–105.

kereit, hajlítja akaratahoz a fátumot, győzi le a legfőbb ellenséget, a gonosz szerencsét. Ezen képességek kibontakoztatásának feltétele a hír (információ) begyűjtése, értékelése és ügyes felhasználása (*Buckingham herceg*); a siker, az érvényesülés útját a Richelieu bíboros által példázott titoktartás (*secretum*) egyengeti, zálogai az idő és alkalom kínálta helyzetek kihasználása, ha szükséges, erővel is (mint azt Miksa bajor választófejedelem vagy Gusztáv Adolf tette). A politikai (katonai) akció az üzlet világát idézi (a Wallenstein-vers befejezése utal az analógiára, amelynek gyökerei, mint láttuk, legalább Guicciardiniig nyúlnak vissza), de hasonlóan fontos a paráználkodás motívuma is, amely a korban az érdekelvű, morális szempontokat negligáló szövetségkötések metaforája (feltűnik *Bohémia*, *Európa* és a *Religió* magánbeszédeiben, utóbbiban a bálványozással azonosítva); az eszközök a korabeli *ragion di stato* hatalmi technikái (hitzségés, tetteltet barátság, „édes szavú színes tanács”, amelyek többek közt Pfalzi Frigyes bukását okozták); a sikeres akció jutalma pedig a „haszon” (*Buckingham*). Az ateista, érdekelvű politikálás – mint Brandenburgi Keresztély és Georg Hohenlohe utalnak rá – Mercurius jegyében, Machiavelli nyomdokán haladva lép az európai színpadra.

Az ezzel szembeállított ideális cselekvés- (illetőleg cselekvő-) típus centrális értékei a hit, az igazság és a fogadalmakhoz (szövetségkötés-házasság párhuzam!), de elsősorban a nemzethez való hűség. Ezek tiszteletéből-követéséből származik a jó hír. A politikai (katonai) akció mozgatórugója az igaz bosszú, eszköze az „okos tanács” (tehát itt is előkerül a *prudentia*), következménye az igaz szerencse (tehát a másik, machiavellista Fortuna-konceptióval szemben a jutalmazó gondviselés áll). Mindez azonban az esetek többségében mégis csak a hősi halálhoz, az igazunk tudatában történt vereséghez elegendő: az analógia szintjén (Brandenburgi Keresztély szövegében) a trójai hős, Hector jelenik meg. Ám azt is a történelmi és bibliai analógiák mutatják meg, ki az, aki az erkölcsös politikát sikerre (politikaira is!) viheti, aki Gedeon, Dávid király, Attila, Hunyady János és Mátyás, s a római hősök nyomdokába lép. Isten választott embere: Bethlen Gábor fejedelem. Nem véletlen, hogy az őt felléptető vers éppen a ciklus közepén helyezkedik el.

Ugyanebben a gondolatkörben mozog a Lipsius-fordító Laskai János. Az Illésházi István *Kézben viselő könyvéhez* írott előszavában ő is distinkciót tesz égi és földi dicsőség között, s a két érték összekapcsolására, egybentartására szerinte is kizárólag az isteni szándékok végbevitelére kiszemelt karizmatikus vezetők képesek:

„...ez-világi jó hirt-nevet fegyverek, hatalom, bölcsesegh, es egyeb fényesen viselt dolgok ajandekoznak. Más uton adatik a Mennyei dicsosegh. Mindazáltal nem szakasztom el a kettőt egymástul, mintha egygüt nem lehetnenek. Ne iteld azt: csak meg különböztetem. David (...) mind kettővel tündöklik. Amaz hires-neves, vitez Maccabeusok, mind a kettővel örök emlekezetben vannak, es lesznek. Igy nagyon sokan jutottak boldogsagra, mind a ket uton.”⁹⁵

A tökéletesedés útja persze nyitott, mindenki elindulhat rajta, azzal a feltétellel, hogy „az paraszt kössegnek hazugh dicsirtet, avagy az kedvere-iróknak hizelkedeset ne kívánnyak”.⁹⁶ A földi jó hírnév, a társadalmi reputáció ezáltal a jövőbe helyeződik: a fáma még e világon is főként halálunk után kezdi meg jótékony működését: „Ez eletben hiren-neven kapdosni, nem okos emberhez illik (...) Ha dicsirtetni akarsz: cselekedgyel dicsiretessen, es halj meg. Holtod után kezd nevedetni az emberek jo-akarattya; és, életednek veghe, kezdeti a te jo hirednek.”⁹⁷

A derekas cselekedetek szerezte földi hírnév Gyöngyösi István szerint is diadalmat vesz a halálon:

Szerzik a' hirt nevet idegen helyekben,
A' melynél drágább kincs nincsen az életben.
Véget ér az halál mert egyéb mindenben,
De a' sem bír azzal, s' nem-vonnya veremben.⁹⁸

⁹⁵ „Laskai János előszava Illésházi Gáspár *Kézben viselő könyv* című munkájához” (Ecsed, 1639), in: LASKAI, 1970, 483.

⁹⁶ Uo., 480.

⁹⁷ Uo., 479.

⁹⁸ GYÖNGYÖSI István, *Porából megéledett Phoenix avagy (...) Kemény János (...) emlékezete* (II, 1. 23.), in: *Összes költeményei*, kiad. Badics Ferenc, II, Bp., 1921, 57.

Sőt, a világi hír lépcsőfokot jelent a mennyei, az Isten előtti dicsőséghez is. Wesselényi Ferenchez fordulva a *Márssal társolkodó Murányi Venus*ban Gyöngyösi megjegyzi, hogy az eddigi tettek

...noha neved már is fönt repítik,
S-jó emlékezettel mindenütt szépítik:
De az grádicst mennél magosban építik,
Az egekhez annál inkább közelítik.⁹⁹

A vitéz tettek híre persze nem automatikusan jut az utókor tudomására: a Fáma segítségére szorul, az írók közvetítésével szárnnyal az időben. Már Laskai idézett előszava is fölmondta a leckét: „...ez világi jó hír-nev közönségesen háromban adatik; a dicsiretesen viselt dolgokban; a nevezetes írásokban; es az pompás épületekben (noha az utolsó álhatatlamb)”. Illetve (még tovább szűkítve a kört: „Senki azért dicsiretesb nevet jövendőre magának nem szerezhet, mint a jól viselt dolgokból, es az írás-beli emlékezetből. De álhatatosb a könyvekben es írásokban helyheztetet hir-nev.”¹⁰⁰

Gyöngyösi ezt a tételt a *Murányi Venus* dedikációjában fogalmazza meg: „Az históriák az érdemesen viselt dolgokat, azoknak viselőinek halálokkal is, nem engedik elenyészni, hanem azokból költ szép híreket, neveket (...) világ szerént dicsiretesen repültetik (...) Nagyságtok egymás kedvéért való cselekedet is, az következő üdőnek messze levő határait repülvén, ottan is híresüljön, ösmértessék, terjedjen, s éljen örökké, annak emlékezte-viselő históriámnak elevenítése által.”¹⁰¹ Ha pedig a címzett az utókor, a posteritás, a fő ellenség, amely a jó hírre leselkedik, nem lehet más, mint a feledékenység.

A földön járó fáma, az információ értelemben vett hír ugyan csak ebben a műben nyer hosszú időre érvényes költői megfor-

⁹⁹ GYÖNGYÖSI István, *Márssal társolkodó Murányi Venus* (I, 64.), kiad. Jankovics József–Nyerges Judit, Bp., 1998, 21.

¹⁰⁰ LASKAI, 1970, 483., 481.

¹⁰¹ GYÖNGYÖSI, 1998, 9–10.

málást. Gyöngyösi, a Rákóczi György magyarországi felvonulását megelőző és kísérő híresztelések megelevenítésekor, a vergiliusi szárnyas fáma-toposzt a Lipsius-féle *Politica* hírdeszkripciójával ötvözi. A következő strófákban mintha csak a Laskai-fordítás verses változatát olvasnánk:

Azmely tágosság van az ég s az föld között,
Lakóhelt magának az hír ottan szerzött.

(...)

Különb-különb újság, s dolgok hirdettetnek,
Igaz hír hamissal egybenkevertetnek,
Ehhez többet adnak, attul elvétetnek,
Falun s városonként sok felé vitetnek.

(...)

Újsággal nő az hír, s azzal gyarapodik,
Valamelyre megyen, bővül szaporodik,
Gyars szárnyon jár s siet, nem csak nyomakodik,
Kin sok örül s vigad, sok meg szomorkodik.

(...)

Erdélyi újsággal lévén szája tele,
Az hír sietséggel Tiszán általkele.

Kin fel zendül az föld, s pártütések esnek,
Az újság falati édes mézül tetsznek,
Királyához marad hűsége kevesnek,
Rákóczi György mellé szaporán sietnek.¹⁰²

A jelenség természetesen az értelmiségi finomkodás tárgykörébe tartozik; ha az író nem elsősorban íróként definiálja magát,

¹⁰² *Márssal társalkodó...* (I, 19., 22., 24–26.), id. kiad., 15–16.

s toll és kard elsőbbségének kérdésében az utóbbi mellett voksol, a bonyolult distinkciók szövevényében huszárvágással is rendet teremthet. Mint például Listi László, aki eredeti invencióval oldja meg a kérdést: a Fáma madár; ha madár, két szárnyának kell lenni; ha mármost az egyik szárny a tudomány, a másik meg a vitészség, akkor „még egekbennis, söt Isten előttis” garantálva vagyon a jó hírnevünk:

Ember bár meg hallion, s koporsóban szállion, e két ioszág h
követi,
Söt még egekbennis, s az isten előttis, szépen tündökölteti,
Világon pediglen, ember elméiében, el sem temettelteti.

A io hir megh marad, a föld színén árad, ura holtta utánnis,
Nem szenved szorúlást, kíván szabadulást, megh uyul
magábannis,
Szárnya vagyon, repül, s nagy földet be kerül, bé szál
Chronikákbannis.¹⁰³

Az automatizmus csak kicsiny besegítésre szorul, de az egyszerűen, parancsra megy. Mint az ajánlásban olvassuk:

„... ha a' Király magának holta után-is jo hirt és nevet akar nyerni, élteben viselt dolgait historiákban be irassa, és a' szerént az széles világra ki bochással, bizony helyes Tanách ugyan (...) a' jo hirnél névnél és a jo chelekedeteknél egyebet ebbül a' mulando világbúl holtunk után el nem vihetünk.”¹⁰⁴

A 17. század közepének nemesi körökben uralkodó véleménye a hírnév-kérdésről tehát egyszerre mutat archaikus és modern vonásokat, különösebb igény nélkül a teoretikus „rendteremtésre”. Jól mutatja ezt a kor költői közhelygyűjteménye, Beniczky Péter példabeszéd-ciklusa.¹⁰⁵ Itt egyszerre jelennek meg

¹⁰³ LISTIUS László, „Magyar Márs, avagy Mohács mezején történt veszedelemnek emlékezete” (I, 8–10.), in: *Madách Gáspár, egy névtelen, Beniczky Péter, gróf Balassa Bálint, Listius László, Esterházy Pál és Fráter István versei*, Bp., 1987 (RMKT, XVII/12).

¹⁰⁴ Uo., 264–265.

¹⁰⁵ BENICZKY Péter, „A közönséges magyar példabeszédekről”, kiadva: uo.

az udvari morált és értékrendet elítélő (de ugyanakkor egyetemesnek, kikerülhetetlennek állító) Balthasar Graciánt idéző tételek, és az antikizáló, horatiusi értékrendet és magatartásformát propagáló maximák. Például:

Udvar habzó tenger,
Mély örvényben kever,
Ha nem tudsz hízelkedni,
Gyakran más nótáját
És szokatlan táncát
Kedvetlen kell ugrani;
Tökéletlenséggel,
Sok csél s csap beszéddel
Kell gráciát keresni.¹⁰⁶

De:

Sással fedett házban,
S gyakran nád hajlékban
Találsz csendes nyugovást,
De friss palotában,
Szép kárpitos házban
Láthatsz nagy vissza vonást,
Mert nem szegénységért,
Hanem nagy értékért
Szerzenek kardoskodást.¹⁰⁷

Hasonló a helyzet a 'hír' értelmezésével is. Az egyik példabeszéd Guicciardini közhelyesre kopott gondolatát visszhangozza:

Drága kincs az jó hír,
Valaki azzal bír
És meg tudja tartani.

¹⁰⁶ *Példabeszédek*, 133.

¹⁰⁷ *Példabeszédek*, 71.

Mert bársony mocsok sír,
Emberről is gonosz hír
Igen szokta veszteni:
Azért ne pénzedet,
Inkább jó híredet
Kívánjad megőrizni.

A másik a hagyományos felfogásra hajaz (a hír alapja az érték):

Emberről erkölcséről,
Nem nemzetségéről
Ismerjed józnak lenni.

(...)

Erőszakból álló,
És fegyverrel való
Birodalom nem tartó,
De jó téteménnyel,
És szeléd erkölccsel
Az mely létszen meghajtó,
Az az dicséretes,
Állandó s gyökeres,
Emlékezetre méltó.¹⁰⁸

Végül a harmadik a Hírtől való félelmet, a jó hírnév megőrzésének nehézségeit cicerói-petrarca-i módon kombinálja:

Gonosz hír szárnyon jár,
Lót, fut, senkit nem vár,
Előzi a mentséget,
Jó hír későn terül,
Gyakran süllyed s merül,
Véle hordoz kétséget:
Bár volna igaz is,

¹⁰⁸ *Példabeszédek*, 14, 43.

Rostáltatik úgy is,
Szerezzen irigységet.¹⁰⁹

A példák ugyan csak kiragadott példák maradnak, de reprezentatív példák: irodalomszociológiai értelemben nagyhatású művekről van szó (a *Sebes agynak késő sisak* háttérében ott áll Guevara „makropredikációja”, Draskovich és Prágai fordításai, megjelennek benne a Bethlen-kultusz protestáns mitizációjának elemei, Rimay hatása; a Laskai-szöveg Lipsius neosztoicizmusának recepciójáról tanúskodik, Listi eposza a katolikus arisztokrácia felfogásának kifejezője; Beniczky a familiáris nemesség értékrendjét örökíti meg rendkívüli sikerű, számtalan kiadást megért ciklusában, Gyöngyösi jelentőségét pedig nem szükséges külön hangsúlyozni). A felvonultatott idézetek, mint jeleztük, nem a propaganda működését, hanem a működés előfeltételeit, a nyilvánosságmodell elemzésében indikátorszerepet játszó hírnévtoposzok korabeli „bevett” értelmezését szemléltetik, tehát a nyilvánosságról való beszédmódokat jellemzik, legalábbis a laikus, nem egyházi regiszterben.

Ebben a közegben a Ciceróra visszavezethető humanista hírértelmezés még a 17. század középső harmadában is túlsúlyban van Magyarországon és Erdélyben. Legfontosabb eleme a két „fáma” megkülönböztetése (az információ jelentésű hír – „újság” – illetve ennek főként negatív konnotációi: vox, rumor, az ezerfejű hidra, a közönség zajgása, szemben a tündöklő, magasan szárnyaló, halálon túl is elkísérő jó hírrel-névvvel). Ehhez csatlakozik a kategóriák kapcsolása a hordozókhoz, „az paraszt kössegnak hazugh dicsireti”-hez, „avagy az kedvere-íróknak hizelkedése”-hez, illetve az „írás-beli” emlékezethez, a „História „elevenítéséhez”. (História alatt itt nem a szűkebb műfaji keretet kell értenünk, hanem a valós eseményeket – ez esetben a jó hírnév alapjául szolgáló cselekedeteket – megörökítő történelmi és fikciós műveket.) Mint korábban mondtuk, ez a jelenségegyüttes a rendi „nyilvánosságmodell” túlsúlyát példázza, amely közjogi alapozottsága mellett a szélesebb értelemben vett keresztény

¹⁰⁹ *Példabeszédek*, 211.

humanizmus értékeit, szűkebben tekintve a nemzeti függetlenségi törekvések és a törökellenes harc eszméivel egyaránt megölthető lipsiusi újsztoikus elveket tudja befogadni.

A karizmatikus vezető figurája e kontextusba a 'család' politikai metaforájával épül be (fejedelem/atyja) – s bár maga a „vezér” használja az abszolutista politikai manipuláció eszköztárát, ez kimondatlan marad, az uralkodók és tanácsadók magánlevelezésének kulisszái mögött rejtőzik, mint Bethlen és Alvinczi levélváltásában a fejedelem háborúit igazoló írás szükségéről és módjáról,¹¹⁰ vagy a titkos diplomácia csatornáin közlekedik, mint Zrínyi „Nádori emlékirata”. Magyarországon, Erdélyben és Horvátországban a 17. század utolsó harmadáig (Csáky István mind-egyik jelentőségéhez képest messze alulértékelt munkájának megjelenéséig) nem készülnek az Accettoéhoz hasonló, a mindennapi, „laikus” leplezést teoretizáló kézikönyvek.¹¹¹ Az udvar mellett érvelő munkák legfeljebb a reprezentáció civilizáló hatást emelik ki (mint Háportoni vagy Rimay), az ellene szólók mindig erkölcsi alapról (saját erkölcsösségükről meggyőződve) bírálják – nincs sem Gregorio Letink, sem Virgilio Malvezzink.

Van persze Zrínyink, aki olvassa őket – de kérdés, hogy Zrínyi és legszűkebb környezetének szellemi teljesítménye magyarázható-e pusztán olvasmányélményekkel? Találunk-e a hazai hagyományban olyan szálakat, amelyek pótolják a nyugati politikai gondolkodás recepciójának hiányosságait, s előkészítik a század második felében látszólag a semmiből kinövő elméleti reflexiókat a hatalom reputációban adott eredetéről, a reputáció retorikai közvetítéséről, a politikai nyilvánosság átrendeződő

¹¹⁰ Bethlen 1627. ápr. 30-án írja egy saját, korábban elküldött írásáról: „kegyelmed az deák stilussal elegantiát szerezheth az mi paraszt discursussal való írásunknak, és nem bánjuk azt is, bátor communicálja azokkal, akikkel akarja, s Rákóczi urammal is”. Kiadva: ALVINCZI Péter, *Magyarország panaszainak megoltalmazása és válogatás prédikációiból, leveleiből*, kiad. Heltai János, Bp., 1989, 204.

¹¹¹ Sokatmondó jelenség, hogy a korabeli fordítók nemcsak a civilitas szó magyar megfelelőjét találják nehezen (vö. KLANICZAY G., 1987, 47.), de Szenczi szótára sem tud a reputatio terminus Boterótól fogva kimutatható centrális politikai jelentőségéről, fordítását a 'meggondolás', 'meghányásvetés' kifejezésekkel adja (SZENCZI, 1604, *ad vocem*).

státusáról? Értelmesnek tűnik például egy olyan kérdés megfogalmazása, hogy a retorikai oktatásban használt anyag, illetve a prédikációs gyakorlat felmutat-e a közvélemény szerepét illető, a vallástól eloldódó, autonóm politika praxisában is hasznosítható elméleti megfontolásokat? Kézenfekvő volna ugyanis a következtetés: amint a középkorban sok tekintetben az egyházi irodalomra hárult a világi regiszter helyettesítése, úgy ezúttal is az oktatásba és a prédikációs irodalomba elrejtve leljük fel a teoretikus szintézis nyomait.

Ennek megválaszolását csak további alapos kutatások tennék lehetővé. Az eddigi eredmények alapján annyi mondható el, hogy ami az elméletet illeti, a Magyarországon és Erdélyben használatos retorikatankönyvek (Andreas Graff, Pécseli Király Imre, Georgius Beckher, Cyprianus Soarez, Ludovicus Piscator és a többiek munkái)¹¹² összefoglalják ugyan az antik tradíció genus demonstrativummal kapcsolatos útmutatásait, felhívják a figyelmet az olyan technikai jellegű feladatokra, mint a *laus*nak helyi szokásokhoz és a közönség képzettségi szintjéhez való igazítása, de az *argumenta popularia*, a köznép számára is érthető példák és meggyőzési formák alkalmazása egyikük szerint sem jelenti azt, hogy költött, hamis dicséretet terjeszthet a szónok. Még a túlzásoknak is valóságalappal kell rendelkezniük, az igazság nem lehet hamis, csak relatív. Van azonban egy terület, a világi előkelők temetésén elmondandó beszéd, ahol a gyászoló család tagjai a „világi szónok mellett vagy helyett a prédikátort is bevonták reprezentációjuk kifejtésébe”.¹¹³ Sok esetben nem csak a pusztá reprezentáció, hanem egyenesen aktuális politikai vélemények, azaz propaganda kifejtése számára is alkalmat nyújtott a temetési pompa. (A prédikátor a legtöbb esetben az applikálandó bibliai textust is „készzen” kapta a beszéd megrendelőitől.) Ez a különleges kommunikációs helyzet „ördögi csapdát” léptet működésbe. Mint Kecskeméti Gábor írja:

„A dicséretnek az a mértéke, amely az orátor számára elegendő volna a halott világi kiválóságának mint relatív igazságnak

¹¹² KECSKEMÉTI, 1998, 164.

¹¹³ KECSKEMÉTI, 1998, 168.

az elhíttetéséhez, nem elegendő a prédikátornak, hogy az üdvözülésével kapcsolatos, kétségbevonhatatlannak szánt kijelentést megalapozza. Amellett, hogy semmit sem ad fel az abszolút igazság közlésének prédikátori helyzetéből, a tárgyalt kijelentések egy csoportjában még az orátorénál is nagyobb mértékű átalakításokat kell végeznie az igazságon.”¹¹⁴

Tegyük hozzá, akkor, amikor a temetési szónok szerepét vállaló prédikátornak nem csupán a halott érdemeire, hanem az őt körülvevő élők érdekeire is tekintettel kellett lennie, kénytelen volt a maga számára is valamiféle öngazolást találni az igazságon végzett „átalakítás” elfogadhatóvá tételére. Ugyancsak Kecskeméti Gábor idézi a ritka (eddigyi ismereteink szerint egyetlen) példát erre a korszakból Prágai Andrásról, I. Rákóczi György udvari prédikátorától, de okkal és joggal feltételezhetjük a hasonló nikodémista elmélkedések szóbeli előfordulásának gyakoriságát:

„...csac az igaz-mondással ellenkező képpen ne hazudgjon ember, ha az igaz-mondástól különböz-is az beszéd, nem mindenkor vétkes hazugság. Mert az igazat-is néha ki nem mondani szinten oly szép dolog, mint az igaz-mondás; és az kerülő beszéddel való téttetet mondás, mellyet tiszt avagy jó akarat szerént való hazugságnac mondhatni, ha az igaz-mondástól különböz is, csac véle ne ellenkezzéc, nem tartatic véteknec, melyre bizony nagy okosság kévántatic.”¹¹⁵

Mintha csak Torquato Accetto „Becsületes leplezésének” szinopszisát olvasnánk! A rövid elmélkedés persze, még ha az udvari kommunikáció terepén érvényes következtetést fogalmaz is meg, nem feltételezi mindenáron e terep gyakorlati ismeretét. De akit érdekelt a kérdés, az könyvekből, még hozzá vallásos tárgyú könyvekből is tájékozódhatott. A 17. század elején már fejlett bibliai filológiai módszerek álltak rendelkezésére a prédikátoroknak; Kecskeméti Alexis János ezek alkalmazásával elemzi Nebukadneccar „udvarának” színlelésre és leplezésre, csalásra, diffamálásra, ravaszságra, irigységre, tisztesség-kívánásra és

¹¹⁴ KECSKEMÉTI, 1998, 174.

¹¹⁵ KECSKEMÉTI, 1998, 176.

okosságra épülő kommunikációs gyakorlatát.¹¹⁶ Dániel próféta könyvének kommentárja (1621) szinte teljes egészében tartalmazza az udvari viselkedésformák és az ott érvényes beszédmodok magyar nyelvű terminológiáját – természetesen elítélően, de mégiscsak közvetíti azokat, sőt aktualizáló, a jezsuitákat és Bécs-et bíráló párhuzamaival bemutatja alkalmazásukat is a napi politikában. Medgyesi Pál mintha szintén tudni látszana az udvari stílus létéről a *Praxis pietatis* fordításának előszavában (igaz, létjogosultságát csak a maga helyén ismeri; a Szentírás-értelmezésben vagy a filozófiában már szerinte sincs helye az udvari vagy prókatori „piperének”).¹¹⁷

Túlzás volna mindezzel kapcsolatban elméletről beszélni, de kétségtelen, hogy az elméleti igényű megközelítés nyomai az egyházi regiszterben valamivel korábban bukkannak fel, mint a világi politikai praxisban. Ami nem jelentette azt, hogy a szimuláció és disszimuláció alkalmazását a politikai kommunikáció területén is legitimálták volna a prédikátor-írók, s még kevésbé jelentette a kommunikációs technikáktól független „igazság” létében való kételkedést, a szimuláció és disszimuláció ismeretelméleti legitimálását.¹¹⁸ Azt azonban igen, hogy az eddig feltételezettnél szélesebb körben is tudatosnak tekinthető a kétféle nyelvhasználati norma eltérése, konfliktusa. Az ebből adódó morális problémák pedig mintegy benne voltak a levegőben, előkészítették a terepet a laikus politikai gondolkodás Zrínyi körül megjelenő változatai számára.

Mindaddig úgy tudtuk, hogy Zrínyi kezdeményezése egészen a következő századig nem talál folytatókra, s akkor is igencsak felemás recepcióról beszélhetünk: Faludi Ferenc Gracián- és Darrell-fordításai csupán az udvari életforma és erkölcs elutasítva-elfogadásáig jutnak,¹¹⁹ az egyházi szerzők pedig (az első

¹¹⁶ KECSKEMÉTI ALEXIS János *Prédikációs könyve (Dániel próféta könyvének magyarázata)*, kiad. Szuromi Lajos–Gombáné Lábos Olga, Bp., 1974 (Régi Magyar Prózái Emlékek, 3.).

¹¹⁷ BARTÓK, 1998, 276.

¹¹⁸ Miskolci Bodnár Mihálynak teljes egészében a hírnévvel foglalkozó prédikációja a régóta elkopolt közhelyeket ismétli, vö. KECSKEMÉTI, 1998, 172.

¹¹⁹ *Istenes jóságra és szerentsés boldog életre oktatott nemes ember*, Nagyszombat, 1748; *Istenes jóságra és szerentsés boldog életre oktatott nemes asszony*, Nagyszombat, 1748; *Böltés és figyelmes udvari ember*, Nagyszombat, 1750.

esetek a 17. század végén tűnnek fel, majd a jelenség Csúzy Zsigmond 1720-as években kiadott prédikációgyűjteményei nyomán erősödik) egyértelműen elítélik a *ratio status* istentelen „politikáját”.¹²⁰ Eppen ezért fontos felhívni a figyelmet arra, hogy az abszolutista vagy abszolutisztikus teóriák, illetve az ezek által sugallt (közvetített) nyilvánosságmodellek, hírnév, dicsőség és reputáció-értelmezések a 17–18. század tágabban értelmezett „fordulóján” világi környezetben jelennek majd meg először a hazai szellemi életben. Ifjabb Teleki Mihály 1689-ben fordítja magyarra az osztrák ágostonrendi kanonok, Johann Adam Weber viszonylag friss (1671-i) királytükkrét, a *Spiritus principalist, Fejedelmi lélek, avagy a jó fejedelemnek szükséges ajándéki* címmel. Weber munkája, amely modern feldolgozója szerint „eltávolodik a teológiától és a vallásos moralizálástól, s a politikát már csaknem önmagában valóként tekinti” (ezzel mintegy „felkínálva” magát a református fordító számára is), erősen kétélű fegyver. Hivatkozott forrásai között ott vannak az ateista államelmélet szerzői, s a „hamis Politia szerint való Interes” jellemzőit oly alaposággal (huszonöt pontban!) ismerteti, hogy abból akár a kezdők is kedvet kaphatnak „Machiavellus” követésére.¹²¹ Rövidebb, de eredeti invenció volta miatt fontosabb szöveg Pápai Páriz Ferenc értekezése, a véleményünk szerint eddig helytelenül a demokratikus államforma dicséretéért értelmezett *Politikai értekezés a bölcs kormányzás titkos szabályairól avagy az államrezonról (Dissertatio politica de arcanis prudentiae in imperando regulis sive de ratione status, 1714)*,¹²² amely az „államkormányzásban alkalmazott ámitás” helyes voltáról, s így a közvélemény manipulálásának művészetéről ad tömör és szakszerű összefoglalót. Ugyancsak keveset foglalkozott a szakirodalom Bethlen Miklós *Önéletírásának* hosszú filozófiai értekezéssé dagadó *Előljáró beszédével*, legalábbis homályban maradt az a mozzanat, hogy a traktátus központi problémája a hírnév, a dicsőség

¹²⁰ LUKÁCSY, 1998, 307–321.

¹²¹ HARGITTAY, 1995, 479–483.

¹²² Kiadva: PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Békességet magamnak, másoknak*, kiad. Nagy Géza, Bukarest, 1977, 330–340.

és a becsület értelmezése. Ezekre nézve a szerző ugyan egy rendkívül izgalmas, véleményünk szerint Grotiusra visszavezethető konstrukciót dolgoz ki (különösen a vallási tolerancia-elmélet vonatkozásában), de miközben a „becsület, hírnévre való vágyásnak igaz okait” részben az egyéni lelkiismeretben, részben egy sajátosan minimalista, szinkretikus „religio”-elképzelésben véli fellelni, Montaigne-hez hasonlóan a köznép számára továbbra is fenntartja a hagyományos világi dicsvágy jelentőségét (köznépen természetesen a világi „nagyokat” is értve, amennyiben nem képesek eljutni az erkölcsi belátás magasabb fokára):

„Mert ugyanis ez a becsület, jó hírnév és a gyalázat vagy dicsíret a virtusnak sarkantyúja, a vitiumnak, bűnnek, gonoszságnak pedig zabolája. Ugyan istentelen, utálatos most a világ, de ennél is fertelmesebb volna ezerszer, ha ezt a zabolát kivethetné szájából. (...) A pogányok között (...) ez volt minden virtusnak és tisztességnek anyja és officinája, műhelye. Ma a keresztényen világosságban is hányadik ember az, kivált a nagyjában, akil ez inkább nem visel, mint az isteni félelem, lelkiismeret, a menyország és pokol meggondolása. Inkább megindulnak egy pasquilluson, mint mintsem száz prédikáción.”¹²³

Végül többszörösen alá kell húznunk a legutóbbi időkig elhanyagolt Csáky István jelentőségét. A fiatal gróf 1674-ben Kassán és Lőcsén egyszerre jelentette meg értekezését, latin, illetve magyar nyelven (saját művének saját fordítását). A *Philosophia Politica sive ratio status recta* (magyar változatában: *Politikai philosophiai Okoskodás-szerint való rendes életnek példája*) pontosan azt az úrt tölti be, amelyet Zrínyi koráig olyannyira hiányoltunk.¹²⁴ Részletesen elemzi a tettetés és leplezés „udvari tudományait”, felhívja a figyelmet a titoktartás szükségességére, kötelezőnek írja elő a próteuszi viselkedés, a mindenkire alkalmazkodás szabályát, sőt olyan „finomságokig” is eljut, mint az őszinteséggel való színlelés technikája. („Mondj igazat, megcsa-

¹²³ BETILLEN, 1980, 425–426.

¹²⁴ Az új, kéziratoss példányon alapuló kiadást használtuk: CSÁKY István, *Politikai philosophiai Okoskodás-szerint való rendes életnek példája*, kiad. Hargittay Emil, Bp., 1992.

lod a csalárdot; ki téged magáról itil, mindent visszára magyarázván törben esik.”)¹²⁵ Az ajánlott magatartás igazolásaként a legrafináltabb ateista politikusok módjára Pál apostolra hivatkozik: „A nyájasságban vagy beszélgetésben mindenek elméjéhez alkalmaztassa magát az udvari ember; és noha ezen udvari tudomány csaknem hízelkedésre vetemedik, mindazáltal mentése lehet: nemde mindeneknek minden volt-é az Apostol?”¹²⁶ Művének már önmagában is értéket biztosítana, hogy alkalmazza és továbbfejleszti az udvari irodalom magyar terminológiáját – fő újdonsága azonban abban keresendő, amire már a szöveget kiadó és elsőként kommentáló Hargittay Emil rámutatott: az udvari élet komédiáját a terminológia szintjén is összekapcsolja a politika színházával. Csáky következetesen együtt, egymás szinonimájaként szerepelteti a két fogalomkészlet elemeit. *Apolitica* nála „udvari élet, udvariság”, a *politicus* „udvari ember”, a *politicum studium* „politiai vagy udvari tanúság”, a *pseudo-politici* csoportját pedig hol a „hamis politikusok”, hol a „hamis udvariak” szókapcsolattal jelöli magyar szövegében.¹²⁷ Csáky István munkája tehát a szó legtágabb értelmében hézagpótló munka, amelynek nívumát nem az adja, hogy katolikus oldalról nyúl a politika tudományához (utolsó fejezete az ateista *politia* elleni invektíva), hanem az, hogy éppen szervetlen, „voluntarista” befejezése tanúskodik a politikai diskurzus immár teljesnek tekinthető önállósulásáról Magyarországon. Udvari-politikai maximagyűjtemény, valódi hazai királyi udvar és autonóm politizálási lehetőség nélkül Magyarországon. Ezt az anomáliát világosan jelzi a műfaj: nem traktátusformát követő folyamatos szöveggel van dolgunk, hanem az emblémáskönyvek tradícióját felelevenítő axióma-ciklussal, amelyben a narrátori pozíció (udvarbíráló értelmiségi? Caussin módjára szent udvarról álmódó jezsuita-tanítvány? főrangú tanácsadó, udvari politikus?) éppoly bizonytalanul ingadozik, mint a „címzett” személye, illetve a „címzettek” köre: hol az uralkodó(k)hoz forduló fejedelmi tükör, hol a

¹²⁵ CSÁKY, 1992, 59.

¹²⁶ CSÁKY, 1992, 93.

¹²⁷ HARGITTAY Emil, „Bevezetés: írók avatunk”, in: CSÁKY 1992, 20–21.

„privát politikusoknak” életvezetési szabályokat megfogalmazó cortegiano-szöveg. Mindazonáltal: Zrínyi halála – és a nem megvetendő mennyiségű tapasztalatot sűrítő Wesselényi-mozgalom bukása – után keletkezett, a század első felére összpontosító vizsgálatunk szempontjából tehát legfeljebb kontrollanyagként alkalmazható.

Befejezésül tegyünk kísérletet az eddigiek során végig – s tudatosan – mellőzött „Zrínyi-jelenség” értékelésére, annak a hatásnak a felmérésére, amelyet Zrínyi és mozgalma gyakorolt (gyakorolhatott volna?) a hazai politikai nyilvánosság szerkezetére.

Zrínyi szellemi útkeresését jelző műveiben ott visszhangzik Malvezzi, Mascardi, Silhon, Siri gondolatai; szimulációra inti Batthyány Ádámot, s nem feledheti (talán éppen Tasso nyomán?) „Julius császárt”, aki még az alaptalan proféciáknak is „hasznát vette volna”.¹²⁸ Kérdés azonban, hogy Zrínyi a maga korának magyar szellemi életében valóban egyedül állt-e ezekkel a tilalmas ideákkal? Megfogalmazódott-e másban is hasonló elképzeléssor? Erre nézve csak közvetett bizonyítékokkal, hipotézisekkel tudunk szolgálni. Annyi bizonyos, hogy hasonló olvasmányai a környezetében élőknek is voltak. Elég egy pillantást vetni Vitnyédy István (sajnos még feldolgozatlan) könyvtárjegyzékére.¹²⁹ Forgách Ferenc történeti művének kézírata, Guicciardini Itália-története, Machiavelli, Campanella, Lipsius és Traiano Boccalini munkái, Guazzo *Civil conversazione*-ja, világ- és török birodalom-történetek, törökellenes röpirat-gyűjtemények, Scipione Ammirato Tacitus-kommentárjai, Botero *Ragion di Stato*-ja, Bodin *La république*-je és *Methodusa*, Efferen *Manuale politicum de ratione statusa*, a Richelieu és Mazarin miniszterségét tárgyaló értekezések, Boeckler *Annotationes politicae*-je, Besoldus *Discursus politicusa*, sőt még olyan „csemegek” is, mint Grotius *De iure belli et pacis* című alapműve szerepelnek benne. Megdöbbenően modern, sok irányba tájékozódó szellemi habitus, széles

¹²⁸ Vö. BENE, 1996, 384–385.; 392–393.

¹²⁹ Kiadva: *Lesestoffe in Westungarn, I, Sopron (Ödenburg), 1535–1721*, hrsg. Tibor Grüll, Katalin Keveházi, etc., Szeged, 1994, 303–317. (Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 18/1.).

érdeklődési kör rajzolódik ki a katalógusból (különösen szembe-
ötlő a szótárak nagy száma, a francia, török, olasz nyelvűeké).
Vitnyédy nem volt nagybirtokos, mágnás, főrend: kétségkívül
kora egyik megbecsült politikusa volt, de csak a második vonal-
ban, a főméltóságviselők körüli ügyvitelt segítve, a nagyívű
konceptiók realizálására törekedve. Kérdés – s egyelőre nyitva
maradó kérdés –, hogy vajon osztályos társai, Bory Mihály,
Mednyánszky Jónás, Klobusiczky András, a Keczer fivérek és a
többiek rendelkeztek-e hasonló szellemi útravalóval, vagy kivé-
telről van szó? Magunk inkább az utóbbi feltevésre hajlunk: a
soproni jogász, Zrínyi „főember-szolgája” lévén, a Zrínyi-udvar
szellemi vonzáskörzetében tevékenykedett, s nyilván nagy ha-
tással voltak rá Zrínyi eszméi, az sem elképzelhetetlen (sőt több
mint valószínű), hogy a csáktornyai bibliotékából is rendszere-
sen kölcsönzött könyveket, illetve hogy saját gyűjteményének
kialakításakor hatással volt rá az ott látott anyag – a Zrínyi-
könyvtár pedig az eddigi kutatások szerint éppen politikai, ál-
lamelméleti hányadával képezett kivételt a kor főúri könyvtárai
között.¹³⁰

Ám akárhogy legyen, még ha a könyvtörténeti feldolgozások
ennek ellenkezőjét is bizonyítanák majd¹³¹ (s bár úgy lenne!), az
biztos, hogy a vélemény, a vélemények, a modern hírnév-mani-

¹³⁰ Vö. IIAUSNER Gábor–MONOK István–ORLOVSZKY Géza, „A Bibliotheca
Zriniana története”, in: *A Bibliotheca Zriniana története és állománya*, id.
kiad., 50–51.

¹³¹ Egyelőre ez a kép legfeljebb árnyalataiban módosul, a lényegét tekintve nem.
A szakirodalom tanúsága szerint a soproni ügyvéd politikai tájékozottságával
még a főúri könyvtárak is csak mennyiségileg, s nem minőségileg veszik fel a
versenyt. A Vitnyédyéhoz hasonló érdeklődést és műveltséget legfeljebb a
németajkú polgár városokban találunk. Vö. MONOK István, „A könyvtárak
és a könyvolvasás a Kárpát-medencében, 1526–1730”, in: MADAS Edit–
MONOK István, *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1730-ig*, Bp.,
1998, 85–184.; PÉTER, 1995; BENDA Kálmán, „A magyar nemesség iskolá-
zottsága a 16–17. században”, in: *Magyarország társadalmi a török kiűzésé-
nek idején*, szerk. Szvirček Ferenc, Salgótarján, 1984, 98–102.; MONOK Ist-
ván, *A magyarországi főnemesség könyvgyűjtési szokásai a XVI–XVII. szá-
zadban*, in: „Café Babel”, 1994/4, 59–68.; korábbi korra: uő, „A 16. századi
középnemesség műveltségéről”, in: *(Nádasdy Tamás (1498–1562))*, Sárovar,
1999, 105–115.

pulálás ilyen mélységű elméleti megalapozására Magyarország és a tágabb értelemben vett régió nem volt érett. Ha folytak is e kérdések körül diskurzusok, azoknak legfeljebb elméleti jelentőségük lehetett. Az idézett példákból is láttuk, hogy megjelenik, izmosodik az értelmiségi öntudat, az írók egyre erőteljesebben hangsúlyozzák saját közvetítőszerepük jelentőségét. (Ennek jellegzetes toposza például a Homérosz ismeretével felfegyverkező, az író segítségével hadakozó Nagy Sándor emlegetése.)¹³² Ám ugyanakkor – közhely, de fontos közhely – erős értelmiségi réteg, tömeges könyvtermelés, polgári olvasóközönség és mecénatúra híján nem adták az önálló(sodó) értelmiségi diskurzus feltételei, nyomaiban sem mutatkozik a nyugat-európai közegben regisztrált „akadémiára menekülés”, még akkor sem, ha az értelmiségi elit tökéletesen elsajátította a politikai *image*-építésnek és az irodalmi (ön)reprezentációnak klasszikus humanista, illetve kortárs technikáit. (Rimay János „Pallas-akadémia”-tervének sorsa jól mutatja mind a ragyogó felkészültséget, a szellemi háttér meglétét, mind a gyakorlati megvalósítás lehetetlenségét.) A Fronde publicisztikai küzdelmeinek szereplői, a mazarinádok és a Mazarin-apológiák szerzői ugyanazokat a köröket látogatták; egymás ellen „nyilvánosan” gyakorolt szellemi bérgyilkos-tevékenységük tanulságait privát tudóslevelekben vagy – például – a Dupleix testvérek szalonjában személyes találkozásokon, szívélyes beszélgetések során értékelték.¹³³ Elképzelhető lett volna hasonló mondjuk Balásfi és Alvinczi között? Ebből következik, hogy a mi íróink (ismét csak impressziók alapján és nem módszeres kutatások nyomán gyanítjuk), saját fontosságukat taglalva is legfeljebb az együttműködés szükségére való figyelem felhívásáig, a hatalmi centrumok és íróik közötti harmónia igényének megfogalmazásáig jutnak el (mint például Háportoni Forró Pál),¹³⁴ a szellemi felforgatótevékenységgel, újság-

¹³² KECSKEMÉTI, 1998, 202–203.

¹³³ Az ide vonatkozó adatokat (további példákkal együtt) l. JOUHAUD, 1997.

¹³⁴ Háportoniról, mint a korabeli Erdélyben ritka „európaibb” értelmiségítípus képviselőjéről, a fejedelméhez „humanista fölényérzettel” forduló íróról egyesek szerint „kis túlzással azt is lehetne mondani: a fejedelmet, az udvart, a patrónusokat egy olyan intézményrendszernek tartja, amely az ő és hasonló

írói revolverezéssel való fenyegetőzésig nemigen. Már csak azért sem, mert nem létezett olyan kommunikációs „tér”, ahol ez kivitelezhető lett volna. A politikai nyilvánosságról folytatott diskurzusban (tehát a modellben) és a nyilvánosság valós szerkezetében a század közepéig nem érzékelhető komoly változás.

Zrínyi mozgalmának jelentősége azonban nemcsak politikai, hanem ideológiai szempontból sem elhanyagolható. A negyvenes-ötvenes évek fordulójától kezdve ugyanis rendkívüli jelentőségű, nagyrészt az ő kezdeményezéséhez köthető fordulat játszódik le a magyar arisztokrácia önreprezentációjának ideológiájában. A művészettörténeti kutatások regisztrálták, hogy a század közepére a Rudolf császár prágai udvarában kidolgozott manierista oszmánellenes szimbolika¹³⁵ megjelenik a magyar főúri kastélyok dísztermeiben, önálló mecenatúra-törekvésekre, s a mögöttük munkáló önállósodási törekvésekre utalva. Az ugyancsak ekkor készülő ősgaléria-ciklusok, az ősi dicsőséget és a kortársak virtusát ünneplő metszettel illusztrált tézislapok, a barokk genealógiai munkák jelentősége messze túlmutat a korban Európa-szerte szokásos udvari, családi reprezentáción. A magyar arisztokrácia *egységes nemzeti* önreprezentációját jelenítik meg, amelynek lényeges elemévé válik, hogy nem a Habsburg-kormányzat, hanem az e dinasztiák által megtestesített Magyar Királyság védte és védi Európát az oszmán áradattal szemben, hogy ők a „kereszténység védőbástyája”.¹³⁶ A szent korona iránti kultikus tiszteletben ekkorra nem a bécsi uralkodó iránti hűség, sem a heterogén Habsburg-birodalom iránti lojalitás mutatkozott meg, hanem a „Patrona Hungariae”, a Mária pártfogolta apostoli királysághoz való ragaszkodás.

Kétséggkívül igaza van az irodalomtörténet- és eszmetörténetírás eredményeit összefoglaló Klaniczay Tibornak, mikor azt hangsúlyozza, hogy az ezekből az elemekből összeálló „katolikus nacionalista koncepció” eredetileg „az Attilára és Mátyásra apel-

értelmiségek működését hivatott biztosítani” (MONOK, 1988, 53–54.). A szellemes megfigyeléssel egyetértünk, de tisztázandónak tartjuk – sőt, *főként* ezt tartjuk tisztázandónak –, hogy milyen mértékben kicsi ez a „kis túlzás”.

¹³⁵ GALAVICS, 1986, 27–49.

¹³⁶ Vö. GALAVICS, 1986, 77–100.

láló protestáns színezetű nacionalizmussal” szemben jött létre, s „már a magyar ellenreformáció vezérének, Pázmány Péternek az érvelésében” is jelen volt.¹³⁷ De éppen a 17. század közepe az az időszak, amikor a katolikus főurak dinasztikus és nemzeti reprezentációjában együtt jelennek meg a kétféle argumentáció elemei, átjárást biztosítva, legalább a nemzeti szimbólumok szintjén, a két tábor között.¹³⁸ Zrínyi munkásságában közismert a világvérő Attila jelentősége, a szittya ősoket egyenesen a Szentlélek első kiáradásából részelteti – Mátyás alakja pedig nem a letűnt nagyság fölötti siralomra szolgál, hanem mintát ad az erős állam újjászervezésére. Nem bizonyított tény, de erősen valószínűsíthető, hogy Zrínyi költségén jelent meg Bécsben 1660-ban Pethő Gergely posztumusz *Rövid magyar krónikája*; az ebben található, a szerző szellemétől és nyugodt, a politikai állásfoglalást kerülő előadásmódjától idegen, szenvedélyes véleményeket megfogalmazó betoldásokra (például a Bocskai Istvánt elítélő) már a régebbi kutatás is felhívta a figyelmet – a magunk részéről itt a mecénás (esetleg a kiadatást intéző, a mecénás köréhez tartozó személy) korrekcióira gyanakszunk.¹³⁹ Várad elestének évében Bocskay bírálata valójában Rákóczi György ellen irányulhatott. (Zrínyi körére utal az is, hogy az innen származó publicisztikában nem ez az egyetlen megnyilvánulás, amely a Pethő-jegyzettel egybehangzóan kritizálja a közjót „abban hagyó”, „maguknak kereső” erdélyi fejedelmeket.) Hasonlóan nem elhanyagolható momentum, hogy Forstall Márk Zrínyi-genealógiájában Zrínyi Miklós Gedeonként, a Zrínyi fivérek új Makkaheusokként nyernek dicsőítést, tehát a szerző a jellegzetesen protestáns politikai laudáció moduljaival él – minden bizonnyal megbízója tudtával, sőt sugalmazására.

¹³⁷ KLANICZAY, „Nacionalizmus a barokk korban”, id. kiad., 148.

¹³⁸ Ezt azért is fontos hangsúlyozni, mert talán éppen ez az a pont (az önálló rendi reprezentáció irányában ható törekvés), ahol (átmenetileg?) érvényét veszti a Bán Imre által leírt kettősség, amelyet ő a 17. század egészére érvényesként határozott meg: „...a magyar szellemi élet és művelődés élesen és kibékíthetetlenül kettéosztott volt: katolikus vagy protestáns”. (Kiemelés a szerzőtől.) BÁN, 1980, 226.

¹³⁹ Vö. NAGY Levente, *Pethő Gergely Rövid magyar krónikája és a költő Zrínyi Miklós*, in: „ItK”, 1998, 285–300.

A nemzeti ősgaléria felvonul más művekben is, a legnagyobb jelentőségű kiadvány a Nádasdy-féle *Mausoleum*. A korszak szereplői ugyan továbbra is a „magyar romlásnak seculumjában” tudják magukat, az irodalmi és a képzőművészeti alkotásokból azonban hiányzik a kollektív büntudat, sőt hosszú idő óta először a reménykedés, a jövőbe vetett bizalom is jellemzi őket. A sárvári Nádasdy-kastély freskóprogramja,¹⁴⁰ a Zrínyi-ősgaléria törökverő hőseinek ábrázolása,¹⁴¹ az utolsó nagy nemzeti uralkodó hódításainak elemző felidézése a *Mátyás-elmélkedésekben* a sikerekre helyezi a hangsúlyt; Listi *Magyar Mária* számot vet a katasztrofális mohácsi vereséggel, Zrínyi hősköltevénye már apoteózisba torkolló erkölcsi győzelemként mutatja be a szigetvári ostromot. A kortársak tudatában vannak a hihetetlen nehézségeknek, amelyeket egy megújulási program realizálása magában hordoz, de nem tartják azt valamiféle kincstári pesszimizmus jegyében eleve lehetetlennek. Zrínyi, prózai művei elé írt dedikációjában, erőt merít a múltból: „Imé, ti vitézséggel tündöklő dicső magyarok, a ti világ fogytaig jó hírrel megmarandó cselekedeteket mind általovastam, azokbul mind tanultam, mind megbátorodtam...”¹⁴² Nádasdy Ferenc gesztusa, aki a *Mausoleum* előszavában a Trójából menekülő, új hazát alapító Aeneas példájával buzdít az ősi dicsőség feltámasztására, az egész korszakot jellemzi.¹⁴³ Még egy lényeges, az ideológiai fordulatot jelző momentum: a *Magyar Mária*, a *Mausoleum*, később majd Esterházy Pál *Mars Hungaricus*a és egyéb művek ajánlásai mind a magyar rendekhez, a magyar nemességhez szólnak. „Dedicálom ezt az munkámat magyar nemességnek, adja Isten, hogy véretem utolsó csöppig hasznossan néki dedicálhassam” – írja Zrínyi 1651-ben az *Adriai tengernek Syrénája* elé.¹⁴⁴ Ez pedig egyértel-

¹⁴⁰ RÓZSA, 1973, 107–120.

¹⁴¹ Az ősgaléria-festészetről, Zrínyi kezdeményezőszerepéről adatgazdag kontextust vázol: GALAVICS, 1986, 77–98. L. még CENNERNÉ WILHELMB Gizella, „A Zrínyi család ikonográfiai hírneve”, in: *A Zrínyi család ikonográfiája*, kiad. Cennerné Wilhelmb Gizella, Bp., 1997, 13–25.

¹⁴² ZRÍNYI, I (1958), 408.

¹⁴³ *Mausolaeum*, id. kiad., „Excellentissimis (...) Ungariae statibus”, szltan.

¹⁴⁴ ZRÍNYI, I (1958).

műen utal rá, hogy az elzárkózás helyett a főrendek most szövetséget, támogatást keresnek a köznemesi rétegnél, amely egyszerűsített legitimitációs alapot is biztosít, lévén a nemesség maga az „ország”.

Az „ország” pedig reagál: Péter Katalinnak az ötvenes évekbeli köznemesi publicisztika alapművéről, a *Siralmas könyörgő levélről* adott elemzése belső érvekkel és irodalmi párhuzamokkal mutatta ki, hogy a katolikus rendi nemesség körében is megjelenik a nemzeti királyság iránti igény, a protestáns nemesi rendi ellenzékhez hasonlóan ez a szárny is Habsburg-ellenes irányba tolik, itt is előkerül a főurakhoz való fordulás, a szövetségkeresés gondolata. A *Könyörgő levél* „panaszos siralma” immár nem „Germániához” vagy a Habsburg uralkodóhoz, hanem a „szíves és méltóságos” magyarok „lábaihoz borul”, a „főfőrendekhez” fordul az „alsó rendek és közstátusbeliek” nevében, miközben a protestáns nemesség Zrínyihez keresi az utat, az ő pártfogását kéri sérelmeinek orvoslásához. A közeledés ideológiai gyümölcse majd néhány év elteltével érik be az *Oktatás elmétkedésre* c. iratban. De a politikai nyilvánosság szerkezetének, működésének szempontjából legalább ilyen fontos tény az, hogy a felekezeti aspektusokat a politikaiak mögött háttérbe szorító verses publicisztika is éppen a hatvanas évek elején, Zrínyi és Vitnyédy környezetében kezd kibontakozni.¹⁴⁵ Ugyancsak nem elhanyagolandó, hogy a Magyar Királyságban történetekkel párhuzamos folyamat játszódik le a szintén a koronához tartozó Horvátországban is (kivéve természetesen a vallási tolerancia-gondolat erősödésével). Az *Adrianszkoga mora Sirena* (1661) ugyanarra biztatja a horvát nemességet is, mint a *Szigeti veszedelem* a magyart; itt is felerősödik az „antemurale Christianitatis”-tudat, Zrínyi Péter körül hasonló „irányított kultusz” körvonalai kezdenek kibontakozni, mint bátyja körül; ő maga részt vesz a családtörténeti műhöz szükséges anyag begyűjtésében, s feltehetőleg már ekkor kezdeményezi egy horvát nemesi genealógia-gyűj-

¹⁴⁵ Vö. BÁN, 1980, 238. A versek kiadva: *Az 1660-as évek költészete (1661–1671)*, s. a. r. Varga Imre, Bp., 1981, 244–246.; 267–280. (RMK1, XVII/10).

temény elkészítését is.¹⁴⁶ A modern nemzeteszme felé mutató horvát rendi nemzettudat születésének talán legfontosabb dokumentuma Rattkay György zágrábi kanonok *Memoria regum et banorum Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae* c. történeli munkája egy évvel az *Adriai tengernek Syrénája* után, 1652-ben jelenik meg Bécsben, ugyancsak Cosmeroviusnál, a Zrínyi testvéreknek szóló dedikációval, s valószínűleg az ő költségükön is.¹⁴⁷

A reprezentáció ideológiájában, tematikájában történt váltás politikai közösség sorsát, hivatását, feladatait érintő elképzelések, tehát az uralkodó vélemények átrendeződését mutatja: a felekezeti védelme helyett tágabb keret, a kereszténység védelmének gondolata, az államhoz, illetve a Habsburg uralkodóhoz való lojalitás helyett az „országhoz”, sőt a „nemzethez” való hűség eszméje kerül előtérbe, megerősödik, és állandósul, ha nem is a periodikus sajtó, de legalább az azt helyettesítő nemesi hírlevelezés. Zrínyi és környezete ideológiai irányultságú mozgalma hozzájárul a nyilvánosság alaprajzának módosulásához – felsejlenek egy, a politikáról tisztán politikai terminusokban diskuráló nyilvános szféra körvonalai. Pontosabban: annak esélye, hogy egy ilyen létrejöjjön. Az 1660-as és 70-es évek eseményei elsodor-
ták ezt az esélyt. De hogy ez az esély megteremtődött, van jelentése és jelentősége.

A vázlatunk elején felvetett kérdésre ennek mérlegelésével adhatunk választ. Bizonyosnak tűnik, hogy a hazai értelmiség komoly erőfeszítése nélkül a magyarországi nyilvánosság szerkezete sokkal durvább szövedékű, kevésbé strukturált lett volna. A nyugat-európai peregrináció tapasztalatain felnőtt és hazatért értelmiség és a kurrens szellemi áramlatokat olvasmányain keresztül követő arisztokrata elit a külföldön elsajátított elméletekről itthon is folytatta a vitát, sokszor anélkül, hogy a társadalmi feltételek itthon adottak lettek volna a teóriák alkalmazá-

¹⁴⁶ L. erről BENE Sándor, *A Zrínyi testvérek az Ismeretlenek Akadémiáján (Veleencei karnevál)*, id. kiad., 662–663.

¹⁴⁷ A horvát vonatkozásokról l. BENE Sándor, *Egy kanonok három királysága. Rattkay György horvát históriájáról*, szerkesztés alatt (Irodalomtörténeti füzetek).

sára. A közélet szereplői az olvasmányélményekből elsajátított szellemi magatartásformák alapján viselkedtek egy olyan nyilvános kommunikáció terében, amelytől ezek a gesztusok és modellek olykor igencsak távol álltak, bár időről időre (mint az 1650-es és 60-as években) úgy tűnik, hatottak rá. Ezzel pedig hozzájárultak egy kommunikációképes társadalom ideáljának megőrzéséhez – nem először, de talán nem is utoljára.

NÉVMUTATÓ

- Accetto, Torquato 147, 152, 169, 193,
223, 237, 376, 378
- Aemilius Paulus, Lucius (a pydnai
győztes i. e. 168-ban) 76
- Agamemnón 47, 222
- Agricola, Iulius (Tacitus, *De vita et
moribus Iulii Agricolae*) 50
- Agricola, Rudolf 231
- Akhilleusz 208, 351
- Alamanni, Luigi 137
- Alcati, Andrea 78, 81
- Alcida (Tasso: *Gerusalemme libera-
ta*) 283
- Alete (Tasso: *Gerusalemme liberata*)
226
- V. Alfonz, Bölcs, Aragónia és Nápoly
királya 66, 69, 77, 247
- Allport, Floyd D. 36
- Alsted, Johann Heinrich 133
- Alvinczi Péter 22, 27, 334, 355, 357,
376, 385
- Ambrosius, Sebastian (Lam) 339
- Amerio, Romano 137
- Ammirato, Scipione 176, 196, 247
- Anderson, Parry 60
- Andreas Pannonius 59
- Andromakhé (Euripidész drámájá-
ban) 45
- Andtler, Franz Friedrich 24
- Andtler, Johann Heinrich 281
- Angelusz Róbert 10
- Angyal Endre 128–129, 136, 161
- I. Apafi Mihály, erdélyi fejedelem 37
- Apáczai Csere János 360
- Apolló 183–184, 187, 191, 260, 287,
317, 320
- Apponyi Sándor 18
- Arbor, Ann 39
- Aretino, Pietro 93, 125–126, 269, 309
- Ariosto, Ludovico 126
- Arisztotelész, 17, 20, 58–59, 67, 103,
153, 162, 178, 184, 204–205, 212,
231–233, 237, 294–295, 307
- Armida (Tasso: *Gerusalemme libera-
ta*) 127
- Arnaldi, Girolamo 18
- Aron, Raymond 169
- Artaxerxész 79
- Asch, Ronald G. 40
- Ascoli, Albert Russel 203
- Asor-Rosa, Alberto 59, 90, 97, 102–
103, 312
- Assarino, Luca 306
- Aszklépiosz 134
- Atanagi, Dionigi 68
- Augustín, Antonio (Osório, *De glo-
ria*) 86
- Augustus 260, 287
- Auzzas, Ginetta 61
- Avancinus, Nicolaus 131, 136–137
- Averroész 178
- Avogaro, Birago 318
- Avorago, Birago 267
- Ács Pál 25, 124, 339, 349
- Ágoston, Szent (Augustinus, Aureli-
us) 50–51, 67, 86, 97–100, 121

- Babits Mihály 44, 51, 95
 Backwell, Alderman 253
 Bacon, Francis 231
 Badics Ferenc 217
 Bajáki Rita 190
 Baker, Keith Michael 16, 40
 Bakos, Adrianna E. 192
 Balassa Bálint gróf 372
 Balassi Bálint 148, 337
 Balásfi Tamás 360, 385
 Balázs Mihály 21, 25, 94, 316, 333–334, 338, 342
 Baldini, Enzo 17, 164
 Balduino, Armando 61
 Ballagi Géza 332
 Balog György 329
 Baranyai Decsi János 316, 334, 345–346, 350
 Barbaro, Francesco 61
 Barberini, Antonio 259
 Barberini, Maffeo 259
 Barberi-Squarotti, Giorgio 205
 Barcia, Franco 268
 Barclay, William 285
 Barish, Jonas A. 134–135, 161
 Barlay Ö. Szabolcs 72, 339
 Baron, Hans 97
 Baronio, Cesare 303–304
 Bartlett Giamatti, A. 122
 Bartoli, Danielo 129, 136
 Bartók István 25, 181, 335, 345, 379
 Batkin, Leonyid 56, 58–60
 Batthyány Ádám 383
 Battista, Annamaria 150, 154, 299
 Bauer, Wilhelm 30
 Bán Imre 354, 361, 387, 389
 Báthori Zsigmond, erdélyi fejedelem 315–316, 331, 343–345, 346, 350–351
 Báthory Gábor, erdélyi fejedelem 27, 347
 Beccadelli, Antonio 66
 Beck, Hans Georg 292
 Beckher, Georgius 181, 377
 Bede Anna 52
 Belitska-Scholtz, Hedvig 285
 Bellarmino, Roberto 333
 Bellini, Eraldo 259, 265, 294, 307
 Bellocchi, Ugo 18, 292
 Bembo, Pietro 126
 Benda Kálmán 21, 347, 361, 384
 Bene Sándor, 24, 105, 190, 288, 294, 303, 312, 315, 345, 364, 383, 390
 Benessa, Damiano 83
 Beniczky Péter 373, 375
 Benkő Loránd 328
 Benson, Lee 13, 33
 Bentivoglio, Guido 125, 131, 306
 Benzoni, Gino 18, 129, 187, 262, 287, 294, 300, 309
 Berbeck, Martin 192
 Berelson, Bernard 13, 15
 Berrár Jolán 329
 Bertelli, Sergio 18, 67, 94, 131, 150, 202–203, 214, 259, 267–268, 293, 294, 299, 301, 303–305, 312–313, 318, 355
 Bertolini, Francesco 45
 Berzeviczy Márton 339
 Besoldus Christophorus (Christoph Besold) 20
 Bethlen Gábor, erdélyi fejedelem 22, 282, 331, 347, 350–351, 356–357
 Bethlen János 334, 345, 356
 Bethlen Miklós 349
 Betti, Gian Luigi 259
 Beyerlinck, Laurens 157–158
 Bigalli, Davide 86
 Binni, Lanfranco 62
 Biondi, Albano 67, 69, 72, 142–143, 146, 149, 186, 218, 261, 288
 Biondo, Flavio 59, 76, 86
 Birnbaum, Marianna D. 82–83
 Bisaccioni, Maiolino 221, 300, 312, 318
 Bisticci, Vespasiano da 52, 55, 60, 69–70, 72
 Bitskey István 24, 81, 337, 340, 354
 Bizzocchi, Roberto 287
 Blaeu, Guillemus 129
 Blaeu, Joannes 129
 Bocatius, Joannes 334

- Boccaccio, Giovanni (Johannes de Certaldo) 53, 61, 78, 96–97, 103–104
- Boccalini, Traiano 125, 144, 183, 187, 189, 191, 193, 215, 257, 263, 295, 309, 317
- Bocchi, Achille 78
- Bocskai István 334, 348, 387
- Bodei, Remo 153
- Bodin, Jean 94, 180, 299, 353
- Boeclerus, Johan Heinrich (Johann Heinrich Boeckler) 20
- Boethius, Anicius Manlius Severinus 49
- Boissard, Jean Jacques 135
- Bojti Veres Gáspár 350
- Bollók János 50
- Bolzoni, Lina 141
- Bonfini 331
- Bonfini, Antonio 80, 180, 315
- Bookman, John T. 204
- Borghero, Carlo 301
- Borgia, Lucrezia 77
- Borián Elréd 25
- Bornemisza Péter 315
- Boronkai Iván 84
- Borrelli, Gianfranco 164, 190, 241, 354
- Borromeo, Vitaliano, gróf 313
- Bory Mihály 384
- Borzák István 50, 76
- Boterus, Johannes (Giovanni Botero) 20, 94, 142, 159, 164, 172–175, 185–186, 190–191, 196, 204, 211, 240–241, 244–247, 341, 348, 353, 355, 359
- Bots, Hans 61
- Bouwsmas, William S. 18
- Bracciolini, Poggio 53, 55, 58, 61
- Brady, Thomas A. 181
- Branca, Vittore 324
- Branca, Vittore 61
- Brandenburgi Keresztély 368
- Brocchi, Virgilio 230, 312
- Brodarics István 82–83, 130, 331
- Brown, Alison 78
- Brunelli, Vitaliano 303
- Bruni, Leonardo 68
- Bruno, Giordano 137–138, 191, 286
- Brusoni, Girolamo 308, 312, 318
- Bruto, Gian Michele 316
- Bruto, Giovanni Michele 94
- Brutus, Marcus Iunius (Cicero, *Bru-*
tus) 58, 161
- Bryson, F. 111
- B. Szabó János 21
- Bucci, Agostino 209–210
- Bullard, Melissa M. 13, 56, 65, 133, 165
- Burckhardt, Jacob 54, 59, 93–94
- Burke, Peter 13, 76, 82–83, 94
- Burt, Richard 166
- Bush, George 30
- Cacus 80
- Caesar, Caius Iulius 59, 69, 202, 204, 323
- Calderini, Antonio 53
- Calderón de la Barca, Pedro 135
- Calderón, Everisto Correa 129
- Calixtus, Georg 359
- Cambiano, Giuseppe 45
- Campana, Cesare 186–187
- Campanella, Tommaso 132, 137–138, 149–150, 178, 181, 193, 286–287, 295, 303–304, 353
- Campion, Edmund 148–149
- Canary, Robert II. 12
- Canfora, Luciano 12, 45, 47, 138, 297
- Canonherius, Petrus Andreas (Pietro A. Canoniero) 158, 226
- Cantimori, Delio 18, 149, 191
- Cantoni, Benedetto 193
- Canziani, Guido 86
- Capra, Carlo 18, 235–236, 292
- Caramella, Santino 147
- Carion, Johann 304
- Caro, Giuseppe de 312
- Carr, David 12
- Carrier, Hubert 16
- Caruso, Carlo 64, 66
- Casa, Giovanni 120
- Cassirer, Ernst 99
- Castagnetti, Marina 145–147

- Castelli, Enrico 17
- Castiglione, Baldassare 74–76, 106, 108, 111, 116–123, 139, 144, 150, 167, 188, 211, 213, 215, 218, 226, 228–229, 231, 240, 245, 358
- Castronovo, Valerio 19, 235–236, 268, 292
- Cato, Marcus Porcius Censorius 59, 100
- Cato, Marcus Porcius Uticensis 59
- Caussino, Nicoló (Nicolas Caussin) 141, 145–146, 199, 201, 215, 249–250, 382
- Cavalcanti, Giovanni 71
- Cengiarotti, Giuseppe 129
- Cennerné Wilhelmb Gizella 388
- Censer, Jack R. 16
- Cesare, Leopoldo 315
- Chabod, Federico 63–64, 68
- Chapelain, Jean 287
- Charron, Pierre 299, 354
- Chauffier, Martin 156
- Cheeraert-Graffeuille, Claire 91
- Chemnitz, Bogislav (Hippolitus a Lapide) 20
- Chemnitz, Martin 359
- Chomsky, Noam 10
- Churchill, Winston S. 29
- Ciacotin, Serghej 16
- Cian, Vittorio 75
- Cicero, Marcus Tullius 20, 46, 48–49, 51, 54, 56, 58, 61, 67, 97, 102, 106, 133, 152–154, 161–162, 178, 180, 208, 211, 213, 231–233, 251, 278, 294–295, 329, 345
- Clapmarus, Arnoldus (Arnold Clapmar) 19
- Claudianus, Claudius 68, 115–116
- Claudius Marcellus, Marcus 202
- Coccastello, Carlo Antonio 141
- Coeus (*Aeneis*, IV, 179.) 44
- Cohrane, Eric 18
- Colber, Jean Baptiste 287
- Colonna, Francesco 76
- Comenius (Komensky, Jan Amos) 129, 158–159, 215, 282
- Condorcet, Marie Jean Antoine Nicolas Caritat, marquis de 28
- Conring, Hermann 359–360
- Conringius, Hermannus (Hermann Conring) 20
- Corde, Agnolo 129
- Cornelius Nepos 68
- Cortesi, Polo 120,
- Cosimo (II.), firenzei nagyherceg 214
- Costanzo, Mario 125–126, 129, 133, 137, 161
- Costanzo, Maurizio 18
- Cottino Jones, Marga 93
- Crains, Christopher 93
- Cremonini, Cesare 256
- Crescenzi, Giovan Piero 288
- Croce, Benedetto 64, 147, 184
- Cromwell, Oliver 236
- Cupido 199
- Curch, William F. 236
- Curtius, Ernst Robert 68, 135, 161
- Curtius Rufus, Quintus 68, 329
- Csapodi Csaba 162
- Csapodi Zoltán 21
- Csáktornyai Mátyás 22
- Csáky István 376, 381–382
- Cseh Gábor 25
- Cs. Nagy Ibolya 24
- Csonka Ferenc 72
- Csúzy Zsigmond 380
- Csűrös Klára 180
- Dante, Alighieri 51, 53, 57, 95–97, 101, 103–105, 115, 245, 337, 339
- Darholz Kristóf 346
- Dávidházi Péter 21
- Dávid király 199, 216, 357
- Del Noce, Agostino 178
- Demandt, Alexander 12
- Demetz, Peter 122
- Desan, Philippe 69
- Descartes, René 193, 231, 301
- Devecseri Gábor 44–45
- Dezsényi Béla 21
- Dini, Vittorio 164

- Dionisotti, Carlo 64
 Dobokay Sándor 148–149
 Dobossy László 158
 Doglioni, Giovanni Nicolò 309
 Domenichi, Lodovico 54, 63–64
 Donati, Claudio 139
 Doni Garfagnini, Manuela 259
 Doob, Leonard 29
 Doullay, E. 115
 Dovring, Karin 15, 42
 Draskovich János 346, 375
 Drábik Miklós 282, 351
 Dreitzel, Horst 359
 Dubois, Claude-Gilbert 128
 Duccini, Hélène 284
 Dudith András 339
 Dunn, John 22
 Dupleix, Scipion 313, 385
 Dülmen, Richard van 130
- Ebreo, Leone 55, 58
 Eco, Uberto 120
 Efferen, Wilhelm Ferdinand 176, 182
 Enceladus (*Aeneis*, IV, 179.) 44
 Ennius, Quintus (*Petrarca, Africa*, IX, 78–105.) 52
 Epikurosz 265
 Erasmus Roterodamus, Desiderius (Rotterdam Erasmus) 19, 72–75, 188, 269, 273–274, 276, 333, 358
 Erdősi Péter 21, 343
 I. Erzsébet, angol királynő 16
 Esprit, Jacques 147
 Este, Alfonso d' 77
 Este, Barbara d' 127
 Este, Borso d' 77
 Este, Ercole d' 80
 Esterházy Miklós 350
 Esterházy Pál 24, 372, 388
 Euchner, Walter 12
 Euripidész 45
 Europaeus, Lucius Cornelius 178
- Facius, Bartholomeus 68
 Faludi Ferenc 122
 I. Ferdinánd, magyar király 83
- II. Ferdinánd (Habsburg) cseh és magyar király, Ausztria főhercege, német-római császár 192, 310
 II. Ferdinánd (a Katolikus, 1452–1516), Aragónia királya 244
 I. Ferenc (Valois), francia király, 81, 83, 93, 247
 Ferenczi László 180, 299
 Fernandez-Santamaria, José A. 175
 Ferretti, Giuliano 142
 Ferroni, Giulio 76, 111, 121
 Feyerabend, Sigmund 128
 Ficino, Marsilio 53, 56, 61–62, 65, 70, 82–83
 Filipović, Vladimir 138, 298
 Firpo, Luigi 17, 173
 Flaccius, Matthias Illyricus 304
 Florus, Lucius Annaeus 329
 Fludd, Robert 128
 Fogel, Michèle 284
 Forgách Zsigmond 148
 Forgács Mihály 339
 Forno, Antonio del 207–208
 Forstall Márk 24, 361, 387
 Foucault, Michel 28
 Fox, Adam 16
 Frangepán Ferenc 38, 82, 197
 Frangepán Katalin 34
 Franklin, Julian H. 299
 Fráter István 372
 Freschot, Casimir 277
 Frezza, Mario 57
 Fügédi Erik 50
 IV. Fülöp, spanyol király 284, 310,
 Füsi József 53, 96
- Galavics Géza 21, 81, 285, 287, 386, 388
 Galilei, Galileo 132, 193, 214
 Garfagnini, Gian Carlo 13
 Garin, Eugenio 76
 Gassendi, Pierre 193
 Gáspár Endre 115
 Gentile, Sebastiano 53
 Georgievits, Bartholomeus 82
 Gestrich, Andreas 164

- G. Etényi Nóra 21, 25
 Getrevi, Paolo 286
 Gherardi, Raffaella 21
 Gimorri, Adriano 279
 Ginzburg, Carlo 12, 18, 90
 Giovio, Paolo (Paulus Jovius) 12, 54, 62–64, 66, 68, 85, 93–94, 309, 322, 325
 Giralaldi, Cinzio 120, 127, 261
 Goffredo (Bouillon Gotfréd; Tasso: *Gerusalemme liberata*) 127, 226, 283
 Gombáné Lábos Olga 379
 Gonzaga, Ferrante 64
 Gonzaga, Lodovico 69
 Gonzaga, Scipione 91
 Gossman, Lionel 12
 Gouhier, Henri 149
 Gracián y Morales, Baltasar 115, 122, 129, 192–193, 226, 257, 324, 373
 Graciotti, Sante 65, 236
 Gradius, Stephanus Patricius Ragusinus 162
 Graff, Andreas 377
 Grassi, Ernesto 232
 Greco, Aulo 55
 Greenblatt, Stephen J. 13, 14, 111, 122, 130, 134–135, 161
 Greene, Thomas 122
 Gregory, Tullio 18, 133, 177
 Grendler, Paul F. 236
 Greven, Michael Th. 16
 Grimmelshausen, Hans Jacob Christoffel von 20
 Groenveld, S. 235
 Grotius, Hugo 352–353
 Gróbián 22, 358
 Grüll Tibor 383
 Guarini, Battista 215
 Guazzo, Stefano 120, 142, 189, 211, 232
 Guevara, Antonio de 123–124, 143, 150, 346, 351, 375
 Guicciardini, Francesco 57, 94, 108–114, 116, 122, 125, 130, 140, 146, 150, 155, 165, 169–174, 202, 241, 244, 266, 273, 306, 324, 354, 373
 Guiglielminetti, Marzio 68
 Gunn, John Alexander Wilson 165
 Guszláv Adolf 192, 221, 267, 309, 310
 Guzzo, Augusto 137
 Gyerőfi György 350
 Gyöngyösi István 217, 369–371, 375
 Haacke, Wilmont 30
 Habermas, Jürgen 10, 16–17, 32, 35–41, 60, 79, 90
 VI. Hadrián pápa 82, 93
 Hampton, Timothy 69, 153, 299
 Harding, Alan 162
 Hargittay Emil 22, 25, 190, 342, 352, 356, 380–382
 Harline, Craig E. 235
 Hatvany László 41
 Hausner Gábor 24–25, 384
 Havas László, 48, 106
 Háportoni Forró Pál 346, 351, 355, 385
 Hegyi György 49
 Hektór 208
 Heltai Gáspár 315, 331, 338, 349
 Heltai János 22, 25, 27, 194, 282, 332, 334, 350–351, 357
 II. Henrik (Valois), francia király 81
 V. Henrik (Shakespeare, *V. Henrik*) 161,
 Hensall, Nicholas 40
 Herczeg Gyula 169
 Herkules 59, 77, 80–82, 188, 208, 222, 262
 Heywood, Thomas 135
 Hérodotosz 302
 Hérosztratosz 158
 Hinz, Manfred 139, 258
 Hobbes, Thomas 35, 92, 164, 193–196, 233, 238, 248, 353, 355
 Hoburg, Christian 282
 Hohenlohe, Georg 368
 Homérosz 44, 47
 Hondorffius, Andreas 130
 Hopp Lajos 22, 80, 331
 Horatius Flaccus, Quintus 47, 247
 Horkay Hörcher Ferenc 22

- Horváth István Károly 47, 134
 Horváth Iván 25
 Hotman, François 299
 Hubay Ilona 18–19, 235, 332
 Hume, David 153
 Hunyadi János 53, 80
 Huysen, Heinrich van 281
- Illésházi István 369
 Imre Mihály 25, 80, 179, 331
 VIII. Ince pápa 80
 Infelise, Mario 236
 Istvánffy Miklós 356
 Iszokratész 45, 329
 Iványi Emma 24
- Jacopo da Strassburgo 76
 James, Robert Rhodes 29
 Jankovics József 22, 26, 294, 349
 Jankovits László 351
 Janni, Ettore 169
 Janowitz, Morris 15
 Janus Pannonius 47, 53, 69–70, 80, 83–84, 96
 Jánosi Gusztáv 127
 János Zsigmond (II. János, választott magyar király, erdélyi fejedelem) 332
 Jenei Ferenc 365
 Jenkins, Marianna 287
 Johnston, David 248
 Jonson, Ben 78–79
 Jouhaud, Christian 166
 Józsué 280
 Juhász Ladislaus 163
 Junius, Melchior 179–180
- Kahn, Victoria 203–203, 247
 Kant, Immanuel 35, 153
 Kantorowicz, Ernst 67
 Kapitánffy István 47
 Karácsony Sándor 41
 Kardos Tibor 53, 57, 60, 93, 134
 Kardos Tiborné 52, 95, 103
 Kartal Zsuzsa 44
 Kálvin János 14, 194, 297
 II. Károly, angol király 16, 237
- V. Károly (Habsburg), német-római császár (I. Károly, spanyol király) 63, 72, 79, 81, 83, 93, 123–124, 274.
 VIII. Károly, francia király 280
 Károlyi Gáspár 356
 Károly Sándor 329
 Kecskeméti Alexis János 378–379
 Kecskeméti Gábor 13, 25, 27, 49, 231, 329, 335, 345–346, 351, 377–379
 VIII. Kelemen 149
 Kelley, Donald R. 69, 94
 Kemény János (Gyöngyösi, *Kemény János emlékezete*) 217
 Kendy Sándor 345
 Kerényi Grácia 45, 69
 Keserű Bálint 25
 Keveházi Katalin 383
 Kéry László 161
 Király Erzsébet 52, 56, 58, 91, 205
 Kircher, Athanasius 133, 193
 Kiss Farkas Gábor 25
 Kissling, Hans J. 292
 Klaitz, Joseph 16, 90–91, 236, 255, 285
 Klaniczay Gábor 17, 22, 50, 114, 139, 217, 340, 358
 Klaniczay Tibor 13, 22, 25, 50, 52–57, 61, 65–66, 69–71, 132, 143, 162, 186–187, 201, 262–263, 285, 287, 294, 307, 326, 331, 339, 344, 358, 387
 Klobusiczky András 384
 Knachel, Philip A. 91
 Koltay-Kastner Jenő 52, 93
 Komlós Tibor 130, 346
 Komor Ilona, 276
 Kontler László, 17, 22
 Kovacsózy Farkas 339, 342, 344–345, 355
 Kovács István 334
 Kovács Sándor Iván 21, 23–24, 52, 81, 340
 Kozicki, Henry 12
 Köpeczi Béla 22, 25, 31–32, 235, 277, 292, 323, 342
 Köprülü Ahmed 37

- Körber, Eberhard von 269
 Kőszeghy Péter 22, 131
 Kristeller, Paul Oskar 59, 99
 Krisztina, svéd királynő 324
 Kruppa Tamás 351
 Kulcsár Péter 22, 67, 69, 294, 302, 307, 342
 Kurcz Ágnes 21, 50, 96, 345
 Küküllei János 50
- La Bruyere, Jean de 136, 217
 Lackner Kristóf 346
 Ladiver Illés 359
 Laelius (Cicero, *Laelius sive de amicitia*) 61, 105
 II. Lajos (Jagelló), magyar király 130
 XII. Lajos, francia király 77
 XIII. Lajos, francia király 199, 283, 313
 XIV. Lajos, francia király 31, 112, 193, 236, 284, 286–287
 XVI. Lajos, francia király 16
 Landino, Cristoforo 65
 Lanfredini, Giovanni 164
 Langhius (Lipsius, *De constantia*) 151
 La Rochefoucauld, François 156–157, 324
 Laskai János 151, 239, 351, 371
 Laswell, Harold D. 15, 38
 Latini, Brunetto 96, 162
 Laursen, John Christian 153
 Lazarsfeld, Paul 15, 33
 I. László, Szent, magyar király 80, 337
 V. László, magyar király 84
 Lenin, Vladimir Iljics 29
 Lessius, Leonardus (Leonard Leys) 182
 L'Estrange, Roger 237
 Leti, Gregorio 198, 204, 268–276, 278, 313
 Le Vayer, François de La Mothe 193, 301
 Levine, Joseph M. 61
 Lépes Bálint 364–365
- I. Lipót (Habsburg), német-római császár, magyar király 24, 136, 236, 277, 279, 281, 285, 312, 321, 324
 Lippay György 365
 Lippmann, Walter 15
 Lipsius, Justus 94, 113, 151–153, 159, 192, 194, 240, 329–330, 351, 353, 357, 361, 371
 Listi (Listius) László 372, 375, 388
 Livius, Titus 76, 202, 295
 Locke, John 32, 35, 92
 Loncier, Philp 130
 Loredano, Giovanni Francesco 192, 230, 294, 309, 322–323
 Lorenzetti, Ambrogio 163
 Löbl Mária 349
 Lucio, Giovanni (Joannes Lucius) 303
 Ludassy Mária 36
 Luhmann, Niklas 10
 Lukácsy Sándor 350
 Lukács Zs. Tibor 11, 21, 154, 334, 343, 349
 Lukianosz 47, 134, 199, 262, 297
 Lund, William R. 195–196, 233, 248
 Luraghi, Raimondo 267, 286
 Luther, Martin 14
 Lutter Éva 169, 241
- Macchia, Giovanni 18, 161, 222
 Macci, Sebastiano 302
 Machiavelli, Niccolò 7, 20, 64, 73, 94, 112, 163, 168–169, 171–175, 178, 182, 201–204, 218, 240–243, 247, 295, 306, 350, 354–355, 359
 MacKinnon, William A. 34–35
 MacPherson, H. D. 236
 Macrobius 49, 162
 Madarász Imre 126
 Madas Edit 384
 Madách Gáspár 372
 Maecenas, Caius Cilnius 260
 Maffei, Pietro 306
 Magyar István 27, 332–334
 Makedóniai László 82

- Makkai László, 327, 350
 Malpiglio (Tasso, *Il Malpiglio ovvero de la corte*) 213
 Malpiglio, Vincenzo 213
 Malvezzi, Virgilio 132, 147, 159–160, 190, 192, 216, 218, 229–230, 237, 248–249, 251, 273, 306
 Manconi, Lorenzo 16
 Manetti, Giannozzo 60
 Manoussacas, Manoussos 292
 Mantegna, Andrea 76
 Manzini, Giovan Battista 258–259
 Marat, Jean Paul 36
 Maraviglia, Giuseppe Maria 144
 Marchand, Jean 156
 Marchetti, Valerio 355
 Marcus Aurelius 123–124
 Mariana, Joannis 137
 Marino, Gianbattista 64, 130, 188
 Marliani, Ambrogio (Ambrosius Marlianus) 161–162
 Maróti Egon 61, 63
 Mars 69, 77
 Marsigli, Luigi Fernando 21
 Martelli, Fabio 66, 178
 Martellotti, Guido 51
 Martin, Henri Jean 287
 Martin, John 42
 Marzio, Galeotto, da Narni 57, 60, 65, 163, 331, 337
 Mascardi, Agostino 129, 259–268, 276, 280, 289, 291, 293–295, 301, 307, 311
 Mattei, Pietro 186
 Mattei, Rodolfo de 18, 74, 175–177, 179, 182, 193, 240, 259
 Matthieu, Pierre 186, 192, 273, 306
 Mazarin, Jules (Mazarini, Giulio Raimondo) 161, 222–225, 255, 312, 324, 355, 385
 Mária 14, 333, 386
 Máthé Elek 76, 298
 Mátyás (Hunyadi), magyar király 57, 60, 65, 70, 80–81, 163, 180, 247, 358
 McIlwain, Charles Howard 16
 McLung Lee, Alfred 15
 Méchoulan, Henry 284
 Medgyesi Pál 332, 335, 355, 360–361
 Medici, Cosimo de' 65, 168–169
 Medici, Lorenzo (az ifjabb) 168
 Medici, Lorenzo de' (il Magnifico) 13, 56–57, 59, 65, 70–71, 111, 163
 Mednyánszky Jónás 384
 Megill, Allan 13
 Meinecke, Federico 20
 Melanchthon, Philipp 304
 Melotti, Franco 169
 Menipposz (Ikaromenipposz lukiano-szi motívuma) 134
 Mercier, Sebastien 36
 Mercurio (Vittorio Siri, *Mercurio*) 318–319
 Meroschwa, Wenceslaus 254
 Mersenne, Marin 193
 Mijatović, Anatelko 38
 Miklósi Zoltán 25
 Milán, Luis 120
 Mill, John Stuart 35
 Miller, John 16, 90, 194, 235, 237–238, 253
 Milotai Nyilas István 355–356
 Milton, John 203, 237
 Minerva 144
 Mink, Louis 12
 Mirandola, Giovanni Pico della 99, 134
 Miskolci Bodnár Mihály 379
 Miskolczy Ambrus 332
 Mohamed 149
 Molnár Imre 332
 Moneta, Francesco 269
 Monferrino, Soldato 311
 Monok István 25, 94, 316, 346, 384
 Montaigne, Michel de 69, 153, 177, 355
 Montecuccoli, Raimondo, herceg 24, 178, 267, 279–281, 284, 286, 299–300
 Montefeltre, Federico 69
 Moraw, Peter 236, 323
 More, Thomas (Morus Tamás) 93, 111, 159
 Morgan Zarucchi, Jeanne 287

- Morosini, Paolo 296
 Morpurgo-Tagliabue, Guido 17, 58,
 231–232
 Mozzarelli, Cesare 67
 Mómus (Sbarra, *Pomo d'oró*) 136
 Mózes 149, 280
 Muraközy Gyula 65,
 Muresu, Gabriele 256
 Muzio, Girolamo 94
 Müller, Achatz Freiherr von 50

 Nagy Károly császár 283
 I. (Nagy) Lajos, magyar király 50, 337
 Nagy Levente 387
 Nagy Sándor 59, 77, 84, 287, 329
 Naldi, Naldo 61
 Nani, Giambattista 162
 Nardi, Bruno 18, 133, 149
 Naudae, Gabriel 148, 165, 176–177,
 192, 254
 Nádasdy Ferenc, a fekete bég, Habs-
 burg Rudolf, magyar király lo-
 vász-mestere, fogarasi főispán 27
 Nádasdy Ferenc gróf, Magyarország
 országbírája 136–137, 197, 365–
 366, 388
 Nádasdy Tamás 384
 Nelson, Lowry 122
 Nemeskürty István 315, 331
 Neri, Ferdinando 52
 Németh Béla 70, 84
 Németh László 161
 Németh S. Katalin 25, 282
 Niccoli, Ottavia 18, 90, 282
 Nicocleonte, Colenuccio 311
 Nigro, Salvatore Silvano 152–153
 Nováky Ilajna 27
 Nulli, Sire Attila 269
 Nussdorfer, Laurie 91

 Nyáry István 364

 Oedipus 44
 Oestreich, Gerhard 194
 Olmi, Giuseppe 67
 VIII. Orbán pápa 91, 263–265
 Orlovsky Géza 384

 Ortelius, Abraham 129
 Osório, Jeronimo 85–87
 Ossola, Carlo 17, 76, 136, 217
 Ovidius Naso, Publius 44, 47

 Pagden, Anthony 162
 Pajorin Klára 25, 47, 53, 65
 Palla, Lucio 238
 Pallasz Athénéé 69
 Pallavicino, Ferrante 177–178
 Pallavicino, Pietro Sforza 259, 303–
 305
 Palmarocchi, Roberto 57
 Palmer, Paul A. 16
 Panigada, Constantino 63–64
 Papasogli, Benedetta 238
 Pareus, David 357
 Paruta, Paolo 183–184
 Pascal, Blaise 31, 155
 Pataki Füsüs János 351, 355
 Patrizi, Francesco 138, 140–141,
 231–232, 268, 298, 300, 312
 II. Pál pápa 83
 V. Pál pápa 181
 Pálffy Norbert 25
 Pápai Páriz Ferenc 380
 Pázmány Péter 27, 333–334, 340,
 352, 355, 387
 Peacham, Henry 233, 235
 Peer Krisztián 25
 Peregrini, Matteo 258
 Periklész 298
 Perjés Géza 25
 Persico, Panfilo 114, 212, 227–229,
 289–290
 Perticone, Giacomo 196
 Pertusi, Agostino 292
 Pesenti, Tiziana 18
 Petercsák Tivadar 331
 Pethő Gergely 387
 Petneki Áron 22
 Petrarca, Francesco 51–52, 54, 76,
 83, 86, 95, 97–100, 102–103, 112,
 115, 121, 124, 211, 339
 Petrić, Frane 138, 232, 298
 Petrocchi, Giorgio 127
 Petronius Arbitr 134

- Pécseli Király Imre 377
Péter Katalin 21, 25, 282, 332, 335–336, 345, 384, 389
Phémé, a szophoklészi „Remény leánya” (*Oedipus király*, 158.) 44
Phillipson, Nicholas 248
Piccolomini, Enea Silvio 60, 80
Pieri, Marzio 130
Pinna, Giovanni 62
Pintard, René 149
Pintér Tibor 233
Piscator, Ludovicus 377
Pissavino, Paolo 164, 184
V. Pius pápa 304
Pizzolato, Luigi 61
Platón 45, 69–70, 74, 78, 104, 114
Plinius 329
Plinius, Caius Caecilius Secundus (az ifjabb) 63, 65
Plótinusz 134
Plutarkhosz 68, 76, 261, 298
Pocock, John G. A. 22
Poliziano, Angelo 56, 58–59, 65, 231
Pomo, Pietro 309–310
Pompeius, Cnaeus 202
Pomponazzi, Pietro 149
Popkin, Jeremy D. 16
Porcia, Ferdinando, herceg 312
Possevino, Antonio 176, 204, 355
Possevino, Giovanni Battista 204, 209, 211
Praz, Mario 81, 161
Praagai András 346, 378
Priorato, Galeazzo Gualdo 24, 112, 129, 183, 192, 216, 219–221, 236, 281, 310, 312–313, 315, 320–325
Prosperi, Adriano 72
Proteus 122, 134, 217
II. Ptolemaiosz király 57
Putnam, George Haven 236
Pythagoras 106

Quintilianus, Marcus Fabius 345
Quintus Filius (Cicero, *Ad familiares*, V, 12) 49
Quondam, Amedeo 72–73, 120, 123–124, 143, 240, 269

Rabit, Albert 69
Radau, Michael 181
Rados Richárd 25
Raimondi, Ezio 18, 114
Raleigh, Sir Walter 122, 130, 135
Ramus, Petrus (Ramée, Pierre de la) 231
Randall, John Herman 99
Rattkay György 390
II. Rákóczi Ferenc, erdélyi és magyarországi fejedelem 22
I. Rákóczi György, erdélyi fejedelem 124, 331, 378
II. Rákóczi György, erdélyi fejedelem 282, 334, 351
Redinger, Johann Jakob 282
Redmeczi T. János 356
Renaudot, Théophraste 253–254
Révay Péter 346, 361, 364
Rezar, Vlado 83
Ribadeneyra, Pedro de 353
Richelieu, Armand Jean du Plessis, herceg 193, 201, 236, 254, 286, 313, 354–355
Ricuperati, Giuseppe 19, 235–236, 292
Rigotti, Francesca 12, 29–30, 138
Riitano, Giovanni 282
Rimay János 124, 339, 346, 361, 375–376, 385
Rinaldo (Tasso: *Gerusalemme liberata*) 283
Rist, Johann 20
Ritoók Zsigmond 45
Ritoók Zsigmondné (Ritoókné Szalai Ágnes) 21, 25, 83, 331, 339
Robespierre, Maximilien 36
Roccabella, Tommaso 190
Romei, Annibale 205
Roosevelt, Franklin Delano 29
Rosa, Mario 59, 144, 188, 215
Rossi, Don Pio 141–146, 217–218, 230, 236, 238, 261
Rossi, Luigi Enrico 297
Rossi, Paolo 133
Rotondo, Antonio 15, 149
Rousseau, Jean-Jacques 36

- Rózsa György 131
 Rózsa Zoltán 53
 Rua, Giuseppe 125
 Rubinstein, Nicolai 162
 II. Rudolf német-római császár, I.
 (Habsburg) Rudolf magyar király
 29, 39, 81, 129, 386
 Rügen, Jörn 13
 R. Várkonyi Ágnes 17, 21, 23, 25, 289,
 336, 345, 351
- Saavedra Faxardus, Didacus (Diego
 Fajardo Saavedra) 211, 214, 218,
 250, 252
 Sablé, Madame de 324
 Saccardo, Roberto 292
 Sagredo, Giovanni 268, 292
 Saint-Just, Antoine 36
 Salisbury, John of 134
 Sallustius Crispus, Caius 345–346
 Salutati, Colluccio 54, 58
 Sammarco, Ottavio 190
 Sanminiato (Tasso, *Il Malpiglio ove-
 ro de la corte*) 213
 Santi, V. A. 202
 Sapegno, Maria Serena 68
 Sarkady János 59
 Sarpi, Paolo 144, 304–305
 Savonarola, Girolamo 258
 Sbarra, Francesco 136
 Scannapeco, Girolamo 68
 Scarpati, Claudio 75
 Schiera, Pierangelo 12
 Schiffman, Zachary S. 150, 153, 299
 Schlett István 29
 Schneider, Gerhard 149
 Schnur, Roman 193
 Scioppius, Gasparus (Kasper Schop-
 pe) 20
 Scipio Africanus Maior, Publius Cor-
 nelius (a zamai győztes, Petrar-
 ca, *Africa*, IX, 78–105) 77, 105
 Scipio Africanus Minor, Publius Cor-
 nelius (a karthagói győztes, Pet-
 rarca, *Africa*, IX, 78–105.) 59, 69,
 76, 105, 202
- Scipio, Publius Cornelius (Cicero,
Somnium Scipionis) 48–49, 105,
 208, 252
 Scribner, R. W. 90
 Sebők Marcell 339
 Seidel Menchi, Silvana 269
 Seidler, Sabrina 268
 Seligman, E. A. R. 38
 Seneca, Annaeus Lucius (i. e. 5–i. sz.
 65.) 59, 134
 Senett, Richard 167
 Sestius, Publius 46
 Settala, Ludovico 147, 185, 257–258
 Shakespeare, William 14, 21, 31, 111,
 135, 161
 Sieyés, Emanuel Joseph, gróf 32, 36
 Silhon, Jean de 192
 Sills, David L. 28
 Simon Endre 59, 212
 Simon Gyula 126
 Siri, Vittorio 267–268, 311–312, 318–
 319
 Sixtus, IV. pápa 70, 84
 Skinner, Quentin 22, 164, 248, 354
 Smith, Anthony 233, 235, 237
 Smith, Bruce L. 28
 Smith, W. G. Poggson 195
 Solomon, Howard M. 254
 Sordi, Marta 38
 Speier, Hans 15, 30–33, 35
 Speroni, Sperone 231
 Spini, Giorgio 18, 149, 178, 236, 268–
 271, 312
 Stilicho (vandál származású hadve-
 zér, Claudianus, *De bello Gildo-
 nico*) 115
 Stipčević, Aleksandar 236
 Stocchi, Manlio Pastore 19
 Stolleis, Michael 359
 Strada, Famiano 131, 147, 296, 303,
 305–306, 308
 Strong, Roy 59, 76–79, 81, 128, 161,
 284–285
 Struever, Nancy S. 13, 55, 297, 301
 Sturm, Jacob 181
 Sturm, Johann 19, 181

- Suarez, Cyprian (Soarius, Cyprianus) 354, 377
 Suetonius Tranquillus, Gaius 68
 Sullivan, Vickie 67
 S. Varga Katalin 182
 Sybilla 280
- Szabó András 25, 334, 339
 Szabó Géza 25
 Szabó Mihály 57, 101
 Szabó Miklós 212
 Szabó Péter 27, 130
 Szakály Ferenc 327, 334
 Szalárdi János 334, 356
 Szamosközy István 94, 315, 344, 356
 Szavojai Móríc, kardinális 259
 Szenczi Molnár Albert 152, 329
 Szentpéteri Márton 25
 Szepessy Tibor 63
 Szepsi Csombor Márton 340
 Szepsi Korotz György 351, 360
 Szerb Antal 122
 Szilasi László 337
 Szokoly Miklós 346
 Szolimán szultán 80
 Szophoklész 44
 Szörényi László 22, 26, 80, 122
 Sztóján, Vujicsics D. 83
 Sulczewski, Michał 28
 Szuromi Lajos 379
 Szvircek Ferenc 384
- Tacitus, Publius Cornelius 50, 65, 161, 186–188, 247, 249, 295
 Takáts József 22
 Tamborra, Angelo 323
 Tar Ibolya 51
 Tarnai Andor 12, 22, 25, 81, 335
 Tarnóc Márton 151, 335, 358
 Tarquinius Superbus (Malvezzi, Tarquinio Superbo) 216
 Tasso, Torquato 56, 91, 114, 126–128, 137–139, 156, 189, 204–211, 213, 215–216, 218, 222, 226, 241, 283
 Teleki Jánosné 349
 Teleki Mihály 349, 350
- Temple, William 35
 Tenenti, Alberto 17, 172, 240
 Terentius, Publius Afer 213
 Tertullianus 134
 Testi, Fulvio 145–147
 Téglás J. Béla 342
 Téglásy Imre 81
 Theodosius császár 81
 Thészeusz 208, 222
 Thököly Imre, erdélyi és felső-magyarországi fejedelem 22
 Thököly Miklós 345
 Thuau, Etienne 236
 Thuküdidész 297
 Thurzó György 364
 Tiberius 280
 Timotheosz 84
 Tinódi Sebestyén 337
 Tintelnot, Hans 128
 Titanisz (*Aeneis*, IV, 178–188.) 44
 Tocqueville, Charles Alexis Henri Clérel de 35
 Tortarolo, Eduardo 16, 28, 34, 36
 Toso Rodinis, Giuliana 112, 147, 155, 323–325
 Tourn, Giorgio 354
 Traut, Johannes 254
 Trencsényi-Waldapfel Imre 276
 Tuck, Richard 22
 Tuck, Richard 352
 Turenne, Henri de Latour d’Auvergne, marsall 285
- Ukena, Peter 19
- Vajda Mihály 52
 Valentiä, Mirko 26
 Valeriano, Piero 78
 Valla, Lorenzo 58, 74, 83, 231
 Varchi, Benedetto 94
 Varese, Claudio 189, 285–286, 289, 302
 Varga Ágnes 352
 Varga Imre 389
 Varjas Béla 326–327, 331–332, 334, 339
 Vasari, Giorgio 66

- Vasoli, Cesare 18, 65, 75, 129, 133
 Városi István 51
 Vásárhelyi Dániel 332
 Vásárhelyi Judit 152
 Veenstra, Jan R. 14
 Vellutello, Allessandro 52
 Venturi, Gianni 26
 Verantius, Faustus (Verancsics Faustus) 181–182
 Veres András 13
 Vergilius Maro, Publius 44, 101, 247, 286
 Vetési László 70, 84
 Vianello, Nereo 127
 Vieri, Francesco de' 210
 Vignier, Nicolas 128
 Villari, Rosario 18, 144, 191, 254, 257
 Viroli, Maurizio 18, 49, 67, 94, 96, 122, 161–162, 168, 170, 172, 179, 187, 202
 Vitéz János 82, 84
 Vítnyédi István 361, 389
 Vives, Juan Luis 134, 231
 Vigh Éva 21, 261
 V. Kovács Sándor 50, 53
 Vlačić, Matija 355
 Vocelka, Karl 29, 39, 82, 150
 Voltaire, François Marie Arouet de 30
 V. Windisch Éva 349

 Wagner, Georg 281
 Wallenstein, Albrecht, herceg (Priorato, *Historia della vita d'Alberto Valstain*) 182, 192, 218, 221, 309

 Waquet, François 61
 Wassenberg, Eberhard 135
 Weber, Johann Adam 359, 380
 Werbőczy István 345
 Wesselényi Ferenc, gróf, Magyarország nádora 190, 197, 359, 364, 370
 Weyhe, Eberhard 143
 White, Hayden 12
 Wittman Tibor 342

 Yardeni, M. 309
 Yates, Francis A. 81, 128, 133, 135, 161, 262, 286

 Zay Ferenc 334
 Zemplényi Ferenc 22, 336–338
 Zichy Rafaelné 75
 Ziegler, Georg 151–153
 Zilioli, Alessandro 318
 Zippel, Giuseppe 54
 Zrínyi Miklós 21, 23–25, 52, 56, 132, 162, 186–187, 194, 197, 205, 216, 281–282, 288, 307, 309, 312, 328, 333, 349, 355–356, 258, 360–361, 376, 383–390
 Zrínyi Péter 34, 38, 197, 288, 389
 Zucchini, Giampaolo 26
 Zuccolo, Lodovico 147, 184–185, 211–212, 257, 273

 Zsámboky János 78

Nyilvánosság, közvélemény és politikai propaganda, jóllehet gyakran élnek (néha visszaélnek) velük a modern szakirodalomban, anakronisztikus fogalmaknak tűnnek a 17. századra vonatkoztatva. Kétségtelen, hogy a hatalmi szféra szereplői ebben a korban is fontosnak tekintették, döntéseiknél számításba vették alattvalóik és a külföld véleményét, várakozásait, várható reakcióit, hogy ekkor is törekedtek ezek befolyásolására, de kérdéses, hogy a pragmatikus szinten túlmenően is reflektáltak-e a problémára. Mit értettek ekkor „propaganda” alatt? Milyen nyilvánosság- és közvélemény-fogalmak működtek, s működtek-e valójában a köztudatban a polgári nyilvánosság 18. századi eszmélése és önmeghatározása alatt? (Lehet-e manipulálni „valamit”, ami nem létezik, de nem biztos, hogy tud magáról?) S ha volt is tendenciózus hírterjesztés, milyen fogalmi keretben írták le saját tevékenységüket a hivatásos propagátorok? Tettek-e különbséget a befogadók rétegei és a különböző befogadási módok között? Milyen eltéréseket mutat a tudatosság foka a geopolitikai különbségek, illetve az időbeli változás függvényében? Mit tekintünk „elsődleges” és „másodlagos” propagandának? Milyen kritérium alapján határolhatjuk el a politikai propagandát a hatalmi reprezentáció (önreprezentáció) jelenségeitől? Mindez milyen irodalmi műfajokban és formákban jelenik meg? Könyvünk ezekre a kérdésekre keresi a választ, korántsem a teljesség igényével, de mindenképpen a téma további kutatására ösztönzés szándékával.